

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ALMAN SEYYAHLARIN GÖZÜYLE
İSTANBUL'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT
(1808-1918)**

**Koray DEMİRAY
2501080774**

**TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU**

İSTANBUL – 2019

TEZ ONAY SAYFASI

Versiyon: 1.0.0.2-61559050-302.14.08

	<p>T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p> <p>YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI</p>	
---	--	---

ÖĞRENCİNİN:			
Adı ve Soyadı	: KORAY DEMİRAY	Numarası	: 2501080774
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	: TARİH / YAKINÇAĞ TARİHİ	Danışmanı	: DOÇ. DR. NERİMAN ERSOY HACISALİHOĞLU
Tez Savunma Tarihi	: 09.09.2019	Saati	: 11:00
Tez Başlığı	: * Alman Seyyahların Gözüyle İstanbul'da Sosyal ve Kültürel Hayat (1808-1918) *		

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / YAKINÇAĞ KARARI ile karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ALİ FUAT ÖRENÇ		KABUL
2- PROF. DR. MUSTAFA AYDIN		KABUL
3- DOÇ. DR. NERİMAN ERSOY HACISALİHOĞLU		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DR. ÖĞR. ÜYESİ BURCU KUTLU DİLBAZ		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ BİLGE KARBI		

ÖZ

ALMAN SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL'DA SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT (1808-1918) KORAY DEMİRAY

19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devleti, Avrupa devletlerinin ordu düzeni ile devlet yapısını daha fazla örnek almaya başlamış, aynı zamanda Avrupa'dan kültürel olarak etkilenmiştir. Aynı dönemde Avrupa'da da farklı kültürlerle ilgi yoğunlaşmış, böylece ulaşım alanında yaşanan gelişmelerin etkisiyle giderek daha fazla bilim insanı ve seyyah Osmanlı topraklarına ziyaretler gerçekleştirmiştir. Kültürel etkileşimlerin yoğun olduğu 19. yüzyılda Osmanlı-Alman ilişkileri de iyice gelişim göstermiş, bu durum Almanlarda Türk kültürüne olan ilginin artmasına ve aynı zamanda daha fazla sayıda Almanın Osmanlı şehirlerini görmesine yol açmıştır. Gelen bu kişilerden bazıları, şehirlere ve gündelik hayata dair gözlemlerini yazdıkları seyahatnameler vasıtasıyla paylaşmışlardır. Türklerin niteliklerine ve İstanbul'a dair bilgiler içeren Alman seyahatnamelerinden örnekler bu tezde incelenmiştir. Seyahatnamelerde yer alan İstanbul anlatımları esas alınarak, 1808-1918 yılları arasında Türklerin Alman seyyahların gözüyle nasıl görüldüğünü sergilemek amaçlanmıştır. Giriş bölümü ve birinci bölümde konuyla ilgili bazı bilgilere ve temel kavramlara ağırlık verilmiştir. İkinci bölümde seyyahların gözünden İstanbul'un genel görünümü, üçüncü bölümde devletin işleyişine ve halkla ilişkilere dair hususlar, dördüncü bölümde Türklerin manevi özellikleri ve sosyal yapısı, beşinci bölümde ise aile ve kadın üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Seyahatnameler, Türk İmgesi, İstanbul, Alman Seyyahlar, İslam, Batılılaşma, Gündelik Hayat

ABSTRACT

SOCIAL AND CULTURAL LIFE IN ISTANBUL FROM THE EYE OF GERMAN TRAVELERS (1808-1918) KORAY DEMİRAY

From the beginning of the 19th century, Ottoman Empire started to imitate military order and state structure of the European states more and also has been culturally influenced by Europe. During the same period in Europe, there was also a deep interest to different cultures, so more scientists and travelers have visited to the Ottoman territories by developments in the field of transport. In the 19th century, when cultural interactions were intense, Ottoman-German relations have also developed well. This situation has led to an increased interest in Turkish culture by the Germans and also led to more German people that have visited the Ottoman cities. Some of these people have shared their observations about cities and daily life through their travelogues. Examples of German travelogues, that containing information about the characteristics of Turks and Istanbul, are examined in this thesis. Based on the Istanbul narratives in the travelogues, it was aimed to show how the Turks looked from the eyes of German travelers between the years of 1808-1918. In the introduction and first section, some information and basic concepts were emphasized. In the second section the general view of Istanbul from the eyes of the travelers, in the third section the issues related to the functioning of the state and public relations, in the fourth section the spiritual characteristics and social structure of the Turks, in the fifth section the family and the women were emphasized.

Keywords: Travelogues, Turkish Image, Istanbul, German Travelers, Islam, Westernization, Daily Life

ÖNSÖZ

Çalışmamızda 1808-1918 yılları arasında Türklerin ve İstanbul şehrinin Alman seyyahların gözünden nasıl bir imgeye sahip olduğunun incelenmesi amaçlanmaktadır. Çalışmada ele alınan seyyahların kaleme aldıkları metinler vasıtasıyla, Türk kültürünün değişik yönlerinin ortaya çıkmasına vesile olmak ve Batılılaşma sürecinde Doğu-Batı kültürleri arasından bocalayan bir toplumun daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır. Ayrıca Alman ve Türk kültürlerinin farklılıklarına vurgu yaparak, bunları toplumları ayırıştıran unsurlardan ziyade halkların kültürel zenginlikleri olarak ele almaktır. İslam dininin ve Müslüman toplumların, Alman seyahatnamelerinde nasıl algılandığını açıklamaya çalışarak bir nevi Müslüman imgesine de dikkat çekmektir.

Diğer yandan ise dışarıdan gözlemlerin ve farklı yaklaşımların önemi her zaman düşünülerek, olumsuz gibi gözükken eleştirilerin bile yapıcı olabileceğini göstermektir. Hatta günümüze bile ışık tutacak cinsten eleştiriler içeren metinlerin olduğu düşünüldüğünde, okuyucunun az da olsa günümüzle kıyaslamalarda bulunmasını da amaçlamaktır. Yeri geldiğinde ise Alman seyyahların önyargılarıyla ve yetersiz bilgileriyle Türkler hakkında yaptıkları kişisel ve olumsuz yorumlarını içeren metinlerine dikkat çekip, okuyucuya onların bakış açılarındaki yanlışlıkları ve Türkleri anlamadaki yetersizliklerini göstermektir. Kültürlerarası farklılıkların bir çatışma unsuru olarak değil, iletişim ve etkileşim unsuru olduklarını hatırlatmaktır. Bir kültürü diğerinden üstün tutma ya da onunla karşılaştırıldığında küçümseme amacını taşımayan, olabildiğince nesnel ve doyurucu bir çalışma hazırlamaktır.

Bu amaçlar doğrultusunda ilerlerken başlıca kaynaklarımız doğal olarak seyahatnameler olmuştur. Almanya’da Hamburg Üniversitesi Kütüphanesi’nden edindiğim (ve oradaki sistem sayesinde komşu yedi eyaletteki kütüphanelerden sipariş vererek getirtebildiğim) seyahatnameler ve diğer kaynak eserler çalışmamızın özünü oluşturmuştur. Aynı zamanda gerekli görülen yerlerde İstanbul’un genelindeki sosyal yaşam, dönemde yaşanan siyasi gelişmeler gibi konular üzerine destekleyici bilgiler verilmiş ve alt metinlerin daha anlaşılır olması için çalışılmış, farklı kaynakların da bu doğrultuda kullanılması amaçlanmıştır. Konumuzun genelini daha anlaşılır olabilmesi için de bu bağlamda, giriş kısmında imge ve yabancı kavramları ile Alman seyyahlar ve onların seyahatnameleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın geri kalan kısımları ise beş bölümden oluşmuştur. İlk bölümde seyahatnamelerin bilimsel değer, oryantalizm kavramı, Doğu-Batı kimlikleri, Türk imgesinin tarihsel gelişimi, başta siyasi olmak üzere Türk-Alman ilişkileri üzerine bilgiler verilmiştir. İkinci bölüm Almanların gözünden İstanbul’un nasıl görüldüğü ile ilgili olmuştur. Bu bağlamda semtler, kamusal yapılar, sokaklar, çarşılar, esnaflar, mesire yerleri incelenmiştir. nc bölümde ise devlet yönetimi ile ilgili hususlar ele alınmıştır. Devletin genel yapısı, memurlar, büyük törenler, şenlikler, siyasi ve kültürel gelişmeler, şehir içi ulaşım alanındaki yenilikler gibi konular zerine Alman seyyahların düşünceleri yansıtılmıştır. Dördüncü bölümde Türk toplumunun sosyal yapısı ile ilgili değerlendirmeler yer almıştır. Bölümde Türklerin dürüstlükleri gibi övgüye değer bulunan vasıfları kadar, kaderciler gibi oldukça ktlenmiş olanları ele alınmıştır. Ayrıca yenilikler karşısında gösterilen tepkiler de konu edilmiştir. Beşinci bölümde ise Alman seyyahların Türk ailesine ve Türk kadınına bakışları, Batılılaşma sürecinin aile ve kadın üzerindeki etkileri ile ilgili düşünceleri anlatılmıştır.

Tezi hazırlamamda yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen hocam Doç. Dr. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu'na ve bu zorlu süreçte bana maddi manevi destek olan aileme teşekkürü bir borç bilirim.

KORAY DEMİRAY

İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDE DOĞU-BATI İLİŞKİLERİ **19**

1.1. Kaynak Olarak Seyahatnameler	19
1.2. Seyahatnamelerde Doğu-Batı Ayrımı	31
1.3. Osmanlı-Alman İlişkileri	39

İKİNCİ BÖLÜM

ALMAN SEYAHATNAMELERİNDE İSTANBUL ŞEHRİNİN

GENEL GÖRÜNÜMÜ **50**

2.1. Seyyahların Gözünden İstanbul'un Topoğrafik ve Demografik Yapısı	50
2.2. Galata, Pera, Suriçi Karşılaştırmaları	60
2.3. Seyahatnamelere Göre Sokaklar ve Çarşılar	66
2.3.1. Sokakların Kirliliği	66
2.3.2. İstanbul Köpekleri	69
2.3.3. Dilenciler	74
2.3.4. Yangınlar	76
2.3.5. Dervişler	82

2.3.6. Hamallar ve Kayıkçılar	86
2.3.7. Rehberler	91
2.3.8. Kapalı Çarşı ve Mısır Çarşısı	92
2.3.9. Zanaatkârlar ve Seyyar Satıcılar	99
2.4. Seyahatnamelerde İstanbul'un Kamu Hizmeti Veren Yapıları	103
2.4.1. Camiler	103
2.4.2. Kahvehaneler	106
2.4.3. Hanlar	110
2.4.4. Hamamlar	112
2.4.5. Mezarlıklar	115
2.5. Mesire Yerleri ve Eğlence Kültürü	121

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALMAN SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN

YÖNETİM ANLAYIŞI

126

3.1. Devletin Genel Yapısı ve Siyaset	126
3.2. Padişah-Halk Buluşmaları	135
3.3. Saray Ziyafetleri ve Şenlikler	141
3.4. Kültürel Gelişmeler	153
3.5. Ulaşım Alanında Yenilikler	167

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ALMAN SEYAHATNAMELERİNE GÖRE OSMANLI'DA SOSYAL

YAPI

179

4.1. Âdâb-ı Muaşeret	179
4.2. Yemek Kültürü	184
4.3. Dürüstlüğe Verilen Önem	189
4.4. Hayırseverlik ve Hijyene Önem Verme	195
4.5. Köle ve Hizmetkârlara Karşı Davranışlar	199

4.6. Sakinlik ve Keyfe Düşkünlük	204
4.7. Barbarlık ve Baĝnazlık	212
4.8. Kadercilik ve Batıl İnançlar	222
4.9. Kültürel Yozlaşma ve Moda	232

BEŞİNCİ BÖLÜM

ALMAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE TÜRK AİLESİ VE

TÜRK KADINI 243

5.1. Türk Ailesi	243
5.1.1. Harem ve Ev Düzeni	243
5.1.2. Evlenme ve Çocuk Sahibi Olma	247
5.1.3. Poligami (Çok Eşlilik)	250
5.1.4. Ailenin Temelleri ve Eşler Arası İlişkiler	254
5.2. Türk Kadını	259
5.2.1. Kıyafetleri ve Örtünmeleri	259
5.2.2. Zarafet Sahibi ve Çocuk Ruhlu Oluşları	263
5.2.3. Sokak Halleri	267
5.2.4. Dışlanmaları ve Mutsuzlukları	274
5.3. Ailede ve Kadında Değişimler	280
SONUÇ	293
KAYNAKÇA	298

KISALTMALAR

a.e.	aynı eser
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez
a.y.	aynı yer
b.a.	bütününe atıf
bs.	basım
bsk.	baskı
c.	cilt
Çev.	Çeviren
Ed.	Editör
Sad.	Sadeleştiren
s.	sayfa
t.y.	tarih yok
vs.	vesaire
Yay. Haz.	Yayına Hazırlayan

GİRİŞ

A) İmge ve Yabancı Kavramı

Başka toplumların bireylerinin Türkleri nasıl algıladıklarını metinler üzerinden inceleyen araştırmalar arasında yer alan ve esasen tarih bilimi içerisinde değerlendirilen tez çalışmamızın, farklı disiplinleri içinde barındıran imgebilime ait bir çalışma olarak değerlendirilebileceğini ayrıca belirtmek gerekir. Bu yüzden konumuza ilk olarak sosyal bilimlerin birçok alanında kullanılan bir kavram olan imgeyi (ya da diğer adıyla imajı) tanımlayarak ve onunla alakalı bazı kavramları ifade ederek başlamak önemlidir. Çünkü oldukça geniş anlamli ve tanımlanması da bir hayli güç olan bu kavramı doğru bir şekilde açıklamak, konumuza derinlik katacak ve daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

İmgebilimin¹ araştırma alanının özünde doğal olarak, bir kişi veya bir topluluk hakkında sahip olunan genel kanı anlamına gelen imge vardır. İmge “zihinde tasarlanan şey, düş, izlenim, genel görünüm, algılanan nesnenin bilince yansıyan benzeri, bilinçte beliren nesne ve olaylar” ile de tanımlanır.² Bu ifadelerin temel alınıp çeşitli alanlara uygulanması, daha kapsamlı ve farklı imge tanımlarının kolaylıkla yapılmasına yol açar. Böylece bir edebiyat romanındaki karakter imgeleri

¹ Anlamının karşılığı Fransızca *imagologie*, İngilizcede *imagology* olan imgebilim; adını Latince imaj (imge) anlamına gelen *Imago* ve bilim anlamına gelen *Logos* kelimelerinden almıştır. İmge araştırmalarının başlangıçta karşılaştırmalı edebiyat ve sosyal psikoloji gibi alanlarda yoğunlaşması, tartışmalı bir bilimsel kimliğe sahip olmasına yol açmıştır. Zamanla başlı başına bir bilim dalı olarak görülmeye başlayan imgebilim, ne edebiyatın ne de başka bir sosyal bilimin alt dalı olarak ifade edilmiş ve “disiplinlerarası” bir bilim dalı olma hüviyetini kazanmıştır. Serhat Ulağlı, **İmgebilim ‘Öteki’nin Bilimine Giriş**, Ed. Osman Gürkan, Ankara, Sinemis, 2006, s. 23.

² A.e., s. 3.

veya gerçek hayat düşünülduğünde başka insanların imgeleri olduğu gibi, milletlerin imgelerinin de olabileceği görülür. İmgeler, milletleri tanımlarken kullanılan ifadelerin dayanak noktasını oluştururlar. Çünkü imgeler, milletlerin karakter yapıları ve manevi özellikleri ile ilgilidirler.³

Milletlerin öz kimlikleri ve diğer milletlerin gözündeki imgeleri (imajları) arasındaki farklılık çok önemlidir. Birinde kendi kendine bir tanımlama yapılırken, diğerinde dışarıdan bir algılama söz konusudur. Dışarıdan algılamada doğruluktan kaynaklı şüpheler mevcutken, kendi kendine tanımlamada ise tarafsızlık ilkesinden yana bir problem meydana gelir.⁴ Hem kimlik, hem de imgenin göreceli kavramlar oldukları görülür. Kısacası bir millet kendisini kimliğiyle ifade ederken, başka milletlerin onunla ilgili değerlendirmeleri ise imgeyi meydana getirir.⁵ Böylece zihinlerden farklı kişiler ile ilgili tasarlanan olumlu veya olumsuz düşüncelerin genel bir ifadesi olarak çıkabilen imgenin, toplumların kendisine *yabancı* olanlara ait karakter yapıları ve manevi özellikleri hakkında edindiği izlenimlerin ve kolektif düşüncelerin bir yansıması olduğu da görülür. Böyle bir durumda imgenin oluşması için “toplumların belirli bir uzlaşmaya varma ihtiyacından dolayı” uzun yıllar gerekir.⁶

İmgenin sonsuza kadar aynı kalabilen bir kavram olmaması ve şartlara bağlı olarak değişkenlik gösterebilmesi de önemli bir husustur.⁷ Değişkenlik özelliğine sahip olmasına rağmen imge kavramı, aynı zamanda değişime direnme ve zamanla

³ Ertan Engin, “İmagoloji”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 27, Konya, 2012, s. 58-59.

⁴ A.y., s. 60.

⁵ Talat Fatih Uluç, “Kültürlerarası Etkileşim Bağlamında Alman Gazetelerinde Türkiye İmgesi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı Alman Dili Eğitimi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 2003, s. 38.

⁶ Türk imgesi de yalnızca birkaç yazarın kişisel görüşleri sonucu oluşmamış, dinsel ve ideolojik etmenlerin büyük rol oynadığı oluşumu uzun yıllar sonucu “toplumsal uzlaşmalar” ile gerçekleşmiştir. Ulağı, a.g.e., s. 36-37.

⁷ F. Özlem Güzel, “Turist İmajının Geliştirilmesinde Profesyonel Turist Rehberlerinin Rolü (Alman Turistler Üzerine Bir Araştırma)”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Balıkesir, 2007, s. 53.

kalıplaşma özelliklerine de sahiptir. Bu yüzden bir milletin başka milletlerin gözündeki kalıplaşmış olumsuz imgelerini değiştirmesi, kendisini değiştirmesinden de daha zor hale gelir.⁸ Buna ise büyük oranda, olumsuz imgelerin olumlu imgelere göre belleklerde daha fazla yer tutmaları sebebiyet verir. Olumsuz imgelerin her zaman gerçekliği yansıtmadığı ve bazen eksik bilgiler sonucu yaygınlaştığı bilinmesine rağmen, yoğun oldukları zaman bunların bireysel veya toplumsal ilişkilere olumsuz olarak yansması böylece kaçınılmaz olur.⁹ Bu yüzden imge kavramı ile ilişkilendirilen ve kavramın kökenlerinin dayandığı alanlardan biri ise sosyal psikolojidir. Sosyal grupların diğer sosyal gruplarla ilgili değerlendirmelerini de ele alan sosyal psikolojide, önyargıların¹⁰ ve kalıpyargıların¹¹ (stereotip) oluşumları da incelenir. İmge oluşumuna yol açan önyargılar ve kalıpyargılar, böylece kimlik oluşumunun önemli aşamalarından biri olan ve sosyal psikolojinin kabul ettiği *yabancı* imgesinin yaratılması sorununun merkezinde yer alırlar. Kimliğin yaratılması olayının bir parçası olan *yabancı* imgesinin yaratılması, sosyal sınıflar veya etnik gruplar gibi düzeylerde gerçekleşir. Yeme içme, giyim kuşam, fiziksel özellikler, davranışlar gibi kültürel göstergeler arasından somut hale getirilir. Karşılaştırma biçiminde gerçekleşen yabancıyı algılama sürecinde, daha ziyade onun olumsuz özellikleri ele alınır. Sonuçta ise kendisinin olumlu özelliklerini ön plana çıkartarak kimliğinin oluşumuna katkı sağlar ve onun yüceltilmesine yol açar. Bu durumu, bir milletin kendisine yabancı olarak tanımladığı diğer bir millette gördüğü olumsuz unsurlar sayesinde, kendi özgüvenini kazanmasında da görmek

⁸ Uluç, **a.g.t.**, s. 38.

⁹ Ulağlı, **a.g.e.**, s. 5-6.

¹⁰ Önyargılar genellikle belirli olaylara ve durumlara dayanarak başka şeyler hakkında önceden edinilen peşin hükümlü yargılar olarak bilinir, yeterli bilgi olmadan oluşturulan görüşlere dayanır. Çoğu zaman olumsuz olabilen bu görüşler, yeni bir bilgi edinildiğinde bile kolaylıkla değişememe özelliğine sahiptir. Güzel, **a.g.t.**, s. 51-52.

¹¹ Kalıpyargılar bir topluluğun bütün üyelerine yönelik, abartılmış ya da indirgenmiş, aşırı yalınlaştırılmış ve genelleştirilmiş, çoğunlukla önyargılı kanılardır. Kalıpyargılar kullanılarak ifade edilen bir topluluk ile onun gerçek hali arasında bir fark olduğu muhakkaktır. Tarihi ve kültürel nedenlere de dayanan kalıpyargılar, imgelerin oluşumuna yol açan en önemli etmenlerden biridir. Ulağlı, **a.g.e.**, s. 25-26.

mümkündür.¹² Gerçekten de imgenin ne olduğuna veya nasıl tanımlandığına cevap vermenin yanı sıra, imgelerin nasıl ve hangi nedenler sonucu oluştuğuna cevap vermenin de bir hayli güç olduğu görülür.

Olumsuz Türk imgesinin yaratılması ise esasen tarihsel nedenlerden kaynaklanmıştır. Almanların Türkleri Doğu'dan gelen büyük bir tehlike olarak görmeye başlamaları sonucunda, olumsuz Türk imgesi Alman toplumunda zamanla yer eden korku ve endişelerin etkisiyle giderek büyümeye başlamıştır.¹³ Alman toplumunda Türklerle ilgili zamanla birçok olumsuz kavram, sözcük, deyim veya ad tamlamaları üretilmesi de bu yoğun tehdit ve korku duygusunun bir yansıması olmuştur.¹⁴ İmgelerin değişime direnme özelliği düşünüldüğünde, Alman toplumunun gözünde Türklere ait olumsuz imgeler de doğal olarak değişime karşı direnç göstermiştir. Diğer yandan Almanların gözünde ilk olarak Haçlı Seferleri sırasında oluşan Türk imgesi Ortaçağ'ın sonuna kadar gelişmeye devam etmiş, bu gelişim Aydınlanma Dönemi öncesinde ve sonrasında da sürmüştür. İmgenin zamana ve şartlara bağlı olarak değişkenlik göstermesine paralel olarak, Türk imgesi de tüm bu zaman dilimlerinde değişik biçimlerde ortaya çıkmıştır.¹⁵ Aydınlanma Dönemi öncesinde Alman toplumunun sıradan bir bireyinin gözünde Türkler, sadece korkulması gereken barbar toplumlardan biri olarak görülmüştür. Aydınlanma Dönemi geldiğinde ise bu algı biraz değişmeye başlamıştır. Fakat buna rağmen Aydınlanma Dönemi düşünürlerinin oluşturdukları "Türk ve İslam imgelerinin olumsuz içerikleri bakımından büyük ölçüde Ortaçağ'da biçimlenen barbar, yıkıcı ve yıkıcı Türk önyargısına dayanmakta olması" imgenin etkisini sürdürmesine ve tamamıyla kaybetmemesine yol açmıştır.¹⁶ Alman toplumunun önde gelen

¹² Ali Osman Öztürk, **Alman Oryantalizmi: 19. Yüzyıl Alman Halk Kültüründe Türk Motifi**, Yay. Haz. Yasin Aktay, Ankara, Vadi, Ankara Birleşik, 2000, s. 97-98.

¹³ **A.e.**, s. 32.

¹⁴ Onur Bilge Kula, **Batı Edebiyatında Oryantalizm II**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 1-2.

¹⁵ Onur Bilge Kula, **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. XIX.

¹⁶ **A.e.**, s. XXIV.

düşünürlerince bile bazı önyargılar kolay kolay yıkılamamıştır. Aydınlanma Dönemi seyahatnamelerine bakıldığında da Türklere ve Doğu toplumlarına bakışın, dönem öncesi kadar düşmanca olmamasına rağmen, kardeşçe olduğunu söylemek mümkün olmamıştır. Eski önyargılar devam etmesine rağmen belirli bir değişme görülmüş ve İslam dini artık peşinen yargılanmaz hale gelmiştir.¹⁷ Bu değişimlerde toplumlar arasında zamanla artan etkileşimin payı büyük olmuştur. Tarih içerisinde kültürel etkileşime örnek gösterilebilecek sayısız olayın yaşanması, siyasi olayların ayrıştırdığı toplumları birbirlerine bir ölçüde yakınlaştırmıştır. Kültürlerarası iletişimi zorlaştıran ve ilişkilerin gelişmesi için tehlike oluşturan olumsuz imgelerin temellerine inen imgebilim de toplumlar arası yakınlaşmaya katkı sağlamış, toplumsal önyargıların ve bunları ifade eden olumsuz imgelerin etkisinin azaltılmasında önemli rol oynamıştır.¹⁸ Böylece kültürlerarası iletişim ve etkileşim sürecine olumlu anlamda bir katkı sağlamış olan imgebilim, toplumların bilinçlenmelerine ve birbirlerine saygı ile hoşgörü çerçevesi içinde yaklaşmalarına yol açmıştır.¹⁹

B) Alman Seyyahlar

19. yüzyıl başlarından 20. yüzyıl başlarına kadar uzanan ve 110 yıllık bir zamanı kapsayan çalışmamızda, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrası İstanbul'unu konu alan seyahatnamelerden daha yoğun olarak yararlanılmıştır. Fakat daha önceki dönemlerde şehre ziyarette bulunmuş olan seyyahlara ait eserlere de mümkün olduğunca yer verilmiştir. Ayrıca sadece Prusya ve Almanya tebaasına ait Alman seyyahların eserleri ele alınmamış, Avusturya kökenli Alman seyyahlara da başvurulmuştur. Seyyah tanımı klasik anlamının yanında, Osmanlı Devleti'nde görev icabı bulunmuş olan yabancıları kapsayarak ele alınmıştır. İstanbul'da bir nevi turist

¹⁷ Gürsoy Şahin, **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı**, İstanbul, Gökkuşbucağı, 2007, s. 28.

¹⁸ Ulağlı, **a.g.e.**, s. 42-44.

¹⁹ Uluç, **a.g.t.**, s. 42.

olarak bulunan Alman seyyahların kaleme aldıkları eserler de arkeolog, rahip, asker, diplomat, oryantalist gibi sıfatlarla buraya gelenlerin yazdıkları seyahatnameler, mektuplar ve bilimsel niteliğe sahip eserler de incelenmiştir. İstanbul'da beş gün geçiren seyyah da yirmi yıl geçiren seyyah da değerlendirilmiştir. Çalışmamızda bahsi geçen seyyahların Türkler ve İstanbul ile ilgili değerlendirmelerine ait bilgiler, çoğunlukla seyyahların kendi yazdıkları Almanca esas metinler veya onların İngilizce-Türkçe çevirileri temel alınarak oluşturulmuştur. Aşağıda yer alan sıralama, bu kıstas esas alınarak alfabetik olarak yapılmıştır.

Alfred Philippson; 1864 Bonn doğumlu jeomorfoloji profesörüdür. Coğrafya ile ilgili çalışmalar da yapmıştır. 20. yüzyıl başlarında Batı Anadolu ve Ege adalarında alanıyla ilgili araştırmalarda bulunmuştur. Daha sonra beş cilt olarak “Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien” ismiyle yayımlanan araştırma ve gezi notlarının ilk cildi çalışmamızda kullanılmıştır.²⁰

Amand von Schweiger-Lerchenfeld; 1846 Viyana doğumludur. Seyahat yazarı ve araştırmacıdır. Yazılarında Türkler ile ilgili önyargılı bir tutuma sahiptir. 1882 yılında basılan “Der Orient” ile 1904 yılında basılan ve Doğu ülkelerinde yaşayan kadınları ele aldığı “Die Frauen des Orients in der Geschichte, in der Dichtung und im Leben” isimli eserlerinden yararlanılmıştır.²¹

Andreas David Mordtmann; 1811 yılında Hamburg'da doğmuş dilbilimcidir. 1846 ile 1859 yılları arasında Kuzey Almanya kentleri birliği olan Hansa'nın İstanbul temsilciliğinde görev yapmıştır. Prusya, Hansa'nın yerini aldıktan sonra ise ülkesine dönmemiş ve ticaret mahkemelerinde 1871 yılına kadar yargıç olarak

²⁰ “Alfred Philippson”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXI, s. 382; İlhan Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001, s. 374.

²¹ Hans-Jürgen Kornrumpf, Jutta Kornrumpf, **Fremde im Osmanischen Reich 1826-1912/3: Bibliographisches Register**, Stutensee, Kornrumpf, 1998, s. 344.

çalışmıştır. Bundan sonra da Osmanlı Devleti'nde çeşitli görevlerde bulunan Mordtmann, 1879 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Mordtmann'ın Türkçe çevirisi yapılan ve Tanzimat Dönemi ile II. Abdülhamid Dönemi'nin ilk yıllarını kapsayan "Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar" isimli eseri ile Almanca olarak 1925 yılında Franz Babinger önsözüyle yeniden basılan "Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)" isimli seyahatnamesinin 1972 yılına ait tıpkıbasımı çalışmamızda kullanılmıştır.²²

Carl Wilhelm Dannenberg; 1822 yılında Hamburg'dan deniz yolculuğuna çıkmış olan bir seyyahdır. Bu sayede Mora, İstanbul, Karadeniz gibi yerleri görmüştür. Seyyahın bu geziye dair notlarını içeren ve 1823 yılında "Harmlose Betrachtungen" ismiyle yayımlanan seyahatnamesinden yararlanılmıştır.²³

Ernst Christoph Döbel; 1805 Eisenach doğumludur. Genç yaşta Doğu yolculuğuna çıkan Döbel, bulunduğu şehirlerde çalışarak para kazanıp seyahat masraflarını çıkarmıştır. 1831 yılının sonlarında İstanbul'da bulunmuş ve kısa bir süre Tophane'de çalışmıştır. Edirne'de ise araba tamir dükkânı açmış olan seyyahın "Wanderungen im Morgenlande" isimli seyahatnamesinin yeniden düzenlenmiş haliyle yayımlanan 1863 tarihli altıncı basımından faydalanılmıştır.²⁴

Franz Carl Endres; 1878 yılı Münich doğumlu subay ve yazardır. 1912-1915 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde subay olarak görev almış, ülkesine döndükten sonra ise birçok eser yayımlamıştır. Endres'in Türkçeye "Türkiye 1916" ve "Türkiye ve Türkler: Bir Alman Subayın Türkiye Notları" ismiyle çevrilmiş iki eserinden yararlanılmıştır. Ayrıca Asyalıların dini inançlarını konu aldığı Almanca

²² A.e., s. 255; Andreas David Mordtmann, **Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar**, Çev. Gertraude Habermann-Songu, İstanbul, Pera, 1999, b.a.

²³ Carl Wilhelm Dannenberg, **Harmlose Betrachtungen: Gesammelt auf einer Reise von Hamburg nach Griechenland, Constantinopel und dem schwarzen Meere im Jahre 1822**, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1823, b.a.

²⁴ Ernst Christoph Döbel, **Wanderungen im Morgenlande**, 6. bs., Berterode bei Eisenach, Döbels Selbst, 1863, b.a.; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 373.

basımlı “Die grossen Religionen Asiens” isimli eseri ile Türk kadınlarını konu aldığı yine Almanca basımlı “Türkische Frauen” isimli eseri de çalışmamızda kullanılmıştır.²⁵

Franz von Werner; 1836 yılında Viyana’da dünyaya gelmiştir. İyi bir eğitim alan Werner, Kırım Savaşı’nda görev almak için orduya yazılmış fakat birliğinden kaçarak Osmanlı ordusuna sığınmıştır. Genç yaşında dünyada merak ettiği yerleri tanımak amacıyla bu kararı vermiştir. Osmanlı ordusuna teğmen rütbesiyle dâhil olan Werner, Murad Efendi adını almıştır. 1858 yılında ordudan ayrılan Werner, 1881 yılındaki ölümüne kadar Osmanlı hariciyesi bünyesinde çalışmıştır. 1878 yılında yayımladığı eserin “Türkiye Manzaraları” isimli Türkçe çevirisinden yararlanılmıştır.²⁶

Friedrich Max Müller; 1823 yılında Dessau’da doğmuştur. Hayatının önemli bir kısmını Britanya’da geçirmiştir. 1850 yılından itibaren Oxford’da profesör unvanıyla görev yapan Müller Hindoloji, filoloji, teoloji alanında önemli eserler vermiştir. 1893 yılında Müller ile eşi **Georgina Max Müller***, İstanbul’daki İngiliz sefaretinde görevli olan oğullarını ziyaret etmiştir. İstanbul’da yaklaşık üç ay geçiren Müller çiftinin o dönem yazmış olduğu mektuplar, Georgina Max Müller tarafından genişletilerek 1897 yılında yayımlanmıştır. Bu eserin Türkçeye çevrilmiş hali olan “İstanbul’dan Mektuplar” tarafımızdan incelenmiştir.²⁷

Gerhart Hauptmann; 1862 Bad Salzbrunn (günümüzde Polonya sınırları içindeki Szczawno Zdroj) doğumludur. Birçok öykü ve tiyatro oyunu yazmış olan

²⁵ Kornrumpf, Kornrumpf, **a.g.e.**, s. 107; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 373.

²⁶ Kornrumpf, Kornrumpf, **a.g.e.**, s. 405; Murad Efendi, **Türkiye Manzaraları**, Çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul, Kitap, 2007, b.a.

* Seyyahın milliyeti tartışmalıdır ve Britanyalı olması da ihtimal dâhilindedir. Bu belirsizliğe rağmen çalışmamızda bir Alman olarak ele alınmıştır.

²⁷ “Friedrich Max Müller”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XIX, s. 68; Kornrumpf, Kornrumpf, **a.g.e.**, s. 260; Georgina Max Müller, **İstanbul’dan Mektuplar**, Çev. Afife Buğra, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, b.a.

Hauptmann, 1912 yılında Nobel ödülü almış bir edebiyatçıdır. 1907 yılında İstanbul'da bir hafta kalan Hauptmann'ın bu seyahatine dair notlar, bir yıl sonra basılan “Griechischer Frühling: Reisetagebuch Griechenland - Türkei 1907” adlı eserde yer almıştır. Bu eserin 1997 yılında yayımlanan yeniden basımından yararlanılmıştır.²⁸

Gotthold Schulz-Labischin; 1908 yılında Doğu turnesine çıkan “Berliner Liedertafel” isimli koronun maiyetinde bulunan bir yazardır. Grup 28 Nisan - 15 Mayıs 1908 tarihleri arasında Bükreş, Kostanza, İstanbul, İzmir, Atina, Selanik, Budapeşte'de konserler gerçekleştirmiştir. İstanbul'da ise Almanya Başkonsolosluğu ve bir yaz tiyatrosu olan Piccolo-Campo'da iki konser vermiş, bu iki konserin yanı sıra Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in de izlediği özel bir gösteri yapmıştır. Turne “Die Sängerreise der Berliner Liedertafel nach dem Orient” ismiyle Schulz-Labischin tarafından aynı yıl kaleme alınmıştır.²⁹

Heinrich Karl Brugsch; 1829 Berlin doğumludur. Antik Mısır ile ilgili çalışmalarıyla bilinen bir profesördür. 1894 yılındaki vefatından bir yıl önce ilk basımı yayımlanan, seyahatlerini de anlattığı “Mein Leben und mein Wandern” isimli otobiyografisinin 1894 yılına ait ikinci basımının 1975 yılında yapılan tıpkıbasımını çalışmamızda kullanılmıştır.³⁰

Heinrich Gelzer; klasik filoloji ve İlkçağ tarihi profesörüdür. 1847 yılında Berlin'de doğmuştur. 1870'li yıllardan itibaren dini cemaatleri incelemek amacıyla Osmanlı Devleti'ne birçok ziyaret gerçekleştirmiştir. “Protestantischen Monatsblätter” isimli derginin yayımcılığını da üstlenen Gelzer kendisini

²⁸ “Gerhart Hauptmann”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XII, s. 103-104.

²⁹ Gotthold Schulz-Labischin, **Die Sängerreise der Berliner Liedertafel nach dem Orient: (Bukarest, Konstanza, Konstantinopel, Smyrna, Athen, Saloniki, Budapest) 28. April bis 15. Mai 1908**, Berlin, Vereins Selbst, 1908, b.a.

³⁰ “Heinrich Karl Brugsch”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:IV, s. 749.

Evangelist-Hıristiyan olarak tanımlamıştır. 1900 yılında anı kitabı “Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient” ismiyle yayımlanmıştır.³¹

Helmuth von Moltke; 1800 yılında Parchim kasabasında dünyaya gelmiştir. 1822 yılından itibaren Prusya ordusunda subay olarak görev almıştır. 1835-1839 yılları arasında Osmanlı ordusunda askeri öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak yüzbaşı unvanıyla çalışmıştır. 1857 yılında Danimarka ile Prusya arasındaki savaşta genelkurmay başkanı olan Moltke, 1870 yılındaki Alman-Fransız savaşının kazanılmasında da büyük pay sahibi olmuştur. 1888 yılında genelkurmay başkanlığı görevinden ayrılan Moltke'nin Osmanlı yıllarında görev aldığı döneme ait mektupları içeren eserinin “Moltke'nin Türkiye Mektupları” isimli Türkçe çevirisi tarafımızdan incelenmiştir.³²

Hermann von Pückler-Muskau; 1785 Muskau (günümüzde Bad Muskau) doğumludur. Prens unvanına sahip olan Pückler-Muskau, aynı zamanda yazar ve peyzaj mimarıdır. 1830'ların ortalarında ise Kuzey Afrika, Filistin ve Anadolu'yu gezmiştir. Bu gezileri içeren “Fürst Pücklers orientalische Reise” isimli seyahatnamesinin 1963 yılında yayımlanan yeniden basımı çalışmamızda kullanılmıştır.³³

Ida Pfeiffer; 1797 Viyana doğumludur. Avusturyalı zengin bir tüccarın kızıdır. 1842 yılından itibaren kendi imkânlarıyla sayısız yolculuğa çıkmış ve ilgi uyandıran yazılara imza atmıştır. Uzun süre tutuklu olarak kaldığı Madagaskar yolculuğu

³¹ Kornrumpf, Kornrumpf, a.g.e., s. 132; Durdu Çalıkbaşı, **Das Osmanische Reich in der Darstellung deutschsprachiger Reiseberichte um die Jahrhundertwende 1900**, Norderstedt, Books on Demand, 2004, s. 51; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 373.

³² “Helmuth Graf von Moltke”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XVIII, s. 690; Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, 2. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995, b.a.

³³ “Hermann Ludwig Heinrich Fürst von Pückler-Muskau”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXII, s. 261.

dönüşünde geçirdiği ağır hastalık sonucu 1858 yılında vefat etmiştir. Seyyahın uzun süre kaldığı ilk İstanbul ziyaretini içeren “Reise in das Heilige Land: Konstantinopel, Palästina, Ägypten im Jahre 1842” isimli seyahatnamesinin 2012 yılında yayımlanan yeniden basımı ile kısa olan ikinci İstanbul ziyaretini içeren “A Woman's Journey Round the World, from Vienna to Brazil, Chili, Tahiti, China, Hindostan, Persia, and Asia Minor” isimli İngilizce eserin 1852 yılına ait üçüncü basımının 2008 yılında yapılan tıpkıbasımından yararlanılmıştır.³⁴

Johann von Österreich; 1782 Floransa doğumludur. Arşidük unvanına sahip olan Johann, Avusturya Krallığı yapmış II. Leopold’un oğludur. Napolyon savaşlarında önemli görevler üstlenmiş olan Johann, aynı zamanda mareşal unvanına sahiptir. 1815 yılından sonra kendisini tarih ve sosyal bilimler üzerine çalışmalara adayan Johann, krala naiplik görevinde de bulunmuştur. 1837 yılında ise Rusya’ya ve Osmanlı Devleti’ne ziyaretler gerçekleştirmiştir. Johann’ın ve maiyetinde bulunan **Leopold von Haan**’ın geziye dair notları ise neredeyse 150 sene sonra ilk defa 1998 yılında Victoria von Haan tarafından “Eine russisch-türkische Reise im Jahre 1837” ismiyle yayımlanmış ve bu eser çalışmamızda kullanılmıştır.³⁵

Joseph von Hammer-Purgstall; 1774 Graz doğumlu Avusturyalı tarihçidir. Viyana Doğu Dilleri Akademisi’ni bitirdikten sonra, 1799 yılında Avusturya’nın İstanbul elçiliğine tercüman olarak atanmıştır. 1802-1806 yılları arasında İstanbul’da elçilik sekreteri görevine getirilen Hammer-Purgstall, Osmanlı tarihi ile ilgili malzeme toplamaya bu dönem başlamıştır. 10 ciltlik Osmanlı Tarihi adlı eseri 1827-1832 yılları arasında yayımlanmıştır. Hammer-Purgstall’ın iki eseri tarafımızdan incelenmiştir. Bunlardan ilki yazarın “Erinnerungen aus meinem Leben: 1774 -

³⁴ “Ida Pfeiffer”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXI, s. 322; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 374.

³⁵ “Johann Erzherzog von Österreich”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XIV, s. 62; Erzherzog Johann von Österreich, Leopold von Haan, **Eine russisch-türkische Reise im Jahre 1837**, Yay. Haz. Victoria von Haan, Wien, Leipzig, Karolinger, 1998, b.a.

1852” isimli olan ve anılarının derlenerek 1940 yılında basımı yapılan bir çalışmadır. Bu kitapta 1800’lü yılların başlarında İstanbul’da kaldığı dönemden de bahsetmiştir. İkincisi ise 1818 yılında basılan ve İstanbul üzerinden Bursa ile İzmit gezilerini konu alan “Umblick auf einer Reise” isimli seyahatnamesi olmuştur.³⁶

Karl Bernhard Stark; 1824 Jena doğumlu arkeologdur. Heidelberg Üniversitesi profesörü unvanı bulunan Stark, arkeoloji müzelerinde yöneticilik görevlerinde de bulunmuştur. Batı Anadolu’da araştırmalar yapmak amacıyla Osmanlı Devleti’ni ziyaret etmiştir. Bu ziyarete dair notlar 1874 yılında “Nach dem Griechischen Orient: Reise-Studien” adıyla yayımlanmıştır.³⁷

Lamec Saad; Würzburg şehrinde tıp eğitimi almıştır. 1880 yılında İstanbul’a çalışmak için gelmiştir. İstanbul’da iki yıl geçirdikten sonra sırasıyla Hanekin (Irak), Burgaz, Trabzon, Erzurum, Yafa, Çatalca, Konya, Yalova ve tekrar İstanbul’da karantina hekimi olarak görev yapmıştır. Deneyimlerini “Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei” ismiyle kitaplaştırarak 1913 yılında Berlin’de yayımlatan Saad’ın bu eserinin yanında, “Der Aberglaube bei den Orientalen” (Doğuluların Batıl İnançları) isimli makalesi de çalışmamızda kullanılmıştır.³⁸

Moritz Busch; 1821 yılında Dresden’de doğan gazeteci ve yazardır. “Österreichischer Lloyd” isimli gemi şirketi için Doğu’da görevlerde bulunmuş ve seyahatnameler kaleme almıştır. Bunlardan bir tanesi 1860 yılında “Die Türkei” ismiyle yayımlanmıştır. Güncellenmiş ikinci baskısıyla 1870 yılında yeniden sunulan eser, son kez yine güncellenmiş olarak 1881 yılında basılmıştır. Tarafımızdan

³⁶ “Joseph Hammer”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, 8c., İstanbul, Kültür Bakanlığı, Tarih Vakfı, 1994, C:III, s. 545-546; Kornrumpf, Kornrumpf, **a.g.e.**, s. 153.

³⁷ Karl Bernhard Stark, **Nach dem Griechischen Orient: Reise-Studien**, Heidelberg, Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1874, b.a.; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 375.

³⁸ Kornrumpf, Kornrumpf, **a.g.e.**, s. 327; Lamec Saad, **Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei**, Berlin, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1913, b.a.

incelenen de bu üçüncü ve son basımı olmuştur. Eserinde İstanbul ile ilgili detaylı bilgiler veren Busch, Otto von Bismarck'ın basın sözcülüğünü de yapmıştır.³⁹

Otto Friedrich von Richter; 1792 Neu-Kusthof (günümüzde Estonya sınırları içindeki Vastse-Kuuste) doğumlu Doğu Prusyalı filologdur. 24 yaşında İzmir'de vefat eden Richter'in günlük yazıları ile mektuplarını içeren ve tarafımızdan da incelenen "Wallfahrten im Morgenlande" isimli eseri, seyyahın ölümünden altı yıl sonra Dorpat (günümüzde Tartu) Üniversitesi profesörü ve aynı zamanda öğretmeni olan Johann Philipp Gustav Ewers tarafından yayımlanmış, eserin 2005 yılında yapılan tıpkıbasımı ise tarafımızdan incelenmiştir.⁴⁰

Paul Lindau; 1839 Magdeburg doğumludur. 1890 yılı basımlı "Aus dem Orient" ile 1899 yılı basımlı ve daha kısa bir İstanbul ziyaretini içeren "Ferien im Morgenlande" isimli seyahatnamelerinden yararlanılmıştır. Seyahatnamelerinde Türkleri küçük gören alaycı ifadeleriyle dikkat çekmiştir. Lindau aynı zamanda tiyatro yöneticiliği yapmış, bir sürü roman ve öykü kaleme almış, editörlük ve gazetecilik görevlerinde bulunmuştur.⁴¹

Paul Wilhelm von Keppler; 1852 yılında Schwäbisch Gmünd'de doğmuştur. Üniversitede teoloji eğitimi almıştır. İncil tefsirleri ile ilgili çalışmaları bulunan bir piskopostur. Doğu'ya seyahatleri "Wanderfahrten und Wallfahrten im Orient" ismiyle yayımlanmıştır. 1898-1899 yıllarında yaklaşık üç ay İstanbul'da kalan

³⁹ Kornrumpf, Kornrumpf, **a.g.e.**, s. 56; Moritz Busch, **Die Türkei: Reise-Handbuch für Constantinopel, die untere Donau, Rumelien, Bulgarien, Macedonien, Bosnien und Albanien**, 3. bs., Triest, Literarisch-artistische Anstalt; Wien, Buchhandlung Moritz Perles, 1881, b.a.; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 373.

⁴⁰ Otto Friedrich von Richter, **Wallfahrten im Morgenlande**, Ed. Günter Meyer, Rudolf Sellheim, Hildesheim, Zurich, New York, Georgs Olm, 2005, b.a.; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 374.

⁴¹ "Paul Lindau", **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XVI, s. 812; Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 51.

seyyahın eserinin 1909 yılında yayımlanan altıncı basımı çalışmamızda kullanılmıştır.⁴²

Philipp Anton Dethier; 1803 yılında Kerpen’de doğmuş ve filoloji eğitimi almıştır. Daha sonra tarihle ilgili genel nitelikli eserler kaleme alan Dethier’in ilgi alanı zamanla İlkçağ’a ve arkeolojiye kaymıştır. İstanbul’da Avusturya Lisesi’nde müdürlük teklifi yapılan Dethier, arkeolojik araştırmalarını zenginleştireceği düşüncesiyle bu görevi 1847 yılında kabul etmiş ve göreve başlamıştır. 1972 yılında ise Müze-i Hümayuna müdür olarak atanan Dethier, 1881 yılındaki ölümüne kadar bu görevi sürdürmüştür. Son dönemlerinde kaleme aldığı ve Türkçeye “Boğaziçi ve İstanbul” ismiyle çevrilen eserinden yararlanılmıştır.⁴³

Richard von und zu Eisenstein; 1837 yılında Viyana’da doğmuştur. Ömrünün son yıllarında Balkanlar ve Anadolu’ya seyahat gerçekleştirmiş bir subaydır. Gerçekleştirdiği bu seyahati içeren “Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien” isimli seyahatname 1912 yılında yayımlanmıştır.⁴⁴

Theodor Schuchardt; 1861 yılında İskenderiye, Kahire, İzmir ve İstanbul’u ziyaret eden doktor ve botanisttir. Kendi ifadesiyle “az parası ve kısıtlı zamanı olmasına rağmen çıktığı yolculukta Doğu toplumları ile önemli bilgiler edinerek”

⁴² Paul Wilhelm von Keppeler, **Wanderfahrten und Wallfahrten im Orient**, 6. bs., Freiburg im Breisgau, Herdersche, 1909, b.a.; Pinar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 373.

⁴³ Semavi Eyice, “Philipp Anton Dethier”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, 8c., İstanbul, Kültür Bakanlığı, Tarih Vakfı, 1994, C:III, s. 41-42; Philipp Anton Dethier, **Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)**, Çev. Ümit Öztürk, İstanbul, Eren, 1993, b.a.

⁴⁴ Richard Freiherr von und zu Eisenstein, **Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien: Beschreibung mit Erörterungen, um zu Reisen und Unternehmungen anzuregen**, Wien, Carl Gerolds Sohn, 1912, b.a.

oluşturduğu seyahat notlarını 1864 yılında Leipzig’de ‘‘Orientalische Reise-Bilder’’ ismiyle yayımlatmıştır.⁴⁵

Theodor Wiegand; 1864 Bendorf doğumlu arkeologdur. Priene, Milet, Didim, Bergama, Samos’ta arkeolojik kazıları yönetmiştir. 1897-1911 yılları arasında Berlin Müzesi’nin İstanbul’da bulunan Eski Eserler Bölümü’nün müdürlüğünü yapmıştır. 1914-1918 yılları arasında ise Antik Çağ Genel Müfettişi sıfatıyla Suriye, Filistin ve Batı Arabistan’da bulunmuştur. 1897 ile 1918 yılları arasında Osmanlı Devleti’nde bahsedilen görevlerde bulunan Theodor Wiegand ile eşi **Marie Wiegand**’ın mektupları ve seyahat notları ilerleyen yıllarda Gerhard Wiegand tarafından derlenmiştir. ‘‘Halbmond im letzten Viertel’’ ismi ile 1970 yılında yayımlanan bu eser çalışmamızda kullanılmıştır.⁴⁶

Wilhelm Endriss; 1900’lü yılların başlarında altı yıl boyunca İstanbul Alman Lisesi’nde Doğa Bilimleri Öğretmeni olarak çalışmıştır. İstanbul ve Anadolu gezilerine dair notlarını daha sonra kitaplaştırmış ve 1919 yılında yayımlatmıştır. ‘‘Streifzüge durch die Türkei’’ isimli bu eserin incelemesi tarafımızdan yapılmıştır.⁴⁷

Woldemar Urban; 1892 yılının başlarında İstanbul ve İzmir’i de kapsayan Doğu gezisine çıkmış bir gazetecidir. ‘‘Im Zickzack durch den Orient’’ adlı seyahatnamesi aynı yıl basılmıştır. Seyahatname Türklere karşı önyargılı, zaman zaman hakarete varan ifadeleriyle dikkat çekmiştir.⁴⁸

⁴⁵ Theodor Schuchardt, **Orientalische Reise-Bilder: Andeutungen und Anleitungen, um in kurzer Zeit und für wenig Geld recht viel Orientalisches kennen zu lernen**, Leipzig, Oskar Leiner, 1864, b.a.

⁴⁶ ‘‘Theodor Wiegand’’, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXX, s. 50; Theodor Wiegand, **Halbmond im letzten Viertel: Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1918**, Yay. Haz. Gerhard Wiegand, München, F. Bruckmann KG, 1970, b.a.

⁴⁷ Wilhelm Endriss, **Streifzüge durch die Türkei**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1919, b.a.

⁴⁸ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 42; Woldemar Urban, **Im Zickzack durch den Orient: Reisebilder aus der alten Welt**, Leipzig, Carl Reißner, 1892, b.a.

Adı geçenler dışında da bazı Alman seyyahlar çalışmamızda yer almıştır. Bu seyyahların Türkler ve İstanbul ile ilgili verdikleri bilgilerden, başka kaynaklar vasıtasıyla yararlanılmıştır. Durdu Çalıkbaşı'nın 19. yüzyıl Alman seyyahlarını konu aldığı Almanca yazılmış çalışması “Das Osmanische Reich in der Darstellung deutschsprachiger Reiseberichte um die Jahrhundertwende 1900” bunlardan biridir. İlhan Pınar'ın seyahatnamelerin belirli kısımlarının birebir Türkçe çevirilerini vererek yaptığı “Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri” ve “Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir” isimli çalışmaları da bu kapsamda değerlendirilmiştir. Thomas Allom'un resimlerinin yer aldığı “Istanbul und der Bosphorus” isimli çalışmaya “Einführung zur Orientreiseliteratur des 19. Jahrhunderts” ismiyle önsöz yazan Karin Hörner'in makalesi ile Kadriye Öztürk'ün “Ida von Hahn-Hahn'in ‘Orientalische Briefe’ ve Lady Mary Montagu'nun ‘Briefe aus dem Orient’ Adlı Eserlerinde Doğu ile İlk Karşılaşmada Yabancılık” isimli Türkçe makalesinden de kısmen bu amaçla faydalanılmıştır. Bu kaynaklar vasıtasıyla Alfred Koerte⁴⁹, Bernhardine Schulz-Schmidt⁵⁰, Charikles⁵¹, Christian Eckert⁵², Colmar von der Goltz⁵³, Edmund Naumann⁵⁴, Eduard von Hoffmeister⁵⁵, Elsa Sophia von Kamphoevener⁵⁶, Ernst von der Nahmer⁵⁷, Ewald Banse⁵⁸, Friedrich Dernburg⁵⁹,

⁴⁹ 1866 doğumlu filologdur. Atina'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde çalışırken, yeni yapılan İzmit-Ankara demiryolunun çevresini keşif göreviyle Anadolu'ya gönderilmiştir. Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 45.

⁵⁰ 1846 Bremen doğumlu seyahat yazarıdır. Şehirde politik olarak hayli etkin bir ailenin ferdidir. 1891 yılında İstanbul'u ziyaret etmiştir. **A.e.**, s. 61-62.

⁵¹ Alman bir diplomatın takma adıdır. 1876 yılında İstanbul'da yaklaşık altı ay kalmış, bu döneme ait uzunca bir mektubu 1880 yılında yayımlanan seyahatnamesinde yer almıştır. **A.e.**, s. 40.

⁵² 1874 doğumlu, Köln Ticaret Yüksekokulu'nda profesördür. 1907 yılında ekonomik durumu incelemek amacıyla Anadolu'ya bir okul gezisi düzenlemiştir. **A.e.**, s. 54.

⁵³ 1843 doğumlu subaydır. 1883 yılında askeri danışman sıfatıyla İstanbul'a gelmiş, 1896 yılında ise Anadolu gezilerini de içeren seyahatnamesi yayımlanmıştır. **A.e.**, s. 45.

⁵⁴ 1854 Meißen doğumlu, mineralbilimci ve jeologdur. 1890 yılında Anadolu'ya seyahat gerçekleştirmiştir. Kornrumpf, Kornrumpf, **a.g.e.**, s. 265; Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 43.

⁵⁵ 1852 doğumlu, subay ve gazetecidir. Doğu'ya gerçekleştirdiği birçok seyahatini 1910 yılında yayımlattığı kitapta anlatmıştır. **A.e.**, s. 55.

⁵⁶ Babasının Osmanlı Devleti'nde askeri danışman sıfatıyla 1878 yılında göreve başlaması yüzünden üç yaşında İstanbul'a gelmiş ve uzun yıllar burada kalmıştır. **A.e.**, s. 57.

⁵⁷ 1862 doğumlu, filolog ve gazetecidir. İstanbul'da uzun yıllar *Kölner Zeitung* gazetesinin temsilciliğini yapmıştır. **A.e.**, s. 52-53.

⁵⁸ 1883 doğumlu coğrafyacı ve etnolog, aynı zamanda roman ve hikâye yazarıdır. 1916 yılında ise Doğu'ya yaptığı yolculukları içeren bir seyahatname yayımlatmıştır. **A.e.**, s. 56.

Friedrich Naumann⁶⁰, Gotthilf Heinrich von Schubert⁶¹, Gustav Hirschfeld⁶², Hans Barth⁶³, Hermann Scherer⁶⁴, Hermann Vambéry⁶⁵, Ida von Hahn-Hahn⁶⁶, Julius Heinrich Petermann⁶⁷, Ludwig Ross⁶⁸, Martin Hartmann⁶⁹, Mathilde Weber⁷⁰, Rudolf Lindau⁷¹, Pauline Nostitz⁷² isimli Alman seyyahların Türkler ve İstanbul ile ilgili verdikleri bilgilerden yararlanılmıştır.

Konumuzu desteklemek amacıyla başka Almanca kaynaklar da kullanılmıştır. Barbara Kellner-Heinkele ve Ingeborg Haenschild'in seyahatnamelere göre Osmanlı Devleti'ni anlattığı çalışmaları "Türkei: Streifzüge im Osmanischen Reich nach Reiseberichten des 18. und 19. Jahrhunderts"; Börte Sagaster'in Türk edebiyatında köle kavramını konu aldığı "Herren und Sklaven" ile harem kültürünü konu

⁵⁹ 1833 doğumludur. *Berliner Tageblatt* ve *Berliner Nationalzeitung* gazetelerinde yazarlık ve editörlük yapmıştır. Demiryollarını incelemek amacıyla Anadolu'ya gelmiştir. **A.e.**, s. 42.

⁶⁰ 1860 yılında Leipzig yakınlarındaki Störmthal'da doğmuş olan Evangelist ilahiyatçı ve politikacıdır. "Friedrich Naumann", **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XIX, s. 414.

⁶¹ Doğabilimci ve seyyahtır. Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 374.

⁶² 1847 doğumlu, coğrafyacı ve arkeologdur. 1879-1886 yılları arasındaki yolculuklarını içeren seyahat notları ölümünden iki sene sonra yayımlanmıştır. Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 48.

⁶³ 1862 Stuttgart doğumlu, gazeteci ve yazardır. Uzun yıllar *Berliner Tageblatt* gazetesinin Roma muhabirliğini yapmıştır. Kornrumpf, Kornrumpf, **a.g.e.**, s. 21-22; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 373.

⁶⁴ İzmir'de yaşayan Alman kayınpederini ziyaret etmek amacıyla bu şehre gelmiş ve sonra Doğu'da yolculuklara çıkmış olan bir yazardır. **A.e.**, s. 374.

⁶⁵ 1832 doğumlu Türkolog'dur. Orta Asya'ya birçok seyahat gerçekleştirmiştir. "Hermann Bamberger Vambéry", **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXVIII, s. 533.

⁶⁶ 1805 Tressow (bugün Lupendorf) doğumlu, roman ve seyahat yazarıdır. 1850 yılında Mainz'de bir manastır yaptırdıktan sonra ise dini nitelikteki romanlar yazmıştır. "Ida Gräfin von Hahn-Hahn", **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XI, s. 703.

⁶⁷ 1801 Glauchau doğumlu, bürokrat ve seyahat yazarıdır. Kornrumpf, Kornrumpf, **a.g.e.**, s. 287; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 374.

⁶⁸ 1806 Neumünster doğumlu arkeologdur. Ayrıca pangermenizm akımının öncü teorisyenlerindedir. **A.e.**, s. 374.

⁶⁹ 1851 doğumlu, Arap dili ve edebiyatı uzmanıdır. 1909 yılında birkaç hafta İstanbul'da kalmıştır. Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 55-56.

⁷⁰ 1829 doğumlu, kadın hakları savunucusu ve yazardır. 1890 yılında birkaç hafta İstanbul'da kalmıştır. **A.e.**, s. 59-60.

⁷¹ 1829 Gardelegen doğumlu filologdur. 1892-1902 yılları arasında İstanbul'da diplomat sıfatıyla bulunmuştur. Düyun-u Umumiye'de görev yapmıştır. Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 49; Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 374.

⁷² 1830'lu yıllarda eşi ile İzmir'e gelip bir süre yaşamış olan Avusturyalı bir kontestir. **A.e.**, s. 374.

edindiği ‘‘Im Harem von Istanbul’’; Otto Hachtmann’ın 1918 yılına ait makalesi ‘‘Europaische Kultureinflusse in der Turkei’’ bunlar arasındadır. Ayrıca İngiliz, Fransız, vs. seyahatnameleri de goz onunde bulundurulmuştur. Alphonse de Lamartine, Dorina L. Neave, Durand de Fontmagne, Edmondo de Amicis, Gerard de Nerval, Edward Raczynski, Fred Burnaby gibi seyyahların Turkeye evrilmişt eserleri incelenmiştir. İngilizce olarak yazılan ve Reinhold Schiffer’e ait ‘‘Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey’’ ile Turke olarak yazılan ve Sefa Kaplan’a ait ‘‘Batılı Gezinlerin Gozule İstanbul’’ yine bu bağlamda kullanılmıştır. Oryantalizm, imgebilim, İstanbul’da gundelik hayat, Osmanlı-Almanya siyasi iliştikleri gibi konulara ait kaynaklar da ayrıca değerlendirilmiştir. Buradaki amacımız, esas konu uzerine destekleyici bilgiler verip alıştırmamızın daha anlaşılır olmasını sağlamaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDE DOĞU-BATI İLİŞKİLERİ

1.1. Kaynak Olarak Seyahatnameler

İstanbul, Anadolu, Osmanlı Devleti'nin idaresinde olan diğer şehir ve diyarlar yıllar boyunca Avrupa'dan seyyahları ağırlamışlardır. Gelen seyyahlar arasında sırf yeni yerler görmek için seyahat edenler dışında, farklı sebeplerle bu topraklarda bulunanlara da rastlanmıştır. Savaşlarda esir alınmış veya sığınma talebinde bulunmuş askerler, ticaret ile uğraşan kişiler, hacılar ile din adamları, devlet hizmetinde çalışmak için gelenler, arkeolojik kazılar gibi bilimsel sebepler yüzünden gelenler, vs. bu duruma örnek oluşturmuşlardır. Osmanlı toprakları dışındaki yerleri de ziyaret eden Avrupalı seyyahlar, 15. ve 16. yüzyıllarda birçok zorluğu aşmış memleketine döndükleri zaman, görmüş geçirmiş ve kültürlü kişiler olarak görülmüşlerdir. Memleketlerine yeni fikirlerle dönüp, kendi toplumlarının bireylerine bambaşka ufuklar açmışlardır.¹ 19. yüzyıla gelindiğinde ise seyahatnameleri yayımlanmış Avrupalı seyyahların sayısı bir hayli fazlalaşmıştır.² Bunda en önemli etken, uzak yerlere gitmeyi kolaylaştıran ulaşım alanında yaşanan gelişmeler olmuştur. Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne yapılan seyahatler giderek daha az

¹ Gürsoy Şahin, **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı**, İstanbul, Gökkuşbu, 2007, s. 27-28.

² Aynı dönemlerde Osmanlı seyyahları da Avrupa ülkelerine yapmış oldukları geziler sonucu Batı toplumlarıyla ilgili gözlemlerini paylaşmışlardır. Batılılaşma sürecinin ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nin Fransa ve İngiltere ile daha yakın siyasi ve ekonomik ilişkileri sonucunda, ilk dönem Avrupa seyahatlerinin çoğu bu iki ülke eksen alınarak yapılmıştır. 19. yüzyıl sonlarından itibaren, II. Wilhelm Dönemi ile beraber gelişen ilişkiler sonucunda Almanya da önem kazanmaya başlamıştır. Bâki Asiltürk, **Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa**, Ed. Betül Bilikti, İstanbul, Kaknüs, 2000, s. 100.

zahmetli ve daha az tehlikeli hale gelmiştir. Örneğin yüzyıl başlarında, önce Osmanlı topraklarında yol alan gemileri işleten Tuna Buharlı Gemi Seyahat Şirketi'nin temellerinin atılması ve hemen sonrasında Akdeniz'deki Avrupalı buharlı gemi hatlarının düzenlenmesi, Osmanlı Devleti'ne ulaşımı kolaylaştırmıştır.³ Ulaşım alanında yaşanan bu gelişmeleri, yüzyılın sonuna kadar başka gelişmeler takip etmiş ve Osmanlı Devleti'ne ulaşım giderek kolaylaşmaya başlamıştır. Mathilde Weber, yeni gemi hatları ve demiryolu hatları sayesinde, uzak ülkelerin onlar için artık “çok yakın bir yerde” durmakta olduklarını belirtmiştir.⁴ Avrupa kamuoyunun uzak seyahatler ile ilgili güvenlik endişelerinin zamanla azaldığı, uzak yerlere yapılan gezilerin ciddiyeti ve sonuçları konusunun gündeme nadiren getirildiği görülmüştür.⁵ Kamuoyunun kadın seyyahlara bakışı ise, giderek azalan güvenlik endişelerine rağmen değişmemiştir.⁶

Ulaşımın giderek kolaylaşması ve güvenlik endişelerinin azalması, seyahatnamelerde artışa yol açan başlıca nedenler olmuşlardır. Dönemde ayrıca Doğu toplumları ve onların kültürleri üzerine ilginin artması ile seyahatnameler dışında da sosyal, kültürel ve ekonomik konuları içeren pek çok bilimsel makale ve kitap yayımlanmıştır. Hem öğrenme hem de zevkli vakit geçirme isteğiyle “Doğu'nun yeniden keşfi” amacındaki bilimsel heyetlere iştirak edenlerin sayısında sürekli bir artış yaşanmıştır.⁷ Avrupa'da eğitim çerçevesinde özel seyahat hazırlıkları için buluşmalar gerçekleşmeye başlamış ve bu buluşmalarda gidilecek yerler üzerine

³ Thomas Allom, *Istanbul und der Bosphorus: Die Metropole am Goldenen Horn und ihre Nachbarorte nach Stahlstichen von den Zeichnungen Thomas Allom's (mit einer Einführung zur Orientreiseliteratur des 19. Jahrhunderts von Karin Hörner)*, Hamburg, E.B.-Verlag Rissen, 1986, s. 14.

⁴ Durdu Çalıkbaşı, *Das Osmanische Reich in der Darstellung deutschsprachiger Reiseberichte um die Jahrhundertwende 1900*, Norderstedt, Books on Demand, 2004, s. 59-60.

⁵ Reinhold Schiffer, *Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey*, Amsterdam, Atlanta/GA (Georgia), Rodopi, 1999, s. 340.

⁶ Erkeklerin Osmanlı Devleti'ni ve Doğu'yu yakından tanımak istemeleri normal görülürken, tüm modernleşme hareketlerine rağmen kadınlar için böyle girişimler sıra dışı olmuştur ki bu durumu seyahat eden kadınların sayısının azlığı da göstermiştir. Çalıkbaşı, *a.g.e.*, s. 39.

⁷ Allom, *a.g.e.*, s. 10-11.

olabildiğince kapsamlı bilgilerin zahmetlere katlanılarak edinildiği görülmüştür.⁸ Yeterince hazırlık yapmadan gitmiş gibi gözükten Theodor Schuchardt bu hazırlığın önemine dikkat çekmiştir:

İşin doğrusu oraya yapacağı ilk büyük seyahatte hiç kimsenin benimki gibi kısıtlı bir zamanı ve parası olmamasını öğütlemeyi istiyorum. Seyahat pratiği olarak isimlendirmek istediğim belirsiz bir şeydir ve mümkün olduğu kadar ayrıntılı bir hazırlık, tarih bilgisi, coğrafi çalışmalar, istatistiksel, doğabilimsel ve etnografik münasebetler, başka hiçbir yer için Doğu'ya yapılan bir seyahatte olduğundan daha fazla lüzumlu değildir.⁹

Doğu coğrafyasını ilgilendiren konular için yerinde incelemelerin, daha net ve doğru tespitler yapmak adına çok önemli bir gereklilik olduğu düşüncesiyle hareket edildiği görülmüştür. Diğer yandan ise Avrupa dışındaki bölgelerin hala yeteri kadar tanınmama olgusu seyahatname yazımındaki başlıca güdü olarak varlığını sürdürmüştür. Örneğin 1860 yılında Heinrich Karl Brugsch'a bir baron tarafından İran'a giden maiyetinde bulunma teklifi geldiği zaman, o zamanlar İran'ın az bilinen bir ülke olması Brugsch'un teklifi kabul etmesinde önemli rol oynamıştır.¹⁰ İran'dan daha yakın yerleri ve de 20. yüzyıl başları gibi nispeten daha yakın zamanları ele aldığımızda bile, bu güdü kaybolmamıştır. Bu yüzyıl başlarında Balkanlar ve Anadolu'da bulunmuş olan Richard von und zu Eisenstein'in ziyaret nedenlerinden biri de bu olmuştur:

Beni hala heyecanlandıran dürtüyü takip ederek, bu sefer seyahatim ve onun tasviri için komşu ülkeleri seçtim: Türkiye, Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan. Bu ülkelerin genellikle halen az bilinmeleri, bununla birlikte bizim monarşiler için büyük pazarları yüzünden yüksek derecede önemleri buna neden oldu.¹¹*

⁸ A.e., s. 23.

⁹ Theodor Schuchardt, **Orientalische Reise-Bilder: Andeutungen und Anleitungen, um in kurzer Zeit und für wenig Geld recht viel Orientalisches kennen zu lernen**, Leipzig, Oskar Leiner, 1864, s. 269.

¹⁰ Heinrich Karl Brugsch, **Mein Leben und mein Wandern**, Osnabrück, Biblio, 1975, s. 241-243.

* Osmanlı Devleti'nde Türklerin yoğun olarak yaşadıkları toprakları ifade etmek için zaman zaman seyyahlar tarafından kullanılmıştır.

¹¹ Richard Freiherr von und zu Eisenstein, **Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien: Beschreibung mit Erörterungen, um zu Reisen und Unternehmungen anzuregen**, Wien, Carl Gerolds Sohn, 1912, s. 1.

Coğrafi konumları sebebiyle birbirleri hakkında yeteri kadar bilgi sahibi olmayan ülkelerin, birbirleriyle ilgili sağlıklı değerlendirmelerde ve karşılaştırmalarda bulunmaları güç olmuştur. Bu yüzden yeteri kadar bilgi sahibi olunmayan toplumlarla ilgili yazılanlar seyahatnameleri değerli kılmıştır. Bu durum neticesinde, toplumların sosyal ve kültürel özelliklerini detaylı inceleyerek, zengin içeriğe sahip bir eser yaratma güdüsüyle de seyahatlerin yapıldığına rastlanmıştır. Hatta bilimsel araştırmalar ile gündelik hayattan edinilen izlenimlerin birbirine karıştığı örnekler bile görülmüştür. Belirtilen tarzda bir eser vermiş olan Eduard von Hoffmeister, aklına gelen bir fikir vasıtasıyla seyahate çıktığını belirtmiştir:

Bir zamanlar öncekilerden geniş tutulmuş bir seyahatim sebebiyle o an aklıma, Doğu'da doğa ve folklorun geçmişi ve bugünü üzerine yıllarca süren çalışmalarımın yazarlık açısından değerlendirilmesi amacıyla, oldukça hareketli bir hayattan edinilen izlenimleri de ekleyerek, bir tasvirleme, bir çeşit seyahat filozofisi oluşturmak geldi.¹²

Sonuç olarak seyahatnamelerin önemli bir kısmında değişik ülkelerin kültürleri, sosyal ilişkileri, yaşayış biçimleri, tarımları, endüstrileri, vs. gözlemlenmiştir. Ayrıca seyyahların, bu gözlemler üzerine kendi ülkelerinin benzeyen durumlarıyla karşılaştırma yaptıkları ve bazı sonuçlara vardıkları görülmüştür. Batı Avrupa ve diğer yerler arasında yaşam şartlarının aynı olmadığı sonucuna ulaşılmasına, Sanayi Devrimi sonrası yazılan seyahatnamelerde sıklıkla rastlanmıştır. 1911 yılında Balkanlar ve Anadolu'yu gezen Richard von und zu Eisenstein de seyahatnamesini kendi ülkesinin şartlarının hemen hemen her yönden daha iyi olduğu sonucuna ulaşarak noktalamıştır.¹³

Avrupalılar tarafından Doğu coğrafyasının tehlikelerle dolu ama bunun yanında sonsuz bir gizeme sahip olduğuna inanılması, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında kuvvetli bir olgu olarak karşımıza çıkmıştır. Doğu'ya gidecek olanların herhangi bir macera yaşamadan dönmelerinin söz konusu olamayacağı düşünülmüş ve zaten

¹² Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 55.

¹³ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 406.

gidenlerin anlattıkları ilginç öyküler de bu durumu desteklemeye devam etmiştir. Bu durum seyyahların Doğu'ya gitme isteklerini arttırmış ve “Binbir Gece Masalları” öykülerini yerinde görmek arzusuyla seyahat edenlere rastlanmıştır. İmgeyi bozmamak için “anlaşılmaz gizemli yerler olarak harem ve hamam” tasvirlerinin, kimi zaman seyyahlar tarafından okuyucuya hoş bir his vermek amacıyla genellikle canlı tutulduğu görülmüştür.¹⁴ Cinselliğin fazlasıyla ön plana çıkarıldığı bu anlatımlarda Doğu'ya kadın rolünün düştüğü cinsel metafordan sıklıkla faydalanılmış ve bölge “dünyanın adeta fethetmeye davetiye çıkaran zayıf dişi parçası” olarak tanıtılmıştır.¹⁵ Gerçek Doğu ise eserlerdeki tasvirlerden biraz farklı olmuş ve bu gerçeklik zamanla idrak edilmiştir. Bu sebeptendir ki Batı toplumlarında bambaşka bir Doğu algısı ortaya çıkmasına yol açan eserlerin etkisinde kalan seyyahlar, hayaller peşinde Doğu coğrafyasına gitmişler ama gerçeklerle yüzleştiklerinde hayal kırıklığı yaşamışlardır. Doğu coğrafyasında hayal ettikleri dünyanın beklediklerinden uzak oluşunu ve yaşadıkları hayal kırıklıklarını eserlerine yansıtaktan çekinmemişlerdir. Ida von Hahn-Hahn, her kim seyahati üstünkörü bir eğlence gibi görüyorsa o kişinin Doğu'ya gitmemesi gerektiğini belirtmiştir. Doğu'nun cümbüş vaat etmediği, şevk ve abartı olmadan sadece öğrenme ve bilgilenme vaat ettiği hususunda okurlarını bilgilendirmiştir.¹⁶ Hans Barth ise Binbir Gece Masalları zamanının geride kaldığını, yüzyılın zorunlu aydınlığının Alâeddin'in lambasını söndürdüğünü, artık hiç kimsenin Doğu'nun muhteşemliğine inanmadığını belirtmiştir.¹⁷ Franz Carl Endres bir yandan masalsi haremelerin seyrek olarak Arabistan'da ve İran'da var olduğu konusunda okuyucusunu bilgilendirirken, diğer yandan araştırmalar yapılmaya başlandığı zaman masallar ve illüzyonların sönük gerçekliklerle yer değiştirdiğini vurgulamıştır.¹⁸ Burada da aslında ayrı bir önyargı durumu söz konusu olmuştur. Yüzyıllardan beri süre gelen önyargılara, eserlerde

¹⁴ Schiffer, **a.g.e.**, s. 276.

¹⁵ Allom, **a.g.e.**, s. 30.

¹⁶ **A.e.**, s. 18.

¹⁷ İlhan Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001, s. 287.

¹⁸ Franz Carl Endres, **Türkische Frauen**, München, Arthur Hertz, 1916, s. 148.

konu edilen fantastik öğeler sonucu oluşan beklentilerin getirdikleri de eklenince yazarların özü anlaması zorlaşmıştır. Bu yüzden kimi zaman seyyahlar, kafalarına yerleşmiş Doğu imgesinin gerçekle alakası olmadıklarını görmezden gelmişler ve hayallerle gerçeğin uyuşmamasına rağmen yalancı anlatımlarla bir nevi imgeyi korumaya uğraşmışlardır.¹⁹

Seyahatnamelerin gerek imgebilim, gerekse tarih bilimi kapsamında değerlendirilmeleri ve bu bilimlerin içerisinde önemli bir yer edinmeleri ise bir noktadan sonra kaçınılmaz olmuştur. Zaten seyahatnameler, imge araştırmalarının Avrupa'da yayılmasını sağlayan önemli nedenlerden biri olarak görülmüştür. Sonuçta başka ülkelerin farklı kültür ve geleneklerini incelemeye, onları anlamaya çalışmaya, kendi kültür ve gelenekleriyle karşılaştırmalar yapmaya duyulan ihtiyaç arttıkça seyahatnamelerin bilimsel önemi daha fazla anlaşılmış ve bu da imgelerin tek bir bilimsel çerçeve yerine daha geniş olarak ele alınmasına yol açmıştır.²⁰ Seyahatnameler tarihçiler için de önemli kaynaklar olmasına rağmen, tarihi kaynak olarak görülüp görülemeyecekleri konusunda fikir ayrılıkları yaşanmıştır. Arşivlerde yer alan resmi belgeler ile karşılaştırıldığında seyahatnamelerde verilen bilgilerin kesinlik ve doğruluk bakımından tartışmalı olması, kimi tarihçinin seyahatnamelere fazla mesafeli yaklaşmasına sebebiyet vermiştir. Buna rağmen seyahatnameler ve günlükler gibi öznel sayılan eserler, arşiv belgelerinde yer almayan bazı eksik noktaları aydınlattıkları için genellikle önemli görülmüşler ve bir nevi arşiv belgelerinin tamamlayıcısı sayılmışlardır. Örneğin şehirlerin değişen siyasi ve mimari yapısının neticesinde, yazıldıkları dönemden oldukça uzun bir süre sonrasında değerlendirildiklerinde tarih bilimi açısından yararları çok daha iyi anlaşılmıştır.²¹

¹⁹ Yücel Bulut, **Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi**, Yay. Haz. Hulusi Ersoy, İstanbul, Yöneliş, 2002, s. 110.

²⁰ Serhat Ulağı, **İmgebilim 'Öteki'nin Bilimine Giriş**, Ed. Osman Gürkan, Ankara, Sinemis, 2006, s. 22.

²¹ "Özellikle şehir tarihi çalışmaları sırasında, arşiv belgelerinde yer alan ve kentin içerisinde barınan devlet teşkilatına dair bilgileri yorumlama şansına sahip olursa da muhtelif zamanlarda yaşamış şehrin mukimleri veya maddi kültürü hakkında arşiv belgeleri araştırmacılara her zaman yardımcı

Seyahatnamelerin bilimsel değeri her zaman için tartışmalı olmuştur. Seyahatnamelerde bilimsel açıdan eleştirilen en önemli taraflardan biri, kimi metinlerde sosyal ve kültürel yaşama dair bilgilerin yok denecek kadar az bulunması veya hiç bulunmaması olmuştur. Örnek olarak İstanbul'un doğal güzellikleri veya tarihi yapıları ile ilgili çok fazla bilgi verip, oradaki gündelik hayata ise neredeyse hiç değinmeyen seyahatnameler yayımlanmıştır. İstanbul ve benzer özellikler görülen şehirlerle ilgili sosyal, kültürel veya ekonomik özelliklerden daha ziyade şehirlerin tarihi mekânları ve doğal güzellikleri üzerinde durulduğu görülmüştür. Bunlar daha ziyade rehber kitap hüviyetinde olmuşlardır. Bu hususta güzel bir tespit yapan Christian Eckert, seyahat kitapçıklarına dair yorumlarda bulunarak, bazı seyahatnamelerin onlardan bir farkları olmadığını ortaya koymuştur: “Basılı olan her bir seyahat kitapçığında; sadece araştırmacı için öğretilmiş bir değeri olan her bir eski abideye ve sanat eserine mutlaka yer verilmektedir, ülkelerin maddi kültür gelişimlerinin belirti ve işaretleri çoğunlukla eksiktir.”²² Sonuç olarak sosyal, kültürel ve hatta ekonomik özelliklerin fazlaca betimlendiği seyahatnamelerin üzerinde bilimsel açıdan daha fazla durulması gerekmiştir. Şehirlerdeki gündelik hayat tasvirleri de seyahatnamelerin birçoğunda yüzeysel yapılmış incelemeler ve analizler sonucu oluşturulmuştur. Şehirlerde gündelik hayat gözlemlenirken “kültürel çeşitliliğin perdelediği kimi kendine has oluşumların tasvirleri” yapılmamıştır.²³ İstanbul gibi büyük ve karmaşık bir şehirle ilgili de olan bu durum,

olmayabilir. Özetle, seyahatnameleri bir kenara koyarsak, İstanbul üzerine yazılmış kaynaklar arasında şehrin sosyal yapısıyla doğrudan ilgili olanlar sınırlıdır. Yalnızca Bizans ve Osmanlı kronikleri ve belgeleri işlenerek yapılan bir araştırmanın, imparator veya sultan tarafından atanmış resmî görevlilerce yazıldığı bilinen bu kayıtların İstanbulluların sosyal ve kültürel yaşantısını tek taraflı tasvir edeceğini söylemek yanlış olmaz. Burada devreye mahkeme kayıtları, seyahatnameler, günlükler, resmi ya da gayri resmi yazışmalar gibi araştırmacının bakış açısını genişleten, ikincil kaynaklardaki bilgiler ile resmî verileri karşılaştırma imkânı sunan eserler girer. İlgili araştırmalarda siyasi, kültürel ve iktisadi yapıların ele alınması, bunlarla ilgili bilgilerdeki pusun dağılması için kimi önyargılı ya da oryantalist bakış açılarının farkında olarak seyahatnamelere müracaat etmek şüphesiz önemlidir.” Nida Nabahat Nağacı, “İstanbul'un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 8, Sayı 16, İstanbul, 2010, s. 524-526.

²² Çalıkbaşı, a.g.e., s. 54-55.

²³ Ekrem Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür, Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri**, İstanbul, İletişim, 1995, s. 79.

19. yüzyıl seyahatnamelerindeki anlatımlarda da sıklıkla gözlemlenmiştir. Anlatımların daha ziyadesiyle çeşitli milletlerden insanların karışık olarak yaşadığı mahalleler ve merkezi yerlerle ilgili olduğu görülmüştür. Seyahatnamelerle ilgili bu hususlarda eleştiri konusu olabilecek noktalardan biri de seyyahların bazen çoğunlukla gayrimüslimler ile ilgili bilgiler vermeleri olmuştur. Bu durum seyyahların bilinçli tercihlerinden ve gayrimüslimler ile kurdukları iletişimden kaynaklanmıştır. Rehberlerin ve yöre hakkında bilgi alınan kişilerin çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşması da bunda rol oynamıştır.²⁴ Neticede sosyal değişimlerin tüm yönleriyle İstanbul ölçeğinde görünebilmesi için sosyal yaşam, gündelik hayat, eğlence, moda, âdâb-ı muaşeret ve yeni anlayışları geniş planda irdelemek ve değerlendirmek gerekmiştir.²⁵ Friedrich Naumann bir seyahatnamenin nasıl yapıldığını ve hangi eksiklerin onu garip hale getirdiğini belirtirken, seyahatnamelerin derinlemesine incelemeler içermekten neden genellikle uzak oldukları bir bakıma anlaşılmıştır:

Böyle bir seyahatte her şeyden önce; doğal güzellik, sanat, etnoloji, din hakkında izlenimler ve politik bilgiler kazanılır ama bu doğal olarak kazanımların sadece bir kısmıdır, hepsi değil. Her kim ki kalemi eline alıp Doğu seyahati hakkında yazmak isterse, sözüne önce okuyucudan bir şeyin asla unutulmamasını rica ederek başlar: Kendisinin, kendi kelimelerini yazan bir Doğu araştırmacısı değil, sadece bir seyyah olduğu ve tam bir yeri tanımaya başlamışken oradan ayrılmak durumunda kaldığı.²⁶

Seyyah bulunduğu ülkede ne kadar uzun zaman geçirirse, muhakkak ortaya o ölçüde kapsamlı ve kaliteli bir seyahatname çıkarmıştır. 1881 yılında 3 yaşındayken geldiği İstanbul'da II. Abdülhamid'in düşüşüne kadar kalan, çocukluğunu ve gençliğini burada geçiren Elsa Sophia von Kamphoevener buna bir örnek oluşturmuştur. Babasının askeri danışmanlık görevi sebebiyle sultanın sarayına girip çıkması ve ayrıca sultanın en büyük kızının bir arkadaşı olması seyyahın Osmanlı yaşamını ve

²⁴ Özgür Yılmaz, “Seyyahların Kaleminden Bir Kentin Kimliği: 19. Yüzyıl Trabzon Örneği”, **Geçmişten Günümüze Seyyah ve Seyahatnameler**, Ed. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul, Kitabevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2013, s. 126.

²⁵ İlbeyi Özer, **Avrupa Yolunda Batılılaşma Ya Da Batılılaşma: İstanbul'da Sosyal Değişimler**, Ed. Burak Fazıl Çabuk, İstanbul, Truva, 2005, s. 13.

²⁶ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 50.

özellikle imtiyazın çok az tanındığı Osmanlı kadınlarının dünyasını gerçekten tanımasını sağlamıştır. Bu ayrıcalıklar seyyahın anlatımlarını güçlendirmiş ve daha da önemlisi ona “metinleri için hoş karşılanan bir güvenirlilik” sağlamıştır.²⁷

Seyahatnamelerde bilimsel açıdan eleştirilen bir başka önemli taraf, metinlerde anlatılan olayların seyyahlar tarafından kurgulanmış olabilecekleri izlenimi vermeleri olmuştur. Birçoğunda gün içerisinde yaşanan olayların, sıklıkla öyküleri andırır bir şekilde okurlarla paylaşıldığı görülmüştür. Bunların gerçek olup olmadıkları okurlar tarafından sorgulanmıştır.²⁸ Seyahatnameleri değerlendirirken bu kaynakların her zaman güvenilir kaynaklar olamayacağı, onlara aslında hiç yaşanmamış olayların ve doğru olmayan bilgilerin de eklenmiş olabileceği durumu göz önünde bulundurulmuştur. Metinlerde yer alan “yalanla dolu palavralar şeklindeki ithamlar” sebebiyle, “gerçeğe uygun olarak oluşturulan raporlar” ile “edebi kurgu” arasında her zaman çok ince bir çizgi olmuştur.²⁹ Bu kaynakların mutlaka iyi yapılan araştırmalar ve analizler ile gözden geçirilmesi gerekmiştir. İçerisinde hem kurgusal öğeleri, hem de gerçek bilgileri barındıran seyahatnamelerin ve gezi romanlarının nasıl değerlendirilmesi gerektiği bilim insanları arasında ayrı bir tartışma yaratmıştır.³⁰ Kurgusal öğeler içeren eserler bilimsel yönden tartışmalı olsalar da sıradan okurlar, farklı kültürler üzerine bilgi edinmek için gezi edebiyatından ve seyahatnamelerden yararlanmışlardır. Çünkü anlaşılmaya çalışılan hususlar kendi kültürel sınırlarının ötesi ile ilgili olmuş ve hayatlarına yabancı konular doğal olarak merak

²⁷ A.e., s. 57-58.

²⁸ Gerçek veya hayali öykülerle dolu olan bu tarz seyahatnameler, ciddi keşif ve araştırmalar sonucu yazılan bilimsel nitelikteki seyahatnamelerden veya rehber kitapçıklarına benzeyenlerden ayrı ele alınmıştır. Onları kurgusal olduğu kesinlikle belli olan olayları içermelerine karşın, içerisinde gerçek bilgilerin barındığı gezi romanlarından da ayrı ele almak gerekmiştir. A.e., s. 14.

²⁹ Allom, a.g.e., s. 14.

³⁰ Sadece seyahatnamelerin değil, gezi romanlarının da bilimsel yönden ele alınması gerektiği düşüncesi içinde olanlar olmuştur. Seyahatleri içeren yazıların edebiyat yerine tarihin ilgi alanında olması gerektiğini iddia eden bilim insanlarına rastlanmıştır. Buradan bazı bilim insanlarınca kurgu oldukları aşıkâr metinlerin bulunmasının çok fazla önemsenmediği ve seyahatnamelerle gezi romanlarının bu kişiler tarafından farklı bir değerlendirmeye tabi tutulmadığı sonucu çıkarılmıştır. Öyküler ile romanların gerçek olduğu aşıkâr bilgiler, seyahatnamelerin ise kurgusal öğeler içermeleri nedeniyle; bu iki farklı tip eser arasında ayrımcılık yapmanın gereksiz olduğu düşünülmüş, sonuçta her ikisine de aynı hoşgörülle yaklaşılmıştır. Schiffer, a.g.e., s. 343.

uyandırmıştır. Seyahatnamelere ve gezi edebiyatına, farklı dünyaları bir ölçüde anlamak için başvurmak böylelikle olağan hale gelmiştir.³¹ Anlatılanlar kimi zaman bir yazardan diğerine farklılık gösterse de bazen kendi kültürünü daha üstün göstermek için kullanılsa da gezi edebiyatı ve seyahatnameler kültürel bakımdan incelenmeye en uygun ve özel eserleri kapsamıştır.³² Zaten bu tarz eserlerde anlatılanlar, kendi kültüründen ne kadar farklı iseler o kadar merak uyandırmışlardır. Avrupa'yı örnek aldığımızda, Asya ile Amerika'yı veya Afrika'yı anlatan metinler kültürel farklılıklar nedeniyle daha fazla ilgi çekmişlerdir.³³ Sonuç olarak yanlış ve abartılı bilgiler içerse bile bu tarz eserler, Avrupalıların farklı kültürlerle ilgi duymalarına yol açmıştır. Farklı kültürlerle ilgi duyan, önyargılara göre hareket etmeyip sorgulayan, gerçeğin yerinde analizini yapan, kendi toplumuna doğruları öğretmek için çabalayan bazı Batılılar sayesinde de Doğu toplumları olumsuz imgelerden bir nebze olsun sıyrılmayı başarmıştır.

Seyahatnamelerde eleştiri konusu yapılan başka bir önemli taraf, yılların getirdiği önyargılı düşüncelerin fazlaca dile getirilmesi ve bundan dolayı öznel yorumların yazılara sıklıkla yansımaları olmuştur. Bunlar bilimsel nitelik taşımamışlar ve sadece yazanın şahsi duygusal düşüncelerini barındırmışlardır. Önyargılı düşüncelerin Doğu coğrafyası ile ilgili yerinde incelemelerden sonra oluşan taze düşünceler ile birleşmesi, seyahatname yazılımını zorlaştıran bir olgu olmuştur. Paul Wilhelm von Keppeler bu durumu güzel bir şekilde açıklamıştır:

Şahsen yazar her zaman başarılı olup olmadığından şüphelenir. Nesnelliğin ve özneliliğin, gerçeklerin ve yansımaların, fikirlerin ve hislerin, sanatın ve doğanın, hakikatin ve şiirselliğin doğru karışımını burada bulmak kolay değildir. Tarih öncesi zamanlardan tarih sonrası zamanlara, geçmişten günümüze ve geleceğe, düşüncelerin bir mekikte dokunarak anlaşılır bir kumaş oluşturulması zordur. Doğu hakkında yazmak, herhangi başka bir yeri

³¹ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 22.

³² Kadriye Öztürk, "Ida von Hahn-Hahn'ın 'Orientalische Briefe' ve Lady Mary Montagu'nun 'Briefe aus dem Orient' Adlı Eserlerinde Doğu ile İlk Karşılaşmada Yabancılaşma", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 16, Konya, 2016, s. 474.

³³ Bunun neticesinde belirtilen yerleri ifade etmek için "Egzotik Uzak Doğu, Romantik Doğu, Vahşi Afrika" gibi çeşitli imgeler türetilmiştir. Ulağlı, **a.g.e.**, s. 34.

*yazmaktan daha zordur; şimdiki zaman bir yanılsamadır, halen geçmiş zaman hüküm sürmektedir ve gelecek, güçlü bir el olarak müdahale etmektedir.*³⁴

Eserlerini oluştururken “çocukluktan beri dinleyerek yetiştikleri belirli görüşleri ve hikâyeleri onaylamak zorunda hissetmeleri” seyyahlardan birçoğunu, Doğu coğrafyası hakkında yanlış değerlendirmeler yapmaya götürmüştür. Gezilen yerlerde günlük hayatta rastlanabilecek bazı istisnaları, suiistimalleri veya ihmalleri okuyucuların ilgisini çekmek amacıyla abartarak alışılmadık olaylarmış gibi tasvir ederek veya çarpıtarak aktarma yanılgısına düşmelerine önyargıları sebep olmuştur.³⁵ Coğrafya ile ilgili olumsuz imgelerin yoğunluğunun biraz azaldığı Aydınlanma Dönemi'nde, bu düşünce yapısı temel alınarak yazılan ve aşağılamalar içeren seyahatnamelerin varlığını sürdürdüğü görülmüştür. Bu durumla ilgili Batılı düşünürler de zaman zaman özeleştiriler yapmışlar ve hatta kimi zaman seyahatçıları ağır bir şekilde eleştirmişlerdir.³⁶ Memleketinden uzun süre ayrı kalmış olan Ernst von der Nahmer de ilk defa gelenlerin sürekli şikâyet etmelerinden yakınmıştır:

*Uzun bir süre Almanya'daki memleketinden uzak kalanlar yabancı diyarlara öylesine alışmaktadırlar ki buraların karakteristiklerini doğal görmekte ve bir seyahatçı hayrete düşüren sorunlarını derinden derine budalaca bulmaktadırlar, çünkü onun haklılığını kabul etmek istememektedirler. Beyninin fotoğrafik levhası artık etrafının görüntülerini alabilecek kapasitede değildir ve bir kere artık ne gördüğünü tarif etmesi gerektiğinde de okurlarında mevcut olmayan koşullardan hareket etmektedir.*³⁷

19. yüzyıl sonlarından itibaren ise bazı seyahatçıların tavırlarının radikal bir biçimde sömürgecilğe ve emperyalizme hizmet eder hale bürünmesinin önüne geçilememesi,

³⁴ Paul Wilhelm von Keppeler, **Wanderfahrten und Wallfahrten im Orient**, 6. bs., Freiburg im Breisgau, Herdersche, 1909, s. 533.

³⁵ Şahin, **a.g.e.**, s. 26.

³⁶ Seyyahların herhangi bir ülkede olabilecek kazalara ve maceralara ilişkin anlattıklarının, öyküler için en iyi konular oldukları belirtilerek dalga geçilmiş, böyle seyahatnamelerde bahsedilen ülkeler hakkında kendine özgü hiçbir şeyin yer almadığı ifade edilmiştir. Ülkenin az gelişmişliğinin sürekli şikâyet konusu edildiği (huysuzluk hali diye de adlandırabileceğimiz) metinler ve o ülkeye yönelik aşağılamalarla dolu ifadeler, belki de bu sayede biraz azalmıştır. Hatta 19. yüzyıl başlarında İngiliz basınında dikkatini direk kirli hanlardan, toprak yollardan, somurtkan arabacıardan daha önemli konulara verebilen seyahatçıların methedildikleri görülmüştür. Schiffer, **a.g.e.**, s. 346.

³⁷ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 53.

bir diğeri eleştirisi konusu olmuştur.³⁸ 20. yüzyıl başlarında ise politik ilgiler hakiki edebiyata gösterilen ilgiyi fazlasıyla aşmış, eğer güncel ihtiyaçlara uygun olursa Doğu coğrafyası ile ilgili yazılmış başyapıtlar halk üzerinde duygusal romanlar gibi etkili olabilmiştir.³⁹ Sonuçta böyle bir döneme ait seyahatnamelerin bir kısmı, politik şartlar ile ihtiyaçlara göre şekillenmişlerdir. Edmund Naumann'ın 19. yüzyıl sonlarında yazmış olduğu seyahatnamesi buna bir örnek oluşturmuştur. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti ile Almanya arasında gelişen siyasi ilişkilerin ve Almanlara verilen demiryolu imtiyazlarının, eseri şekillendirdiği görülmüştür. Anadolu'ya olası Alman göçü sorularıyla yoğun şekilde meşgul olmuş olan Naumann, Anadolu Demiryollarını aynı Alman-Türk dostluğu gibi ilginç bir tema olarak ifade etmiştir:

Benim kitabım arzularından gelişmiştir, Anadolu Demiryolları ağında uykuda olan kültürel görevlerin ihtişamı hakkında geniş çevreleri mümkün olduğu kadar haberdar etme arzusunun; yarı unutulmuş, sıkça aşağılanmış bir toprak ve barışçıl, azimli folklor hakkındaki kökleşmiş eski önyargılar üzerinden gerçeğe uygun açıklamaların yardımıyla coğrafi koşullara yön verme arzusunun gelişmiştir.⁴⁰

Fakat neticede seyahatnameler (ister yeteri derecede bilimsel veya edebi bir üslupla yazılmamış olsunlar, ister anlatılan olaylar kurgulandıkları izlenimi versinler, ister önyargılı ifadeler barındırsınlar, ister politik kimlikleriyle ön planda yer alsınlar) tarih bilimi açısından her zaman üzerinde durulmaya değer eserler olmuşlardır. Çünkü yabancı bir topluma mensup kişiler tarafından yapılan değerlendirmeler, farklı bir perspektifle yapıldığı için her zaman anlamlı görülmüştür.

³⁸ Schiffer, **a.g.e.**, s. 253.

³⁹ Otto Hachtmann, "Europäische Kultureinflüsse in der Türkei: ein literärgeschichtlicher Versuch (mit einem Vorwort von Hubert Grimme)", **Urkunden und Untersuchungen zur Geistesentwicklung des heutigen Orients: Veröffentlichungen der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde, Heft 2**, Yay. Haz. G. Kampffmeyer, Berlin, Der Neue Orient, 1918, s. 8.

⁴⁰ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 43-44.

1.2. Seyahatnamelerde Doğu-Batı Ayrımı

Kimi halkların kendilerini *insan*, başka halkları da *barbar* olarak nitelemeleri ve değişik kültürlere bağlı toplumların kendi kültürlerinden olmayanlara karşı takındıkları üstünlük tavrı Etnoloji Terimleri Sözlüğü tarafından *halkbencilik* ile açıklanmıştır.⁴¹ Bu üstünlük hali Batı toplumlarında ziyadesiyle görülmüş ve onlar tarafından gerek seyahatnamelerde, gerek değişik oryantalist çalışmalar içerisinde farklı şekillerde vurgulanmıştır.⁴² Örneğin Doğu toplumlarının yönetim şekli ile ilgili olumsuz değerlendirmeler yapılırken bu yönetim şekli çoğunlukla, mutlak siyasi bir güç ile hükmeden tek bir idari otoriteye sahip hükümet biçimi ya da kısaca *despotizm* olarak adlandırılmıştır. Despot ise bütün siyasi gücü kullanan ve bütün devleti temsil eden otorite olarak görülmüştür. Doğulu despotizmi, Batılılar tarafından tarih içinde bolca kullanmış olduğu bir sav olmuş ve Doğu toplumlarının genel bir karakteri olarak sunulmuştur. Çünkü onlara göre bunun kökü Yunan ve Pers İmparatorluklarına kadar dayanmıştır. Persler despotizmle yönetilirken, Yunanlar ise farklı bir yönetim şekli benimsemiştir.⁴³ Batı toplumlarının evrimleşerek geliştiğini düşünen Alman filozof Friedrich Hegel'e göre de evrimin başlangıcı yine Yunan uygarlığı olmuştur. Hegel Müslümanlarda ise her şeyin çok hızlı bir biçimde olup bittiğini, İslam'ın sadece bir an için parlamayı söndüğünü, sağlam temellere oturmuş olmasına rağmen Osmanlı Devleti'nin de bu ateşi canlandıramadığını belirtmiştir.⁴⁴ İslam dininin sönüşünü ve despotizmin sürmesinin nedenini, Hegel'in dolaylı yoldan Doğu toplumlarının Yunan uygarlığı kaynaklı olmamasına bağladığı görülmüştür.⁴⁵

⁴¹ Ali Osman Öztürk, **Alman Oryantalizmi: 19. Yüzyıl Alman Halk Kültüründe Türk Motifi**, Yay. Haz. Yasin Aktay, Ankara, Vadi, Ankara Birleşik, 2000, s. 10-11.

⁴² Filistin ile Mısır'da büyüyen ve Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitim alan bilim insanı Edward Said, kısaca Asya ve Kuzey Afrika üzerine Batılıların çalışmalarını kapsayan oryantizmi, Doğu Batı'dan daha zayıf olduğu için Doğu'ya tahakkümü öngören, Doğu'nun farkını onun zayıflığından ibaret bulan bir siyasi doktrin olarak da tanımlamıştır. Edward Said, **Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu**, Çev. Selahaddin Ayaz, 4. bsk., İstanbul, Pınar, t.y., s. 324.

⁴³ Galip Balıran, **Pierre Loti ve Oryantalist Söylem**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005, s. 10.

⁴⁴ Yücel Bulut, **a.g.e.**, s. 114.

⁴⁵ 19. yüzyıl başlarında Batı Avrupa bilimsel çevreleri, Fransızların "Mısır merkezli medeniyet tarih yazıcılığı" ile Almanların "Yunan merkezli medeniyet tarih yazıcılığı" çatışmasına şahitlik etmiştir. Burada esas olarak Batı Avrupa kültürünün tarihsel kökenlerine inilerek, onların izlerini farklı kültür

Üstünlük halini destekleyen teorilerden bir tanesi de Montesquieu'nün iklim teorisi olmuştur. Montesquieu iklimsel zıtlıkların aynı zamanda var olan ahlaki, geleneksel ve dinsel seviyelerde şiddetli zıtlıklar gerektirdiğini saptamıştır. En azından yarısı korkunç sıcak yüzünden ezilen Asya tembelliğe, despotik yönetimlere ve köleliğe sahipken; Avrupa'yı cesarete ve özgürlüğe sahip olarak görmüştür. Ona göre Asya iklimine ve ruhsal tembelliğine layık İslam dinine sahipken, Avrupa Hıristiyanlığın merkezi olmuştur.⁴⁶

Zaten İlkçağ'dan, Yunan uygarlığı zamanlarından beridir Batı'da farklı kültürler *öteki* veya *yabancı* olarak görülmüşlerdir. Biraz da Doğu ile Batı'nın uzun yıllardır süregelen bu mücadelesi sayesinde, coğrafya insanları kendi kimliklerini oluşturmuşlardır.⁴⁷ Örneğin *modern* Batı imgesi ile *barbar* Doğu imgesinin bu uzun süreçte yan yana gelmelerine sıklıkla rastlanmış, bir bakıma *modern* Batı *barbar* Doğu sayesinde anlam kazanmıştır.⁴⁸ Doğu sosyal, politik, edebi, ekonomik, hukuksal, mimari, giyim-kuşam, gelenek-görenek, yaşam tarzı ve doğal koşullar yönünden Batı'nın aksine birçok kötü şeyin sembolü olarak, birçok oryantalist eserin merkezinde yer almıştır.⁴⁹ Bu yaklaşım sonucu Batılı bireylerde oluşan yargılar,

ve medeniyetlerde ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Zamanla yapılan araştırmalar ve bulgular neticesinde, tarihi gelişim süreçlerini merkeze konulan tek bir medeniyet ekseninde ele almak ve diğer medeniyetlerin etkisini yok saymanın yanlışlığı ortaya çıkmıştır. İhsan Fazlıoğlu, **Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi**, Ed. Mehmet Özturan, Muhammed Yetim, 2. bsk., İstanbul, Papersense, 2015, s. 21-22.

⁴⁶ Montesquieu'nün teorisinde sadece “vücudun uyuşukluğu veya zihnin tembelliği” değil, aynı zamanda “ruhun eziyete teslimiyeti ve zorbalığa boyun eğmesi” vurgulanmıştır. Bu durum, doğal ve kaçınılmaz olarak iklimin sıcak olmasından kaynaklanmıştır. Benzer düşünce yapısına Doğu'nun daha güçlü olduğu zamanlarda da rastlanmıştır. Arap bilim insanı ve aynı zamanda seyyah olan Mas'udi, 10. yüzyılda yazdıklarıyla teoriyi Avrupalılara karşı çevirmiştir. Onun kafasında kuzeyli insanlar basitçe barbar sayılmışlardır. Kuzeyli insanların sıcak mizaca sahip olmamaları; vücutlarının geniş, doğalarının kaba, tavırlarının hırçın, zihinlerinin kör, konuşmalarının ağır olması; dinsel inanışlarında sağlamlık olmaması gibi özelliklerini belirtmiştir. Bütün bunlar doğanın soğuk olması ve sıcaklığın olmaması yüzünden olmuştur. Ona göre “kuzeyin daha ötesine gidildiğinde daha aptal, kaba ve insanlıktan uzak olma durumu” gerçekleşmiştir. Sözün özü iklim, bir tarafın diğerini kötülemesi için bir bahane ve araç olarak kullanılmıştır. Schiffer, **a.g.e.**, s. 236-239.

⁴⁷ Şahin, **a.g.e.**, s. 19.

⁴⁸ Ulağlı, **a.g.e.**, s. 13.

⁴⁹ Bunlardan ilk akla gelenlerden biri “hukuksuzluğun, adaletsizliğin, sistemsizliğin” sembolü oluşudur. Burada kanunların esneklikleri ve doğru dürüst uygulanmamaları, kuralların sürekli değişmeleri ve oturmuş olmamaları, memurların rüşvet almaları ve yolsuzluk yapmaları gibi olgular

diğer toplumlar yakından tanıma fırsatı bulunsa dahi bazen kırılmamıştır. Yargılar kalıplaşmış ve *yabancı* olarak görülen toplumlar tanımlanırken, onların her bir bireyi için genelleştirilmiştir. Örneğin eğitimsiz Türkler gibi ifadeler sayesinde bütün Türklerin istisnasız eğitimsiz oldukları düşünülmüştür. Bu tarz genelleştirilmiş ifadeler, yanlış algılara neden olabildikleri için her zaman tehlikeli görünmüşlerdir. Uzun yıllar boyunca tüm bu düşünce yapılarının, Batı toplumlarına mensup bireylerin aralarında yakınlaşmalara yol açtığı ve kendi içlerindeki birliği sağlamlaştırdığı görülmesine rağmen, Türk bireylerin de içinde olduğu Doğu toplumlarına mensup olanlar ile ilişkilerine olumlu anlamda en ufak bir katkı sağladığı görülmemiştir.

Avrupalıların diğer toplumların ilerisinde yer aldıkları düşüncesi, bireylerinin de kendini diğer toplumlara ait bireylerin üstünde görmelerine yol açmıştır. Avrupalı seyyahların Doğu'da kibirli hareketlerde bulduklarını Heinrich Gelzer de seyahatleri sırasında gözlemlemiştir:

Pek çok seyyahın asıl amacı, Doğululara mümkün olduğunca aşağılık ve neredeyse ayak takımı gibi muamele etmektir. O zaten kötü muameleyle alışkindir, Avrupalılar gibi ince gelişmiş bir onur duygusu yoktur. Ama eğer inaniyorsanız ki sadece vahşilikle onu etkileyebilirsiniz yanılıyorsunuzdur. Tam tersine pek çok Doğulu, terbiyeli ve insani muamele karşısında çok müteşekkir ve dokunaklı bir bağlılık gösterir; ben sadece diyebilirim ki burada en iyi tecrübelerimi edindim.⁵⁰

karşımıza çıkmıştır. Bir diğeri ise “düzensizliğin, karmaşıklık, pisliğin” sembolü oluşudur. Burada ise ulaşım problemleri, şehirlerin plansızlıkları, kaldırımların bozuklukları, caddelerin köpekler ve diğer hayvanlarla dolu olmaları, ayrıca seyyar satıcılar ve dilencilerin sürekli rahatsızlık vermeleri, sokakların çöpten ve çamurdan geçilmemeleri gibi olgularla karşılaşmıştır. “Barbarlığın ve vahşetin” sembolü olduğunu da unutmamak gerekir. Müslümanların diğer dinlerin mensuplarına fiziksel zarar vermeleri, kocalarını aldatan kadınların vahşice öldürülmeleri akla ilk gelen örneklerdir. Doğu “kadın-erkek ayrımcılığı ile erkek egemenliği” gibi hususların da zaten sembolü olmuştur. Kadınların iş hayatında hiç yer almamaları, haremde dışarı çıkmamaları ve çıksa bile kamusal alanlarda erkeklerden ayrı yerlere alınmaları sıklıkla vurgulanmıştır. Ayrıca “şatafatın ve cahilliğin” hüküm sürdüğü bir yer olarak gösterilmiştir. Okuyan kadınların büyücü olacakları için cahil bırakılmaları, devlet okullarının yetersizlikleri, şehirlerde kütüphanelerin bulunmamaları, zenginlerin evlerinin aşırı lüks eşyalarla dolu olmaları, abartılı rengârenk giysilerin ve takıların tercih edilmeleri gibi olgular da bunlara örnek oluşturmuştur. Bu durum seyahatnamelerde de sıklıkla karşımıza çıkmıştır. Görüldüğü üzere Batı toplumları, *barbar* yakıştırması dışında, ötekileştirici niteliği olan başka yakıştırmalarda da bulunmuşlardır. Öztürk, **a.g.m.**, s. 477-478.

⁵⁰ Heinrich Gelzer, **Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient: Selbsterlebtes und Selbstgesehenes von Heinrich Gelzer**, Leipzig, B. G. Teubner, 1900, s. 160.

Birçok Avrupalı seyyahın, Gelzer'in bahsettiği tarzdaki davranışlarını yazıya dökerek seyahatnamelerine yansıttıkları görülmüştür. Bu tavırları eserlerine yansıtan sadece seyyahlar olmamıştır. Batı toplumları haricindekilerini kötü gösteren eserleri de dayanak almış kimi Batılı düşünürler, kendi toplumları da dâhil olmak üzere bazı toplumların diğerlerinden daha üstün oldukları iddiasında bulunmuşlardır. Bilimde yaşanan gelişmeleri ve bu sayede dünyaya hükmetmeye başlamalarını, üstünlüğü kanıtlayan en önemli göstergelerden biri olarak sunarak bu iddialarını kuvvetlendirmişlerdir.⁵¹ Böylece diğer toplumlar hakkında az bilgi sahibi olan Batılı bireylerin tüm bu fikirlerden etkilenmesi kaçınılmaz olmuş ve diğer toplumlara mensup insanlar onların gözünden daha küçük görülmeye başlamışlardır. Bu üstünlük hissiyatı toplumunun geleneklerine kökten bağlı Batılı bireylerin kendilerini daha güçlü hissetmelerini sağlamıştır. Daha güçlü hissetmeleri de doğal olarak bu düşünceye sahip bireylerde mutluluk ve bir rahatlama yaratmıştır. Bu halin muhafaza edilmesi ve canlı tutulması gerekliliğinin bazı zümreler tarafından savunulması, nesiller değiştikçe bireylerde üstünlük düşüncesinin ve diğer toplumlarla ilgili sabit düşüncelerin azalmasının önünde hep engel oluşturmuştur. Diğer toplumların olumlu taraflarını görmezlikten gelmelerine ve kendi olumsuz taraflarını göz ardı etmelerine yol açmıştır.

Oryantalist çalışmalarda da sık görülen bu üstünlük tavrı, sadece kibirle veya Batı'nın son yıllardaki gelişmesiyle bir yere kadar açıklanabilir. Çünkü sadece bununla açıklansa, yıllardır gelişimini sürdürmüş olan “güçlü kimlik” göz ardı edilmiş olur. Son beş altı yüzyıllık tarihinde Aydınlanma Dönemi'nin en önemli

⁵¹ Avrupa ülkelerinin gelişmiş bilimini gerektiğinde bir hükmetme, hatta bir yıkım aracına dönüştürmelerinin ve ayrıca kendi toplumlarına mensup olmayan insanları sırf bu gösterge ile aşağılayıp küçümsemelerinin arkasındaki etkenler önemlidir. Örneğin İhsan Fazlıoğlu başta Türkler olmak üzere, İslam medeniyetine karşı takınılan tavırları ve bahsedilen davranış biçimlerini anlayabilmek için, Batılı bilinçaltı tarihinin iyi tahlil edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Türklerin uzun yıllar boyunca Doğu'dan gelen büyük bir tehdit unsuru olarak görülmesinin Batılı insanın bilinçaltına işlediğinden, bu korkunun onların yıkıcılığının ana nedeni olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre bu sürekli korku kendine güvensizliği, kendine güvensizlik de ötekine yaşam hakkı tanımamayı zorunlu kılmıştır. İhsan Fazlıoğlu, **Akıllı Türk Makul Tarih**, Ed. Esra Kartal Sosyal, 2. bsk., İstanbul, Papersense, 2015, s. 76-78.

aşamasını oluşturduğu, Rönesans Dönemi'nde başlayıp günümüze kadar gelen süreç içinde Batı toplumlarının kimlik kazanma çabası artarak devam etmiştir.⁵² Bu çabaya çeşitli dönemlerde rastlanmış ve neredeyse her dönem kendi tarihini yaratma eylemleri içerisine girmiştir.⁵³ Doğu'da ise durum biraz muğlak olmuştur. Kendi varlığını pek araştırmamış, kimliğini tanımlama ihtiyacını pek duymamıştır.⁵⁴ Önceden belirttiğimiz gibi Batı, kimliğini tanımlayabilmek için bir Doğu kavramına ayrıca ihtiyaç duymuştur. Bizzat Batı tarafından tanımlanan Doğu kimliği bir nevi tamamlayıcı görevini görmüştür. Fakat Doğu “sınırları bir kez ve her zaman için geçerli olmak üzere çizilmiş bir kavram” olmamış ve zamanla değişen tarihi bir içeriğe bağlı olarak tanımlanmıştır. Tarihin büyük bölümünde İslam dininin temsil ettiği Doğu, zamanla anlam kaymalarına uğramış ve içeriği değişmiştir. Örneğin 19. yüzyılda Doğu kavramını temsil eden mekânlar, Uzak Doğu dâhil bütün Asya'yı kapsayacak şekilde genişlemiştir.⁵⁵ Doğu kavramının sınırlarını çizmenin zorluğunu görmüş olan Alman filozof Friedrich Nietzsche de Doğu kavramının Batı bilincinde bir kelimedenden ibaret olduğunu; daha sonra geniş manalar, çağrışımlar ve yorumlar kazandığını belirtmiştir.⁵⁶ Bu dönemde Batı'da İslam veya Türkler ile ilgili eski yakıştırmaların nitelikleri biraz değişse de kuvvetli olgular olarak kalmaya devam etmişlerdir.⁵⁷ Örneğin İngiliz şair Lord Byron'ın Türklerin ne olduğunu ifade etmek

⁵² Bülent Aksoy, **Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki**, İstanbul, Pan, 1994, s. 11.

⁵³ Örneğin Aydınlanma Dönemi'nde kilisenin en büyük siyasi güç olduğu zamanlar “Karanlık Çağ” olarak anılmıştır. İhsan Fazlıoğlu, **Sözün Eşiğinde**, Ed. Enes Öztürk, İstanbul, Papersense, 2015, s. 28.

⁵⁴ Türkler özelinde bu durumu ele alırsak, 17. ve 18. yüzyıllarda Türk fikir hayatı bir tür Ortaçağ yaşayıp derin uykuya dalmış ve kemale erip kimliğini iyice oluşturmuştur. 19. yüzyıl başlarından itibaren “iki yüz boyunca çekildiği istirahat sırasında yediği şiddetli ve can yakıcı darbeler” ile silkinip kendine gelmiş, ‘ben kimim’ sorusunu kendisine sorarken buna net bir cevap getirememiştir. Tereddütler içerisinde, kimliğini ortaya çıkarmış ve inşa etmiş toplumlarla karşılaşmak üzere yola koyulmuş ya da koyulmak zorunda kalmıştır. Şaban Teoman Duralı, **Omurgasızlaştırılmış Türklük**, İstanbul, Dergâh, 2010, s. 85-86.

⁵⁵ Aksoy, **a.g.e.**, s. 11.

⁵⁶ Said, **a.g.e.**, s. 323.

⁵⁷ Batı kimliğini bu uzun süreçte tanımlarken, ortaya önemli bir sorun daha çıkmıştır. Bu da Doğu'nun sanki tek bir ülkeymiş gibi algılanması olmuştur. Bu yüzden Doğu kavramı içinde genellemelerin en temelini barındırmıştır. Doğulu ifadesinin de coğrafi anlamından farklı bir şekilde Batılı olmayan anlamında kullanıldığı görülmüştür. Bu nedenlerle kimi Batılıların gözünde Türk, Fars, Arap arasındaki farkın pek bir önemi olmamıştır. Çünkü onların gözünde hepsi Doğulu olmuştur. Bu durumun tersi de pekâlâ doğru gözükümüştür. Yani kimi Doğulu için benzer şekilde İngiliz, Alman, İspanyol arasında

zor oluyorsa, elbette onların hiç olmazsa ne olmadıklarını söyleyebilecekleri fikrinde olması; yeni bir kimliğin tanımlanma gereksinimini ve ötekileştirme politikalarını sürdürme arzusunu göstermiştir.⁵⁸ *Yabancı* olarak gördükleri Türkler, Avrupalıların menfaatleri gereği sürekli olarak yeniden tanımlanmışlar ve hep olması gereken uygun bir hale getirilmişlerdir.⁵⁹

Aydınlanma Dönemi sonrasında Batı toplumların Doğu toplumlarını kendilerinden daha az gelişmiş olan *yabancı* toplum olarak görmeye başladığı bir dönem başlamıştır. Ortaçağ'da tamamen barbarlıkla ve despotlukla özdeşleştirilen, başta Türkler olmak üzere Doğu toplumlarının bir ölçüde bundan kurtulmuş oldukları ve saygınlık kazandıkları kabul edilmesine rağmen, bu sefer de sürekli aradaki çağdaşlık farkı vurgulanmıştır. Barbar imgesinden az gelişmiş imgesine bir geçiş olmasına rağmen, Doğu'nun barbarlığı ve despotluğu gerektiğinde güncellenmiş haliyle ortaya çıkarılmıştır. Bu sebeplerle Batı toplumlarında, zamanla sömürge yönetimlerini meşrulaştırmak için kullanılan bir araç haline de gelecek olan, Doğu toplumlarının kendi kendini yönetecek kadar beceriye sahip olmadığı algısı oluşmaya başlamıştır. Fakat bu süreç kendisini öncelikle siyasi açıdan değil, bilimsel açıdan hissettirmiştir. Doğuların kendi toplumlarının tarihleri ile kültürlerini araştırmakta yetersiz oldukları Batılılar tarafından dile getirilmeye başlanmış, Doğu'yu incelemenin kendi doğal hakları olduğu kanısına varılmış ve bu durum zamanla “oryantalizmin başlıca dayanaklarından biri” haline getirilmiştir.⁶⁰

pek fark olmamıştır. Örneğin bazı Osmanlı seyyahları seyahat ettikleri ülkelerin insanlarıyla ilgili izlenimlerini aktarırken zaman zaman Avrupa insanını bir bütün olarak görme eğilimine girerek bu yanlışa düşmüşlerdir. Bu bakış açıları yüzünden kültürel çeşitliliğe bakılmadan toplumlar sadece Doğulu veya Batılı diye adlandırılmışlardır. Ortada sadece iki kültür varmış gibi hareket etmek, kültürel olguları tamamen basitleştirmek, genelleştirmek ve de herhangi bir kültürün çeşitli gerekçelerle diğerinden daha zengin olduğunu kabul etmek toplumsal ilişkilerde iyi sonuçlar doğurmamıştır. Bütün bunlar toplumların arasındaki mesafelerin artmasına sebebiyet vermiştir. Burada önemli olan nokta, kültürel çeşitliliğin bazı nedenlerle görmezlikten gelinmesinin yarattığı olumsuz durumdur. Bu yüzden Doğu-Batı ayrımını yaptıktan sonra alt kültürlerin birbirleri arasındaki etkileşimlerini yok saymamak gerekir. Asiltürk, **a.g.e.**, s. 406.

⁵⁸ Allom, **a.g.e.**, s. 28.

⁵⁹ Fazlıoğlu, **Akıllı Türk Makul Tarih**, s. 72-73.

⁶⁰ Onur Bilge Kula, **Batı Edebiyatında Oryantalizm I**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 200-201.

Kalitesiz olan, politik çıkar amaçlı yazılan veya kültürel aşağılamalar içeren eserlerin fazlalığı yüzünden oryantalist Doğu toplumlarında kötü bir imgeye sahip olmuştur. Oryantalist çalışmalar, bu gibi niteliklerin azlığıyla doğru orantılı olduğu ölçüde dünyada bilimin gelişmesine katkı sağlamışlardır.

Çalışmaların 18. yüzyıl sonlarından itibaren sürekli artarak devam etmesi, bilgi kirliliğini de beraberinde getirmiştir. Oryantalizm ile ilgilenen insanların veya oryantalist eserlerin hepsi, birinci sınıf hüviyetini taşımamışlardır. Yalnızca bir gelir sağlamak amacıyla veya diğer bilginler gibi bilimsel alanda birinci sınıf insan olmadıkları için oryantalist ile ilgilenen kişilere rastlanmıştır.⁶¹ Dil yeteneğiyle, milli duygularla, halkları anlamayla hiçbir ilgisi olmayan bir şey olan ticari ilginin artması ile yazar olarak zengin olunmaya başlanan bir dönem başlamıştır.⁶² Yıllardır kesinliğine inanılan veya kesinliği tartışılmaz olan bazı bilgiler üzerinde, ikinci sınıf oryantalistler tarafından, sağlam dayanaklar olmadan farklı fikir iddialarında bulunulmuştur. Bunun da Doğu'da kafa karışıklıklarına sebebiyet verdiği görülmüştür. Oryantalist faaliyetlerin bazıları ise Doğu'da "siyasi ve ekonomik kontrole zemin hazırlama" amacıyla gerçekleşmiştir. Bu sebeple birçok oryantalist "alternatif politika yapıcısı" olarak Doğu'ya gönderilmiştir. Bunlar, Doğu'yu ve Doğuluları yakından tanıyan, politik kimlikleri bilimsel kimliklerinden daha fazla ön planda olan ve bu sebepler dolayısıyla görev icabı sıklıkla Doğu'ya giden kişiler olmuşlardır. Faaliyetlerinin her zaman için belirli bir zümrenin çıkarlarına hizmet etme amacıyla yapıldığı düşünülmüştür.⁶³ Bununla bağlantılı olarak, kültürel aşağılamalarla dolu olan oryantalist çalışmalara da bir hayli fazla rastlanmıştır. Bu tip eserlerde diğer kültürlerin olumlu taraflarından ziyade olumsuz taraflarından bahsedilerek gizli Batı kültürünün diğer kültürlerle oranla çok daha üstün bir kültür olduğu vurgulanmıştır. Bu eserler yüzünden oryantalistlerin misyonunun, Batı kültürünün özgül ve üstün karakterini ortaya koymak amacıyla değişik kültürleri

⁶¹ Muhammed El-Behiy, **Modern İslam Düşüncesinin Batı Sömürüsüyle Alakası II: İslami Düşüncede Oryantalist Etki**, Çev. İbrahim Sarmış, İstanbul, Ekin, 1996, s. 230.

⁶² Hachtmann, **a.g.m.**, s. 8.

⁶³ Said, **a.g.e.**, s. 352.

tanımak ve tanıtmak olduğu düşünölmüştür.⁶⁴ Bunlara rağmen bütün oryantalist çalışmaların kötü niyetli çalışmalar olduğunu düşünmek ya da hepsinin saf bir niyetle yapılmış çalışmalar olduğunu düşünmek hatalıdır. Avrupa devletleri çok özel, bilgili ve üstün nitelikleri olan devletler haline gelmişler ve de sahip oldukları bilgileri gerçekten diğer toplumlar yararına paylaşmaya çalışmışlardır. Fakat zamanla daha da hızlı bir şekilde gelişmeleri sonucunda gitgide artan kendilerine aşırı güvenleri yüzünden, sadece kendilerini değil tüm dünyayı yönetebilecek düzeyde olduklarını düşünmüşlerdir. Bu durum Doğu coğrafyasında kaotik bir ortamın oluşmasına sebep olmuş ve bu kaotik durum maalesef hep sürüp gitmiştir.

Rönesans, Reform ve Aydınlanma Dönemi ile başlayıp Fransız ve Sanayi devrimleri ile devam eden tarihsel süreçle birlikte Batı toplumlarının pek çok hususta hızlı bir şekilde ilerleme gerçekleştirmiştir. Geçmişten günümüze yararlı olabilecek bütün bilgilere ulaşma ve eldeki bu bilgilerle en doğru yolu bulma arzusu sayesinde Batılılar hızlı bir şekilde ilerleme sağlamıştır. Bir yandan eski bilgileri değerlendirirken, diğer yandan da yenilerini ortaya çıkarmaktan geri kalmamışlardır. Bilgiye doymayan Batılılar başka toplumların dinleri, dilleri, tarihleri, kültürleriyle ilgili de araştırmalarda bulunmuşlardır.⁶⁵ Bilginin ortaya çıkardığı güç muazzam olmuş, adeta kutsanmış ve üstün medeniyetin kanıtı olarak sadece onun yeterli olduğuna inanılmıştır.⁶⁶ Zaman içerisinde bu tarz düşüncelere Avrupa içerisinde

⁶⁴ Aksoy, **a.g.e.**, s. 16.

⁶⁵ Doğu ile ilgili de dâhil her şeyi daha fazla bilme arzusuyla beraber gelişmiş Batı toplumları, 18. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş Doğu toplumları üzerinde siyasi, askeri, ekonomik egemenliğini kurmaya başlamıştır. Bilim insanı hüviyeti taşısın taşımasını, Batı toplumlarına mensup çok sayıda kişi Doğu'ya seyahatler gerçekleştirmiş, halkları yakından izleme olanağı bulmuş ve onlarla ilgili bilgileri yerinde edinmişlerdir. Avrupa'ya seyahat eden Doğulular söz konusu olduğunda ise durum aynı olmamıştır. Özellikle 19. yüzyılda ordular, elçiler, tüccarlar, bilimsel ve arkeolojik heyetler hesaba katılmadığında bile, Doğu'ya Batı'dan gelenlerin sayısı ile Batı'ya Doğu'dan gelenlerin sayısı arasında Batılılar lehine inanılmaz bir fark ortaya çıkmıştır. Said, **a.g.e.**, s. 324.

⁶⁶ Bilgiyi Batı'nın üstünlüğü için yeterli kanıt olarak görmeye örnek oluşturabilecek bir hadise, İngiliz yazar Samuel Johnson'un *Habeşistan Prensi* adlı romanında yaşanmıştır. Romanda Habeşistan Prensi Rasselas, Avrupalıların "neyin sayesinde" bu kadar güçlü olduklarını danışmanına sorar: "Neden, gerek ticaret, gerekse fetih maksadıyla kolaylıkla Asya ve Afrika topraklarına girebiliyorlar da Asyalılar ve Afrikalılar onların sahillerini işgal edemiyor, limanlarında koloni kuramıyor ve onların prenslerine kanun uygulatamıyor?" Prensin Avrupalıları daha güçlü yapan şeyin ne olduğu sorusuna, danışmanı "bilgi" diye cevap vermiş ve eklemiştir: "Bilgi her zaman cehaleti egemenliği altına

karşı tepkiler doğmaya başlamış ve sadece bilgiye dayalı toplum tasavvurunun sorgulanması ile karşılaşmıştır.⁶⁷ Çünkü bilgiye sahip olma veya bilgili olma çok önemli bir gösterge olsa da esasen medeniyet, bireylerin ve toplulukların davranış ve hareketleri ile anlam kazanmıştır.⁶⁸ Fakat sonuç itibarıyla Batı toplumları yeni bilgilere karşı bitmeyen açlığı sayesinde hızlı bir şekilde gelişim göstermiş, Doğu toplumları ise bu gelişime gerekli ölçüde bir karşılık verememiştir. Batı söz konusu olduğunda “aşağılık psikolojisi kokan abartılı bir övgü” ile bahsedene veya bunun bir nevi tersi olarak “tüm sıkıntıların kaynağı” olarak şeytanlaştıranlara sıkça rastlanmıştır.⁶⁹ Bu durumu değiştirmek için adımlar atmak yerine, daha ziyade durumu kabullenme yoluna gidilmiştir. Suçu tamamen Batı toplumlarının üzerine yıkmak, Doğu toplumları için işin kolayına kaçmak olmuş ve bu kaçış onları bir adım ileriye bile taşımamıştır. Sonuçta tüm bunlar, kendi coğrafyalarının kontrolünü bile Batıların eline vermelerine sebebiyet vermiştir. Bir anlamda Doğu'nun üretkenliğini yitirmesi, Batı'nın kendisini daha üstün görmesine yol açmıştır.

1.3. Osmanlı-Alman İlişkileri

18. yüzyıl başlarında eski gücünü kaybetmiş olan Osmanlı Devleti'ne ve Türklere yönelik algıların biraz değişmeğe başlamalarının da etkisiyle, Türk-Alman toplumları arasında ikili ilişkiler adına olumlu adımlar atılmıştır. Prusya Devleti ile ilk diplomatik temasların 1718 yılında, Pasarofça Barışı görüşmeleri çerçevesinde kurulduğu görülmüştür. Diğer devlet liderlerinin yanında, Prusya kralı I. Friedrich Wilhelm'e (1713-1740) de dostluk tesisini arzu eden bir mektup yollanmıştır. II. Friedrich'in (1740-1786) tahta çıktığı tarihten itibaren ise ilişkiler zamanla

alacaktır, aynen insanın diğer hayvanları idare ettiği gibi.” Mohja Kahf, **Batı Edebiyatında Müslüman Kadın İmajı**, Yay. Haz. Fahrettin Altun, Çev. Yeşim Sezdirmez, İstanbul, Küre, 2006, s. 141.

⁶⁷ Olguların “fizik açıdan mekanikçi nedensel yönemle sistemlice ele alınmaları” önem kazandıkça, “bilgece tutum ile yaşayış” gerilemiş ve ahlaki duygular dikkate alınmamaya başlamıştır. Bu yanlışlık zamanla birçok filozof ve bilim insanı tarafından dile getirilmiştir. Duralı, **a.g.e.**, s. 91-93.

⁶⁸ İsmail Kara, **Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul, Dergâh, 2003, s. 79-80.

⁶⁹ Fazlıoğlu, **Sözün Eşiğinde**, s. 11-12.

büyüyük önem kazanmıştır. Bunda Avusturya ve Rusya'nın Prusya'nın geleceğe dönük politikalarından çekinmeleri ve üzerinde baskılarını arttırmaları sonucunda, Prusya Devleti'nin Osmanlı Devleti ile yakınlaşma çabaları etkili olmuştur. Nitekim bu çabaların neticesinde ilk olarak 1755 yılında ilk Prusya elçisi İstanbul'a gönderilmiş, iki devlet arasında ticaret ve dostluk anlaşması prensip olarak kabul edilmiştir.⁷⁰ 1756-1763 yılları arasında Avusturya ve Rusya ile girdiği Yedi Yıl Savaşları boyunca II. Friedrich, Osmanlı Devleti ile askeri ittifak tesis etmek için çok çaba sarf etmiştir. Osmanlı Devleti ise sadece ticaret ve dostluk anlaşması yapmaya yanaşmış, anlaşma 1761 yılında imzalanmıştır.⁷¹ Prusya tüccarları imzalanan anlaşmayla Fransız tüccarları ile eşit duruma gelmelerine rağmen, Osmanlı pazarına girme konusunda uzun süre tereddütlü gözükmüşlerdir.⁷² II. Friedrich'in ittifak kurma çabaları ise 1765 yılına kadar sürmüş, fakat Osmanlı Devleti anlaşma imzalamaktan kaçınmış ve iki devlet arasındaki ilişkilerin yavaş yavaş değişmeye başladığı durağan bir döneme girilmiştir.⁷³ İki ülke arasında ilk askeri ittifak ise Osmanlı-Rus-Avusturya savaşlarının sonlarına doğru 1790 yılında gerçekleşmiştir. Bu ittifakın sonucunda Prusya Avusturya ve Rusya'ya karşı savaşa girmek, Kırım'ın iadesini garanti etmek ile yükümlü olmuştur.⁷⁴ Askeri ilişkilerde başka bir önemli dönüm noktası ise 1835 yılında yaşanmıştır. Giderek kötüleşen Osmanlı ordusunun yeniden yapılanmaya tabi tutulması düşüncesinde olan ve bu iş için Avrupalı uzmanlar getirtmek isteyen II. Mahmud'un çabaları sonucunda, Prusya'dan askeri

⁷⁰ Kemal Beydilli, **1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984, s. 1-6.

⁷¹ **A.e.**, s. 7-10.

⁷² Sami Tulgar, "Geçmişten Günümüze Türkiye-Almanya İlişkileri", **Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Strateji Bilimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gebze, 2006, s. 174.

⁷³ Osmanlı Devleti'nin ittifaktan kaçınmasında, başta Polonya'da yaşanan gelişmeler olmak üzere, 1764 yılında Prusya ile Rusya arasında bir ittifak anlaşması yapılması ve bu anlaşmanın Osmanlı aleyhine işleyeceği endişesi etkili olmuştur. Beydilli, **a.g.e.**, s. 16-19.

⁷⁴ Fakat anlaşmada tasdik için beş aylık süre içinde kral II. Friedrich Wilhelm'in değişiklik talebinde bulunabileceğine yer verilmesi, hem de akabinde anlaşmayı yapmak için büyük gayret sarf etmiş elçi Friedrich von Diez'in yerine Friedrich Ernst von Knobelsdorf'un atanması gibi hususlar Prusya'nın niyetinden şüphe duyulmasına yol açmıştır. **A.e.**, s. 61-65.

heyet İstanbul'a gelerek göreve başlamıştır. O esnada yüzbaşı olan ve çalışmamızda yer verdiğimiz Helmuth von Moltke de heyetteki subaylar arasında yerini almıştır.⁷⁵

1871 yılında Alman siyasi birliği kurulduktan sonraki Bismarck Dönemi'nde ise Osmanlı Devleti, Almanya için öncelikli bir önem arz etmemiştir. Bismarck'ın temel kaygısını Fransa'nın diğer büyük Avrupa devletleri ile gerçekleştirebileceği olası ittifaklar oluşturmuş, Avusturya ile bu doğrultuda beraber hareket etmiş ve özellikle Rusya'nın Fransa ile saflarda yer almaması için uğraş vermiştir. Bu yüzden Balkanlarda ve Doğu'da aktif bir politika izlememiş olan Bismarck, Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerini engelleyici bir tutum içerisine girmemiştir. Yine de Rusya'nın çok kuvvetlenmesini istememiş ve onunla ileride olası çatışma ihtimalini düşünmüştür.⁷⁶ Almanya'yı Osmanlı Devleti'nin tamamen karşısında konumlandırmaktan çekinen Bismarck, II. Abdülhamid'in orduda reform yapmak amacıyla Almanya'dan istediği askeri heyeti göndermeye bu bağlamda onay vermiştir.⁷⁷ Neticede 1880 yılında yapılan bir sözleşme ile Osmanlı hükümeti, Osmanlı üniforması ve rütbesi taşımaları koşuluyla bazı asker ve sivil uzmanları kadrosuna almayı, ayrıca bunlara çok yüksek ücretler ödemeyi kabul etmiştir. İlk askeri heyetin gelmesi ise 1882 yılını bulmuştur.⁷⁸ Böylece I. Dünya Savaşı sonuna kadar hem Osmanlı ordusunun Alman subaylarının etkisine gireceği⁷⁹, hem de buna

⁷⁵ 1835-1839 yılları arasında Osmanlı ordusunda görev yapan Moltke, ilk iki yıl dört ayını çoğunlukla İstanbul'da geçirmiş, nizamiye öğretmenliği ve haritacılık (kartografik) çalışmalarıyla katkı sağlamıştır. 1838 yılında ise Toros ordusuna katılma emri almış ve istihkâm yüzbaşısı Heinrich von Müllbach ile beraber Müşir Hafız Paşa'nın müşavirliğine atanmıştır. Bu dönemde çoğunlukla Fırat ve Dicle havzalarında harita düzeltmeleri ve tahkimat işleri ile uğraşmış olan Moltke, Nizip Savaşı'na da katılmıştır. Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, 2. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995, s. 10-11.

⁷⁶ Yusuf Ziya Altıntaş, "Otto von Bismarck ve Osmanlı'daki İmajı", **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2012, s. 85-87.

⁷⁷ Murat Özyüksel, **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul, Arba, 1988, s. 34-35.

⁷⁸ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Ed. Rıfat Özçöllü, 17. bsk., İstanbul, Kronik Kitap, 2018, s. 77-78.

⁷⁹ Gelen subayların hem Alman ordusu ile ilişkilerinin kesilmemesi, hem de Osmanlı ordusundaki rütbelerinde hızlı yükselişlerin gerçekleşmesi pek çok soruna gebe olmuştur. Örneğin bu durum, Alman subaylar tarafından çok geçmeden istismar edilmeye başlamış ve Alman ordusuna

paralel olarak şartlar ve politikalar gereği Osmanlı Devleti ile Almanya ilişkilerinin ivme kazanacağı⁸⁰ bir dönem resmen başlamıştır.

Genel itibariyle diğer büyük Avrupa devletlerine karşı duyulan güvensizlik “endüstrisine hammadde ve pazar arayan Almanya’nın nüfuzunu kabullenmeye hazır bir ortam” yaratmıştır.⁸¹ Almanya’nın her türlü desteğini alabilmek için Osmanlı Devleti’ne gelen sivil ve askeri uzmanlar neredeyse sınırsız yetkilerle donatılmış, ayrıca Alman ekonomisini ve sanayini Osmanlı ülkesine egemen kılacak her türlü taviz de verilmiştir.⁸² Almanya’nın Osmanlı pazarlarına girebilmesi ise Anadolu’da gerçekleştirmeye başladığı demiryolu inşaa faaliyetleri ve Osmanlı limanları ile başlattığı düzenli deniz ulaşım seferlerinden sonra gerçekleşmeye başlamıştır.⁸³ İzmir, Selanik, İstanbul limanlarında sefer sayısı ve taşınan mal hacmindeki artışlar hemen göze çarpmıştır.⁸⁴ 1890’larda demiryolları yatırımında yüzde 24,4 olan oranları, 1914 yılına gelindiğinde yüzde 36,8 gibi bir rakama çıkmıştır.⁸⁵ Bunların doğal sonucu olarak, Almanya’nın Osmanlı Devleti’nin toplam ticaret hacmi içindeki payı da yıllar geçtikçe artmıştır. 1887 yılında toplam ticaret hacmi içinde İngiltere yüzde 61, Fransa yüzde 18, Avusturya yüzde 12, Almanya yüzde 6, İtalya yüzde 3 paya sahipken; 1919 yılına gelindiğinde İngiltere yüzde 35, Fransa yüzde 11, Avusturya yüzde 21, Almanya yüzde 21, İtalya yüzde 12 paya

döndüklerinde eşdeğer rütbelere yükselmek için cazip bir yol olarak görülmüştür. Ayrıca üniformasını taşıdıkları ordunun geleneklerine uymamakta direnmişler ve bu yüzden Türk subaylar ile sık sık anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Devletin o dönemki mali durumunu yok sayıp, gerçekleşmesi imkânsız reformları yapma istekleri ve Alman silah fabrikalarına Osmanlı ordusu tarafından yüklü siparişler verdirmeleri de ayrı sorunlar yaratmıştır. **A.e.**, s. 95-97.

⁸⁰ İlişkilerin II. Abdülhamid Dönemi’nde ivme kazanmasında, Almanya’nın Müslümanların yaşadığı bölgelerde kolonileşme sağlayamaması ve Müslümanlara karşı düşmanca hareketlerde bulunmaması, Osmanlı’daki Hıristiyan azınlıkları kışkırtan veya meşruti yönetimi teşvik eden bir tutum içerisine girmeyip Abdülhamid yönetimine hoşgörüle yaklaşması gibi nedenler önemli kilometre taşları olmuşlardır. **A.e.**, s. 68-69.

⁸¹ Özyüksel, **a.g.e.**, s. 45-46.

⁸² Tulgar, **a.g.t.**, s. 178-179.

⁸³ Özyüksel, **a.g.e.**, s. 49.

⁸⁴ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 54.

⁸⁵ **A.e.**, s. 64.

sahip hale gelmiştir.⁸⁶ Almanya ve Avusturya'nın payı artmış, özellikle İngiltere'nin payı azalmıştır. İngiltere Osmanlı pazarındaki bazı yerleri bu ülkelere kaptırmıştır.

Özellikle 1888 yılında imparator olan II. Wilhelm'in *Weltpolitik* (Dünya Politikası) adı verilen yayılcı politikasında Osmanlı Devleti büyük önem kazanmıştır. İngiltere'nin Hindistan'ı gibi bir ülkeye duyulan ihtiyaç, gözünü iyice Osmanlı topraklarına dikmesini sağlamıştır. Çünkü Almanlar tüketim ve sanayileri için gerekli hammadde kaynaklarını garanti altına almak, artan nüfusa yeni yerleşim alanları yaratmak istemişlerdir. Ayrıca yaptıkları araştırmalar sonucu Osmanlı topraklarının petrol bakımından zengin olduğunun ortaya çıkmasıyla bölge *Lebensraum* (yaşam alanı) olarak görülmüştür.⁸⁷ II. Wilhelm imparator olduktan hemen sonra, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın da onay vermesiyle 4 Ekim 1888 tarihinde Osmanlı hükümeti ve Deutsche Bank arasında bir imtiyaz sözleşmesi imzalanmıştır. Sözleşmede İzmit-Eskişehir-Ankara hattının inşa ve işletme koşulları belirlenmiş, Haydarpaşa-İzmit hattı da 6 milyon frank karşılığında Deutsche Bank'a devredilmiştir.⁸⁸ 1889 yılında ise Alman imparatoru II. Wilhelm bizzat İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid'i ziyaret etmiştir. Bu ilk ziyaret sonrasında Alman silah sanayinin devi Krupp'a verilen yüklü siparişler, demiryolunun Konya'ya uzatılma imtiyazı, Osmanlı-Alman ticaret anlaşması Osmanlı ülkesini tüm imkânları ile Alman sanayinin hizmetine sunmuştur.⁸⁹ 1890 yılı basımlı seyahatnamesinde Paul Lindau, ilişkilerin geldiği noktayı daha eski dönemlerle karşılaştırmalarda bulunarak anlatmıştır:

Almanlar aslında Konstantinapol'de rol oynuyorlar ve bence tüm Doğu'da yabancılar arasında asla birinci sınıf rolde değiller, büyük oranda Fransız ve İngilizlerin arkasında geriliyorlar. Aynı zamanda bu ilişki içinde yaşlı ve tükenmiş Doğu, genç ve azimli Batı'ya tamamıyla zıt bir resim çiziyor. Başlarda Türkiye'de durumun Almanlar çerçevesinde çok daha vahim olduğunun

⁸⁶ Franz Carl Endres, **Türkiye 1916**, Yay. Haz. ve Çev. Gürsel Köksal, 2. bsk., İstanbul, Bulut, 2004, s. 22.

⁸⁷ **A.e.**, s. 16-17.

⁸⁸ Özyüksel, **a.g.e.**, s. 65-66.

⁸⁹ Tulgar, **a.g.t.**, s. 180.

*söylenmesi gerekir. Gözlerin en saçma sapan şekilde karartıldığı, Alman gücünün gösterilmesine müsaade edildiği büyük savaşlı ve politik hadiselerden sonraki henüz genç zamanlarda fikirler bir dereceye kadar aydınlandı. Şimdi Konstantinopol'de herkes en azından Krupp'un büyük ve iyi toplarının temin edildiğini, Almanya'nın iyi askerlere sahip olduğunu biliyor.*⁹⁰

Yaşanan bu gelişmeler çerçevesinde diplomatlar, askeri danışmanlar, mühendisler, bilim insanları gibi üst sınıflara mensup olmayan Almanların da Osmanlı Devleti'nde giderek daha fazla bulunmaya başladıkları görülmüştür. Bunlar aşağı yukarı Anadolu'ya ve özellikle İstanbul'a yerleşen Alman el işçilerini, tüccarlarını, satıcılarını içermiştir. Yüzyıl başlarında ve ortalarında seyrek gelmiş olan bu kişilerin sayısı, özellikle II. Abdülhamid'in hükümdarlığı sırasında artmıştır. Yüzyıl sonlarında ise demiryolu ile çok sayıda aile gelmiştir. Ayrıca askeri alandaki ortaklığın tıp alanına da yansması sonucu, görev icabı gelenler arasında çok fazla doktor da yerlerini almıştır.⁹¹ Tıbbiye Mektebi için Haydarpaşa'da muazzam bir bina yapılmasına ve tıp alanında esaslı bir ıslahata karar verildikten sonra, 1898 yılında Robert Rieder ve ona yardımcı olmak üzere Georg Deycke idari görevler için İstanbul'a getirilmişlerdir.⁹² Rieder ve Deycke birkaç yıl sonra memleketlerine dönmelerine rağmen, I. Dünya Savaşı sona erene kadar Alman doktorlar Osmanlı Devleti'nde idari görevlerine ve hizmetlerine devam etmişlerdir.⁹³ Fakat Tıbbiye Mektebi'nin modernleşmesi hususunda önceleri tamamen Almanlardan yararlanılması düşünülürken, Fransız tıp öğretmenlerinden yararlanmaya ve Fransız ders kitapları kullanmaya devam edilmiştir.⁹⁴

1898 yılında ise II. Wilhelm Osmanlı Devleti'ne ikinci ziyaretini gerçekleştirmiş, ziyareti bu sefer İstanbul ile sınırlı kalmamıştır. İstanbul'dan sonra Hayfa, Kudüs, Beyrut, Şam'a da ziyaretlerde bulunmuştur. Almanların Asya

⁹⁰ Paul Lindau, **Aus dem Orient: flüchtige Aufzeichnungen**, Breslau, S. Schottlaender, 1890, s. 121-122.

⁹¹ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 37-38.

⁹² Kâzım Karabekir, **Tarih Boyunca Türk Alman İlişkileri**, Yay. Haz. Orhan Hülagü, Ömer Hakan Özalp, İstanbul, Emre, 2001, s. 166.

⁹³ **A.e.**, s. 171-172.

⁹⁴ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 79.

topraklarında elde ettikleri yeni demiryolu kazanımları, ziyaretin en önemli sonucu olarak görülmüştür. Almanlar tarafından Konya'dan Bağdat'a, oradan da Basra Körfezi'ne kadar bir demiryolu yapılması karara bağlanmıştır. Neticede 1902 yılında Almanların Anadolu Demiryolu Kumpanyası, Bağdat Demiryolu yapım hakkını elde etmiştir.⁹⁵ Böylece Almanya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzu daha da artarken, diğer devletler ve özellikle İngiltere ile ilişkiler olumsuz yönde gelişmiştir.⁹⁶ Meşrutiyet ilan edildikten sonra da Almanya'ya karşı tutumda bir değişiklik olmamış ve hatta ona verilen tavizler II. Abdülhamid Dönemi'ni aşan boyutlara ulaşmıştır.⁹⁷ 1910 yılına gelindiğinde ise İngiltere'nin Mezopotamya bölgesi politikalarında ciddi bir değişikliğe gitmesiyle yeni bir kriz patlak vermiştir. Önceden savunduğu Bağdat demiryolunun bölgedeki kısmı üzerinde uluslararası bir yapı oluşturma fikrinden vazgeçmiş, Bağdat-Basra arasında kendilerinin inşa edecekleri ve tamamen kendi kontrollerinde olacak ayrı bir demiryolu inşa etme planını hayata geçirme hedefini ortaya koymuştur. Almanların ise Bağdat demiryollarını Basra'ya kadar indirerek, oradan Kuveyt'e kadar bir bağlantı hattı kurma planları devam etmiştir. Kuveyt ve Basra Körfezi'nin oldukça stratejik önem arz ettiğini, Almanların da İngilizlerin de fazlasıyla idrak ettikleri görülmüştür.⁹⁸ Osmanlı Devleti ise bu sorunu çıkarları zarar görmeyecek bir şekilde çözmeye uğraşmıştır.⁹⁹ Dünya Savaşı arifesinde başka bir önemli gelişme de Osmanlı

⁹⁵ Tulgar, **a.g.t.**, s. 183-184.

⁹⁶ Çünkü Osmanlı Devleti en büyük rakibine verdikleri bu imtiyazla birlikte İngiliz çıkarlarını tehlikeye sokmuşlardır. Faysal Mayak, "Tanin Gazetesine Göre 2. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı-Alman İlişkileri (1910-1912)", **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Antalya, 2008, s. 58.

⁹⁷ Bunda Osmanlı ordusunda propaganda ve eğitim yoluyla gelişen Alman yandaşlığının kök salması, diğer büyük devletlerin (ilk olarak Makedonya'yı kapsamış ve 1908 yılında İngiltere ile Rusya arasında yapılmış Reval Görüşmesi ile başlayan) Osmanlı'yı taksim anlaşmalarına girmeleri gibi nedenler etkili olmuştur. Ortaylı, **a.g.e.**, s. 109.

⁹⁸ Mayak, **a.g.t.**, s. 75.

⁹⁹ Bu amaçla 7 Mart 1911'de Paris ve Londra'daki Türk büyükelçileri, İngiltere ve Fransa'ya yeni bir teklifte bulunmuşlardır. Teklif "Bağdat-Basra kısmını bir Türk şirketinin yapmasını" ve "bu şirkete Türklerin yüzde kırk; Alman, İngiliz ve Fransızların da yüzde yirmişer hisse ile iştirak etmelerini" içermiştir. Almanların uzlaşmacı yaklaşması sonucunda, Haydarpaşa'dan başlayarak Basra Körfezi'nde tespit edilecek bir noktaya kadar demiryolu imtiyazını elinde bulunduran şirket, Bağdat ile Basra üzerindeki hakkından vazgeçmiş yani belirtilen kısmın inşası ile işletilmesi hakkını bir

ordusunun Balkan Savaşları'nda ağır bir yenilgiye uğramasına ve oldukça dağınık görüntüsüne rağmen, Osmanlı hükümetinin Alman hükümetine yeni askeri heyetlerin gönderilmesi için başvuru yapması olmuştur. Alman askeri heyetlerinin çalışmaları ve orduya kazandırdıkları hakkında ciddi şüphelerin doğduğu bir ortamda yapılan böyle bir başvuruya Almanya oldukça olumlu bakmıştır.¹⁰⁰ Sonuçta iki devlet bu anlaşmanın akabinde başlayan I. Dünya Savaşı'nda müttefik olmuş ve savaşı kaybetmeleri sonucu ilişkiler tamamen değişmiştir.

Türk-Alman ilişkileri söz konusu olduğunda, Alman oryantlizminin ve kültürel etkisinin de üzerinde durulması gerekmiştir. Kökenleri Ortaçağ'a kadar uzanan Almanya'daki oryantlist çalışmalar 18. yüzyıl sonlarından itibaren ele alındığında bile, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde yapılan çalışmaların çok gerisinde kalmamıştır. Bunların arasında filoloji dalında yapılan çalışmalar önemli yer tutmuştur. Ayrıca İslam ile ilgili alanlarda yapılan çalışmalar da dikkat çekmiştir. Friedrich Schlegel, Heinrich Leberecht Fleicher, Julius Wellhausen, Ignac Goldziher, Carl Brockelmann, Carl Heinrich Becker gibi birçok ünlü Alman oryantlist Doğu ile ilgili eserler vermişlerdir.¹⁰¹ Buna rağmen 19. yüzyılın son bölümü hariç Alman oryantlizmi, Fransız ve İngiliz oryantlizminden ayrı bir niteliğe sahip olmuştur. Doğu coğrafyası üzerine milli ve siyasi çıkarlar ile Alman oryantlizmi arasında bir kesişme görülmemiştir. Edward Said'e göre İngiliz ve Fransızların Hindistan'daki, Doğu Akdeniz'deki ve Kuzey Afrika'daki mevcudiyetlerine benzeyen hiçbir durum Almanya'da yaşanmamıştır. Doğal olarak Almanya'nın Doğu'da İngiliz-Fransız varlığına denk bir deneyimi de olmamıştır. Bu dönemlerde Almanya için Doğu hemen hemen bilimsel bir anlam ifade etmiştir. "İngiliz ve Fransızların Doğu'dan getirdiği metin, efsane, fikir ve dillere tatbik olunan teknikler" Alman âlimleri

Osmanlı şirketine devrettiğini Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'ya resmen tebliğ etmişlerdir. Almanların bu teklifi Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmiştir. **A.y.**, s. 94-95.

¹⁰⁰ Tulgar, **a.g.t.**, s. 181.

¹⁰¹ Bekir Ezer, "Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed (S.A.V.), Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900-1950)", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kayseri, 2007, s. 1.

tarafından incelenip geliştirilmişlerdir. Eserler genellikle yerinde tespitlerle yapılmamış ve Avrupa'daki kütüphanelerde oluşturulmuştur.¹⁰² Alman oryantalistlerin bilimsel çalışmaları başlarda sadece filoloji çalışmaları veya İslam dini üzerine yapılan çeviri çalışmaları ağırlıklı olmasına rağmen, ilerleyen zamanlarda Doğu toplumları ve İslam dini üzerine farklı niteliklere sahip sayısız eser ortaya çıkarılmıştır. Genel olarak konu ile ilgili eserlerde, İslam'a duyulan saygı ve özellikle Ortaçağ'da dünya üzerindeki pozitif etkisi vurgulanmıştır. Bazı eserlerde ortaya konulan yeni görüşlerin ve yaklaşımların, olumlu veya olumsuz anlamda güçlü etkiler yaratmış oldukları görülmüştür.¹⁰³

Yüzyılın ikinci yarısından itibaren de Almanların Osmanlı Devleti'ne bilimsel çıkarması, siyaset dışı bir gelişme olarak dikkat çekici gözükmiştir. Aslında bu gelişmeler sadece Almanlar açısından değil, diğer Avrupa ülkeleri vatandaşı olan bilim insanları için de geçerli olmuştur. Özellikle Ortaçağ ve öncesini ilgilendiren konularda araştırmalarda bulunan bilim insanları (arkeologlar, filologlar, tarihçiler, sanat tarihçileri, coğrafyacılara, etnologlar, vs.) yüzyıllar boyunca ulaşmakta sıkıntı yaşanan antik yerlere artık kolay erişebildiğinden bilimsel heyetler arasında dikkat çekmiştir. Almanların da yoğun olduğu bu bilimsel heyetlerde, Osmanlı Devleti'ndeki seyahatlerini kaleme alanlara rastlanmıştır. Prusya Bilimler Akademisi'nin Atina'daki Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından yönetilen Anadolu kazıları görevini yürütmüş ve dönemin bilinen gazete ile dergileri için (Berliner Tageblatt, Deutsche Rundschau, Kölnische Zeitung, vs.) bilimsel makaleler yazmış

¹⁰² Said, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁰³ 18. yüzyılın büyük bölümünde Almanlar muazzam sayıda eser yaratmalarına rağmen, oryantalizmi tüm vasıfları ile ele aldığımızda Fransız ve İngiliz oryantalizminin gölgesinde kalmış, oryantalizm hususunda liderliğin bu ulusların eline geçmesini engelleyici bir tutum sergilemekten kaçınmışlardır. 19. yüzyıl sonlarına yaklaşırken ise bu durum yavaş yavaş değişim göstermiştir. 1871 yılında Alman siyasi birliği kurulması ve özellikle de 1888 yılında II. Wilhelm'in imparator olmasından sonra yayılcı amaç içeren bir politika benimsemesi ile birlikte, aynı İngiltere ve Fransa gibi politik amaçlı oryantalist faaliyetlerde bulunmaya başlanılmıştır. Çalışmalarına bu yüzyıl sonlarında başlamış olan Carl Brockelmann da Almanların bir zaman sonra oryantalizmin önderliğini elde ettiklerini ve bu konularını uzun süre sürdürdüklerini ifade etmiştir. Ezer, **a.g.t.**, s. 1.

olan arkeologlardan birçoğu, buna örnek oluşturmuşlardır.¹⁰⁴ Diğer yandan Alman arkeologların örgütlenerek yoğun araştırma faaliyetlerine girişmeleri, kültürel zenginliklerin yağmasıyla da sonuçlanmıştır. Alanında öncülük edecek çalışmaların yayında, bol eser elde etmeye yönelik “tahripkâr arkeolojik kazılar” da yapmışlardır. Yüzyılın sonlarına doğru genel olarak ele alındığında ise Alman oryantizmi, İslam ve eski Doğu uygarlıkları üzerine önemli eserler ortaya koymayı sürdürmüş, fakat özellikle II. Wilhelm’in hedefleri ile örtüşerek artış gösteren oryantalist cemiyetler ile beraber giderek daha politik bir kisveye bürünmüştür.¹⁰⁵

19. yüzyılda gerek Almanya, gerek diğer Avrupa devletleri ile ilişkilerin yoğunlaşması sonucunda Batı kültürü ve yaşam tarzı kaçınılmaz olarak Osmanlı’yı etkilemiştir. Fakat Osmanlı seçkinleri tarafından Batı kültürü denince esas olarak Fransız kültürü anlaşılmıştır. Tanzimat Dönemi’nden başlayarak örnek alınan edebiyat akımları, çok büyük ölçüde Fransa üzerinden olmuştur.¹⁰⁶ Yazarı Alman olan veya Almanya konulu eserlerde bariz bir artışın ortaya çıkması ise 1870’leri bulmuştur. 20. yüzyıl başlarında bile Alman kültürü, Fransız kültürü ile aynı konuma erişememiştir. Askeri ve tıbbi bilimler sahalarından Almanya’dan yararlanılmaya çalışılmış, buna karşın örneğin bir Alman sanatı veya edebiyatı pek bir ilgi ve merak uyandırmamıştır.¹⁰⁷ Alman ordusu veya endüstrisi alanları dışındaki yayınlar son derece yetersiz düzeyde kalmış, Osmanlı Devleti’ne gerçek anlamda bir Alman kültürünün gelmediği görülmüştür.¹⁰⁸ Kültürel etkileşimin bir diğer boyutu da

¹⁰⁴ Almanlar arasında Osmanlı Devleti’ndeki seyahatlerini kaleme alanlar arasında sadece bilim insanları olmamıştır. Diplomatların, askeri danışmanların, mühendislerin, vs. de deneyimlerini paylaştığı görülmüştür. Kısacası, yüzyılın ortalarından itibaren “Almanca konuşan kesimin kültürel ve sosyal elit tabakası” arasında seyahatname türünden eser verenlere oldukça fazla rastlanmaya başlanmıştır. Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 35-37.

¹⁰⁵ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 82-83.

¹⁰⁶ Selçuk Akşin Somel, “Almanlar Dersaadet’te: 1870-1918 Dönemi İstanbul’unda Almanlarla Osmanlıların Kültürel ve Toplumsal Buluşma Deneyimi”, **Deutsche Präsenz am Bosphorus (Boğaziçi’ndeki Almanya)**, Yay. Haz. Matthias von Kummer, İstanbul, Almanya Federal Cumhuriyeti Başkonsoloslugu İstanbul, 2009, s. 37.

¹⁰⁷ **A.y.**, s. 60-61.

¹⁰⁸ “Türkiye Almanya’nın iktisadi, siyasi, askeri nüfuz alanına girdi, ama gerçek Alman kültürünü değil, yüzeydeki Alman kültürünü, daha doğrusu Alman propagandasını tanıdı. ... Gerçekte Alman nüfuzunun artmasıyla Türkiye’ye Kant, Schelling, Hegel, Feuerbach ve Marx’la gelişen klasik Alman

İstanbul'da yaşayan insanlar arasındaki temaslarla gerçekleşmiştir. İstanbul'da Almanca konuşan unsurların nüfusunda yüzyıl başından itibaren devamlı bir artış yaşanmıştır. Bu kitle toplumsal varlığını ise ciddi anlamda 1840'lardan başlayarak hissettirmiş ve ayrıca Pera'da 1847 yılında *Teutonia* adlı bir dernek kurmuşlardır.¹⁰⁹ Çeşitli sosyal sınıflara hizmet eden Alman kafe ve birahaneleri devamlı hizmete girmiş, İstanbul Almanları gündelik yaşamın tanıdık unsurları haline gelmişlerdir. Ancak “gündelik yaşam bağlamındaki aşinalık” da Almanlar ve Osmanlılar arasında dikkate değer bir kültürel yakınlığa yol açmamıştır.¹¹⁰

felsefesi, Alman edebiyatı, tekniği ve doğa bilimleri gelmedi. ... Alman kültürü Türkiye'ye sadece arkeolojik zenginlikleri yağmalayacak kazılar, Beyoğlu'ndaki Viyana operetleri, Almanca eserlerin Fransızca üzerinden yapılan eksik ve yanlış çevirileri ve büyük ölçüde de Alman otoritaryanizmi ve militarizmine hayranlık duyguları olarak geldi. Esasen Osmanlı İmparatorluğu'nda çok önceden yoğun olarak yayılan Fransız, Amerikan, İngiliz okullarına göre Alman okullarının sayısı da azdı.” Ortaylı, **a.g.e.**, s. 80-81.

¹⁰⁹ Somel, **a.g.m.**, s. 38.

¹¹⁰ “Geleneksel Osmanlı toplum düzeninin cemaat ayırımına dayalı oluşu bunda bir etken olduğu kadar, İstanbul Almanlarının kendi içlerinde oldukça kapalı bir topluluk teşkil etmeleri de bu durumu iyice pekiştiren başka bir etken olmuştur.” **A.y.**, s. 61-62.

İKİNCİ BÖLÜM

ALMAN SEYAHATNAMELERİNDE İSTANBUL ŞEHRİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

2.1. Seyahatçıların Gözünden İstanbul'un Topoğrafik ve Demografik Yapısı

Asya ile Avrupa'yı ayıran ve Karadeniz ile Marmara Denizi'ni bağlayan İstanbul Boğazı'na ev sahipliği yapan şehir, tarih boyunca coğrafi konumu ile oldukça önem arz etmiştir. Paul Wilhelm von Keppeler, Roma İmparatoru Büyük Konstantin'in Yeni-Roma'yı yapmak için dilediği her şeyi burada bulduğunu belirtmiştir. Konstantin'in dileklerini Keppeler, Batı ile Doğu arasındaki eşikte merkezi bir konum, güzel bir çevre, koruma ve güvenlik, serbestçe yayılma ve genişleme uygunluğu, tüm dünyayla ulaşımın kolaylığı olarak göstermiştir.¹ Bu gibi özelliklerinin her biri, İstanbul'un dünyanın en önemli şehirlerinden biri haline gelmesine katkıları sağlamıştır. Zaten kendine has birçok özelliği sayesinde İstanbul “tıpkı Roma ve Kudüs gibi, insanların aklından ve rüyalarından hiç çıkmayan, daima merak edilen bir şehir” olma özelliğini tarih boyunca korumayı başarmıştır.² İstanbul'un yıllardır pek çok insan tarafından ziyaret edilmesine bir nevi bu merak sebebiyet vermiştir. Her daim ziyaretçi çeken bir şehir olmasına rağmen, belirli bir

¹ Paul Wilhelm von Keppeler, **Wanderfahrten und Wallfahrten im Orient**, 6. bs., Freiburg im Breisgau, Herdersche, 1909, s. 524-525.

² Nida Nabahat Nalçacı, “İstanbul'a Zorunlu Seyahat: Üç İtalyanın Yeni Osmanlı Sarayı İzlenimleri”, **Geçmişten Günümüze Seyahat ve Seyahatnameler**, Ed. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul, Kitabevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2013, s. 279.

programa uygun olarak ve düzenli şekilde gelen ilk yabancı turist gruplarına ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren rastlanmaya başlanmıştır.³

İstanbul ayrıca bu yüzyılda “Osmanlı Devleti'nin güç ve çatışma merkezi” olarak, Avrupalıların politik ilgisini sürekli canlı tutabilmeyi başarmıştır. Hıristiyan kimliği taşımayan ve belki de bu sebeple *yabancı* olarak nitelenen bir kültürün kalbi olarak görülmesine rağmen, bu büyük ve fantastik Doğu şehrinin büyüüne kapılan Avrupalıların sayısı bir hayli fazla olmuştur.⁴ Bu hissiyatlar, Otto Friedrich von Richter'in seyahatnamesinde olduğu gibi, satırlara dökülmekten geri kalmamıştır:

*Fakat kim cenneti andıran yerlerinin keyfini çıkarmadan İstanbul'u terk etmek ister? Kuzey ülkelerinde sadece şairlerin hayallerinde çiçek açan güzellikleri görmek için baharı burada geçirmek gerekir.*⁵

Doğal güzellikleri ve tarihi mekânları sayesinde İstanbul, çevresindeki şehirlerden apayrı bir karaktere sahip olmuştur. Bunun yanında insanın Londra ve Paris'teki gibi bütün gece hür olduğu, gerçek bir hürriyet şehri olarak betimlendiği de görülmüştür.⁶ Bu sebeplerden dolayı şehir Avrupalılar için sadece Osmanlı Devleti'nin başkenti olmamış, aynı zamanda Avrupalılar tarafından ziyaret edilen Osmanlı şehirleri arasında “en güzeli ve en yücesi” olmayı başarmıştır. İstanbul'u görmüş olan ziyaretçiler, diğer Osmanlı şehirlerini genelde İstanbul kadar beğenmemişlerdir.⁷ 19. yüzyıla ait eserlerde İstanbul her zaman kusursuz bir şehir olarak anlatılmamış, şehrin sadece yüceliğinden ve güzelliğinden bahsedilmemiştir. Bu yüzyıla ait seyahatname ve romanlarda “hep aynı temalar ve konularla zenginleşen bir İstanbul imgesi” görülmüştür. Derviş tekkeleri, yangınlar, mezarlıkların güzelliği, saray ve

³ İlbeyi Özer, **Avrupa Yolunda Batılılaşma Ya Da Batılılaşma: İstanbul'da Sosyal Değişimler**, Ed. Burak Fazıl Çabuk, İstanbul, Truva, 2005, s. 43.

⁴ Thomas Allom, **İstanbul und der Bosphorus: Die Metropole am Goldenen Horn und ihre Nachbarorte nach Stahlstichen von den Zeichnungen Thomas Allom's (mit einer Einführung zur Orientreiseliteratur des 19. Jahrhunderts von Karin Hörner)**, Hamburg, E.B.-Verlag Rissen, 1986, s. 11.

⁵ Otto Friedrich von Richter, **Wallfahrten im Morgenlande**, Ed. Günter Meyer, Rudolf Sellheim, Hildesheim, Zurich, New York, Georgs Olm, 2005, s. 388.

⁶ Mesela Gerard de Nerval, **İstanbul Yolunda**, Çev. M. Keleş, İstanbul, Parşomen Kitabevi, 2009, s. 28.

⁷ Allom, **a.g.e.**, s. 35.

harem, dilenciler, sokak köpekleri, içki yasağı, kadınların gizlenmesi, şehrin esrarı, Boğaz'a bir yolculuk ve manzarayla siluetin güzelliği gibi konularda hepsi birbirinden etkilenen ve kimi zaman aynı yerlerde kalıp aynı rehberlerle gezdirilen yazarlar, genellikle İstanbul ile ilgili önceden okuduklarını bulduklarından hayal kırıklığına uğramamışlardır.⁸

İstanbul'un kalabalık bir şehir olması ve burada çeşitli milletlerden insanların bulunması gibi özellikleri seyahatnamelerde de vurgulanmıştır. Moritz Busch 1881 yılında güncellenmiş üçüncü baskısı yayımlanan kitabında İstanbul'un dış mahalleleriyle birlikte 90.000 eve ve içinde 150.000 Rum, 230.000 Ermeni, 30.000 Yahudi, 70.000 Frenk* bulunan bir milyonun üzerinde nüfusa sahip olduğunu belirtmiştir.⁹ Franz Carl Endres ise 1916 yılında şehir nüfusunun 1.125.000'i bulunduğunu; bunun ise yaklaşık 500.000'ini Türkler, 200.000'ini Rumlar, 180.000'ini Ermeniler, 65.000'ini Museviler ve 70.000'ini de çeşitli Avrupa ülkelerinden insanların oluşturduğunu iddia etmiştir. Bu halkların karışımında 130.000'den fazla insanın da başka ülkelerin vatandaşı olduğunu vermiş olduğu bilgilere eklemiştir.¹⁰ Gerçekten de İstanbul, halkların karışımının en somut örneği olmuştur. Sokaklarda dolaşırken modern görünümlü bulunduğu bir kafeye giren Ernst Christoph Döbel, içerideki şaşkınlığının ana nedeni olarak bu durumu göstermiştir:

İçinde değişik milletlerden konuklar kaynıyordu; pek çok şehri dolaşmış ve adetler, kılık kıyafetler, diller konusunda halkların türlü türlü özelliklerini öğrenmiş olmama rağmen şimdiye kadar kılık kıyafetlerle dillerin böyle bir çeşitliliğinin gerçekleştiğini kesinlikle görmemiştim. Alışılmadık sesler kulaklarımda anlaşılmadan geçip gidiyordu ve topluluktan uygun bulunduğu birine doğru iletişime geçmem gerekene kadar farkında olmadan karmaşa ortasında durdum. Türkçe, Arapça, Yunanca, İtalyanca, İngilizce, Fransızca,

⁸ Galip Baldıran, **Pierre Loti ve Oryantalist Söylem**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005, s. 11-12.

* Osmanlıların Avrupalılara ve Avrupa kökenli Levantenlere verdiği genel bir addır.

⁹ Moritz Busch, **Die Türkei: Reise-Handbuch für Constantinopel, die untere Donau, Rumelien, Bulgarien, Macedonien, Bosnien und Albanien**, 3. bs., Triest, Literarisch-artistische Anstalt; Wien, Buchhandlung Moritz Perles, 1881, s. 33.

¹⁰ Franz Carl Endres, **Türkiye 1916**, Yay. Haz. ve Çev. Gürsel Köksal, 2. bsk., İstanbul, Bulut, 2004, s. 46.

*Rusça, Sırpça, Macarca, Valaska Dili, Lehçe, İspanyolca, Portekizce, Almanca olmak üzere burada 14 dilin aynı anda konuşulduğunu ondan öğrendim.*¹¹

Karl Bernhard Stark ise şehrin sakinlerinin adeta doğası gereği olan çok dilliliğe sahip olmasından, dünyanın başka bir şehrinde hoşnut olmasının pek olası gözükmediğini belirtmiş ve bilimle uğraşan gençlere tavsiyede bulunmuştur: “Konstantinapol genç âlimlerin geçici bir süre kalarak dilsel yönden gelişmeleri ve daha doğrusu Doğu'nun her çeşit ulusuyla şahsen en doğrudan ilişkiyi kurabilmeleri için çok doğru bir yerdir.”¹²

Kalabalığın ve çeşitliliğin en yoğun olduğu semtlerden biri de özellikle limanı, köprüsü ve ticaret bölgesi olma özelliğiyle Galata semti olmuştur. Vapurla gelen seyyahlar ilk olarak, şehrin merkezlerinden olan bu yere ayak basmışlardır. Seyahatnamelerde gerek ilk izlenimlerde, gerek sonraki izlenimlerde şehrin bu önemli merkeziyle ilgili sık sık bilgiler verilmiştir. Çeşitli ırklardan insanların bir arada yoğun bir biçimde görüldüğü bölgelerin başında gelmiştir. Burayı ilk defa görenler bu çeşitlilik karşısında şaşkınlıklarını dile getirmişler ve ilk başlarda bu tuhaflığa alışmakta zorlandıklarını belirtmişlerdir. Simasına alışık olunmayan insanları milletlerine göre ayırt etmek seyyahlar için kolay olmamıştır. Paul Lindau yerli birisi için bu ayırımın zor olmadığını; yabancı birisinin Türk'ü Rum'dan, Ermeni veya Yahudi'den ayırt edebilmesinin çok zor olduğunu belirtmiştir.¹³ Aynı seyyah köprü üzerindeki yaşamı da tasvir etmiştir:

Pera'dan, Galata'nın bir yerinden ve Stambul'un diğer kısımlarından insan selleri köprüye doğru akıyorlar. Bizim Avrupalı gözlerimizin her şeyden önce iki türlü şey sürekli dikkatini çekiyor: manzaranın rengârenk oluşu ve dingin tempo. Uzak Doğulularınkiler dışında (Çinli ve Japon gördüğümü hiç*

¹¹ Ernst Christoph Döbel, **Wanderungen im Morgenlande**, 6. bs., Berterode bei Eisenach, Döbels Selbst, 1863, s. 102.

¹² Karl Bernhard Stark, **Nach dem Griechischen Orient: Reise-Studien**, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1874, s. 113.

¹³ İlhan Pınar, **Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1998, s. 184.

* Stambul'dan kastedilen 'Tarihi yarımada' veya 'Suriçi' olarak adlandırılan bölgedir.

hatırlamıyorum) Doğu'nun bütün temsilcileri; bunların yanında Anadolu'dan, Afrika'dan, Akdeniz'in takımadalardan resmedilmeye değer tüm serserileri; Kafkasyalılar ve İranlılar, Çerkezler, Ermeniler, Rumlar ve Balkan yarımadasının tüm milletleri durağan rengârenk bir akıntının içerisinde, aşağı ve yukarı, değişmez bir şekilde burayı dalgalandırıyorlar.¹⁴

Richard von und zu Eisenstein ise köprüde Doğu'nun ve Batı'nın beraber yaşayan halklarının birçok temsilcisinin türlü türlü yerel kıyafetine vurgu yapmıştır. Tüm gün boyunca köprü üzerindeki manzara, içindeki köprüye akın eden sayısız insanıyla Eisenstein'e fazlasıyla enteresan gözükmuştür.¹⁵ Köprü üzerindeki hareketlilik ve milletlerin çeşitliliği konularına değindikten sonra, daha farklı gözlemlerde bulunanlara da rastlanmıştır. Örneğin Gotthold Schulz-Labischin köprüde “yüce varlığın” ve “derin sefaletin” bir arada bulunduğunu belirtmiştir. Yüce varlıktan kastı “köprüde neşeli ve sevinçli bir halde yürüyenler” veya “gösterişli at arabalarının içindeki insanlar”, derin sefaletten kastı ise “ayakta dikilip duran veya çömelmiş veyahut hareketsiz olduğu yerde yatan ve boğuk sesleriyle bahşiş diye hırıldayan sefil haldeki kötürümler” ile “iniltiler çıkaran hamallar” olmuştür.¹⁶ Woldemar Urban ise “pislik içerisinde ve tiksindirici hastalıklara yakalanmış dilencilerin bolca bulunduğu köprüyü geride bırakıp, Stambul'un iğrenç cadde kalabalığının içerisinde doğru devam ediyoruz” ifadesini kullandıktan sonra köprü ve çevresinin “fevkalade canlı ve çok gürültülü” olduğunu yazmıştır.¹⁷

Pera ise Avrupalıların seyahatnamelerinde İstanbul'un en fazla bahsedilen bölümü olarak karşımıza çıkmıştır. Bunda Avrupa şehirlerini andırması, elçiliklerin burada bulunması, restoran ve mağazaların bolca yer alması gibi etmenlerin yanında otel tercihlerinin de burada yapılması etkili olmuştür. Moritz Busch burada da tüm

¹⁴ Paul Lindau, **Aus dem Orient: flüchtige Aufzeichnungen**, Breslau, S. Schottlaender, 1890, s. 140.

¹⁵ Richard Freiherr von und zu Eisenstein, **Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien: Beschreibung mit Erörterungen, um zu Reisen und Unternehmungen anzuregen**, Wien, Carl Gerolds Sohn, 1912, s. 202-203.

¹⁶ Gotthold Schulz-Labischin, **Die Sängerreise der Berliner Liedertafel nach dem Orient: (Bukarest, Konstanza, Konstantinopel, Smyrna, Athen, Saloniki, Budapest) 28. April bis 15. Mai 1908**, Berlin, Vereins Selbst, 1908, s. 121-122.

¹⁷ Woldemar Urban, **Im Zickzack durch den Orient: Reisebilder aus der alten Welt**, Leipzig, Carl Reißner, 1892, s. 77-78.

dillerin konuşulduğunu belirtmiş ve Avrupa tarzına göre düzenlenmiş iyi konuk evlerinin, pastanelerin, konser yerlerinin, aralarında ikisi Alman olan kulüplerin, bir İtalyan operasının, tüm ihtiyaçlara göre modern dükkânların, fotoğrafçıların, kitapçıların, vs. bulunduğunu yazmıştır.¹⁸ Pera, Avrupa şehirleri ile sıkça karşılaştırılmıştır. Ayrıca Türklere her şeyi ile yabancı bir yer olduğu ve onların nadiren buraya geldikleri de vurgulanmıştır. Daha sonraları Murad Efendi ismini alacak olan Franz von Werner de Türklerin nadiren Pera'ya geldiklerini ve burada kendi topraklarında birer yabancı gibi olduklarını yazmıştır. Werner sadece bayram günlerinde çok sayıda devlet memurunun ana caddede dolaştıklarını, yaşmaklı harem kadınlarının Pera'ya daha sık konuk olduklarını ve harem ağalarının eşliğinde moda dükkânlarını incelemek için geldiklerini belirtmiştir.¹⁹ Ayrıca Pera'nın şehrin içinde şehir hüviyetine ve Avrupa şehirlerinin kötü bir taklidi olan mimariye sahip olduğunu anlatmıştır:

Pera İstanbul'un Avrupalı banliyösü. Şehir içinde bir şehir, bir zamanların farklı diller konuşan Malta şövalyelerinin Rodos'u gibi, her biri kendi yargı otoritesine sahip tüm milletlerin kolonilerinden oluşuyor. Devletin hiçbir yüküne ortak olmayan, ama tüm ayrıcalıklarından yararlanan, devletin dışında bir milletler topluluğu; bizim devlet hukuku anlayışımıza göre tam bir rezalet. Pera İstanbul'un, görünüşüyle Avrupalı olduğunu iddia eden, ama bunu sadece küçük detaylarda başarabilen bir parçası. Akdeniz'in kıyı şehirlerindeki tüm mimari tarz denemelerinin birbirine karıştığı kişiliksiz binalar yığını.²⁰

Bu konuda Paul Lindau da benzer düşüncelerde olmuştur. Buraya hükmeden tek mimari ona “budalaca amaca uygunluk” olarak gözükmiştir. Lindau buna ek olarak yok olmuş eski Berlin'in günümüze uymayan benzer sarkık kalıntılara benzettiği yapılardan da bahsetmiştir.²¹ Johann von Österreich ise Pera'da uzunca bir süre dolaştıktan sonra bu yerdeki evlerin farklılığını dile getirmiş ve cumbaların zaten yeterince dar olan sokakları daha da dar yaptığına dikkat çekmiştir:

¹⁸ Busch, **a.g.e.**, s. 32-33.

¹⁹ Murad Efendi, **Türkiye Manzaraları**, Çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul, Kitap, 2007, s. 79.

²⁰ Werner bunlara ilaveten “günümüzdeki Frenk kolonisinin görünümü son zamanlarda oluştu” diyerek, 10 sene öncesinde burada sadece elçilik personelleri ve tüccar ailelerinin yaşadığını yazmıştır. Werner'in eserini 1878 yılında yazdığını düşünürsek, buradan Pera'nın 1868-1878 yılları arasında hızlı bir değişim geçirdiği sonucu çıkmıştır. **A.e.**, s. 73.

²¹ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 137.

Sokakların geniş olanlarında bile, evlerin mimarisi, aynı zamanda döşeme ve kaldırımlar şehrin öteki kısımlarına benzer, bu sebeple Avrupalıların yaşadığı bu kısımda gerçekten bazı şeylerin, yani pencerelerin, kapıların, süslemelerin, özellikle çatı kemerlerinin farkına varılıyor. Yüksek bölümlere, çıkıntı oluşturmuş cumbalara doğru bakılırsa bu durumun daha da fazla farkına varılıyor. Cumbaların çok azına parmaklık takılırken, kesinlikle çoğunluğuna takılmamış ve aralarında aşağıya bakan, epey güzel, benzer örtüsüz kadınsı yüzler görülüyor. Evlerin iki katlı ve sokakların her halükarda dar olması sebebiyle çok sayıda cumba dikkatimi çekiyor. Aynıları yüksek bölgelerde her katta çıkıntı oluşturmaları yüzünden sokakları daha dar yapıyor.²²

Pera'da hayatında ilk defa yürüyüşe çıkmış olan Theodor Schuchardt da burasının Avrupa şehirlerinden bir farkının olmadığını belirtmiştir:

Avrupa stilinde oldukça yüksek evler her iki tarafta teşekkül ediyor, özel olarak sadece zemin katlarında Avrupalı işletmeciler bulunuyor ve birdenbire Güney Fransa'ya ya da İtalya'ya gidilmiş gibi hissediliyor. Fransız, İngiliz ve İtalyan dilindeki tabelalar Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde olduğunuzu unutturuyor.²³

Pera'da uzun süre dolaştıktan sonra ise bu uğraşın ona çok sıkıcı gözüktüğünü dile getiren seyyah, sonrasında burasıyla ilgili farklı yönden bir eleştiride bulunmuştur: “Avrupalılar gibi giyinmiş insanlar, Batılı lüks eşyalarıyla modern dükkânlar, giysi, şapka, kurdele mağazaları, kafeleri, pastaneler, İtalyan, Fransız, Yunan halk hiçbir şeye benzemiyor - hepsi hoşuma gitmedi, bunları öğrenmek ve görmek için Konstantinapol'e gelmemiştim.”²⁴

Moritz Busch şehirle ilgili temel bilgileri verirken, Galata ve Pera'da pek çok Rum ve Ermeni'den başka, arasında dikkate değer miktar Alman olan birkaç bin Frenk'in de yaşadığını belirtmiştir. Bunun yanında ise Suriçi ve Üsküdar'da hemen hemen sadece Türklerin ve Yahudilerin ikamet ettiğini yazmıştır.²⁵ Burada olduğu

²² Erzherzog Johann von Österreich, Leopold von Haan, **Eine russisch-türkische Reise im Jahre 1837**, Yay. Haz. Victoria von Haan, Wien, Leipzig, Karolinger, 1998, s. 146.

²³ Theodor Schuchardt, **Orientalische Reise-Bilder: Andeutungen und Anleitungen, um in kurzer Zeit und für wenig Geld recht viel Orientalisches kennen zu lernen**, Leipzig, Oskar Leiner, 1864, s. 266.

²⁴ **A.e.**, s. 270.

²⁵ Busch, **a.g.e.**, s. 32-33.

gibi, İstanbul'un sakinlerinin kabaca Suriçi ve Üsküdar sakinleri ile Pera ve Galata sakinleri olarak iki kümeye ayrılması, seyahatnamelerde sıklıkla karşımıza çıkmıştır. Galata veya Pera şehrin merkezi yerleri olarak kabul görse de köprüünün diğer tarafında yer alan; Haliç, İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ile çevrili olan; Tarihi Yarımada ya da Suriçi adıyla anılan; şehrin ilk kurulduğu ve geliştiği bölge İstanbul'un asıl merkezi olarak görülmüştür. Saraylar, camiler, kiliseler, çarşılar, çeşmeler, hanlar, hamamlar ve daha pek çok yapı da bölgenin karakteristik özelliğini oluşturmuştur. Moritz Busch da şehrin kalbinin burada attığını belirtmiştir:

Sayınca çok sokaklar Galata'daki sokaklardan daha temizdir, evler dış mahallelerdeki evlere nazaran daha Doğulu karakterdedir. Londra için 'the City' neyse, Viyana için 'innere Stadt' neyse, Konstantinapol için de 'Stambul' odur. Tarihsel anılar burada yoğunlaşır, eski zaferlerin anıtları burada yer alır, eski yıkıntılar arasında burada dolaşılır, Boğaz'ın devasa şehrinin kalbi burada atmaktadır.²⁶

Seyahatnamelerde Üsküdar ile ilgili ise burada genel olarak oryantal karakterinin muhafaza edildiği, eski Türk geleneklerinin devam ettiği gibi ifadeler yer almıştır. Örneğin Paul Lindau Üsküdar'ı gezer iken bölgenin oryantal karakterine ve sakinliğine vurgu yapmıştır:

Üsküdar benim şahsen tanıdığım ilk orijinal Asya-Türk şehri. Her katını, birinin diğerinin üstüne çıkıntı yapmış zayıf tahta desteklerin taşıdığı ahşap evler yıpranmış ve çirkin. ... Şehir yok olmuş gibi. Burada araba gürültüsü duyulmuyor, burada hemen hemen insan görülüyor. Erkekleri galiba genelde aşağıdaki sahilde, belki de mallarını satışa sundukları çarşıdalar ve bütün gözlerden uzak kadınlar kasvetli odalarında veya yüksek duvarı vasıtasıyla tüm bakışlardan yoksun bırakan, çiçekler açan ve güzel kokan, fakat kuytu bahçedeler. Sıkıca örtülü bir Türk kadınına sokakta bir kere adım at, yabancınn bakışını yakalayacaktır ve bu esnada dikkat çekici bir çabuklukla önünüzden geçip gidecektir.²⁷

20. yüzyıl başlarında İstanbul'a gelmiş olan Paul Wilhelm von Keppler, Üsküdar'ın aşağı yukarı 50.000 nüfusuyla "belirgin bir Doğulu görünüşe sahip" olduğunu, Asya kıyısının sonunda yaklaşık 25.000 nüfusuyla Kadıköy'ün ise "belirgin bir Avrupalı

²⁶ A.e., s. 48.

²⁷ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 194-195.

görünüşe sahip'' olduğunu belirtmiştir.²⁸ Kadıköy'ün belirgin bir Avrupalı görünüşe sahip olmasını ise Philipp Anton Dethier, büyük bir yangın geçirdikten sonra tıpkı bir Avrupa kenti gibi yeniden inşa edilmiş olmasına bağlamıştır. Dethier ayrıca Kadıköy'ün zamanla Galata gibi gözde bir ticaret merkezi haline geldiğini yazmıştır.²⁹

Gerçekten 19. yüzyılda İstanbul Boğazi'nin Asya yakasında birbirine yakın Kadıköy ile Moda, Avrupa yakasında ise yine birbirlerine yakın olan Büyükdere ve Tarabya Avrupalıların yoğun olarak yaşadığı yerler olarak dikkat çekmişlerdir. Örneğin Paul Lindau, Kadıköy'deki Alman nüfusuna vurgu yapmıştır:

Moda, aynı isimli koyun üzerinde mükemmel bir konumda, dikine inen yüksek bir yer üzerinde inşa edilmiştir, Üsküdar'ın komşu şehri eski Kalkedon Kadıköy'ün adeta dış mahallesini meydana getirir. Kadıköy ve Moda'da, kendilerinin inşa etmiş olduğu ve aralarında küçük çiçekli bahçelerin bulunduğu güzel ve gösterişsiz evlerde çok sayıda Alman yaşar.³⁰

Boğaz kıyısındaki bu yerler, şehrin karmaşasından hoşlanmayan Avrupalılar için Pera'ya ve Galata'ya alternatif yerleşimler olmuşlardır. Bazı Avrupalılar bu uzak yerlerde yaşamalarına rağmen, işleri için çoğunlukla şehir merkezindeki bölgelere gelmeyi sürdürmüşlerdir. Philipp Anton Dethier bir taraftan bu yerlerden biri olan Büyükdere'nin doğal güzelliklerini anlatırken, diğer yandan Frenk iş adamlarının gününbirlik şehre gidiş gelişlerinden bahsetmiştir:

Büyükdere antik dönemlerden beri nezih ve revaçta olan bir semttir. Tepelerden kazanılan yeşil bahçelerin önünde, birbirlerinin mimarileriyle rekabet eden evlerin bulunduğu rıhtım boyundan daha nezih bir yer yoktur. Konstantinopolis'te işlerini bitiren zengin işadamları ve tüccarlar her akşam vapurlarla Büyükdere'deki yazlıklarına dönerler ve aileleriyle beraber akşam yürüyüşlerinin tadını çıkarırlar. Buraya yaz mevsimini diplomatlar getirirler. Rus elçiliğinin yazlık sarayı, elçilik yazlık rezidanslarının en güzellerinden biri olup bu sarayın arkasındaki tepede bahçe partilerinin verildiği güzel bir vadi yer alır. Büyükdere'de gelmeden Kuzeybatıda Kestane Suyu akar. Yabancılar

²⁸ Kepler, **a.g.e.**, s. 530.

²⁹ Philipp Anton Dethier, **Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)**, Çev. Ümit Öztürk, İstanbul, Eren, 1993, s. 93.

³⁰ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 192.

Büyükdere'de birçok otel bulabilirler ve Avrupa ile Asya'nın olağanüstü güzellikteki köşelerine geziler yapmak amacıyla burada kalırlarsa iyi ederler. Kayıklar, atlar ve arabalar her zaman kendilerine hizmet vermek için hazır beklerler.³¹

Alman seyyahlar elçilik binası bulunması nedeniyle, Büyükdere'ye çok yakın uzaklıkta bulunan ve yine bir kıyı yerleşkesi olan Tarabya'ya da özel ilgi göstermişlerdir. Woldemar Urban, elçilik bahçesindeyken bu yerin doğal güzelliklerinden dolayı büyülediğini saklayamamıştır. Fakat seyyah bir yandan memleketinin sert havasından yakınırken, diğer yandan Türklerin bu güzelliklere layık olmadıklarını ima etmiştir:

Hakikaten Almanya'da olduğumu düşündüm ve düzgün koşulların hayatı hoş yaptığı, sarhoş edici manzaramızın önünde mavi kabarmaların ve keyifli çalkantıların büyüdüğü Boğaz gibi güzel bir su dünyasının hayalini kurdum. Ah Tanrım - evet bu sadece bir rüyaydı, akşamleyin eve geldiğimde yurttaki sürekli kar ve don olduğu ve de gerçek bir kötü havanın yaşandığını gazetede okudum. Gökyüzü bizlere gerçekten nasıl adaletsiz. O pasaklı Türklere öyle benzersiz bir cennet ve bize altı ay süren kış veriyor. Bunu hak edecek ne yaptık?³²

Paul Lindau da Tarabya ile ilgili bilgi vermiştir. Seyyahın buraya ait bilgileri, Büyükdere ile karşılaştırmalar yaparak vermesi dikkat çekmiştir:

Boğaz Tarabya'da gemi keyfi ve diğer taşıtların kullanılması için liman olarak küçük bir koy oluşturmuştur. Burada kıyı boyunca, Büyükdere'de olduğu gibi, gerçekten güzel sayılabilecek evleri ve oldukça iyi küçük otelleri ile Doğu'nun koşullarına göre alışılmadık bir cadde oluşturulmuştur. Bu samimi iskele caddesi üzerinde zarif mesire yerlerinin yanı sıra, Oostende, Scheveningen ve benzerlerinde hatırladığımız, serin havalarda su boca ederek dolandığımız bizim güzel deniz banyolarımız, şanslı olanların Konstantinapol'ün üzücü sıcaklığından kaçıp kurtulmalarını mümkün kılıyor. Orada mallarını bağırarak satışa sunup dolaşan satıcılar, arabaları, atları, eşekleri kiraya verenler ve çaresiz dilenciler var. Bunların arasında olağanüstü gözlere sahip hırpani çingeneler evcilleştirilmiş hantal ayıları ve adice temizlenmiş budala maymunları dolaştırıyor ve seyir meraklılarını etraflarında topluyorlar. Büyükdere'deki iskele caddesi Tarabya'dakine göre muhakkak daha zarif.

³¹ Dethier, a.g.e., s. 83-84.

³² Urban, a.g.e., s. 88-89.

Paul Lindau elçilik binasının ise eski bir park içinde, sağlam yaşlı ağaçlarla gölgelenen yeşil içerisinde, yoğun güzel tepelerle kuşatılmış mükemmel bir konuma sahip olduğunu belirtmiştir. Ayrıca binanın “kuzey mimarisinin nitelikleriyle İsviçre'nin küçük evlerinin mimarisinin niteliklerinin birlik oluşturduğu biraz keyfi ve fantastik bir villa tarzı” içerisinde inşa edildiğinden, süslemeleri için de Berberi ve oryantal sanatın karışımına izin verildiğinden bahsetmiştir.³³

2.2. Galata, Pera, Suriçi Karşılaştırmaları

Türklerin yoğun olarak yaşamadığı Galata ile Pera'nın, seyahatnamelerde hem kendi içlerinde hem de Türklerin yoğun olarak yaşadığı Suriçi bölgesiyle karşılaştırılmalarına rastlanmıştır. Örneğin basit bir Galata-Pera karşılaştırması yapmış olan Moritz Busch, Pera'nın iyi taraflarının Galata'dan daha fazla olduğunu düşünmüştür. Pera'nın alt kısımlarını keza Galata gibi “kirli ve ahşap” bulmasına rağmen, üst caddeleri Busch'a “sağlam yapılı” olarak gözükmüştür. Ayrıca tepenin zirvesindeki büyük ana cadde ise modern dükkânlarıyla, biraz güneybatı Avrupa'da olanları andıran gösterişli evleriyle Busch tarafından farklı bulunmuştur. Caddenin kısmen yaya kaldırımlarına sahip olduğu ve gece bile iyi ışıklandırıldığı da vurgulanmıştır.³⁴ Paul Wilhelm von Keppler de Galata ile ilgili olumsuz ifadeler kullanırken, Pera'nın daha güzel bir görünüme sahip olduğunu ifade etmiştir:

Galata'nın kıyı kenarına paralel uzayarak giden ve büyük bir çöplüğe benzeyen ana caddesi hamalları, seyyar satıcıları, dilencileri, dervişleri, sucuları, gazete satıcıları, Türkleri, Yahudileri, Rumları, yabancıları ve vahşi köpekleri ile uluslararası bir kalabalık ve kargaşalıkla dopdoludur. Daha yukarıda bulunan Pera ile ulaşım geniş bir kavisle mesafe kat eden taşıt yoluyla, dimdik bir merdiven yoluyla ve bir yeraltı fönükleriyle sağlanır. Pera biraz daha modern bir görünüme sahiptir.³⁵

³³ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 207-208.

³⁴ Busch, Pera'nın isminin “öte yanda” anlamına gelen Yunanca kelimedenden geldiğini de belirtmiştir. Busch, **a.g.e.**, s. 46.

³⁵ Keppler, **a.g.e.**, s. 529.

Franz Carl Endres ise Galata'ya göre Pera'yı diğer iki seyyahın aksine bir hayli kötölemiştir:

Türkiye hatıralarımı bu sakin saatlerimde sevgiyle hatırlarken, Pera bunun dışındadır. Hey çirkin şehir, Pera, seni ne kadar çabuk ve isteyerek unuttum! Bu Pera'dır! Beyoğlu'nun yan sokakları anlamsız, dar sokaklardır. İkinci bir paralel caddede oteller ve pahalı Pera Palas oteli vardır. Bitti! Tamamen bitti! Kibar yabancılar şimdi Pera'nın kuzeyindeki banliyölerde, Şişli ve Nişantaşı'nda oturuyorlar. Oralarda oldukça uygun villalar kiralanabilir. Her küçük Alman taşra şehrinde, Levantenleşmiş Pera'dan daha fazla kültür, fikir ve zevk vardır. Liman şehri Galata daha üslupludur. O olduğundan daha fazla görünmek istemez. Bir tarafında bankalar, para değiştirenler, depolar, her çeşit dükkânlar, diğer tarafta lokantalarıyla, meyhaneleriyle, otelleriyle ve Avrupa'da meslek olarak içi geçmiş kadınların yan yana büyük pencerelerin arkasında oturduğu genelevlerle.³⁶

Galata ve Pera karşılaştırılırken her ikisi hakkında birden kötü ifadeler kullanmış olan seyyahlara da rastlanmıştır. Örneğin Woldemar Urban bu yerler için “kara leke” ifadesini kullanmıştır:

Galata çoğunlukla Rumların, Ermenilerin ve İtalyanların oturduğu şehrin liman ve ticaret bölgesidir. Burada fazla sayıda ve berbat görüntüde köpek vardır. Bunlar Konstantinapol'ün kendine has ahalisidir. Sokaklar pislik içerisindedir. Pera yabancıların bölgesidir. İkisinde de tamamıyla bizlere aynı kara bir leke olarak görünen bir Avrupa kültürü benimsenmiştir.³⁷

Paul Lindau ise Galata Kulesi gibi bir yapı olmasa, Galata ve Pera bölgesinin güzel bir yer olarak gözükmeceğini belirtmiştir:

Eğer Doğu'nun şuursuz sanat duygusu yuvarlak muazzam kule ile Galata'da dikili olmasaydı, Stambul'un insanı derinden etkileyen güzelliği ile karşılaştırdığımızda, Galata ve Pera oldukça tekdüze ve yavan gözüküyor olurdu. Kule, civarındaki fazla hareketliliği ile Selanik'i anımsatıyor ve şehrin buradaki görüntüsünü oldukça şaşılacak biçimde canlandırıyor, güzelleştiriyor.³⁸

³⁶ Franz Carl Endres, **Türkiye ve Türkler: Bir Alman Subayın Türkiye Notları**, Çev. Güray Beken, İstanbul, Dharma, 2006, s. 34.

³⁷ Urban, **a.g.e.**, s. 85.

³⁸ Burada Selanik'in merkezinde ve denizin kıyısında yer alan, görüntüsü Galata Kulesi'ni andıran Beyaz Kule'ye atıf yapılmıştır. Lindau, **Aus dem Orient**, s. 112.

Lindau ayrıca Galata'nın büyük iş merkezleriyle, hemen hemen sadece Avrupalıların yaşadığı Pera'nın ise yabancı güçlerin temsilcilerinin ikamet yerleri ile farkını belli ettiğini yazmıştır.³⁹

Seyahatnamelerde Galata-Pera ile Suriçi'ni karşılaştıran kısımlara da rastlanmıştır. Bunların birinde Franz Carl Endres yine Pera'yı kötüleyip çirkin, pis ve herhangi bir çekicilikten yoksun olduğunu belirtmiştir. İstanbul'un Türk bölgesi ise ona göre yine pis olmasına karşın, üzerinde "yüksek bir sanatsal etki" bırakmış ve burada Bizans gibi eski kültürlerden kalan izlerin halen görülmekte olduğunu yazmıştır.⁴⁰ Millet ve halk topluluklarının şehirde aynı "bir kostüm festivali gibi" renk renk ortalığa karışmış durumda olduklarını belirtmiş olan Lamec Saad ise Pera'yı Galata ve Suriçi ile karşılaştırmalar yaparak anlatmıştır:

Uzaktan şehir büyüleyici bir etki yapıyor, girişindeki bu etki yoldan geçene hiçbir şey yapmayan uyuz köpekleriyle kirli, dar kötü kaldırım sokakları yüzünden kayboluyor. Konstantinapol'e gelmiş ve güzel etkinin mahvolmasını istemediği için gemiden aşağıya inmemiş bir İngiliz tarafından söylenir. Burada barbarlığın ve medeniyetin şaşurtıcı birlikteliği hüküm sürer. Stambul dendiğinde alışlageldiği üzere çoğunlukla Müslüman adamların yaşadığı eski şehir anlaşılır. Bu kısım daha iyi inşa edilmiştir, esas itibarıyla Hristiyanların yaşadığı şehir kısmı Galata ve Perayla akan Haliç üzerinden birbirine bağlıdır. Pera esasen Frenklerin kentidir, diplomatik kurumların ikamet yeridir, Galata iş dünyasının merkezidir. Pera caddesi akşamları enteresan bir resim sunar. Beşten altıya kadar, Rus Büyükelçiliği'nden Bon Marche ve Cafe Luxembourg'a kadar Levantenlerin zengin aile çocukları, diplomatik toplulukların üyeleri, Türk beyleri, yorgun bir görünüme sahip arayışta olan canlı adamlar, tüm ülkelerden oynak giyimli son-modacılar ve işveli kadınlar hepsi burada cadde üzerinde mutluluğu ararlar.⁴¹

Bölgeler arasında ekonomik koşulların farklılığına değinen seyyahlar da olmuştur. Örneğin Julius Heinrich Petermann, Suriçi'nde ve Pera'nın daha çok Tophane'ye yakın olan Türk kesiminde evlerin, kiraların ve yiyeceklerin çok ucuz olduğunu

³⁹ A.e., s. 112.

⁴⁰ Endres, **Türkiye 1916**, s. 47.

⁴¹ Lamec Saad, **Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei**, Berlin, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1913, s. 6-7.

belirtmiştir. Petermann, Pera ve Galata'da okkası on kuruş olan etin Suriçi'nde üç kuruş olduğunu da yazmıştır.⁴²

Galata-Pera ile Suriçi'nin geceleri de birbirinden çok farklı olmuştur. Bir taraf neredeyse geçmiş yüzyıllardaki kadar huzurlu uykusuna devam ederken, diğer tarafta “parıltılı geceler” yeni başlamıştır. Haliç bu noktada sadece “İstanbul'u ikiye ayıran iç deniz” olmakla kalmamış, aynı zamanda bir yakasında uyumakta olan ve ötekisinde coşup duran insanları da birbirinden ayırmıştır.⁴³ Örneğin Pera seyahatnamelerde, gece olsun gündüz olsun hep canlı ve hareketli kalan bir yer olarak anlatılmıştır. Franz von Werner (Murad Efendi) Pera'nın sokaklarındaki yaşamın hemen hemen tüm güney şehirlerindeki gibi gürültülü, ama hepsinden daha renkli olduğunu ve her gün caddelerde “büyük bir gelgit hareketi” yaşandığını belirtmiştir. Sabahları dükkânların bulunduğu Galata'ya ya da devlet dairelerinin olduğu Suriçi'ne “sanki kitlesel göç gibi” hareketlenen erkek nüfusun akşam geri dönmesiyle Pera'nın daha da canlandığını yazmıştır:

Akşama doğru aynı kalabalık ters yönde, Pera'ya doğru akar, sonra oteller, lokantalar, restoranlar, kebabçılara doluşurlar, daha sonra yerli kahvelerden Paris kafelerine ve pastanelere kadar çok çeşitli seçenekler sunan kahvehaneler kalabalıklaşır, artık Pera kendi için, kendi zevkinde yaşar.⁴⁴

Daha ilerleyen saatlerde kapılarını açan tiyatrolar ile gözde kulüplerin ve çok geç saatlerde açılan adı kötüye çıkmış eğlence mekânlarının da bulunduğu Pera, İstanbul'da eğlence ve kültür merkezi denilince akıllara ilk gelen yer haline gelmiştir.⁴⁵ Galata ise adı kötüye çıkmış eğlence mekânları ile daha fazla nam salmış olarak gözükmiştir. Bazı seyyahlar sırf meraktan bu yerleri görmek istemişlerdir. Theodor Schuchardt da bunlardan biri olmuş ve aşağı sınıfların eğlence yerlerini gördükten sonra onları inanılmaz derecede kötülemiştir:

⁴² Pınar, **Alman Gezginlerin Gözüyle**, s. 94.

⁴³ Baldıran, **a.g.e.**, s. 30-31.

⁴⁴ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 75.

⁴⁵ Sefa Kaplan, **Batılı Gezginlerin Gözüyle İstanbul**, Ed. Sultan Polat, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2006, s. 168.

Evvelce Hamburger Berg'i, Marsilya ve Cenova fabrika işçileri ve gemicilerinin eğlence bölgelerini görmüştüm, vahşiliğin ve insanlıktan çıkmanın en yüksek safhasına tanıklık etmiş olduğuma inanmışım, - fakat Batı ve Doğu ülkelerinin, okyanusun bu tarafının ve ötesinin tüm tanrılarının, insanların içindeki tüm tanrısallığın ve atılan tüm beşeri adımların yüzkaralarını, garp ve şarkın ayaktakımı gibi olanları topluca gördükten sonra itiraf etmeliyim ki St. Pauli'deki ve Akdeniz'in şu iki liman şehrindeki batakhanelerin ziyaretçileri, şu akşamda gözleme fırsatını bulduğum her çeşit sefih habislik içindeki kişilerle karşılaştırıldığında sadece zayıf acemilerdir.⁴⁶

Moritz Busch ise Galata'nın liman bölgesinin her sokağında fuhuş yapıldığını yazmıştır: “Kim Konstantinapol'de fahişelerle tanışmak isterse, akşama doğru sadece birkaç evin değil tüm sokaklarının Venüs Vulgivaga'ya adandığı Galata'nın liman yerinde dolaşır.” Busch, geceleri Galata'nın sarhoş denizcilerin, maceraperestlerin, külhanbeylerinin her çeşidiyle dolu olduğunu ve Doğu Akdeniz ülkelerinin tüm insanlık süprüntülerinin buralarda bir araya geldiğini de belirtmiştir.⁴⁷

Pera ile ilgili söylenmesi gereken önemli başka bir husus ise burada 1870 yılında yaşanan büyük yangının yol açtığı yıkım olmuştur.⁴⁸ Bu yangından sonra Pera yeniden planlanarak önceki halinden daha da iyi bir hale getirilmiştir. 1870 yılından sonra iyice “tiyatroları, kulüpleri, kafeleri, lokantaları, meyhaneleri, birahaneleri, pastaneleri, kulüpleri, Avrupa mallarının satıldığı mağazaları ile sosyalleşme ve boş vakit geçirme denince ilk akla gelen yer” halini almıştır.⁴⁹ Eğlenme ve sohbet mekânlarının giderek artması sonucunda ise daha fazla Rum ve Ermeni Pera'ya yerleşmeyi tercih etmiştir. Franz von Werner bunların yeni nesillerinin, buraya yerleşen yabancıların çok büyük bir kısmıyla ve bölgenin eski

⁴⁶ Schuchardt, a.g.e., s. 292.

⁴⁷ Venüs Vulgivaga, Yunan tanrıçası Afrodit'in başka bir ismidir. Busch, a.g.e., s. 75-76.

⁴⁸ “1870 büyük Beyoğlu yangını 65 cadde, 163 mahalle ve 8 bin binayı tahrip ve 30 binden fazla insanı mağdur etmiştir.” Kemal Beydilli, “İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul”, **Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 55.

⁴⁹ Necdet Sakaloğlu, Nuri Akbayar, **Binbir Gün Binbir Gece: Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Eğlence Yaşamı**, İstanbul, Denizbank / Creative, 1999, s. 161.

sakinleriyle karışarak Pera'da “kendine özgü bir sınıf” yaratmış olduklarından bahsetmiştir. Buna rağmen kendi vatandaşlarıyla koloni kuran yabancıların büyük çoğunluğunun, kendi ulusal kimliklerini koruduklarını belirtmiştir. Werner bilhassa Germen ırkından gelenlerin, örneğin Almanların çoğunun Pera ve Peralıların hayatına karışmaktan kesinlikle kaçındıklarını buna örnek olarak göstermiştir. Kendi aralarında yaşadıklarını ve kendi lokallerine, *Teutonia* isimli kendi kulüplerine, kendi müzikli eğlencelerine, Alman şarap ve birahanelerine gittiklerini belirtmiştir.⁵⁰ Esasen *Teutonia* isimli kulüp de önceleri küçük ve mütevazı bir kulüp iken, yıllar geçtikçe bir nevi Pera'nın geçirdiğine paralel bir biçimde büyük bir değişim göstermiştir.⁵¹ Gerek kulüpten, gerek Alman şarap ve birahanelerinden bahseden başka bir seyyah olan Woldemar Urban ise İstanbul'da Alman izleri olmasa muhtemelen kısa bir süre sonra sıkıntıdan patlanacağını yazmıştır.⁵²

⁵⁰ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 74.

⁵¹ “1850 sıralarında Almanca konuşanlar kolonisinin toplam mevcudu 1000 civarında tahmin ediliyor. Bu sayı 19. yüzyıl sonlarına doğru artış göstermiş ve 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde 3000'e ulaşmıştır. Almanca konuşanlar kolonisi 1847'de Beyoğlu'nun Aynalçesme mahallesinde *Teutonia* adlı sosyal kulübü kurduklarında mensupları arasında cam ustaları, duvarcı ustaları, saat tamircileri, arabacılar, terziler, doğramacılar, kunduracılar, fırıncılar gibi zanaatkârlar ve tüccarlar bulunuyordu. 1890'lardan itibaren *Teutonia* daha çok sosyeteye hitap eden bir kuruluş haline gelecek, işadamlarının, banka direktörlerinin, subayların ve elçilik mensuplarının devam ettiği bir kulübe dönüşecektir.” Selçuk Akşin Somel, “Almanlar Dersaadet'te: 1870-1918 Dönemi İstanbul'unda Almanlarla Osmanlıların Kültürel ve Toplumsal Buluşma Deneyimi”, **Deutsche Präsenz am Bosphorus (Boğaziçi'ndeki Almanya)**, Yay. Haz. Matthias von Kummer, İstanbul, Almanya Federal Cumhuriyeti Başkonsolosluğu İstanbul, 2009, s. 49.

⁵² “Fakat Konstantinapol'de renkli, dikkat çekici ve gürültülü sokak yaşamı; tüm renkleri ve kıyafetleri temsil eden halk tipleri; güzel, yalnız gevşek örtülü harem bayanları görmekten bıkkınlığında; sıradan ölümlüler bir süre sonra muhakkak tekrar memleketi anımsatan bir muhiti, eğitilmiş insanlarla kültürel bir etkinliği - son olarak, bunların benzerlerini özlüyorlar. Doğu'nun ilginçlikleri, içinde ulusun nabız atışının da bulunduğu, düşünsel can sıkıntısının üzerini sonsuza dek örtüyor. Buradaki büyük yabancı milyonluk şehirde, bizim memleketin yaşamının, memleketin insanının ve memleketin varlığının sardığı bir köşecik olmasaydı, Konstantinapol'de muhtemel çok çabuk sıkılır ve gitmeye can atılırdı.” Urban, **a.g.e.**, s. 96-97.

2.3. Seyahatnamelere Göre Sokaklar ve Çarşılar

2.3.1. Sokakların Kirliliği

İstanbul'da “halüsinatif dış güzellik” ile “şehrin derinlerine inildikçe düş kırıklığına uğratan bölümler” arasındaki zıtlık, yüzyıllar boyunca seyyahları altüst etmiştir.⁵³ İstanbul'un olağanüstü dış güzelliği ile ilgili çoğu zaman süslü anlatımlar tercih edilirken, şehrin iç kısımları ve sokakları ise genellikle yerin dibine batırılmıştır. Farklı zaman dilimleri söz konusu olsa bile seyyahlar şahit oldukları bu zıtlığa benzer anlamlar yüklemiş ve bu durum seyahatnamelerde “ortak bir değerlendirme” olarak karşımıza çıkmıştır.⁵⁴ Bu değerlendirme Alman seyyahların eserlerinde de görülmüştür. İstanbul ve bu zıtlık hakkında Paul Lindau şöyle bir genelleme yapmıştır:

*Yaşadığımız dünyada, hakkında birbirinden çok uzak yargılarda bulunabileceğimiz Konstantinapol gibi pek az şehir var. Bir taraftan tüm şehirler içinde en güzeli, adeta imkân dışı kusursuz gerçekliği ile hayallere daldıran bir masal harikası; diğer taraftan var olan yuvaların en dolambaçlısı, en kirlisi, en sefili, en tiksindiricisi.*⁵⁵

Şehre ait ilk görüntülerin ortaya çıkmasından Galata'da vapurdan ininceye kadar geçen süre arasında, İstanbul'un olağanüstü manzarası karşısında seyyahların adeta büyülediği görülmüştür. Vapurdan inildikten bir süre sonra ise büyü bozulmuş ve yerini gerçekliğe bırakmıştır. Seyyahlar büyüünün bozulmasından oldukça rahatsız olmuş ve nelerden şikâyetçi olduklarını dile getirmişler, büyülenmelerine sebep olan özellikler ile şikâyetçi oldukları özellikleri bu ilk anda karşılaştırma ihtiyacı hissetmişlerdir.

Bu noktada şikâyet edilen başlıca konulardan biri sokakların kirliliği olmuştur. Bu durum anlatılarda sıklıkla görülmüştür. Örneğin Woldemar Urban İstanbul'un

⁵³ Reinhold Schiffer, **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Amsterdam, Atlanta/GA (Georgia), Rodopi, 1999, s. 151.

⁵⁴ Beydilli, **a.g.m.**, s. 53.

⁵⁵ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 134.

“çok güzel, çok muazzam, çok büyüleyici, paha biçilemez bir mülk” gibi olduğunu belirtmiş, fakat “leş kokan bir ahır” gibi olduğunu da ifade etmiştir.⁵⁶ Aynı zamanda İzmir’i ziyaret etmiş seyyahlardan biri olan Hermann Scherer, İzmir’in İstanbul’a göre daha temiz bir şehir olduğundan bahsetmiştir.⁵⁷ Gotthold Schulz-Labischin ise İzmir’in iç kısımlarının İstanbul’dan daha temiz bir izlenim bıraktığını belirtmiştir.⁵⁸ Dış görünümün hakkını teslim ettikten sonra şehrin içindeki zıt durum anlatılırken, daha ağır ifadelerin kullanıldığı tasvirlerle de rastlanmıştır. Bunlardan birinde Ernst Christoph Döbel şehri çürümüş cesede benzetmiştir:

*Konstantinapol ve Boğaz’dan görülenler '1001 Gece’de yaşanan bir peri masalını andırıyor ve ziyaretçilerin ruhları üzerinde uzaktan büyüleyici bir etki bırakıyor. Yakından ise şehir çürüyen bir cesede benziyor ve ziyaretçiler üzerinde bu durum öncekiyle ters, iç karartıcı bir etki bırakıyor. Şehir beni aniden hayal kırıklığına uğrattı, şaşkınlıkla ve hayranlıkla seyrettiğim manzarayla burada yüzleştüğimde en göze batan çelişki altınların yerini pisliğin, görkemin yerini paçavraların ve sefaletin almasıydı. Bana dış görünümünün hoş etkilerini tüm gün boyunca sunmuş olan şehrin iç güzelliğini heyecanla beklemiştim, fakat ayaklarım beni bu pis Galata’ya getirdiğinde nasıl şaşkınlık geçirdiğimi anlatamam.*⁵⁹

İlk izlenimlerde şikâyet konusu sadece sokakların kirliliği olmamıştır. Ayrıca yokuşlarından, sokakların dolambaçlı olmasından ve ürkütücülüğünden şikâyet edildiği görülmüştür.⁶⁰ Bu duruma verilebilecek bir örnekte kirlilikle ve pis kokularla şehrin her yerinde karşılaşıldığını belirten Ida Pfeiffer; aynı zamanda dar ve çirkin sokakların, en kötü yollar üzerindeki bitmeyen yokuş yukarı tırmanışların, yokuş aşağı inişlerin sadece ve sadece bu şehirde kalmaktan çabucak tiksindirir hale

⁵⁶ Urban, **a.g.e.**, s. 98.

⁵⁷ İlhan Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001, s. 236.

⁵⁸ **A.e.**, s. 355.

⁵⁹ Döbel, **a.g.e.**, s. 94.

⁶⁰ Yolların durumu hususunda seyyahlara hak vermemek elde değildir. Tarabya ve Büyükdere’de bulunan sefaret binalarına karadan ulaşmanın çok zor olması, Pera’dan Tophane’ye inen yolun çok dik olmasından dolayı atla ve hatta eşekle bile inilmenin tehlikeler içermesi, Dolmabahçe Sarayı’nın ilk yıllarında yetersiz kalan karasal bağlantı sebebiyle buraya ulaşmakta sıkıntı çekilmesi, hatta II. Mahmud Dönemi’nde burada yer alan ahşap saraya gelen önemli konukların deniz yolunu kullanarak sarayın rıhtımından içeri alınması gibi örnekler o dönem yolların durumunu gözler önüne sermiştir. Bunların dışındaki yolların da yazın toz-toprak, kışın çamur içinde olduğu bir gerçek olarak karşımıza çıkmıştır. Beydilli, **a.g.m.**, s. 23-24.

getirdiğinden bahsetmiştir.⁶¹ Galata'dan Pera'ya kalacağı otele tuttuğu hamalla beraber yürüyen Theodor Schuchardt ise kötü şöhretli Malta geçitlerinde olduğu gibi bütün kapkaççıların, bütün hırsızların, bütün haydutların, kısacası ayaktakımının en ürkütücülerinin sığındığı yerlerin olduğu bir sokaktan geçtiğini anlatmıştır. “Henüz bir saat önce gemide algıladığım manzara ile bu uzun ince kirli ürkütücü delikler nasıl bir zıtlık içerisinde” diyerek şaşkınlığını ifade etmiştir.⁶²

Evlerin harap görüntüsü seyyahlar için başka bir hayal kırıklığı olmuştur. Seyahatnamelerde genel olarak, bu “sözde evler” ve özellikle yakından görünüşleri hoş tanımlara sahip olmamışlardır. Birbirleriyle alakasız, oransız, düzensiz olmaları ve üzerlerinde zarif ahşap işçiliğinin mimarisi olmadan topluca çivilemeler yapılması gibi hususlardan bahsedildiği görülmüştür.⁶³ Seyyahlar evleri yakından gördükleri zaman şikâyetlerini dile getirmekten kaçınmamışlardır. Örneğin Gotthold Schulz-Labischin “nerede kaldı uzaktan üstümüzde büyüleyici bir iz bırakmış masal şehri” dedikten hemen sonra “kat kat parçalanmış, ufalanmış tekdüze, sıkıcı ahşap kaplamaların içindeki süssüz evler” onun şikâyet konularından biri haline gelmiştir. Bunun hemen akabinde “pislik, pislik, pislik, bunu ifade etmemek olmaz, özellikle de bu yağmurdan sonra” diyerek en rahatsız edici durumlardan birini ifade etmekten de geri kalmamıştır. Yağmurun her tarafı çamur içinde bırakması sokakların kirliliğini artırmış ve bu durum Gotthold Schulz-Labischin'in daha fazla şikâyetine neden olmuştur.⁶⁴ Benzer başka bir örnekte ise Paul Lindau, uzaktan güzel görünen evlerin yakından nasıl sefil göründüklerini belirtirken, sokakların kirliliğine değinmeyi ihmal etmemiştir:

Kırılmış parçalar, her türlü çöp, buruşuk gazeteler, kâğıt kümeleri, bütün bunlar yerlerin üstünde oradan oraya sürükleniyor ve bütün bu süprüntülerden ve evlerden gelen fena kokular her türlü iğrençliğin içine nüfuz ediyor. Parlak

⁶¹ Ida Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land: Konstantinopel, Palästina, Ägypten im Jahre 1842**, 2. bsk., Wien, Promedia, 2012, s. 46.

⁶² Schuchardt, **a.g.e.**, s. 266.

⁶³ Barbara Kellner-Heinkele, Ingeborg Haenschild, **Türkei: Streifzüge im Osmanischen Reich nach Reiseberichten des 18. und 19. Jahrhunderts**, Frankfurt am Main, Societäts, 1990, s. 33.

⁶⁴ Schulz-Labischin, **a.g.e.**, s. 97.

*renklerle boyanmış acınacak haldeki evler uzaktan olağanüstü etki bırakıyorlarsa da yakından bozulmuş badanaları, parçalanmış ve çözülmüş duvarları ile tamamıyla sefil bir görünüm sergiliyorlar.*⁶⁵

Daha sonraki İstanbul ziyaretinde ise Paul Lindau, Rumların oturduğu Fener Mahallesi'ndeki evleri de beğenmediğini belirtmiştir. Bu evleri Türk mahallelerindeki evlerle karşılaştırırken, Avrupalılara özgü önyargılı ifadeleri de kullanmıştır.⁶⁶

2.3.2. İstanbul Köpekleri

Seyahatnamelerde bazen Türklerin barbar olduklarını düşünmenin ne kadar yanlış bir düşünce olduğunun anlatımına ve hatta onların aslında ne kadar ince düşünceli, duygusal, iyi huylu, yardımsever olduklarına ait dair örneklerle rastlanmıştır. Hayvanlara ve özellikle köpeklere dair düşünceli yaklaşımları buna kanıt olarak sunulmuştur. Atlı tramvaylar caddelerde gözüktüğü zaman, her aracın başında çubuklar taşıyan adamların olması ve köpekleri yollardan uzaklaştırması bu bağlamda bir örnek olarak gösterilmiştir.⁶⁷ Köpeklerin temizlik yüzünden evlere alınmamalarına rağmen beslendikleri evin önünde yatıp kalkmaları, Türklerin vasiyetlerinde bile bu hayvanların beslenmelerine yer vermeleri gibi olayların da anlatıldığı görülmüştür.⁶⁸ Fakat besleme yoluyla köpek istilasına destek olmaları, seyyahlarda çelişkili duygulara sebebiyet vermiş ve bu aşırılık genelde onlara mantıksız gözükmüştür.⁶⁹ Kısacası köpekler seyyahların şehirlere dair anlattığı

⁶⁵ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 117.

⁶⁶ “Fener semtindeki bugünkü binalar, Türk şehir ve köylerindeki binalardan katıyen daha farklı değiller. Onlar da aynı şekilde vahşileşmiş ve yabanileşmiş. Burada da aynı çirkinleşmiş, rüzgâr ve hava tarafından hırpalanmış, zamanla grileşmiş barakalardan var. Barakalarının zarafetsiz ağır demirden parmaklıklara sahip, dengesiz duran epeyce tehlikeli cumbaları, sizleri yere doğru düşmekle tehdit ediyorlar. Yine de buna rağmen Fener'in dolambaçlı sokakları her zaman kulübeden hapisane etkisi bıraktıran, Müslüman kadınların ve kızların içler acısı değişmez kaderlerini gözümüzde canlandıran çirkin ahşap parmaklıklı pencerelerle dolu ıssız Türk sokaklarından daha keyifli bir izlenim bırakıyor.” Paul Lindau, **Ferien im Morgenlande: Tagebuchblätter aus Griechenland, der europäischen Türkei und Kleinasien**, 2. bsk., Berlin, F. Fontane & Co., 1899, s. 222-223.

⁶⁷ Schiffer, **a.g.e.**, s. 157

⁶⁸ Kellner-Heinkele, Haenschild, **a.g.e.**, s. 55.

⁶⁹ Allom, **a.g.e.**, s. 44-45.

önemli bir öge haline gelmişler ve herkes tarafından bilinir olmuşlardır. Köpeklerin bu şöhretine vurgu yapan Franz von Werner (Murad Efendi) de Türklerin onları evlerine almasa da sokakta beslediklerini, onlara iyi davrandıklarını, ayrıca köpeklerin de zararsız olduğunu anlatmıştır:

Artık çok ünlü olan İstanbul'un sokak köpekleri burada rahat ve huzur içinde yaşarlar. Diğer yerlerde Amerikan yerlileri gibi baskı altına alınmaya ve geri püskürtülmeye başlandılar. Belki Avrupa'da bu kadar tanınmış olduklarının farkında değiller, eğer olsalardı eminim ki bu onların doğuştan gelen tevazularını hiç etkilemezdi, tıpkı Haliç'te tanınmış veya tanınmamış olmanın Avrupalı ünlülerin özgüvenlerini hiç etkilemediği gibi. Bu barışsever hayvanlar sürekli kötüleniyorlar. Ama her zaman Doğu'nun ilginç bir özelliği olarak da gösteriliyorlar. Aynı karışmış kurt cinsinden gelen, kirli açık sarı ile gri tonlardaki benzer renkleri ve hırpani tüyleriyle burada rahatsız edilmeden yaşıyorlar. Birçok neslin bir arada yaşadığı geleneksel aile sürüleri kapı kenarlarını, duvarlardaki yarıkları, sokaklardaki çukurları kendilerine yer edinmişler. ... Uykularının geldiği yerde yatıp uyuyorlar ve hep uykuları geliyor. Hiçbir şey onları ürkütüyor, bir atın nal seslerini duyduklarında yavaşça kalkıp keyifle gerinip biraz kenara geçiyorlar. Aceleyle ne gerek var? Her şey için zaman bulunur, yeter ki zamanın bol olsun. Zararsızlar ve burada kötü muameleye ya da hor görülmeye alışık değiller. Gâvurların oturdukları semtlerde durum çok farklı ama bu onları ilgilendirmiyor. Asla evlerine bir köpek almayan Müslümanlar için köpeklerin burnu mundar sayılsa ve herhangi bir şekilde dokunmak aptest almalarını gerektirse de kesinlikle onlara eziyet etmezler, sokak köpeklerini besler ve korurlar. Her ev bu sahipsizler ordusunu besler.⁷⁰

Richard von und zu Eisenstein ise Türklerde görülen hayvanları korumanın onların iyi huyluluğundan kaynaklandığını, Türk şehirlerinde sayılamayacak miktarda çoğalmış kedi ve köpeklerin bundan ortaya çıktığını belirtmiştir.⁷¹ Köpeklerin çokluğuna seyyahlar çok şaşırmıştır. Ayak basılan her yerde köpeklerle karşılaşılması, 20. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. O zamanlar İstanbul'a giden seyyahlar artık İstanbul'da eski zamanki kadar köpek olmadığını, onların toplanıp bir adaya götürüldüğünü, belediyenin sokakları temiz ve halk sağlığına uygun bir hale

⁷⁰ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 62-63.

⁷¹ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 241-242.

getirdiğini ifade etmişlerdir.⁷² Fakat ondan önce var olan sayısız köpek “şehrin insanlardan sonraki en önemli unsurları” olarak görülmüştür.⁷³

Köpekler o kadar çoklardır ki sokaklarda onlara basmamak için dikkatli davranmak gerekmiştir. Mesela Gotthold Schulz-Labischin yanındakilerle otele dönerken dikkatli adımlar atmak zorunda kalmıştır. Bir kere bacağı kahrolası eğri büğrü kaldırımlarda kırmamak için; sonra da caddelerin üzerinde, yaya kaldırımlarının üzerinde, her yerde gezinen pek çok köpektan birine basıp öldürmemek için bunu yaptığını yazmıştır.⁷⁴ Ernst Christoph Döbel de sokaklarda bulunan sayısız köpektan bahsetmiştir. Çarşılara pazarlara yakın yerlerde bulunan bazılarının “sağlıklı ve sağlam” olduklarını, bazılarının ise “kulakları ve kuyruğu deforme olmuş veya uyuz olmuş” olarak caddelerin etrafında dolaştıklarını ve de kapılardan dışarıya fırlatılmış artıkları dişlediklerini anlatmıştır. Bir Türk’ün köpeklere vurmuş olduğunu veya onlara başka bir zarar verdiğini görmediğini de bunlara eklemiştir.⁷⁵ Artıklarla beslenmeleri sebebiyle kirliliği azaltmaları ve gece sokakları korumaları, seyyahlar tarafından köpeklerin faydalı özellikleri olarak gösterilmiştir. Örneğin Gerhart Hauptmann caddelerin köpekler tarafından korunmasını “en tuhaf durum” olarak nitelemiştir. Bu yüzden köpeklerin sabah aydınlığında güçten düşerek “yol veya yaya kaldırımına üzerine gruplar halinde” veya “evlerin basamaklarında” ya da “uykulu gözlerini kırparak hareketsiz arabaların tekerleri arasında” uzandıklarını yazmıştır.⁷⁶ Gotthold Schulz-Labischin ise

⁷² Ayşen Uslu Bayramlı, “Bir Tatar Seyyahın Osmanlı Topraklarına Seyahati: Nurali Nadiyev’in Seyahatnamesinde İstanbul”, **Geçmişten Günümüze Seyyah ve Seyahatnameler**, Ed. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul, Kitabevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2013, s. 295.

⁷³ Esasen köpeklerin ilk defa toplu sevk edilme durumu 1826 yılındaki *Vak'a-yı Hayriyye* sonrası meydana gelmiştir. Köpek sevkleri için genelde “hayırsız adalar” olarak da adlandırılan Yassıada ve Sivriada seçilmiştir. Fakat 20. yüzyıl başlarında yaşanan sevk edilme hadisesi çok büyük olmuş, adalarda “adeta birbirlerini yemek üzere ölüme terkedilen köpeklerin dramı” günlerce yerli ve yabancı basını işgal etmiştir. Bu yaşananlara rağmen geride kalanlar çoğalmayı sürdürmüşlerdir. Beydilli, **a.g.m.**, s. 25-26.

⁷⁴ Schulz-Labischin, **a.g.e.**, s. 118.

⁷⁵ Döbel, **a.g.e.**, s. 96.

⁷⁶ Gerhart Hauptmann, **Griechischer Frühling: Reisetagebuch Griechenland – Türkei 1907**, Yay. Haz. Peter Sprengel, Berlin, Propyläen, 1997, s. 252.

artıklarla beslenmeleri sebebiyle kirliliği azaltmalarına vurgu yapmış ve köpek kavgalarından da bahsetmiştir:

Tüm çöpler tereddüt etmeksizin kapı önüne atılıyor ve çok aç, sahihsiz hayvanlar (yarım milyon sayılıyor) bir hayli fazla olan, tüm bu süprüntülerle besleniyor, aksi takdirde bunlar çürüyor ve dar sokaklardaki hava daha fazla bozuluyor, aşağılarda keskin oluyor. Bu çirkin fakat zararsız köpekler başlarında özel güçlü bir elebaşıyla muntazam topluluklar oluşturuyor. Böyle her sürününün kendi belirli bölgesi var. Açlığın harekete geçirdiği, tehlikeye atılıp yabancı bölgeye ansızın giren cesur dört ayaklının vay haline. Sonunda ısırılarak utançla bölgesine geri yollanır. Doğal olarak özellikle geceleri, şayet zaten 'gecenin bekçisi' demir çubuğunu tangırdatarak ve saat sayısını fazlasıyla ima ederek kaldırımları parçalayıp en tatlı düşlerimiz arasından bizleri fazlasıyla korkutup uyandırmamışsa, gürültüsü tüm çevreyi en derin uykusundan uyandıran böyle sayısız köpek kavgası oluyor. 'Huzur' geceleri Konstantinapol'de biraz fazlasıyla problemlidir.⁷⁷

Köpeklerin kavgaları ve gürültüleri, seyyahların önemli bir şikâyet konusu haline gelmiştir. Gerhart Hauptmann da bu durumdan şikâyet etmiştir:

Gözüktüğü üzere Konstantinapol'ün tüm köpeklerinin vahşi bir havlamasına geceleyin uyandım. Şeytani ihtişamın konçertosu. Konstantinapol çakalları şehir armasında olmalı, çünkü geceleri şehir köpeklere ait. Köpeklerin yaşadığı devasa şehir. Kâhinlerin, minarelerin, Yunan kiliselerinin, eski Bizans'ın şehri geceleyin köpeklerin bir şehri.⁷⁸

Ida Pfeiffer ise köpeklerin çokluğuna hiç alışamadığını belirtmiş ve onların gece şehirde yaptıkları gürültüyü de anlatmıştır:

Tüm köşelerde, caddelerin ve yerlerin üstünde yabancıları engelleyen pek çok sahihsiz köpeğe alışabilmem daha yavaş gerçekleşti. Bunlar çakala çok benzer, dikkat çekici çirkin bir soydan geliyorlar. Gerçi gündüzleri fazla münasebetsizlik yapmıyorlar, sessizce güneşleniyorlarsa veya süprüntüler tüketilmişse hoşnut durumdadır. Kuşkusuz geceleri böyle sakin geçmiyor. Devamlı havlıyor ve hem kendi aralarında, hem de insanlara karşı gürültü yapıyorlar. Fakat kimseyi yakalamaya çalışmıyorlar, özellikle yanınızda bir sopayla ve fenerle görevini yapan bir hizmetli varsa. Aralarında sıklıkla bazen ölümlerle bile sonuçlanan kavgalar dövüşler oluyor.⁷⁹

⁷⁷ Schulz-Labischin, **a.g.e.**, s. 120-121.

⁷⁸ Hauptmann, **a.g.e.**, s. 254.

⁷⁹ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 45.

Pfeiffer Bursa gezisi sırasında da sokakların çoğunda insandan fazla köpek görüldüğünü belirtmiştir: “Sadece Konstantinapol’de değil, Doğu'nun şehirlerinin çoğunda muazzam sayıda sahihsiz köpek var.”⁸⁰

Şikâyetlere konu olan başka nokta ise köpeklerin görüntüsüyle ilgili olmuştur. Seyyahların bazıları onları tiksindirici bulduklarını belirtmişlerdir. Leopold von Haan da bu düşüncede olmuştur:

Yabancıları rahatsız eden başka bir konu, muazzam miktardaki sahihsiz köpeklerdir. Binlercesi caddelerde dağınık durur, sadece yürüme ve atla gitme konusunda zorluk çıkarmazlar, aynı zamanda pis ve açlıktan ölmeye yakın görüntüleri tiksinti uyandırır, gece de havlamaları uykuyu böler. Burada bir köpek cumhuriyetinin bulunduğu gerçekten söylenebilir. Çünkü burada onlar kusursuz özgürlüğün tadını çıkarıyorlar, Türkler onları baş tacı ediyor, besliyorlar. Bu hayvanlar o nedenle de tarif edilemeyen bir özgüvenle sokakların ortasına uzanıyor ve kimildanıyorlar, yol adeta onlara meydan okuyarak açılıyor.⁸¹

Paul Lindau'nun ise köpeklerle ilgili şikâyetlerinin ardı arkası gelmemiştir. Köpekleri “şehirin sokak temizleyicileri” olarak da betimlemiş olan Lindau, onların sahihsiz olduklarından, kalabalık gezdiklerinden, haşarat yuvası olduklarından, sürekli kaşındıklarından, yolları kapattıklarından, iltihaplarla kaplı olmalarından, uyuz derili olduklarından, sakat olanların ve üç bacaklı olanların çokluğundan, devamlı arabayla çiğnendikleri için böyle olduklarından bahsetmiştir. Lindau, İstanbul köpeklerini gördüğü hayvanlar arasında en kötü görünüşe sahip olanlar olarak tanımlamıştır:

Köpekler! Konstantinapol sokaklarındaki tüm nahoşluklardan ve ıstıraplardan bana en tiksindirici geleni bunlar oldu. En erken çocukluktan beri bizim iyi, sadık, cesaretli köpeklere karşı güçlü bir sevgiye sahiptim, fakat Konstantinapol’de köpeklere olan hobime aksisi oldu. Bu tiksindirici sefil bir tür! ... Konstantinapol'ün bu köpekleri, görmüş olduğum canlılardan tahminen en iğrenç olanlarıdır. Sıradan orta büyüklükte, düzensiz tüylerle kaplılar, orta uzunlukta asılı duran kulaklarla oldukça sivri ağız buruna sahipler, ayrıca aşağı yukarı tamamen sararıp solmuş bir kurt köpeği gibi gözüküyorlar.⁸²

⁸⁰ A.e., s. 76.

⁸¹ Österreich, Haan, a.g.e., s. 199.

⁸² Lindau, Aus dem Orient, s. 130-131.

Lindau köpeklerin kendi bölgeleri olduğundan, farklı bölgenin köpeğinin açlık yüzünden buraya gelirse saldırıya uğradığından, değişik bölgelerin köpekleri arasında meydan dövüşleri yaşandığından ve şehirde yaşayan veya uzun süredir kalan Türk olsun olmasın herkesin bu hayvanların varlığını kabul ettiğinden de bahsetmiştir.⁸³

2.3.3. Dilenciler

İstanbul'da fazlalığıyla seyyahların dikkatini çeken başka bir unsur ise dilenciler olmuştur. Dilenciler 18. yüzyıl sonlarına kadar meşru görülmüşler, kendi hallerine bırakılmışlardır. Onların dilencilik yapmalarına göz yumulmuştur. Bu zamandan sonra ise kamusal mekânları dilencilerden temizlemek ve gelip geçenlerin dilenciler tarafından rahatsız edilmelerinin önünün alınması için devletin yaptığı çalışmalar dikkat çekmiştir. Devletin konuya yaklaşımı değişmesine rağmen, gelenekselleşmiş anlayış ve uygulamaların kolayca kaybolduğunu söylemek zor olmuştur. Örneğin gerçekten yoksul kişilerin (yani hasta, sakat ve yaşlıların) dilenmesine göz yumulmaya devam edildiği görülmüştür.⁸⁴ Bu da yıllar ilerledikçe dilencilik ve yoksullukla ilgili sosyal konulardaki sorunların var olmayı sürdürmelerine yol açmıştır. II. Abdülhamid Dönemi geldiğinde ise gazetelerde Galata köprüsü üzerinde dilencilerin oluşturduğu çirkin görüntüden sıkça bahsedilmesi konuyla ilgili kaygıları iyice yansıtmıştır. Örneğin Sabah gazetesindeki

⁸³ “Böyle bir dalaşa bir defa tanık oldum. Kulağa korkunç gelen uluların, havlamaların, ciyaklamaların olduğu ve otuz kırk kadar köpeğin tarifsiz bir cesaretle yaralandığı bir tanesiydi. Sonra biri aralarına girdi, zannedersen bekçiydi ve iyi maksatla yapılmış birkaç vuruşla düzeni sağladı, bundan dolayı tüm bu havlayan köpekler inleyerek kaçtı ve bir sonraki dakikada her şey yeniden sessizdi. Bu tüylü, darmadağınık, sarı azmanları görünce çok fena ve kederli oldum. Fakat her yabancının üstesinden kusursuz gelerek bir seviye atlamak zorunda kaldığı bu iğrenme hissi yalnızca Türklerde ve de Konstantinapol'de uzun bir süre veya daimi ikamet alan Avrupalılarda gözükmüyor. Onlar bu çirkin hayvanları kabul ediyor, çünkü onlar pekâlâ yararlılar, hatta şüphesiz bir sempatileri var. Onlara hiçbir zaman kötü bir şey yapılmıyor ve tüm genişlikleriyle, genelde büyük kümelerle, esasen yeteri kadar dar ve zahmetli yollarda çaprazlama gittiklerinde etraflarından dikkatli gidiliyor.” A.e., s. 132-133.

⁸⁴ Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)**, Ed. Asena Günal, İstanbul, İletişim, 2002, s. 71-73.

bir yazıda turistlerin köprü üzerindeki dilencilerin fotoğrafını çektiği ve bu durumun Osmanlı'nın dışarıdaki imajına büyük zarar verdiği belirtilmiştir. Yani dilenciler hem halkta rahatsızlık yaratmaya devam etmişler, hem de Osmanlı Devleti'nin dışarıdaki imajına zarar vermişlerdir. Aynı dönemlerde işsiz güçsüzlük, çalışmadan boş boş gezmek kamuoyu tarafından daha genel sosyal ve ahlaki bir sorun olarak kavranmaya başlanmış olsa da uygulamada başarılı sağlandığını söylemek hayli zor olmuştur.⁸⁵

Seyyahlar dilencilerin varlıklarından duydukları rahatsızlıkları sıklıkla dile getirmişlerdir. Galata Köprüsü'nde pek çok dilenci görüldüğünü belirten Georgina Max Müller, dilencilere yönelik alınan önlemlerin yetersizliğinden bahsetmiştir: “Ekseriyeti son derece berbat ve iğrenç olan bu insanlar ara sıra polis baskını neticesinde birkaç gün ortalarından kaybolurlar fakat sonra tekrar eski işlerine dönerler.”⁸⁶ Paul Lindau, Galata'ya ilk kez adım attığı zaman feci derecede kötürüm halde, üst başı tamamen perişan, pislik içerisinde olan dilencilerden ve onların verdiği rahatsızlıktan bahsetmiştir: “Dilenciler korkunç derecede çirkinleştirdikleri yalvaran seslerini de içeren, tiksindirici bir tatlılıkla bize doğru uzanıyorlar.”⁸⁷ Wilhelm Endriss ise Pera ile Galata arasındaki Yüksek Kaldırım olarak bilinen sokağın kalabalığını anlatırken dilencilerden de bahsetmeyi ihmal etmemiştir:

Esnaf büyük gruplar halinde hareketli her caddeye yerleşir. Bu işler en çılgın şekilde Pera'dan Galata'ya inen Yüksek Kaldırım'da vuku bulur. Orada her zaman sanki bir kermes vardır. Yalnız her iki tarafta bütün evlerde tüyler ürpertici dükkânlar, meyhaneler, sinematograflar veya sanatkâr atölyeleri yoktur. Buna rağmen basamaklar satıcılar tarafından öyle işgal edilmiştir ki onların etrafta duran tezgâhlarının arasından yol bulmak için çok zahmet çekilir. Bunlara ilaveten dilenciler de yolu kapatırlar. İnsanı bütün cadde boyunca takip ederler veya herhangi bir yerde yatarlar ve dilsiz gibi veya yüksek sesle yalvararak insanın elini tutarlar. Caddelerde çok sayıda dilenci dizlerinin üstünde kayar, başkaları alçak arabalarda yatarlar ve merhamet uyandırmak için sakat bir ayağını veya hastalıklı diğer bir uzvunu teşhir

⁸⁵ A.e., s. 79-81.

⁸⁶ Georgina Max Müller, **İstanbul'dan Mektuplar**, Çev. Afife Buğra, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 26.

⁸⁷ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 116-117.

ederler. Bu amaçla kadınlar ülkenin herhangi bir yerinden toplayıp ve sürükleyip getirdikleri sakat çocukları gösterirler.⁸⁸

Woldemar Urban ise bazılarında dindar dilenciler olarak bahsetmiş ve dilencilerin hep fazla sayıda olduğunu belirtmiştir:

Şehrin içinde caddeler ile çarşılar boyunca şarkı söyleyen ve çığlık atan dindar dilenciler var. Hasta ve yarı deli bir tiksindirici kendinden geçme halinde ezberden dualarını okuyorlar ve bu nedenle etraftan geçen kişilerde acıma duyguları uyandırıyorlar. Bana söylenene göre bu tip dilenciler önceleri şimdiye göre daha fazla olmalıydılar. Şimdi hızla azalıyorlar ve onların bu tip dilenciliklerini reddeden alaycı "Allah versin" yoluyla muhtemelen kenara çekiliyorlar. Fakat dilenciler hep yoğun miktardadırlar ve bunlar zanaatlarının gereği olan yüzüzlükleriyle bazen hayrete düşürürler. Grand Rue de Pera'da, yani Konstantinapol'un ana caddelerinin birinde kör adamıyla kapı kapı gezip dilenen böyle bir kadın gördüm – sigarası ağzında. Sigara burada hiçbir zaman ve hiçbir yerde rahatsızlık yaratmıyor, böylece insanlar bunu hiçbir zaman özel bulmuyor. – Yerel – Kepazelik!⁸⁹

Seyyahlar sokakta yürürlerken dilenciler dışındaki bazı insan gruplarını görünce de tiksinti veya üzüntü duymuşlardır. Örneğin II. Mahmud Dönemi'nde İstanbul'da bulunan Johann von Österreich, Süleymaniye'de dolanırken I. Süleyman tarafından yapıldığını ve halk arasında bakım evi olarak da anıldığını belirttiği, tımarhaneler olarak ifade ettiği yapılara rastlamış ve burada gördüğü insanlardan benzer duygularla bahsetmiştir: "Tümünü pis, oldukça sefil buldum, doğrusu köpek gibi zincirlenmiş insanlar - bu akıl hastanesini görmek beni kederlendirdi, en güzeli çeşmesi olan avluydu."⁹⁰ Böyle anlatımlar da Osmanlı Devleti'nin dışarıdaki imajına büyük zarar vermiştir.

2.3.4. Yangınlar

İstanbul'un tarihinde yangınların önemli bir yeri olmuştur. Seyahatnamelerde sıklıkla yangın tasvirlerine ve yangınla ilgisi olan meslek erbabıyla ilgili bilgilere rastlanmıştır. Klasik bir yangın anı, Moritz Busch'un seyahatnamesinde anlatılmıştır:

⁸⁸ Wilhelm Endriss, **Streifzüge durch die Türkei**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1919, s. 252.

⁸⁹ Urban, **a.g.e.**, s. 96.

⁹⁰ Österreich, Haan, **a.g.e.**, s. 151.

Galata Kulesi'nde yangın işareti verildiği anda, kuledeki ulaklar 'yangın var' nidalarıyla ana caddede koşmaya başlarlar. Bunun üzerine nöbet bekleyen çeşitli askerler baltalarla, kancalarla, deriden yapılmış kovalarla tehlikeli olay yerine doğru hareket ederler. Tulumbacılar portatif hortumlarıyla oraya doğru hızlıca koşarlar, sakalar kendi yollarını izlerler, sokak yeniden 'yangın var' bağırısıyla ve bekçinin yere vurduğu çomağının yankısıyla çınlar. Son zamanlarda mükemmel organize bir itfaiye Macar Kont Szechenyi tarafından tesis edilmiştir.⁹¹

Burada yangınla direk alakası olan tulumbacılık ve itfaiyecilik gibi mesleklerin yanında, dolaylı yoldan alakası bulunan sakalık ve bekçilik gibi mesleklerden bahsedildiği de görülmüştür. Kuşkusuz yangın anındaki en önemli figürlerden biri olan tulumbacıların, kötü bir şöhrete sahip oldukları rahatlıkla söylenebilmiştir. “Osmanlı marjinal kültürünün temsilcileri” olan tulumbacılar, toplumsal köken itibariyle Yeniçeri tabanına dayanmışlardır.⁹² Yangın anında cüretkâr ve etkili oldukları görülse de ön ödeme yapılmadan ateşle savaşmaya başlamayı istemedikleri, para yoksa iş de yok prensibini benimsedikleri, fakir mahallerdeki yangın anlarında bazen isteksizce harekete geçtikleri görülmüştür.⁹³ Franz von Werner (Murad Efendi) sakaların, sucuların, şerbetçilerin, hamalların, arabacıların, kayıkçıların, vs. İstanbul toplumunun alt tabakasını oluşturduğunu yazarken, aşağı tabaka tanımına sadece tulumbacıların girdiğini belirtmiştir:

Genelde çok büyük bir topluluk olan tulumbacıların davranışlarında pek Osmanlılara özgü olmayan meydan okuyucu, kıskırtıcı bir atılganlık, kabadayılık vardır. Tulumbacılar yangın söndürmekten başka bir şey yapmazlar ve kavgacı, belalı, işe yaramaz adamlar olarak bilinirler.⁹⁴

Yangın anının önemli figürlerinden biri de sakalar olmuştur. Asıl görevleri İstanbul'un su ihtiyacını karşılamak olan sakaları Franz von Werner (Murad Efendi) o dönem yeni yeni gelişmekte olan sosyalist fikirler ışığında da incelemiştir:

⁹¹ Busch, **a.g.e.**, s. 45-46.

⁹² Ekrem Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür, Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri**, İstanbul, İletişim, 1995, s. 167.

⁹³ Yangın anında benzer para pazarlığının hamallarla yapıldığı da bilinmesine rağmen, bu durum diğerine göre son derece doğal gözükmiştir. Schiffer, **a.g.e.**, s. 163-164.

⁹⁴ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 55-58.

İstanbul evlerinde çeşme yoktur, sadece bazı büyük konaklarda sarnıçlar vardır. Sakalar tüm şehrin su ihtiyacını karşılarlar ve bu ihtiyaç bir Osmanlı evinde hiç de azımsanacak miktarda değildir. Sakalar bir grev yapsalar! Ama yüzyılımızın bu yeni düşünce yapısı onları etkileyinceden kadar herhalde her eve su bağlanmış veya herkes bu temel sıvının yokluğuna daha kolay katlanabilecek duruma gelmiş olur. Çok sık yaşanan ve İstanbul gazetelerinin bir sütununu sürekli işgal eden yangın felaketlerinde sakalar da görev alır. Bekçilerin sopalarının demir ucu kaldırımı dövüp, o lanetli 'yangın var!' naraları İstanbul sokaklarında yankılanırken ve sokak köpeklerinin hep bir ağızdan başlayan gürültüsü ortalığı ayağa kaldırırken; tulumbacılar omuzlarına astıkları hortumlarla bağırıp çağırıp, önlerine çıkan her şeyi devirerek olay yerine koşuştururlarken; sakalar da sessizce, ama en az tulumbacılar kadar yararlı işlerine koyulup, sokak çeşmelerinin ve su depolarının başını tutup, tehlike bölgesine gerekli olan yangın söndürücüyü taşımaya başlarlar.⁹⁵

19. yüzyılın sonlarına doğru modern itfaiyeye geçildiği zaman, tulumbacılar tamamen tasfiye edilmemişler ve aynı görevi yapmayı sürdürmüşlerdir. Lamec Saad bir yangın anı betimlemesinde tulumbacıları yağmacılıkla itham ederken, zamanın padişahı II. Abdülhamid'e modern itfaiyenin olay anına yavaş gelmesi yüzünden ağır eleştirilerde bulunmuştur:

Frenk Mahallesi Pera'da evler birkaç istisna dışında ahşaptandır. Bu yüzden yangınlar gündemdedir. Konstantinapol, Boğaz'ın büyük tahta şehri olarak isimlendirilebilir. Geceleri sıkça, bekçilerin 'yangın var' bağırıışlarıyla ve demirli sopalarını kaldırma vurmalarıyla, korku içinde uykudan uyanılır. Gönüllü itfaiyeciler (tulumbacılar) büyük ganimet hırsları yüzünden gözü pek adamlardır, yarı çıplak ilkel insanlar güruhudur, son derece muğlak karakterli avarelerdir. Bunlar yangın çağrısını işitir işitmez, yangın mahalline acilen gitmek için delici aletlerle, halatlarla, baltalarla ve kazmalarla donanırlar. Diğer taraftan Macar Szechenyi Paşa yönetimi altındaki ordu itfaiyesi gayet iyi organize edilmiştir. Fakat çoğu zaman olay yerinde ilk önce su hortumlarıyla beraber tulumbacılar olurlar. Bunun anlamı, sonradan daha çok yağma yapabilmek için bu ayaktakımının yangın mahalline sıkça gaz yağdı dökmesi, nedeni ise Abdülhamid'in daimi devrim ve suikast korkusu yüzünden onun önceden izni olmadan hiçbir yangının söndürülememesidir.

Saad bunlardan başka yangın hortumlarının, çiçek bahçelerinin sulanması için olağanüstü miktarda su içermelerine rağmen, bir yangını söndürmek için yarar sağlamayacak kadar düşük miktarda su içerdiklerini yazmıştır. Bunun nedenini “sık

⁹⁵ A.e., s. 55.

sık birinci tercih olarak özel evlerden su alacak ve onlara ödeme yapmak zorunda kalacak kadar, su tedarikinde yaşanan aksaklıklar’’ olarak belirtmiştir.⁹⁶

İstanbul’da 1908 yılında Arnavutköy’de yaşanan yangın sırasında Bebek’te ikamet etmekte olan Theodor Wiegand ile eşi Marie Wiegand, o anın canlı tanıkları olmuşlar ve annelerine yazdıkları mektuplarda bu yangından bahsetmişlerdir. Theodor Wiegand mektubunda, başlangıçta aşağıda kalan yangın yerlerinde Boğaz’ın deniz suyunu getirmek için düzenli itfaiye teşkilatının hortumlarının uzunluğunun yeterli olduğunu, bu sayede ve Boğaz’ın kıyılarında taş evlerin bulunması sayesinde yangının geciktirildiğini fakat daha sonraki seferler için suların bulunmasında büyük sıkıntıların yaşandığını, İstanbul’un uygarlıktan uzak tulumbacılarının da koşarak geldiğini, 300 evin yanıp kül olduğunu, 1500’ün üzerinde kişinin evsiz kaldığını anlatmıştır. Ona göre her şey öylesine hızlı gelişmiştir ki çok az şey yapılabilmektedir.⁹⁷ Eşi Marie Wiegand da mektubunda hayli önemli bilgiler vermiştir. Yangının birinci saatinde buraya gelen düzenli itfaiye teşkilatı, sonsuz gayretleriyle yangını rıhtıma ulaşmadan söndürmeyi başarmış ve muhtemelen köyün yukarı kısmının tümüyle yitirilmiş olmasını engelleyen, inatla savundukları bir yangın duvarı oluşturmuşlardır. Eşyalar çalınmış ve götürülmüşlerdir. Temel gıdaları veren, barınak ve kıyafet sağlayan, imkânları dâhilinden yardım etmek isteyen bir komite ise hemen oluşturulmuştur. Parlak alevlerin içine doğru koşuyor gözükken bir kısım insan, büsbütün suyun yetersizliği yüzünden aciz bir durumda olan hortumlar, toplu halde çöken kiremitten çatıların çatırtıları ve insanların bağırışları Marie Wiegand’a ‘‘Dantevari bir cehennem’’ gibi gözükmiştir: ‘‘Boğaz’ın üstündeki ateşin ışığı, öbür kıyıya kadar her şeyi kırmızı puslu gökyüzü üzerinde gündüz gibi aydınlatıyordu ve ateşi pencerelerinden yansıtan Asya yakasındaki evler, Avrupa yakasından batan bir

⁹⁶ Saad, **a.g.e.**, s. 8-9.

⁹⁷ Theodor Wiegand, **Halbmond im letzten Viertel: Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1918**, Yay. Haz. Gerhard Wiegand, München, F. Bruckmann KG, 1970, s. 103-104.

güneşe benziyorlardı.” Marie Wiegand bunun “güzel fakat korkutucu” bir manzara olduğunu yazmıştır.⁹⁸

Theodor Wiegand’ın bu yangından bağımsız olarak, bekçilerin yangın anında yaptıklarına esprili bir dille yaklaşıldığı görülmüştür. Bekçinin yürüyüşünü durdurup demir sopasını üç kez güçlü şekilde kaldırıma vurup “Yangın var, Kuruçeşme’de” diye bağırması yüzünden yerel coğrafyayı hızlıca ve tabiri caizse uykudayken öğrenmiş olduğundan bahsetmiştir.⁹⁹ Ida Pfeiffer ise notlarında ilkel bir sigorta uygulamasından bahsettikten sonra yangın sırasında bekçilerin ne yaptığına da değinmiştir:

Herhangi bir yerde yangın diye bağırıldığında, eşyaların hızlıca içine atılabilmesi ve götürülmesi için, her evde büyük sandıklar ve küfeler hazır bulundurulur. Bu amaçla iki veya üç Türk ile bir anlaşma yapılır, onlara her ay küçük bir şey ödenir, buna karşılık hazırlanmış sandıklar ile kutuları güvenli bir yere nakletmek ve her bakımdan yardımcı olmak için tehlike anında hazır bulunmalıdırlar. Türklerin namus temelleri, Rumların ve diğer Hıristiyanların namus temellerine nazaran daha sağlam inşa edilmiştir. Bir Türk’ün ona emanet bırakılan malı çalıp kaçması örneğinin çok çok nadir gerçekleşmiş olması gerekir. İlk gecelerde her gürültüden önce, özellikle de bekçi cadde boyunca sopasıyla yere vura vura yürüdüğünde, korkuya kapıldım. Yangın tehlikesi anında bekçi her evin kapısını vuruyor ve 'yangın, yangın' diye bağıryormuş. Tanrıya minnet ve şükürler olsun ki hiç yaşamadım.¹⁰⁰

Fakat Pfeiffer İstanbul’a ikinci gelişinde, kaldığı kısa süre içerisinde iki yangına şahit olmuştur. Pfeiffer ilkinde 130 dükkânın, evin, kulübenin; ikincisinde ise 30 tanesinin kül olduğu yangınları insanların küçük olarak adlandırılmasına şaşırmıştır. Sözlerine insanların yıkılmış binaları binlerle hesap etmeye alışmış olduklarını eklemiştir.¹⁰¹ Pfeiffer ayrıca Pera ve Tophane civarındaki evlerin kötü görüntüsünden bahsederken,

⁹⁸ A.e., s. 102-103.

⁹⁹ A.e., s. 104-105.

¹⁰⁰ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 46.

¹⁰¹ Ida Pfeiffer, **A Woman's Journey Round the World, from Vienna to Brazil, Chili, Tahiti, China, Hindostan, Persia, and Asia Minor: An Unabridged Translation from the German of Ida Pfeiffer**, Whitefish/MT (Montana), Kessinger, 2008, s. 330.

bu durumun başlıca sebebinin İstanbul'da sıklıkla görülen yangınlar olduğunu belirtmiştir.¹⁰²

Marie Wiegand İstanbul'un gördüğü en büyük yangınlardan biri olan 1911 Aksaray yangını sırasında da İstanbul'da bulunmuştur. Eşine yazdığı bir mektupta yangınla ilgili bilgiler vermiştir. Harbiye Nezareti'nin bulunduğu bina ile Kapalı Çarşı'ya ait çatısı örtülü olan veya olmayan tüm küçük sokakların, depoların, hanların, evlerin ve benzer binaların yanmış olduğunu işittiğini yazmıştır. Yangın sonrasındaki gezintisinde ise Harbiye Nezareti'nin sıkı bir güvenlik kordonuyla sarıldığını ve askerlerin herkesin giriş yapmasına engel olduğunu belirtmiştir.¹⁰³

Marie Wiegand afet sonrasındaki izlenimlerini şu şekilde aktarmıştır:

Suyla dolu büyük bir fıçıya ve aynı zamanda geniş bir kâseye sahip yaşlı bir adam gördüm. Orada muhtemelen ateşin ona bıraktığını düşündüğü bir çift madeni para için tüm külü suyla baştan aşağı temizliyordu. Başka bir yerde bir Türk ailesi, kadınlar ve küçük çocuklar yıkılmış evlerinin yanı başındaki harap halde ve yanmış bahçenin içinde oturuyorlardı. Adam da ordaydı. Bir çift tahtayla sokağı kapatıyor ve meraklıların yanaşmasına izin vermiyordu. İnsanların kurtardıkları malların içinde olduğu küçük bir cami yanmıştı. Ateş öylesine kuvvetliydi ki, mezarlığın içindeki eski mezar taşlarını tamamıyla parçalamıştı. Bunun için şehirdeki yaşam doğal olarak durakladı. Nazırlıklar, ailesi olan çalışan insanların onlara bakmak için gelmemelerinden dolayı dolu değildi. Çünkü varlıklı Türkler, subaylar ve memurlar buralarda yaşıyorlardı. Bu konuda Türkiye, gelişme göstermesi asla gerekli değilmiş gibi duruyor.¹⁰⁴

Marie Wiegand'ın sürekli tekrarlanan yangınlardan yeterince ders çıkarılmamasını ve gösterilen kayıtsız tavrı net bir biçimde eleştirdiği görülmüştür.

¹⁰² “Pera'ya, Tophane'ye, vs. dâhil olan İstanbul'daki evlerin tümü, çok yüzeysel ve özensiz yapılmış. Kapı ve pencereler kilitlenmiyor ve yakışık durmuyor. Döşemelerde hemen hemen bir inç genişliğinde delikler var ve buna rağmen kiralar fevkalade pahalı. Ahşaptan yapılmış binalardan oluşan bu şehirde devamlı yangın tehlikesine maruz kalınması buna sebebiyet veriyor. Her ev sahibi beş ila altı yıl içerisinde tamamen yanacağı endişesiyle bu süre zarfında sermayelerinin faizleriyle beraber kazanç getirmesini istiyor. Yangınlardan dolayı burada hiçbir yerde Avrupa'daki diğer şehirlerinde olduğu gibi çok güzel ve konforlu hazırlanan evler bulunmuyor.” Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 62.

¹⁰³ Wiegand, **a.g.e.**, s. 153-155.

¹⁰⁴ **A.e.**, s. 155-156.

2.3.5. Dervişler

İstanbul'da fazlalığıyla seyyahların dikkatini çeken başka bir unsur ise dervişler olmuştur. Ayrıca dış görünüşleriyle de seyyahların dikkatini çekmişlerdir. Örneğin Paul Lindau, Galata Köprüsü'nde yürüyen dervişleri betimleyerek, onların üzerinde zaman zaman şişkin bir manto da bulunan uzun buruşuk giysilerinden ve yüksek keçeden şapkalarından bahsetmiştir.¹⁰⁵ Aynı seyyah Üsküdar'da gezerken bir özürliye yardım eden dervişlere rastlamış ve gördüğü manzara karşısında oldukça şaşırıldığını belirtmiştir:

Burada, güneşin göz kamaştırıcı parlaklığına rağmen hüznün işlenmiş, kendi üzüntüsünü içindeki kasvetli sokakların birinde, tuhaf bir manzaraya tanık oldum. Bir tahtırevan üzerinde korkunç insansı bir varlık, iki üstü başı perişan derviş tarafından taşınıyordu. Yarım akıllı bir özürli alık gözleriyle etrafla ilgilenmeden dik dik bakışlar atıyordu. Her iki adam oldukça tuhaf şekilde çok yüksek sesle şarkı söylediler. Okudukları Kuran'ın sözlerindendi. Akli zayıf zavallı aralarda anlamsız sesler çıkardı. Müslümanlarda özürli kutsaldır. Yani o esnada dört bir yana taşınan ve muhtemelen gerçek inananların hayırseverliği için çağrılan, bir kutsal kişiydi. İslam'ın tuhafılığı bana hiçbir yerde, avaz avaz bağırarak taşıyıcıların ve onların anlamsız sesler çıkartan geri zekâlisinin tuhaf grubu kadar somut olmadı.¹⁰⁶

Seyyahlar aşağı sınıfa dâhil olan bu insanların, inançlarıyla yaşam tarzlarının tuhaflığını veya halk tarafından sevmeleriyle popülerliklerini sıkça dile getirmişlerdir. Belirtilen hususların bazıları Moritz Busch'un ifadelerinde kısaca yer almıştır: “Dervişler aşağı sınıflar arasında hayli popülerdir ve küçük düşürücü sahnelemeye karşın, bu insanların yaratıcılarına bağlılıklarını olağanüstü yollarla göstermeye çalışmalarını görmek alışılmışın dışındadır.”¹⁰⁷ Yaratıcıya bağlılıklarını olağanüstü yollarla gösterme çabalarına Franz von Werner (Murad Efendi) de değinmiştir. Werner dervişlerin bunu yaparlarken kendinden geçme halinden bahsetmiştir:

¹⁰⁵ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 141.

¹⁰⁶ **A.e.**, s. 195-196.

¹⁰⁷ Busch, **a.g.e.**, s. 105-106.

Eğer Osmanlılar arasında hala fanatikler varsa, bunlar kesinlikle dervişlerdir. Esrime içinde ve esrimeyle yaşarlar. Onlarda afyonun dozu manastır rahiplerinin şarap testisinin yerine geçer. Ulemalar kavram olarak Hıristiyan rahipleriyle tam olarak aynı anlama gelmezken dervişler ile Hıristiyan manastır rahipleri ve dilenci rahipler arasında, farklılıklara rağmen bir benzerlik kurmak yanlış olmaz.¹⁰⁸

Seyahatnamelerde dervişlerin bazıları aşırı derecede fanatik olmakla itham edilmişlerdir. Kellner-Heinkele ile Haenschild'in 18. ve 19. yüzyılda yayımlanmış seyahatnameler üzerinden Osmanlı Devleti'ni ele alan çalışmasında St. Dimitri'deki (Kurtuluş) Bedeviyye¹⁰⁹ ve Tophane'deki Rifâiyye¹¹⁰ tarikatları bunlara örnek olarak gösterilmiştir:

Bunlardan ilkinin farkı kendi etraflarında dönmek yerine tıpkı Yahudiler gibi ayaklarının üzerinde çökerek bütün taraflara doğru sallanmaktan ve ciltlerinde iğnelerle kanatıncaya kadar delik açmaktan ibarettir. Bu sırada da yorgunluktan bitkin bir halde yere yığılıncaya kadar hiç durmadan korkutucu bir meşakkatle Allah'ın adını bağırırmaktadırlar. Bu da artık tanrının size kulak verdiği ve ruhunuzla bir olduğu nefes kesici bir an olarak görülmektedir. Rifâilerde ise gitgide artan Allah-Hu haykırışlarına daha üst perdeden bir şarkı, tokmak ve davul sesleri büyük bir gürültüyle eşlik etmektedir. Bütün bunlar en yüksek derecesine ulaştığında kömür ocağında duran kor haldeki bir demiri kapmakta ve çubuğu tutarak salınmaktadırlar. Bundan sonra şeyh yanan yere tükürüğünü sürmekte ve bütün bu olup bitenleri törensel bir ayinle sonlandırmaktadır.¹¹¹

¹⁰⁸ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 283.

¹⁰⁹ 1276 yılında vefat eden Ahmed el-Bedevisi tarafından kurulan ve daha çok Mısır'da yaygın olan bir tarikattir. Âdâb ve erkânının büyük kısmı ise daha sonra teşekkül etmiştir. Ahmed el-Bedevisi'ye göre zikirde esas olan kalbi zikir olmasına rağmen, Bedeviyye'nin zikri tarihi seyir içinde cehri olarak (yüksek sesle) icra edilir hale gelmiştir. Mısır dışında pek yaygınlık kazanmamıştır. Ahmed el-Bedevisi'nin müridlerinden Şeyh el-Berri'nin silsilesinin Ahmed er-Rifâi'ye ulaşması sebebiyle zaman zaman Rifâiyye'nin bir kolu olarak ele alınmıştır. Buradan yola çıkarsak, zikir esnasında vücudlarını şişlerle delme gibi eylemlerde bulduklarına dair bir bilgi bulunmayan tarikatın Kurtuluş'taki teşkilinin, Mısır'da yaygın olan halinden ziyade Rifâilere benzerlik göstermesi dikkate değerdir. Mustafa Kara, "Bedeviyye", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, C:V, s. 318-319.

¹¹⁰ 1181 yılında vefat eden Ahmed er-Rifâi'ye nisbet edilen İslam dünyasının ilk tarikatlarından biridir. Irak'ın güneyindeki Batâih'te kurulmuş olan bu tarikat, Anadolu'da 13. yüzyılın ortalarından itibaren varlığını göstermiş ve Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yıllarda en etkili tarikatlardan biri haline gelmiştir. Zikir esnasında vücudu şişlerle delme, kor halinde demiri vücuda basma gibi işlemlere Rifâiyye'den bahseden ilk kaynaklarda yer verilmemiş ve bu uygulamalar daha sonra tarikatın belirleyici niteliği haline gelmiştir. Mustafa Tahralı, "Rifâiyye", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, C:XXXV, s. 99-103.

¹¹¹ Kellner-Heinkele, Haenschild, **a.g.e.**, s. 41-42.

Dervişler arasında fanatik olanlar dışında, farklı yaşam tarzı ve inançları ile dikkat çekenler de olmuştur. Bu bağlamda Franz Carl Endres, Bektaşî dervişlerinin farklı yaşam tarzı ve inançlarını anlatmıştır:

Onlar radikal Alevilerdir, yani Ali'yi tutanlardır. Hatta isimleri hiçbir Bektaşî tarafından taşınmayan ilk üç halife Ebubekir, Ömer ve Osman'ın meşruiyetini reddederler. Geleneksel inançlarında Sünnî İslam'ın öğretilerinden uzaklaşırlar, kadınlarının başı örtüsüzdür, domuz eti yer ve şarap içerler. Özellikle dikkat çeken ise, İslami görüşün aksine bekârlığa, büsbütün dini hürmet edilmesidir.¹¹²

Franz von Werner seyyah dervişleri de ele almış ve onların sayıca fazlalıklarına dikkat çekmiştir:

Son olarak seyyahlar; asıl vatanları Hindistan, Buhara ve Afganistan'dır; zikirlerinde en hayret verici ve en korkunç taşkınlıkları yaparlar. Bunlar uluslararası bir gezginler güruhudur, özellikle Osmanlı ülkelerini istila etmişlerdir. Kronik bir felaket sayılırlar ve eskiden beri de durum böyledir. Anlatıldığına göre bir zamanlar Buhara hanı sultandan, en yüce ruhani efendisinin hoşuna gitmek için ne yapabileceğini bildirmesini rica etmiş. Sultan elçiye şu cevabı vermiş: 'Han her yıl ülkeme gelen 40.000 dilencisini evde tutsun.' Çıplak ayakla, çoğunlukla başının etrafına sardığı bir ip, lime lime olmuş keten bir gömlekle elinde bir sopa veya değnek Allah'ın adını anarak evden eve şehirden şehre dolaşarak dilenirler. Bu gezginlerden çok azı bir dergâha bağlıdır.

Werner ayrıca tarikat dervişlerinden başka gönüllü dervişlerin de olduğunu, bunların tanrı arayışlarını belirli bir ibadet usulüne bağlamadıklarını ve dünya görüşlerinin herhangi bir programdan bağımsızlıklarını dile getirmiştir.¹¹³

Dervişlerin ve tasavvufun İslam dinine uygun olup olmadığı, tasavvuf ve mistisizmin aynı anlama gelip gelmedikleri, dervişlerin özünde mistisizmleriyle kendine özgü bir İslami müessese olup olmadıkları veya köklerinin Hz. Muhammed öncesi zamana kadar uzanıp uzanmadıkları tartışma konusu olmuştur. Bazı seyyahların da bu tartışmalara girdikleri ve genel olarak tasavvuftan İslami mistisizm

¹¹² Franz Carl Endres, **Die grossen Religionen Asiens: eine Einführung in das Verständnis ihrer Grundlagen**, Zürich, Rascher, 1949, s. 63-64.

¹¹³ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 285-286.

olarak bahsettikleri göze çarpmıştır. İslami mistisizmin sekiz aşamasını “ibadet, aşk, inziva, bilgi, kendinden geçme, hakikat, birleşme, kaybolma” olarak ifade eden Franz Carl Endres bunlardan biri olmuştur. Endres, İslami olanlar da dâhil olmak üzere tüm mistisizmlerin eski Mısır, Yunan, Pers mistikleriyle beraber gösterilebileceğine dair bir görüş birliğinden söz etmiş ve mistisizmde var olanın, eski mistiklerdeki gibi “kendi özünü, bilinmeyene göre manevi olarak yaşanabilir kılmak” olduğunu belirtmiştir. Ayrıca seyyaha göre Platon’un fikir öğretilerinde değerlendirilen mistik kısmı, Hıristiyan mistisizmi içine ulaşmış olduğu gibi İslami mistisizm içine de ulaşmıştır.¹¹⁴ Heinrich Gelzer de İslami mistisizmin köklerinin daha eski olduğunu savunmuştur. İslam’ın ikonoklastik aklının kendinden geçmeyi ve eski ayinlere coşkuyla bağlılığı daha da bastırması olma ihtimaline rağmen, Afyon’un ve Konya’nın büyük derviş tekkelerindeki dansların muhtemelen Aziz Basil günlerindeki Avanos şenliklerinin en iyi gösterilerinde var olduğunu yazmıştır.¹¹⁵ Gelzer dervişlerin köklerinin Hz. Muhammed öncesi zamana kadar uzanması gerektiğine dair düşüncüyü ispatlamaya çabalayan bir şekilde, Doğu’da saçmalıkların kutsal olarak görülmelerinin İslamiyet öncesi de yaşandığını dile getirmiştir. Osmanlı’da gömülü ve Yeniçerilerin şeyhi Hacı Bektaşî’nin yoldaşı olan, büyük Türk evliyalarından biri olan ulu Koyunbaba’nın hiç konuşmamasını fakat gün içinde beş defa namaz vakitlerinde çılgıncasına aynı bir koyun gibi melemesini saçmalık olarak nitelemiş ve böyle çılgın azizlerin İslamiyet öncesinde de bilinmekte olduğunu belirtmiştir.¹¹⁶ Burada temel olarak, bazı inanç ve geleneklerin değişen koşullarla beraber tamamen yok olmadıkları, kendisinden daha yeni inanç ve geleneklerle etkileşim içerisine girdikleri, bu sayede varlıklarını onların içerisinde kısmen devam ettirebildikleri düşüncesi hâkim olmuştur. Franz Carl Endres de bu düşünceyle Mevlevilik ile Helenizm arasında bir bağ kurmuştur.¹¹⁷ Endres ayrıca

¹¹⁴ Endres, **Die grossen Religionen Asiens**, s. 59-61.

¹¹⁵ Heinrich Gelzer, **Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient: Selbsterlebtes und Selbstgesehenes von Heinrich Gelzer**, Leipzig, B. G. Teubner, 1900, s. 171.

¹¹⁶ **A.e.**, s. 168-169.

¹¹⁷ Mevlana’nın ruh göçü (tenasüh) ile ilgili, Helenistik düşüncüler ile birlikte değerlendirilen ilginç bir şiirini örnek göstermiştir: “Taş haline geldim ve taştan bitkiye dönüştüm/ Bitki olarak öldüm ve hayvan oldum/ Hayvan olarak öldüm ve insan oldum/Her yeni ölümden yitip gitmekten korkmuyorum

derviş tarikatlarının hareketlerinde hala pek çok büyüsel inanış geleneğinin bulunduğunu iddia etmiştir. Endres, çeşitli derviş tekkelerinde hem eski dinsel sırların bilinci içinde, hem de Hıristiyan Ortaçağ'ın ve Helenistik bilgilerin bilinen mistisizmi içerisinde gerçekten “büyük bir bilginlik ve dürüst bir uğraş” olduğunu yazmıştır.¹¹⁸

2.3.6. Hamallar ve Kayıkçılar

Ida Pfeiffer İstanbul'da karaya ayak basıldığı zaman, hamalların etraflarında pervane olmasının her seyyahın kaderi olduğunu yazmıştır.¹¹⁹ Belki biraz da bu sebeple, seyahatnamelerde en çok bahsedilen meslek gruplarının başında onlar gelmiştir. Richard von und zu Eisenstein onlardan şehirde çok sık görülen benzersiz bir tür olarak bahsetmiş, kendi hazırladıkları minder üzerinde inanılmaz ağır yükleri taşıdıkları ve bunlarla hızlı bir şekilde yokuşları inip çıktıkları bilgisini vermiştir.¹²⁰ Bu örnekte olduğu gibi, kuvvetleri ve inanılmaz ağır yükleri taşımaları, seyyahlarda daima şaşkınlık ve saygınlık uyandırmıştır. Komik sayılabilecek benzetmeler yapanlara da rastlanmıştır. Hamalları nakliyat konusunda inanılmaz bulan Paul Wilhelm von Keppler, caddeler boyunca yürürlerken onları “tepeleme yükleme yapılmış develere” benzetmiştir.¹²¹ Franz von Werner'in (Murad Efendi) hamallar için yaptığı mitolojik benzetme ise hafif aşağılayıcı olmaktan kesinlikle uzak olmuştur:

Acaba doğa akıllı bir öngörüyle hamallara özgü özel bir güç mü verdi, yoksa hamallar dar, dolambaçlı ve yokuşlu sokaklarda var olma savaşı verirken mi böylesine güçlendiler? Gerçek şu ki, dört hamalın taşıdığı yük iki Pinzgau atının taşıdığı yüke yakındır. Türkler için söylenenler arasında doğruluğu

- İnsan olarak da yeniden ölmem gerekirse/ Melek olacağım ve melek olarak kalmayacağım/ Daha da yükseklere uzanacağım; çünkü/ Her şey yok olur, onun zatı kalır - Meleğin de üstesinden geleceğim/ Hayal dahi edilemeyen bir şey olacağım/ İzin ver Allah'ım, helak olayım, son beni çağırısın/ Allah'ım her yol sana geri dönüyor” Endres, **Die grossen Religionen Asiens**, s. 66-67.

¹¹⁸ A.e., s. 62-63.

¹¹⁹ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 39.

¹²⁰ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 245-246.

¹²¹ Keppler, **a.g.e.**, s. 503.

kanatlanmış az sayıdaki deyimden birisi olan 'Türk gibi kuvvetli' sözü, belki de hamalların bu olağanüstü güçlerinden gelmiştir. Tek bir hamal öyle yükler taşır ki, bunlar başka yerlerde kimsenin el arabası yardımı olmadan yerinden bile kıpırdatamayacağı sandıklara benzer ve hamallar böyle yükleri taşımak için sadece içi samanla doldurulmuş bir arkalık kullanırlar. Bu arkalığın üzerine konulan yükle mitolojide yerküreyi omuzlarında taşıyan Atlas'ın tasvirlerini andırırlar.¹²²

Herkesin en kıymetli eşyalarını teslim etmekten kaçınmadıkları hamallar, umumiyetle Anadolu'daki köylerinden İstanbul'a gelen ve evlenebilmek için birkaç kuruş biriktirmeye çalışan fakir insanlar sunulmuşlardır.¹²³ Ernst Christoph Döbel de konuya benzer sınıfsal yönlerden yaklaşip bunu yazılarına yansıtmıştır:

Eşyaları bazen limandan dışarıya, bazen aynı şekilde oraya doğru taşıyan yük taşıyıcıları, halkın en fakir sınıflarından bir tanesini teşkil eder. Bunların büyük bir kısmı Ermeni veya Türk'tür. ... Sadece nakliyat vasıtasıyla kıt kanaat geçindikleri yaşamları çok iyi ve rahat değildir. Çünkü bunlardan birinin genellikle zahmetli işinden kazandıklarıyla geçindirmek zorunda olduğu kalabalık bir ailesi vardır. Yine de, canlı ve neşelidirler.¹²⁴

II. Mahmud Dönemi'nde İstanbul'da bulunan Döbel, hamalların büyük kısmının Ermeni veya Türk olduğunu belirtirken, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde İstanbul'da bulunan Wilhelm Endriss ise asıl loncaya oluşturan hamalların Kürt olduklarını belirtmiştir. Endriss hamallar hakkında başka önemli bilgiler de vermiştir.¹²⁵

¹²² Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 56-57.

¹²³ Mesela La Baronne Durand De Fontmagne, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Çev. Gülçiçek Soytürk, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, s. 178.

¹²⁴ Döbel, **a.g.e.**, s. 101.

¹²⁵ “Sırtlarına kayışla takoz minderlerini asarlar ve yüklerini hemen hemen yatay vaziyette öne doğru bükülmüş üst gövdeleriyle zorla taşırlar. Bir adamın bir yükü taşımaya gücü yetmez ise, bir ya da daha fazla demir sopa konulan yükü, iki veya daha fazla hamal taşıyarak uzaklaşırlar. ... Bir hamalbaşı, bir çeşit lonca şefi, her zaman bu sürüye, toplanma yeri olarak belirlenmiş bir kahvehaneden hükmeder. Her loca Abdülhamid'in locaya ait herkesin şehrin belli bölgelerinde nakliyat yapmasını ve yabancı bir hamalın o bölgeler içinde çalışmamasını içeren kanunları altında iş görür. ... Birçok fakir adam, oğlan ve hatta çocuk daha hafif eşyaları taşıyarak biraz para kazanırlar. Böyle bir hamalın 'hamal ister misiniz?' sorusuna maruz kalmadan, kutuyla bir evden veya bir dükkândan dışarıya neredeyse hiç adım atılamaz. Hatta alışveriş yapmak isteyenleri gördüklerinde onlara eşlik ederler, çarşıdaki bir yabancıyı veya pazardaki bir kadını takip ederler.” Endriss, **a.g.e.**, s. 253-254.

Boğaz'da ise kayıklar o kadar fazladır ki birbirlerinin yolunu kesip, devrilmeden birbirlerine çarpıp durmaları seyyahların onları umumi bir meydanda dolaşan halk yığınları gibi görmelerine yol açmıştır.¹²⁶ II. Mahmud Dönemi'nde Haliç'te ilk köprü açıldığı zaman ise Helmuth von Moltke bu köprünün “kayıkçılar hariç tüm İstanbul ve Pera halkı için bir hediye” olduğunu yazmıştır.¹²⁷ İlk köprünün açılması ve zaman ilerledikçe toplu taşıma alanında yaşanan başka gelişmeler kayıkçıların önemini yavaş yavaş azaltmıştır. Buna rağmen 1870'ler gelindiğinde Marmara ve Boğaz'daki kayıkların sayısı 16-20 bin, kayıkçıların sayısı ise 25-30 bin gibi ciddi miktarlarda olmuştur.¹²⁸ 1881 yılında güncellenmiş üçüncü baskısı yayımlanan kitabında Moritz Busch'un yazdığına göre ise yaklaşık 20 bin üyenin, katı polis kanunlarının altında ve Nuh peygamberin korumasına sahip olan 16-17 bin teknenin olduğu bir loncanın varlığı o dönemde İstanbul ulaşımı adına kayıkçıların hala çok önemli olduğunu gözler önüne sermiştir. Gene Busch'un belirttiği üzere Suriçi'nin kayıkçıları Türk, Galata ve Tophane'nin kayıkçıları ise çoğunlukla Rum olmuştur.¹²⁹

Kayıkçıların güçlü adamlar oldukları seyahatnamelerde vurgulanmış, bunun yanında kılık kıyafetleri ile de dikkat çektikleri görülmüştür. Helmuth von Moltke kürekle hiç durmamacasına 7-8 millik yol alan, iri ve yaman adamlar olan kayıkçıların yaz ve kış hep aynı tarzda giyindiklerini yazmıştır. Moltke'ye göre giysileri pamukludan geniş bir şalvardan, yarım ipekli bir gömlekten ve tıraşlı başlarında küçük, kırmızı bir takkeden ibaret olmuştur.¹³⁰ Paul Lindau'nun kayıkçının görüntüsünü anlatışı ise akıllara roman tasvirlerini getirmiştir:

¹²⁶ Mesela Alphonse de Lamartine, **İstanbul Yazıları: Doğu Yolculuğu ve Yeni Doğu Yolculuğu Eserlerinde İstanbul**, Yay. Haz. Çelik Gülersoy, Çev. Nurullah Berk, İstanbul, İstanbul Kitaplığı, 1971, s. 72.

¹²⁷ Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, 2. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995, s. 81-82.

¹²⁸ Beydilli, **a.g.m.**, s. 55

¹²⁹ Busch, **a.g.e.**, s. 38.

¹³⁰ Moltke, **a.g.e.**, s. 94-95.

Büyük köprüde şu narin yapılı hafif teknelerin birine, suyun içine doğru ok gibi fırlayan kayıklardan birine bindik. Her iki kayıkçı da bir ressamın daha güzelini dileyemeyeceği kadar mükemmel figürler, modeller olurlardı. Özellikle bir tanesi gösterişli bir dış görünüşe sahipti. Güneş yüzünden tamamıyla kapkara yanmıştı. Fesin altındaki kıvrık saçları, tamamen dışa doğru kabarıyordu. Oldukça ince çember sakalı, mükemmel biçimde parçalara ayrılmış yüzünü çerçevesiyordu. O yüzün içinden yakıcı sıcak iki koyu göz parlıyordu. Ceketini üzerinden atmıştı, sadece gömlek ve diz üstüne kadar erişen, geniş beyaz şalvar pantolon giyiyordu. Gömlek kapalı değildi, 'canavarın zift karası göğüsleri' şeklinde, aynı Brabantio'nun dediği gibi söylenebilirdi. Gömleğinin kolunu sıvamıştı ve hakikaten Herkül'ünkine benzeyen kaslardan bir çift kol gözüküyordu.¹³¹

Karl Bernhard Stark'ın betimlemesinde ise kayıkçının kuvvetinin anlatılmasının yanı sıra, kayıktan inildiği anda onun üst sınıfa mensup başka bir Türk ile karşılaştırılması dikkat çekmiştir:

Kayıkçı olarak anılan bu Türk, güvenli elleriyle tüm tehlikeli çarpışmaların arasında, çok ince ölçümlerle bizi suyun içinden geçiriyor. Kayık kullanıcısı olarak Sarayburnu'ndaki düşmanca akıntının inanılmaz bir güçle üstesinden gelen veya bavul taşıyıcısı olarak yükleri sürükleyen kayıkçının yaptığıнын yarısını bile Alman avarelerin, işsizlerin becerebilmesi kesinlikle imkânsız gözüküyor. Şu da bir Türk, fakat fiyakalı bir atın üstünde, şık mavi bir üniforma içerisinde, fesi kafasında, kavaslar refakatinde, kibirle bu dünyanın efendisi gibi kalabalığa doğru yürüyor.¹³²

Kayıkçı tasvirlerinin yanında kayık tasvirleri yapıldığı da görülmüştür. Örneğin Theodor Schuchardt bindiği bir tanesinin “dar, sivri uçlu, sığ, basık yapılı, ince orak şekilli” dümeni ve uzun kürekleriyle dolaştığı deniz kıyısı bulunan şehirlerde gördüklerinin hepsinden daha fazla göze battığını belirtmiştir.¹³³

Seyyahların, kayıkçılarla veya hamallarla pazarlık yaptıklarına da rastlanmıştır. Bunlardan biri olan Heinrich Gelzer, pazarlık sayesinde Galata'dan Fener'e 5 kuruş yerine 3 kuruşa gidebildiğini yazmıştır. Çoğu zaman sabırlı ve inatçı davranarak, fakir kayıkçı takımı ve hamallarla daha aşağı fiyat için anlaşılabileceğini iyi bilmekle

¹³¹ Brabantio, Shakespeare'in Othello adlı eserinde geçen karakterlerden biridir. Lindau, **Aus dem Orient**, s. 191.

¹³² Stark, **a.g.e.**, s. 90-91.

¹³³ Schuchardt, **a.g.e.**, s. 284.

övünmüştür.¹³⁴ Gelzer bundan sonraki yolculukları için ise hep aynı kayıkçıyı, tepeden tırnağa dürüst bir adam olduğunu ve hiçbir zaman onunla fiyat konusunda tartışma yaşamadığını belirttiği, Kadir isimli kayıkçıyı tutmuştur. Ayrıca bu uygulamanın daha karlı olduğunu, Venedik'te görüp aynısını Haliç'te uyguladığını yazısında ifade etmiştir. Kayık yolculukları sırasında bahşişlerle alakalı anlatmış olduğu iki öykü dikkat çekmiş ve bahşişin önemini gözler önüne sermiştir. Birinde Kadir'in oğlu, diğerinde ise Kadir'in meslektaşları öykülerin diğer karakterleri olmuşlardır. Açgözlülük, kıskançlık, şiddet gibi kavramlara parmak basması bakımından dikkate değer gözükmüşlerdir:

Oğlu Arslan da iyi bir denizciydi, fakat diğer taraftan ise oldukça budala ve biraz saygısız idi. Benden sürekli bahşiş ve daha nadir olmak üzere tüütün (Lazlar tutun diyor) dileniyordu. Ona ufak tefek şeyler verirdim, o bahşişin az olduğunu belirtirdi. Bir keresinde, 'Eğer Arslan razıysa bahşişi alır, razı değilse ben de başka sandalci kiralırım' diyerek ona açıklama yaptım. Bu bomba etkisi yaptı. Baba sopasını yerden aldı ve bununla oğluna muamele ederek beni destekledi. Avrupa'da bizlerin dayak olmadan terbiye ettiğimizi belirttim. Sözlerim esasen etkili olmuştu. O andan itibaren hep şunu haykırdı: Arslan memnun, büyük bahşiş. ... Doğal olarak meslektaşları kendi arasında kuzgunlar gibi kıskançlar. Ödemeleri yaptığım zaman, benim verdiğim bütün bahşişler yüzünden kıskançlık yaptılar ve olayın her anını bir yırtıcı kuş gibi izlediler. Kadir bundan dertliydi. Bundan dolayı yeni bir ödeme biçimi buldum. Yolculuk sırasında suyun orta yerinin en uygun تنها kısmında haracımı tesis ediyordum. İnme anını sadece genel bir şaşkınlık ifadesi içeren selamlamalarla değiştirdik. Kadir büyük azı dişleri görünür şekilde kahkahalar atmıştı.¹³⁵

Gelzer'in seyahatnamesinde bahşiş konusunu fazlaca dile getirildiği görülmüştür. "Pek çok insanın bahşişi ahlaka aykırı bulduğu için uygunsuz bahşiş hareketlerinin ortadan kaldırılmasının kararlaştırıldığı otel toplantıları" ile ilgili yazılar okuduğunu ve yolculuklarında bahşiş vermesinin daha henüz hayırlı sonuçlarının farkına varamadığını belirtmiştir. Doğu'da yaşayan insanlar da bu noktada eleştirilerden paylarını almışlardır: "Doğulular anlaşılmaz varlıklar değiller, iyilik yapmak istediği için iyilik yapmıyorlar ama genellikle bahşiş istedikleri için iyilik yapıyorlar."¹³⁶

¹³⁴ Gelzer, **a.g.e.**, s. 155.

¹³⁵ **A.e.**, s. 162-164.

¹³⁶ **A.e.**, s. 158-159.

2.3.7. Rehberler

Fazla sayıda seyyahla turiste ev sahipliği yapmış, tarihi birikimi fazla olan İstanbul gibi bir şehirde rehberler de önemli bir meslek grubunu oluşturmuşlardır. Bunların çoğunluğu azınlık gruplarından çıkmışlardır. Rehberler genellikle iyi bir imaj sahibi olmamışlardır, yıllar geçtikçe ülke tanıtımı ve imaj açısından birçok olumsuzluklara yol açmışlardır.¹³⁷ Türklerin ise bu meslekte nadiren bulunmaları, yabancı dilleri konuşamamalarına ve yabancı kişilerle iletişimde bulunamamalarına sebep olmuştur. Genellikle başka dil konuşamamaları sıradan Türkler hakkında olumsuz bir imge yaratmıştır. Bu olumsuz imge Heinrich Gelzer'in satırlarında da görülmüştür. Gelzer eğitimsiz, halk adamları olan Türkler dışındaki diğer yerli halkların çok lisanı konuşabiliyor olmalarının oldukça yaygın ve Avrupalıların ilişkilerini fazlasıyla kolaylaştırdığını yazmıştır. Fakat tuttuğu rehberin kayıkçı takımını “insanlığın deniz atıkları, en saf çingene ayaktakımı” olarak ifade etmesinden rahatsızlık duymuş olan Gelzer, rehberine ancak üç gün katlanabilmiş ve çekilmez davranışları yüzünden onu kovmak zorunda kalmıştır.¹³⁸ Rehberler üzerine Moritz Busch da olumlu şeyler yazmamıştır:

En azından ilk gün için, Konstantinapol'de bazı yerleri bulmakta sıkıntı yaşamamak amacıyla, her otelde günlük 30'dan 50 kuruşa kadar ödenerek sahip olunabilecek rehberlerin veya tercümanların bilgisine ihtiyaç duyulur. Bu arada böyle bir tanesi ilk olarak sadece tek gün kiralanır ve beklentileri yerine getirir. Böylece içinde görmek istenilen ve gösterilmek istenen önemli hususlarla birlikte, belirli bir süre üzerine onunla müzakereler yapılır. Bu insanlardan özellikle namusluluk ve kişisel çıkarlarını gözetmemezlük beklememek gerekir. Şehirdeki tarihi eserler hakkındaki bilgileri aynı derecede az güvenilirirdir.¹³⁹

Fakat İstanbul dışında görev alan rehberlerle ilgili olumlu konuşan seyyahlar olmuştur. 1900 yılında Bergama'ya Bakırçay Nehri'nde jeolojik araştırmalar için

¹³⁷ F. Özlem Güzel, “Turist İmajının Geliştirilmesinde Profesyonel Turist Rehberlerinin Rolü (Alman Turistler Üzerine Bir Araştırma)”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Balıkesir, 2007, s. 80.

¹³⁸ Gelzer, **a.g.e.**, s. 154-155.

¹³⁹ Busch, **a.g.e.**, s. 36.

gelen Alfred Philippson, Rum seyisinin yanına sonrasında eşlikçi olarak katılan ve aynı zamanda rehberlik görevi de yapan Rum jandarmayı hayli övmüştür:

Bundan sonraki tüm Anadolu yolculuklarımda bana, jandarma görevinin yanında – Türkiye’de her Avrupalı seyyaha o olmadan taşra halkı tarafından çok saygın ve yakışık davranılmaması için, en azından bir jandarmanın eşlik etmesi lazım – hizmetli ve tercüman olarak, kusursuz bağlılık, yetenek ve dayanıklılıkla eşlik etti. Doğrusu o her anlamda güvenebildiğim yardımcımdı. 1902’de Anadolu’daki Türk jandarmalarından son Hristiyanlardan biri olarak devlet görevinden ayrılmaya mecbur bırakıldıktan sonra da onu son yolculuğumda görevli olarak götürmüştüm. Türkiye’de de yolculuklarımda her zaman sadece Yunanları -tabii ki yerli olanları- kullandım.

Philippson Yunanistan’daki ve Anadolu’daki tüm yolculuklarında Yunan hizmetlilerinden tecrübe ettiği aşırı bağlılığı, dürüstlüğü ve fedakârlığı nadiren bulduğunu da ayrıca belirtme ihtiyacı hissetmiştir.¹⁴⁰

2.3.8. Kapalı Çarşı ve Mısır Çarşısı

Şehre Doğulu karakteri veren yapılar arasında çarşılar da yerlerini almışlar, Doğu ve ticaret denilince zaten hemen akıllara gelmişlerdir. Seneler boyunca iktisadi yönden gündelik hayatın merkezi olan ve seyyahların ilgilerini üzerlerine toplayan çarşıların başında, seyahatnamelerde bazen İstanbul Çarşısı olarak bahsedilen ve günümüzde de hala faaliyet gösteren Kapalı Çarşı gelmiştir. Çeşitli ticari ürünleri burada bir arada bulmak mümkün olmuştur. Paul Lindau, Çarşı’daki çeşitliliği gördüğünde Doğu’nun bütün hazinelerinin yığılı olarak karşısında olduğunu belirtmiştir. Seyyah hazinelerden “halılar, örtüler, perdeler, nakış işlemler, her çeşit dokuma, silahlar, gümüş işçilikleri, nevresimler” gibi eşyaları kastetmiştir.¹⁴¹ Gotthold Schulz-Labischin ise Çarşı’yı görmeden önce heyecanlanmış ve görünce “Binbir Gece Masalları” olgusunu da kullanarak Çarşı’nın süslü bir tasvirini yapmıştır:

¹⁴⁰ Alfred Philippson, **Einleitung - Des westliche Mysien und die pergamenische Landschaft**, 5c., Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien, Gotha, Justus Perthes, 1910, C:I, s. 1-2.

¹⁴¹ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 179.

Sonunda Büyük Çarşı'ya doğru yolculuk ediyoruz. Tüm semte yayılmış, üstü çatularla kaplı sokaklarının ve caddelerinin kalabalığıyla Büyük Çarşı kendini gösterdi. Dokuz yerden ona giriş yapılabiliyor. Dükkânlar, nişler, barakalar yoğun bir şekilde yan yana dizilmiş, birbirlerini aralıksız takip ediyorlar. Devasa bir panayır kalabalığı. Her şey burada satışa çıkarılmış. Daha ziyade ne çıkarılmamış ki sormak lazım. Türkler, Rumlar, Yahudiler, Ermeniler, İranlılar dünya üzerinde bulunan her türlü eşyanın ticaretini yapıyorlar. Dikkate almaya değer olmayan cicili bicili şeylerden pahalı hazinelere kadar 'Binbir Gece'den çıkmış gibi. Sokaklarla dolu bu labirentte güler yüzlü rehberlerimiz olmadan çıkış yolunu zor bulurduk. Alışveriş esnasında onlar olmasaydı, kesinlikle ses kepezeliğinden kulağımız delinmişti. Onların yardımıyla biraz alışveriş yapıldı. Muhtemelen her birimiz en azından bir tane 'kaynağından edinilmiş' fesi yanımızda götürüyoruz.¹⁴²

Ida Pfeiffer olağanüstü büyüklükteki bu yerde, her ticari eşyanın kendine ait bir sokağı olduğunu belirtmiş ve “bunların birinde kuyumcular oturur, bir diğerinde ayakkabıcılar, burada sırf ipek kumaşlar var, orada gene halis şallar” diyerek anlatımına devam etmiştir.¹⁴³ Leopold von Haan da bu durumu onaylayan ifadeler kullanmıştır. Kapalı Çarşı'da benzer zanaat veya aynı malın ticaretini yapan esnaf dükkânlarının her daim toplu olarak görüldüğünü, bu durumun esnafın rahat çalışması ve rekabet açısından yarar sağladığını belirtmiştir.¹⁴⁴ Çarşı sadece düzeni ve satılan malların çeşitliliği ile övgü almamış, Türk esnaflar da seyyahlar üzerinde olumlu etkiler bırakmışlardır. Örneğin Çarşı esnafı Ida Pfeiffer üzerinde oldukça iyi etkiler bırakmıştır.¹⁴⁵

Kapalı Çarşı'nın seyyahlar tarafından beğenilen özellikleri bazen diğer şehirlerin büyük çarşılarıyla karşılaştırma yapılırken de belirtilmiştir. Örneğin Theodor Schuchardt Çarşı'daki mağazaların ve satış yerlerinin çok ferah olduğundan, Kahire'nin büyük Han Halil Çarşısı'na göre daha konforlu olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca günün her anında büyük gruplar halinde dolaşan ve satın almaya

¹⁴² Schulz-Labischin, **a.g.e.**, s. 131.

¹⁴³ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 52.

¹⁴⁴ Österreich, Haan, **a.g.e.**, s. 152.

¹⁴⁵ “Her satıcı küçük dükkânlarının önünde oturur ve gelip geçenleri sürekli alışverişe davet eder. Her kim alışveriş yapma veya bir şeye bakma isteğiyle dükkâna girmişse de onlar dükkân önünde oturmaya devam ederler. Esnaflar uysal ve naziktir. Bir şeyler satın almak istemediğinizin farkına varsalar bile hazinelerini serip göstermeye isteklidirler.” Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 52.

istekli gözükken halkın rahatlığı düşünülerek, dükkânların yolun her iki tarafına yerleştirildiğinden bahsetmiştir.¹⁴⁶ Schuchardt seyahatnamesinin ileriki sayfalarında Kahire ile İstanbul çarşılarının daha detaylı bir karşılaştırmasını yapmış ve Batılı bir insanın Doğu'nun çarşılarından ne gibi bir beklenti içinde olabileceğini anlatmaya çalışmıştır:

Batı'nın ürün ve mallarıyla burada ilgilenemeyiz, burada Doğu'nun çıkış kapısının yanında Batılılar, içerisinde Doğu kökenlerine sahip ve gerçekten oryantal karakter taşıyan, Doğu ülkelerini hatırlatan hoş ve kullanışlı bazı şeyleri elde etme beklentisinde olurlar. Kahire'deki pazarları bilen ve Mısır'dan gelen seyyahlar için Konstantinapol'deki Büyük Pazar çok da yeni şeyler sunmaz, sadece biraz farklılık ve fazlasını. Bilakis Kahire'de İstanbul ile karşılaştırılmayacak kadar büyük bir çeşitlilik vardır. İstanbul'da daha rahat ve sakin bir şekilde seçim yapma imkânı sağlanmıştır. Mallar ambarlarda düzgün bir şekilde dizilmiştir, her bir dükkânda satılan eşyalar kolayca görülebilir. Buna karşın Han Halil'deki küçük butiklerde en değerli mallar dikkatli bir şekilde paketlenmiş olarak, alma heveslisi kişiler için saklanarak muhafaza edilir.¹⁴⁷

Kapalı Çarşı'nın seyahatnamelerde başka bir önemli liman ve ticaret merkezi olan İzmir'deki büyük çarşı ile de sıkça karşılaştırıldığı görülmüştür. Moritz Busch dükkânlarında göz alıcı mallar sergilenen İzmir Çarşısı'nın İstanbul'dakini görmemiş olanlar için büyük ve güzel gelebileceğini, fakat birkaç sokağı dışında o eski oryantal karakterini tamamen yitirmiş olduğunu belirtmiştir: “Dükkânların çoğunda Avrupa malı, hatta fabrika ürünleri satılmakta ki, bunların çoğunu bizde mesire yerlerinde ve Noel Panayırlarında bulmak mümkün.”¹⁴⁸ Yalnız İstanbul'daki çarşının İzmir'deki çarşıdan her yönden daha güzel olduğunu belirten ifadeler her zaman rastlanmamıştır. Örneğin Alfred Philippon, İstanbul Çarşısı'nın çok daha büyük olduğunu fakat İzmir Çarşısı'nın kendine özgülüğüyle, hareketliliğiyle ve sunulan mallarıyla boy ölçüşemeyeceğini belirtmiştir.¹⁴⁹ Paul Lindau ise İzmir Çarşısı'nın yapılan restorasyondan sonra genişleyen sokaklarıyla üzerindeki eski kötü damgayı silmiş durumda olduğunu, İstanbul'daki çarşıya kıyasla “daha uygar ve sessiz

¹⁴⁶ Schuchardt, **a.g.e.**, s. 276.

¹⁴⁷ **A.e.**, s. 294.

¹⁴⁸ Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 230.

¹⁴⁹ **A.e.**, s. 351.

olması” yüzünden “daha otantik özellikler” taşıdığını yazmıştır. Lindau’ya göre İzmir Çarşısı’nın olumsuz tarafları ise kazılardan çıkarıldığı söylenip satılan mermer ve yazıtların tamamına yakınının sahteliği ile çarşıda Doğu'nun halıları, el işleri ve değerli madenlerden yapılmış dövme işler bulunabilmesine rağmen Avrupa'nın ıvır zıvırlarının da dükkânlarda satılması olmuştur.¹⁵⁰ Basit Avrupa malları satılması konusunda Moritz Busch ile benzer ifadelerde bulunması dikkat çekici gözükmiştir. Sonuçta ise kimi seyyah için basitlik ve gösterişsizlik daha önemli bir kıstas olarak görülmüştür.

Çarşılarda Avrupa mallarının giderek daha fazla satılmaya başlaması, kalitesiz ürünlerin otantik olduğu söylenilerek satılması sonucunu da doğurmuştur. Satılan malların orijinalliklerini ve kalitelerini zaman içinde biraz yitirmelerine dair tespitlerden birini de Franz Carl Endres yapmıştır:

Yabancılara Konstantinapol’de çok fazla 'oryantal takı' satın aldırın gerçek, bu takıların kalitesinde olağanüstü kötü bir gidişe yol açtı. Çarşı’da çoğu zaman yerel kıyafetleriyle İranlı tüccarlar oturur ve beze sarılı 'değerli taşlarını' satıcının önüne serer. Çoğunlukla sahte olan taşlar, kendi değerinin 20-100 misline satılırlar. Diğer yaka Pera’da da kuyumcular vardır. Daha iyi takılar çoğunlukla Avrupa kökenlidir ve Almanya’ya göre daha pahalıdır. Bundan başka Bohemya’da üretilmiş oryantal görünümlü yarı değerli taşlardan değersiz eserler gelir. Nadiren gerçek bir eski parçaya rastlanır. Taşradakilerin durumları daha iyi olur.¹⁵¹

Yine de Kapalı Çarşı’nın belirli kısımları orijinalliklerini ve kalitelerini değişen koşullara rağmen korumayı başarmışlardır. Bunlardan ilk akla geleni silahların satıldığı kısımlar olmuştur. Zaten Çarşı’da her daim seyyahların en çok ilgisini çeken kısımların başında gelmişlerdir. Örneğin Theodor Schuchardt silah pazarını öve öve bitirememiştir:

Silahlar ile teçhizatları için belirlenmiş kısımlar, Doğu'nun saf gösterişi ve seçkin ihtişamı içinde parlayarak, en yüksek dereceye ulaşma başarısını gerçekleştiriyorlar. Bu kısımlar esasen 'şüphesiz en zengin ve en güzel cephanelik' olarak adlandırılabilirse, onların en ayrıntılı ve aynı zamanda en

¹⁵⁰ Pınar, **Alman Gezinlerin Gözüyle**, s. 175.

¹⁵¹ Franz Carl Endres, **Türkische Frauen**, München, Arthur Hertz, 1916, s. 115.

kısa tasviri yapılmış olur. Hepsi değerli, bol takılı, çoğunlukla süslü püslü dekore edilmiş palalar, bıçaklar, kılıçlar, meçler, küçük kılıçlar, hançerler, kamalar, yatağanlar, çifteler, tüfekler, tabancalar ve Doğu'da üretilmiş her çeşit darbeli, kesici, ateşli silahın en mükemmel örnekleri toplu halde burada bulunuyorlar. Kayışlar, bileklikler ve diğer deriden eşyalar da silahlar gibi gösterişli gözüküyorlar. -- Kısacası, değerli nitelikteki bütün ölüm enstrümanlarının böyle bitmez tükenmez bir çeşitliliğine sadece, zarafetle sıralanmalarının sergilenen güzelliği daha da yükseltmiş olduğu, Suriçi'nin Büyük Çarşısı'nın silah pazarında rastlanılabilir.¹⁵²

Moritz Busch ise silah pazarının “özellikle cezbedici” olduğunu, bunun silahların değeri ve görkemi yüzünden olmadığını belirtmiştir. Ona göre bunun başlıca nedeni Kapalı Çarşı'nın yapısıdır ve “eksantrik, loş, ferah eski yapıların içine bolca dekore edilmiş silahlar” resimsi güzelliğe sahip bir görüntü oluşturmuşlardır.¹⁵³

İstanbul'da belirli ticari ürünlerin satıldığı çarşıların güzel bir örneği, baharatlar ve doğal ilaçların satıldığı Mısır Çarşısı'dır. Johann von Österreich buradan Doğu'ya özgü bir yer olarak bahsetmiş ve Mısır Çarşısı'nda baharatlar, tohumlar, renk verici maddelerin bulunduğunu belirtmiştir. Türk kadınlarının kaşlarına sürdükleri siyah renkli malzemedan, kınadan, saç pudrasından satın aldığını belirtirken bunların “Doğu'ya özgü ürünler” olduğunu vurgulamıştır.¹⁵⁴ Moritz Busch da Doğu vurgusunu yapmayı ihmal etmeden Mısır Çarşısı'ndan bahsetmiş ve önemli sayılabilecek bazı detaylara değinmiştir:

Merkezdeki Büyük Çarşı dışında güzel bir cami olan Yeni Cami veya Valide Cami'nin yanında Mısır Çarşısı yer alır. Keza onun gibi üstü kapalıdır ve özel ilgi çeker. Burada sadece baharatlarla doğal ilaçlar görülür ve satıcılar birkaç istisna dışında Türk veya Arap'tır. Merkezdeki Büyük Çarşı'nın içinde görece güçlü şekilde temsil edilen Fransız veya İngiliz ürünlerinin imalatı burada hiç yapılmaz. Maşallah ve diğer dini vecizelerle, gemi illüstrasyonlarıyla, devekuşu yumurtası ve tuhaf kuş kafesleriyle süslenmiş satış yerleri vardır. Kusursuz bir Doğu. İhtiyaç duyulduğunda eczacılardan, boyacılarından, parfümerilerde satışa sunulan ürünlerin hepsi burada bulunur. Bilhassa teknologlar türlü türlü şey arasından onlara ilginç gelen şeyleri bulurlar. Sandal ağacı ve kokulu sandal ağacı, demirhindiler, tırnaklara sürülen kına rengi, kehribar, boraks, en iyisinden gülyeği, tüm baharatlar ve renkli keresteler, balmumları, İranlıların

¹⁵² Schuchardt, **a.g.e.**, s. 295.

¹⁵³ Busch, **a.g.e.**, s. 70.

¹⁵⁴ Österreich, Haan, **a.g.e.**, s. 149.

*ve Hintlilerin en nadide ürünleri burada satılır. Doğu'daki parfümler sadece çeşitli değiller, aynı zamanda sinirleri de güçlü bir biçimde etki altında bırakırlar. Birinci seviyede ise dünyaca ünlü 'attargül' yer alır. Hakiki bir damlası, onunla ıslatılmış kumaşın yıllar boyu güzel kokulu kalması için yeterlidir.*¹⁵⁵

Theodor Schuchardt ise Moritz Busch'un aksine, Mısır Çarşısı'nda Avrupa ürünlerinin Doğu'ya özgü ürünlerle beraber satıldığını yazmıştır. Schuchardt da Mısır Çarşısı ile ilgili önemli bilgiler vermiştir:

*Tüm büyük çarşıları tanımak için ilk olarak sadece hammaddelerin ve Avrupa'nın bilimsel ürünlerinin satıldığı ilaç pazarı veya Mısır Çarşısı denilen yeri ziyaret ettik. Anadolu'dan gelen afyon ve meşe palamutları, İskenderiye'den gelen hurmalar ve ayrıca direk bir İngiliz fabrikasından gelen mavi renkli bakır sülfatla beyaz renkli sodyum sülfat orada yan yana bulunuyorlardı. Burada dev gibi miktarlarda haşhaş kapsülleri, hindibalar ve diğer bitkisel hammaddeler depolanmıştı ve bundan başka kurşun düzleştirici maddeler, kireç çözücüler, sodalar uzanıyordu. ... Bir depoda sadece asitle doldurulmuş cam balonlar ve nefes yağıyla benzeri akışkanların olduğu büyük cam şişeler bulunuyordu. Mısır Çarşısı'nın her yeri baharatlar, ahşap malzemeler, bilhassa biberiyeler ve diğer kokusu güçlü maddeler yüzünden kendine has bir kokuyla dolmuştu.*¹⁵⁶

Schuchardt daha sonra ise Mısır Çarşısı'na yakın olan ve tütünler ile onları içmek için kullanılan çubukların satıldığı yerlere yönelmiştir, burada çubukların tütün içmek dışında dekorasyon amaçlı satıldığına da dikkat çekmiştir.¹⁵⁷

Osmanlı Devleti'nde geleneksel meslekler arasında aktarlık özel bir yer edinmiştir. Batılılaşma süreci boyunca varlığını koruyan aktarlık geleneği İstanbul halkının gözünde "adeta bir dokunulmazlık" kazanmıştır. Bu yüzden aktar esnafının merkezi Mısır Çarşısı ticari pazardan çok, kutsal bir tapınağı andırmıştır. Esnaf

¹⁵⁵ Busch, a.g.e., s. 72-73.

¹⁵⁶ Schuchardt, a.g.e., s. 293.

¹⁵⁷ "Mısır Çarşısı dolaylarında, çubukların ticaretini yapanların depoları ile aynı şeylerin süslendiği ve oyulduğu imalathaneler bulunuyor. Türkler dekorasyona yönelik çok değişik tatlar geliştiriyorlar. Üzerine doğrudan ipekli işlemler, ağır ipek püsküllerle sabitlenmiş çubuklar, orada burada altın ve gümüş sicimler, çok çeşitli desenler ve renk dağılımları içindeki inci işlemeli örtüler her yerde sergileniyor. Bazı kusurlara sahip böyle çubuklar genellikle dekor olsun diye seçiliyor. ... Çubuk pazarından sonra adımlarımızı tütün pazarına çevirdik. Burada çeşitli kalitelere Suriye, Türk ve İran tütünleri satışa sunuluyor." A.e., s. 293.

burada yalnızca şifalı bitkiler satmamış, “bir çeşit halk hekimliği” de yapmıştır.¹⁵⁸ Aynı zamanda doktor olan Lamec Saad, Mısır Çarşısı esnafının da yaptığı halk hekimliğinin batıl inançla bağlantısına dikkat çekmiştir:

Batıl inancın giderek fazlaca yaygınlaştığı bir alan da şifa sanatıdır. Bu sanatın bazı özel aileler ve evlerde kalıtsal olduğuna inanılır. Şeyhler, dervişler, yaşlı kadınlar, berberler, ebeler, vs. tarafından icra edilir. Kadınların tedaviye meyilleri hiçbir yerde Doğu'daki kadar değildir. Çok kişinin şu ya da bu hastalığın tedavileri için özel bir yöntemi vardır. Makyözler göz hastalıklarının tedavi ederler, ebeler kadın hastalıklarının dışında çocuk hastalıklarıyla ilgilenirler. Aynı zamanda cerrah diye adlandırılan berberler kemik kırıklarını iyileştirirler, sülük tedavisi uygulayıcılar, şırınga kullanıcılar ve yaraları sargı beziyle sararlar.¹⁵⁹

İstanbul ve Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde on altı yıl çalışan Saad, Osmanlı Devleti'nde çalışmayı düşünen Avrupalı doktorlar için askeri hastaneler, şehir ve taşra hastaneleri ile özel muayeneleri içeren faydalı bilgiler de vermiştir.¹⁶⁰ Ayrıca Avrupalı bir hekimin en zorlandığı anlardan birinin, insanların olmayacak isteklerini reddetmek zorunda kaldığı anlar olduğundan da yakınmıştır.¹⁶¹

¹⁵⁸ Geleneksel hekimliğin bu bozulmamış biçimi, Müslüman kesim pek rağbet etmediği için bütünüyle azınlık cemaatlerin tekelinde kalmış modern eczacılığın doğumundan sonra da yaşamını sürdürmüştür. Işın, **a.g.e.**, s. 181.

¹⁵⁹ Lamec Saad, “Der Aberglaube bei den Orientalen”, **Sonderabdruck Aus: Der Neue Orient, Band 4, Heft 3/4**, Berlin, Der Neue Orient, 1919, s. 12-13.

¹⁶⁰ “Askeri doktor olarak -yabancıların artık olmadığı bir mevki- zahmete geçecek ücret olmadan pek çok iş yapıyor ve Avrupalı olarak Türk yerel hastanelerinde doktor olmak da daha iyisini sağlamıyor. İlkinde gayri muntazam ödemeden dolayı, ikincisinde stajyer doktorların yaptığı hizmetlere ilkesel olarak ücret ödememe yüzünden. Şehir doktoru olarak vilayetlerde 3-4-600 kuruş hibe ediliyordu, fakat yıllardan beridir yabancılar değil sadece İstanbul tıp okulunda öğrenim görmüş Türk uyruklular işe alınıyordu. Yabancılar için özel muayenehanede mücadele her şekilde zordur. Çok dil bilme ve birkaç yıllık lüzumlu temel masraflara sahip olma gerekliliğinin dışında, yerli meslektaşlarının çekememezliği ile de mücadele vardır. Ayrıca hastanelerdeki ücretsiz muayene saati uygulaması doktorlara zarar veriyor. Örneğin ben hastanedeki muayene saatlerinde çok kereler yalnızca çok iyi giyinmemekle kalmayıp pırlantalar, yüzükler ve altın saatler takarak tedavide bulundum. Onu baştan savmaya iznim yoktu. Aralarında sadece nadiren iyiliğe karşılık verildiği oldu. Alt çenedeki bir koloit kistini tedavi ettiğim bir Türk kadın vardı. Tedavisinden sonra bana içinde 10 mecediye (yaklaşık 40 mark) olan bir kese ve daha sonra sigaralar getirdi.” Saad, **a.g.e.**, s. 5-6.

¹⁶¹ “Tüm Doğu'da hatır (birine iyilik yapma) büyük bir rol oynuyor. Neredeyse hiç tanışıklığın bulunmadığı, hali vakti yerinde insanlardan çok sık 'hatırım için' veya Arapların söylediği gibi 'min schan chatri' (benim isteğim için) kelimeleriyle iyilik istekleri geliyor. Bunların söylendiği Doğuluların kafaları, olmayacak taleplerden yoksun bırakmaya gayet kurnazca basıyor. Avrupalının bu hususta çok fazla deneyimi yok ve genelde içine büyük sıkılmalık geliyor, çünkü insanlara kafasını başka yöne çevirirken yabancı olarak dikkatli olması gerekiyor.” **A.e.**, s. 6.

2.3.9. Zanaatkârlar ile Seyyar Satıcılar

Türk el işçiliği ve zanaatkârlar hakkında seyahatnamelerde güzel sözlere rastlanmıştır. Bunlardan birinde onlar için, Karl Bernhard Stark tarafından, becerikli ve dürüst sıfatlarının yakıştırıldığı görülmüştür:

Yukarılara doğru kıvrılarak çıkan, dolambaçlı, sıkışık, bir taşıtın geçemeyeceği sokaklar, sağda ve solda ise zanaatkârların dükkân ve atölyeleri var. Küçük el işleri, ayakkabı yapanlar, kayışçılar, her çeşit deri işçisi, tornacılar, nalbantlar, kemerciler. Şüphesiz Türk malları bunlar. Sedef ve kehribar taşlarını biçimlendiren becerikli işçiler de var. Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin sıradan tüccarlarının gürültü yapan, fiyatlarla sürekli oynayan, her yerde bağlantı arayan sırnaşık karakterlerine kıyasla olgunluk, ağırbaşlılık, elbette sağlamlık ve dürüstlük gibi özellikleriyle tavsiye edilme bakımından onları eziyorlar.¹⁶²

Wilhelm Endriss ise ülkesinin el işçileriyle karşılaştığında, Türk el işçilerinin farklılıklarına vurgu yapmıştır:

Bizde sadece makinelerin yaptığı işler hala elde basit aletlerle yapılmaktadır ve makinelerin kullanıldığı yerlerde de bunların birçok kez insan gücüyle harekete geçirildiği görülmektedir. Bu açıdan çeşitli basamaklar izlenebilmektedir, örneğin ağaç tornacılarında. ... Birçok zanaatkârın bizinkilerden farklılıkları var, örneğin eğer fırıncıdan, tornacıdan, döşemeciden bahsedilirse, bu insanların zanaatlarını Türkiye'de kısmen başka aletlerle yürüttüklerini ve kısmen de Avrupa'daki meslektaşlarından farklı şeyler ürettiklerini söylemek zorundayız.¹⁶³

Endriss'in daha sonra ülkeye özgü maddeler üreten zanaatkârlar ile ilgili bilgiler verdiği görülmüştür:

Ülkeye özgü maddeler üretenler bizlere çok daha fazla yabancıdır; mesela nargile ya da takunya, pirinç değirmen, mangal, renkli sandık, serviden ve başka ağaçtan bavul üretenler gibi. Pirinç kalıplarıyla fes ütöleyen dükkânlar yenidir, bundan başka pamuk atanlar örnektir. Türkiye'de şilteler, yorganlar, minderler tamamen pamukla doldurulur. Dolgu kullanım sonucu ezilir ve sertleşirse, o zaman gevşetilmesi gerekir. Bu da tek telli büyük bir arpa

¹⁶² Stark, a.g.e., s. 90.

¹⁶³ Endriss, a.g.e., s. 245-246.

*benzeyen bir aletle yapılır. Tel sertleşmiş pamuğun içine sokularak vurulur, titreşimleri gevşeme ve temizlik sağlar.*¹⁶⁴

Kellner-Heinkele ile Haenschild'in 18. ve 19. yüzyılda yayımlanmış seyahatnameler üzerinden Osmanlı Devleti'ni ele alan çalışmasında ise Türklerin altın nakışçılığında, dokumacılıkta, tuhafiyecilikte, kumaş boyacılığında, döşemecilikte, taş şekillendirmede, terzilikte iyi oldukları fakat buna karşın boyacılıkta veya badanacılıkta, doğramacılıkta, sıvacılıkta, marangozlukta, tornacılıkta ve kunduracılıkta o kadar iyi olmadıkları belirtilmiştir. Ayrıca sabahın altısından on bire kadar ve sonra öğlen ikiden günbatımına kadar çalışan zanaatkârların, akşamlarını evde aileleri ile geçirdikleri ve bu yüzden Türklerin Avrupalılardan çok daha huzurlu bir hayat sürdürdükleri de anlatılmıştır.¹⁶⁵

Yeterli maddi birikimi olmayan seyyahlar da yolculuklarının süresini uzun tutmak amacıyla, ziyarette bulunmuş oldukları yerlerde bazen bir işte çalışmışlardır. Zanaatkâr olan Ernst Christoph Döbel, kısa süreli de olsa İstanbul'da çalışmış ve zanaatkârları daha yakından gözlemleyebilmiştir. İstanbul'da 15 gün geçiren Döbel, ayakkabıcı iki Alman seyyahla karşılaştıktan sonra bu insanlarla birlikte şehirden 9 Ocak 1832'de ayrılmıştır. Bu süre zarfında geçirdiği iş deneyimi ile ilgili ilginç olaylar anlatmıştır.¹⁶⁶ Olaylar İstanbul'daki ilk sabahında otelciye ilk soru olarak, burada iş bulmasının mümkün olup olamayacağını sormasıyla başlamıştır. Otelci ona Tophane'deki askeri binada toplar için araba yapabileceği cevabını vermiş, Döbel'in ricası üzerine kendisine bir adet rehber bulmuştur. Rehberle beraber sadrazamın sarayına doğru yol almışlar ve kabul odasının kapısında duran görevliye isteklerini iletmışlerdir. Sadrazamla görüştüğünü satırlarında vurgulamış olan Döbel'in anlattıkları şu şekilde cereyan etmiştir:

¹⁶⁴ A.e., s. 246-247.

¹⁶⁵ Hatta insanların İstanbul'da uyumaya gittiklerinde Roma'da şamatanın daha yeni başladığına, her iki şehirde de sokak aydınlatması olmadığına ancak her ikisinin de sebeplerinin aynı olup olmadığını gerçekten şüpheli olduğuna dair örnek bile verilmiştir. Kellner-Heinkele, Haenschild, a.g.e., s. 54.

¹⁶⁶ Döbel, a.g.e., s. 107.

Türk usulüne göre ellerimi göğsümün üzerinde çaprazlayıp başımı eğerek referans yaptım ve sadrazama 'hayırlı sabahlar' temennisinde bulundum. Alman dilinde bildiği bütün kelimelerle hor gören bir şekilde karşılık verdi. Ondan sonra tercüman söze başladı. Ona Türklerin henüz uzak ve gerisinde olduğu Avrupa tarzında araba tamirciliği görevini elde edip edemeyeceğimi sordurttum. Bunun öncesinde uzmanlığımdan bir örneği kanıt olarak göstermemi rica etmişti. Henüz bugün o askeri binaya gitmem ve denemenin bir parçası olarak bir tekerlek hazırlamam gerektiği cevabını aldım. Aynı anda tercümana hala eksik olan şeyleri tedarik etmem amacıyla yanımda kalmasını emretti. Ancak yarın işe başlayabileceğimi, çünkü bugünün hala Noel Bayramı olduğu cevabını verdim.¹⁶⁷

Sıradan olarak adlandırılabilir bir Alman vatandaşının iş için sadrazamla yüz yüze görüşme yapabilmesi başlı başına ilginç gözükmiştir. Döbel'in Noel dolayısıyla deneme işine daha geç başlamak istemesi ve sadrazamın buna saygı göstermesi de ayrıca dikkate değer olmuştur. Ertesi gün, bundan sonra bulunduracağı araç gereçlerini teslim almak için limana gitmiş ve daha sonra gemiyle Tophane'ye geçmiştir. İki gün süren deneme süresini, zanaatkârların performansını ve nihayetinde gene bizzat sadrazamla yapılan pazarlığı ise şu şekilde anlatmıştır:

Tekerlek parmağı üzerinde zorlukla çalıştılar, tekerlek üretmek için bu yolla 12-14 gün harcanırdı ve bununla beraber sadece doğal ihtiyaçlarını giderdiler. Perişan işlerinden usanmış gördüğümde işe koyuldum ve bütün işçiler etrafımda merakla durdular. Marangoz tezgâhının yanında, üzerinde tekerleği tamamlarken yeterince şaşkınlık gösteremediler ve ben de onların bir yerden bir başkasına doğru boş boş gezmelerine yeterince şaşkınlık göstermedim. Sadrazam bizzat ziyaretiyle beni şerefliendirdi ve nasıl çalıştığımı görmek istedi. Tahta tekerin bittiği ve güzelce temizlendiği ertesi gün tekrar geldi. Benim işçiliğimin Türk işçiliğinden ne kadar farklı olduğuna ikna oldu. Öyleyse benim atölyede bulunan gençlerin eğitimini üstlenmeye, atölyeyi kendi tarzıma göre düzenlemeye istekli olup olmadığını ve emeğim için ne kadar maaş talep ettiğimi sordurttu. Aylık 50 kron, düzenlemesi yapılmış bir evde bedava kalma, kısa zaman içinde bu el işçiliğini öğrenemeyeceklerinden üç yıl olarak belirlediğim öğrenim süresinin devamlılığı amacıyla, her iki tarafa ait yükümlülüklerin yerine getirilmesi gerektiğini içeren yazılı bir kontrat talep ettim. Bu talepler yüzünden hoşnutsuz, kafasını iki yana sallayan sadrazam, birkaç defa yukarı aşağı kararsızca gidip geldi ve sonunda bana bedava kalma hariç günlük bir kron teklifini yaptırttı. Bu anlaşmanın kabulü için gösterdiğim isteksizliği fark etti, atölyeden ayrıldı. Daha sonra tamamlanan deneme işi için bana ücret olarak, Konstantinapol'de kaldığım süre içinde bana tahsil edilmiş bir evde bedava kalmamı uygun görmüştü.¹⁶⁸

¹⁶⁷ A.e., s. 96-98.

¹⁶⁸ A.e., s. 98-100.

Döbel'in çalışanların yavaşlığını, bezginliklerini, boş boş dolanmalarını alaycı bir dille anlattığı görülmüştür. Diğer Alman seyyahların anlatılarındaki zanaatkârlarla karşılaştığımız zaman olumsuz bir durum ortaya çıkmıştır. Fakat burada dükkânda çalışanlar değil, orduda çalışanlar bahis konusu edilmiştir. Anlatılanlar, araba yapımında Batı'nın teknik olarak o zamanlar daha ileride olduğunu kanıtlar nitelikte gözükmiştir. Döbel bu farklı tekniği öğretmek istemiş, fakat anlaşma sağlanamamıştır.

İstanbul'da dikkate değer başka bir çalışan grup ise seyyar satıcılar olmuştur. Wilhelm Endriss semte ismini vermesi doğal olan her merkez cami etrafında kahvehaneleriyle ve insanların günlük yaşam gereksinimlerini karşılayan az veya çok sayıda dükkânlarıyla bir çarşı bulunduğunu belirtmiş ve sonrasında sadece bu yerlerde satış yapılmadığını, kapı kapı gezen satıcıların ve onlardaki makas bileycilerine benzeyen seyyar el işçilerinin sokaklarda mevzilediğini yazmıştır.¹⁶⁹ İstanbul'da seyyar satıcılar, diğer büyük şehirlerle karşılaştırılmayacak kadar fazla miktarda olmuşlardır. Paul Lindau kaldığı otelin penceresinden kendini eğlendirmek için seyyar satıcıları saymış ve bir dakika içinde yeteri kadar şanslı olunursa yirmiden yirmi beşe kadar farklı şekilde bağırın insanın geçip gitmesinin izlenilebileceğini ifade etmiştir. Seyyah onlarla ilgili bilgiler verirken de abartılı üslubunu sürdürmüştür:

Şafaktan gecenin geç saatlerine kadar sürekli orayı burayı gezen seyyar satıcılar, akla gelebilecek her türlü malı satışa sunarlar. Dar, çarpık, hınca hınç dolu sokaklarda ayrı ayrı malların hepsini kendilerine has tarzlarında ve bağırarak satarlar. Sokak çığırkanları her yerde vardır ve özellikle de tüm büyük şehirlerde olması hiçbir zaman şaşırtıcı değildir. Fakat burada hayret verici ve rahatsız edici olan bağırın satıcıların çok sayıda oluşlarıdır. ... Akla gelebilecek tüm temel gıda ürünleri: süt, sebze, meyve, fırından çıkan yiyecekler, balıklar, içlerinde koyun bağırsağı gibi lezzetli yiyeceklerin olduğu etler, uzun bir çubuğun çevresinde kıpır kıpır eden vicik vicik şekerli şeyler, ayrıca akla gelebilecek tüm kumaş elbiseler, ucuz takılar, oyuncaklar, halılar, bastonlar - sonu olmayan bir liste yapmalıydım, olabildiğince eksiksiz yapmak

¹⁶⁹ Endriss, **a.g.e.**, s. 244.

*istedim. Kısacası, herhangi bir şekilde satılabilecek her şey, acayip, bazen vızıldayan, yarı bağırıp çağırın yarı uluyan monoton bir şarkı içerisinde satışa sunuluyordu.*¹⁷⁰

Lindau'nun burada temel şikâyeti, seyyar satıcıların yaptıkları gürültü olmuştur. Lindau, seyyar satıcıları yaptıkları gürültü yüzünden durdurmak için budalaca bir istek duymuş olduğunu yazısının daha sonraki bir kısmında belirtmiş, genel çerçevede gürültü konusunda “gün boyunca sürekli değişen ve aralıksız faaliyet gösteren gürültü patırtı dizileri” ile İstanbul'un farkını ortaya koyduğunu da buna eklemiştir.¹⁷¹

2.4. Seyahatnamelerde İstanbul'un Kamu Hizmeti Veren Yapıları

2.4.1. Camiler

Suriçi bölgesinde yer alan camilerin birçoğu, muhteşem mimarileri ile tarih ve kültür açısından şehrin en önemli eserleri arasında sayılmışlardır. Camilere bu sebeplerle sadece Müslümanlar önem vermemiş, farklı dinlere mensup seyyahlar da ilgi göstermişlerdir. Lakin farklı dinlere mensup kişilerin camilere ayak basmasından hoşlanılmadığına ve bunu yapanların sert tepkilerle karşılaşabileceğine dair endişeler varlıklarını sürekli korumuştur.¹⁷² Avrupa'da bu konuya değinen yazıların zaman zaman ciddi uyarılar içermesi de camileri ziyaret etme niyetinde olanları etkilemiştir.

¹⁷⁰ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 127-128.

¹⁷¹ Burada seyyah, seyyar satıcıların çıkardığı gürültülerden başka, araba tekerlerinin ve arabacının sesinden, akşam saatlerinde ise metalik dükkân panjurlarının aşağı doğru bırakılmasının yol açtığı gök gürültüsü gibi seslerden, köpeklerin uluma ve havlamalarının geceleyin katlanılmaz olmasından, gün içindeki gürültü patırtıyla fazlasıyla şiddetli bir uyuşmazlığı olmayan bekçinin kaldırma metal tokmaklı sopasıyla muntazam olarak vurmasından da şikâyet etmiş ve bütün bu hallerden memnuniyetsizliğini alaylı bir şekilde dile getirmiştir. **A.e.**, s. 127-129.

¹⁷² Bu durum sadece camilere giriş özelinde olmamış, akla gelebilecek her türlü dini hassasiyet söz konusu olduğunda da görülmüştür. Örneğin Ida Pfeiffer yeşil giymeme konusunda uyarıldığından bahsetmiştir: “Muhammed soyundan gelen her Türk erkeği veya Türk kadını, ya yeşil bir elbise ya da yeşil bir kavuk giyerler. Hemen hemen herkes tarafından giyilemeyen bu renk onlar için çok kutsaldır. Eğer belaya bulaşmak istemiyorsanız, bizzat Frenkler bu renk kıyafetleri giymekten kaçınmanızı tavsiye ediyorlar.” Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 42.

Bunların arasında Müslümanlar tarafından kutsal sayılan büyük camilerin hem içerisi, hem de Avrupa meydanlarında benzerleri olan kentsel faaliyetlere sahip avluları için Müslümanların *kâfir* olanları dışarıda tutmaya eğilimli oldukları ve Hıristiyan ziyaretçiler için girişlerin kolay olmadığı konusunda uyarılar dikkat çekmiştir.¹⁷³ Ayrıca sataşmaların meydana gelmesinin ve Türklerin camilerine girilmesini nadiren bir Frenk'e layık görmesinin üzücü bir durum olduğu anlatılmıştır.¹⁷⁴ Savaş zamanları gibi dini hassasiyetin yüksek olduğu zamanlarda ziyaretler oldukça tehlikeli bir hal almıştır. 1860 yılına ait bir İstanbul turist rehberinde ise ziyaretlerin ibadet saatleri dışında yapılması, önlem olarak fes giyilmesi ve kendi dillerinde yüksek sesle konuşulmaması gibi hususlar dikkat çekmiştir.¹⁷⁵

Fakat zamanla camilere girememe veya girenlere kötü muamelede bulunma konusunun, bazı ufak tefek münferit olaylar yaşanmasına karşın, biraz abartılı olduğu ve gerçekleri kesinlikle yansıtmadığı görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır. Örneğin 19. yüzyıl sonlarında Georgina Max Müller camilerin oldukça rahat gezilebildiğini ve aksi söylentilere kulak asılmaması gerektiğini anlatmıştır:

Bugün bir ecnebi, biraz gayretle İstanbul'un başlıca bütün abidelerine rahat rahat girebilir. Evet, her gittiğimiz yere bir miktar bahşış bırakmamız icap ediyor, fakat Türklerin camilere giren yabancılara surat astıkları ve kötü muamele ettikleri hikâyeleri tamamıyla hayal mahsulü uydurmalarıdır. Türkler mütemadiyen tebessüm etmiyorlar, yulşıp sırtmıyorlar, fakat bütün bu 'Gâvur köpeklerin' hepsini öldürmek istedikleri inancı doğrudan doğruya bazı korkak seyyahların kendi şahsi garaz hislerinin mahsulüdür. Muayyen yerler yasaklanmıştır. Şayet bir kimse cehaletten veya meraktan bu yerlere girerse, Türkler gayet açık bir dille buralara girilmesinden hoşlanmadıklarını söylerler; fakat bu tasvip etmeyişlerini hiçbir zaman bıçak çekerek bildirmeyi hayal dahi etmezler.¹⁷⁶

¹⁷³ Schiffer, **a.g.e.**, s. 153.

¹⁷⁴ Bahsedilen konu bakımından da Hıristiyan ülkelerde daha az kısıtlama yapılmadığı, zira örneğin Roma'da Yahudilere kiliselere girmelerinin tavsiye edilmediği gibi yorumlara da rastlanmıştır. Kellner-Heinkele, Haenschild, **a.g.e.**, s. 37.

¹⁷⁵ Beydilli, **a.g.m.**, s. 32-33.

¹⁷⁶ Müller, **a.g.e.**, s. 111.

Eyüp Sultan Cami, Türkler tarafından bu kutsal yerlerden biri olarak görülmüştür. Moritz Busch da bu yerin çok kutsal sayıldığını, Frenklerin camiye ve türbeye girmelerinin çok zor olduğunu, fakat en azından ikincisine bir göz atmanın tamamıyla imkânsız olmadığını belirtmiştir.¹⁷⁷ Buradan Türklerin durumdan rahatsız olsalar bile şiddete başvurmadıkları ve gerekirse sadece uyarıda buldukları anlaşılmıştır. Zaten seyyahlar da yıllar geçtikçe camilere girme konusunda daha rahat davranmaya başlamışlardır.

Hatta bazı seyyahlar Türkleri namaz kılarken bile gözlemlemişlerdir. Ziyaret edilen camilerin başında tarihi ve mimari özelliklerinin yanında eskiden büyük bir kilise olması sebebiyle Ayasofya gelmiştir. 19. yüzyıl sonlarında burayı ziyaret ederken herhangi bir sorun yaşamamış olan Paul Lindau, namaz kılanlarla ilgili gözlemlerini anlatmıştır:

Müslümanlar bilindiği üzere namazları esnasında Mekke doğrultusuna yöneliyorlar. Ayasofya'yı inşa eden Hıristiyanlar Mekke'yi doğal olarak önemsemediler ve bu durumda bütün iç düzen İslam vazifesi için, Hıristiyan kilisesinin Müslüman ibadethanesine dönüşümü esnasında, eski Hıristiyan kilisesinin mimari kurulumuna çirkin bir tezat içerisinde ortaya konulmalıydı. Mekke'ye çevrilmiş mihrap denilen sunak eğri yerleştirilmiş olmalıdır ve bundan böyle artık apsisin ortasında durmamıştır. Ortadaki tüm hasırlar ve seccadeler bu mihraba paraleldir, yani eğri serilmişlerdir. Hayret verici ve nahoş gözüküyor. ... Bunların her birinin esnasında, yüzlerce belki binlerce eşzamanlı gerçekleştirilen hareketlerden haliyle, en yüksek kıvrımlardan yankılanan nadir bir uğultu meydana geldi. İlk bakışta bu görüntüler bir çeşit İsveç sağlık jimnastiği gibi bana oldukça dünyevi geldi, fakat yukarıdan aşağıya namaz kılanları tuhaf eğilme bükülmeleri ve yükselip alçalmaları içerisinde sadece biraz inceledikten sonra, Tanrıya bu şekilde görevini yerine getirme bana diğer her birinden daha tuhaf gözükmedi. Müslümanların derin ciddiyeti ve kendilerini vererek yaptıkları dini egzersizli ibadetleri törensel bir etki bıraktı.¹⁷⁸

Sonuç olarak, Avrupalı seyyahların camileri görme istekleri belki başlarda hoş karşılanmamış olsa da zamanla bu isteğe hoşgörüyle yaklaşıldığı görülmüştür. Zaten Türkler konusunda en önyargılı olan seyyahlar bile onların hoşgörü konusunda

¹⁷⁷ Busch, **a.g.e.**, s. 47.

¹⁷⁸ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 173-176.

haklarını teslim etmişlerdir. Bu yüzden hoşgörü hususunda Amand von Schweiger-Lerchenfeld'in düşünceleri dikkate değer gözükmiştir. Türklerin büyük bir gerileme içerisinde bulunduğunu, sürekli olarak gelen sağlam Batı kültürü karşısında iş korkağı ve düşünce tembeli Asyalının gerilemesinin yaşanan doğal sürecin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu ifade ettikten sonra Türklerin sadece bir tek konuda iyi bir isim yapmış olduklarını ve de onun inanç karşısında gösterdikleri hoşgörülerini olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁹

2.4.2. Kahvehaneler

Osmanlı'da önceleri kıraathane, yani okuma yeri olarak tasarlanan kahvehaneler zaman içerisinde tavla ve dama gibi oyunların oynandığı, ortaoyununun sergilendiği çok fonksiyonlu yerler haline gelmişlerdir. Ayrıca adeta birer mahalle meclisi işlevine de sahip olan mahalle kahveleri ise toplumsal dayanışmayı kuvvetlendirmişler ve gündelik hayatın toplumsal yönünü yakından ilgilendirmişlerdir.¹⁸⁰ Şehrin ticari bölgelerinde yoğunlaşmış kahvehanelerden farklı olarak mahallelerin cami, çarşı, hamam gibi kamusal mekânlarına eklenen bu kahvehanelerde mahalle sakinleri bir araya gelmişler ve çevrelerinde neler olup bittiği ile ilgili birbirlerini bilgilendirmişlerdir.¹⁸¹ Böylece kahvehaneler ekonomik ve toplumsal hayata etki etmeye başlayıp yayılmışlar, farklı ekonomik ve sosyal statüden insanların aynı yerde buluşmasına imkân sağlamışlardır. Ayrıca tüm bu niteliklerinden dolayı, devletin krize girdiği dönemlerde muhalefet merkezi olma ve düzeni yıkma potansiyelleri de açığa çıkmıştır.¹⁸² Nitekim İstanbul'da çıkan ihtilallerde kahvehanelerin oynadıkları roller bu duruma örnek oluşturmuştur. Kapatılmalarını emreden sayısız emir mevcut olmasına rağmen bunlar etkisiz

¹⁷⁹ Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 269.

¹⁸⁰ Işın, **a.g.e.**, s. 240-241.

¹⁸¹ Selma Akyazıcı Özkoçak, "Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri", **Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, Ed. Ahmet Yaşar, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 21.

¹⁸² Ahmet Yaşar, "Külliyen Ref'ten İbretten L'il-Gayr'e: Erken Modern Osmanlı'da Kahvehane Yasaklamaları", **Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, Ed. Ahmet Yaşar, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 40-41.

kalmışlardır.¹⁸³ Sonuç olarak kahvehanelerin gündelik hayatta etkinlikleri giderek artmış ve tiyatro, berber dükkânı, okuma salonu, siyasi kulüp, kumarhane, afyon tüketimi, vs. ile ilişkilendirilen çok yönlü kamusal mekânlar haline gelmişlerdir.¹⁸⁴

Halk ile ilgili gözlemlerde bulunmak için önemli mekânlar olan kahvehaneler, seyyahların da ilgisini çekmiştir. Örneğin İstanbul'un geleneksel kahvehanelerini incelemiş olan Ida Pfeiffer'ın, berber işlevi de gören bir kahvehaneye ve tek kişilik gösteri yapılan başka bir kahvehaneye dair gözlemleri olmuştur:

Konstantinapol şehrine bu seferlik elveda demeden ve Pera'ya geri gitmeden önce, orada aynı zamanda Türklerin kendine özgü yaşamını görme amacıyla refakatçimden beni bazı kahvehanelere götürmesini rica ettim. Gerçi zaten Yergöğü ve İbrail'de böyle yerlerin önceden tadını almıştım, yalnızca bu imparatorluk şehrinde onların biraz daha hoş ve güzel olduğunu düşündüm. Fakat bu varsayımdan ilk olarak girişte ümidimi kestim. Sefil, pasaklı bir oda içerisinde Türklerin, Rumların, Ermenilerin ve diğerlerinin tahta divanlar üzerinde bacaklarını çapraz bağdaş kurarak oturmaları, tütürmeleri ve kahve içmeleri, gördüğümde ortaya çıkanların tamamıydı. Bir ikincisinde büyük bir tiksintiyle kahve odasının aynı zamanda bir berber odasını temsil ettiğini gördüm; bir tarafta kahve servis edilirken, diğer tarafta Türk'ün birinin kafası dosdoğru tıraşlanıyordu. Kan dökülmeleri bizzat bu odada oluyordu. Şahsen kan almaların bu odada yapılmış olması gerekirdi. ... Biraz daha iyi bir kahvehanede masal anlatıcısı denilenlerden birini bulduk. Dinleyiciler yarım çember içinde oturuyorlar, anlatıcı başlarında duruyordu. Binbir Gece'den öyküsüne tamamen sakin şekilde başladı, devamında coşkunu haliyle yükseldi, sonunda gezici bir sahnenin, etmenleri en iyi veren oyuncusuna benzer eylem ve haykırış içinde düştü.¹⁸⁵

Selimiye Kışlası yakınlarındaki bilinen bir kahvehaneyi ziyaret etmiş olan Theodor Schuchardt ise bu Türk kahve işletmesinin yaz ve kış ziyaret için tasarlandığını, bir bahçe ve bir odadan oluştuğunu belirtmiştir. Bahçedeki çeşmeden ve kahvehanenin sahibi olarak kahvecinin mahallenin müdürü gibi davrandığından bahsettikten sonra

¹⁸³ Yaşanan ayaklanmalar sonrası, 1828'de II. Mahmud da benzer bir girişimde bulunmuş ve hepsinin birden kapatılmasını emretmiştir. Fakat kahvehanelerin çoğu bir anda berber dükkânlarına dönüşmüş, dükkânların dibinde sadece bir perdeyle kapatılmış bölümler sigara ve kahve tiryakilerinin barınağı haline gelmişlerdir. Jean Henri Abdolonyme Ubicini, **1855'de Türkiye**, Çev. Ayda Düz, 2c., İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, C:II, s. 67.

¹⁸⁴ Uğur Kömeçoğlu, "Homo Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kamusal ve Toplumsal: Osmanlı Kahvehaneleri", **Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, Ed. Ahmet Yaşar, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 69-70.

¹⁸⁵ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 58-60.

Schuchardt, iç taraftaki divanları anlatmıştır: “Aşırı parlak odaların iç tarafına dağılan güzel yastıklı, arkalığı olmayan divanlar öyle genişler ki, mevcut oyun kâğıtlarını oynayan Osmanlılar ve Yunanlar bunun üzerine tamamen rahatça yayılarak veya üzerine bacaklarını düzgün şekilde bağdaş kurarak oturabiliyorlar.” İçeriye girdikten sonra selamlarına hızlı ve arkadaşça selam veren, bundan sonra ise genel olarak tekrar sessizliğe gömülen, yaklaşık 8-10 kişinin mevcut olduğu bilgisini veren Schuchardt, başlarda yanındakiler ile birlikte ortamdan etkilenip sessizliğe bürünmüştür: “Biz de sohbetimizde ilkin sessiz yol aldık, fakat burada bu şekil sohbet etmek benim hoşuma az gitti, böylece birazdan açık şekilde duyulabilir bir Almancaya geçtik.” Sürekli fincanları yıkayan, kahve çekirdeklerini ezen, kömürleri körükleyen, kahve pişiren kahveciyi de gözlemlemeyi ihmal etmemiştir: “Kahve pişirmenin gidişatını başından beri gözlemlemeye ilk defa burada fırsatım oldu ve bu durumun kendisi fazlasıyla kendine özgü şey sunuyor, Batı Avrupa'da ondan ithal edilen yöntem çok fazla farklılık gösteriyor.” Sonrasında Türk kahvesi üzerine uzun bilgiler vermiş olan seyyah, mekânda tütün içmekte kullanılan aletlere de kısaca değinmiştir:

Bütün adamlar kahvehanede tütün içiyor, kendi çubuklarını yanında getirmişler veya genel amaçlı kullanım için olan çubuk-pipoları ve su nargilelerini kullanıyorlar. Şimdi bunun gibi yabancı ağızlıklardan içmek her zaman hoş olmuyor. Bu yüzden sağlam kâğıttan bir bandın (bundan başka özellikle kartvizitler tamamen iyi uyar) dar bir boruya sarılması ve aynı şeyin eklenmiş uç olarak kullanılması güzelce yapılıyor.

Asya yakasında yer alan Fenerbahçe'yi de gezmiş olan Schuchardt, orada deniz fenerinin yakınlarına yapılmış oldukça basit bir Türk kahvehanesini keşfetmiştir: “Harabe olmasa da basık, loş, dar ve rutubetli yerin içinde durmak kesinlikle uygun değildi ve deniz kıyısına, yazın deniz banyosuna mükemmel uyan koy kenarına kahve almayı yeğledik.”¹⁸⁶

¹⁸⁶ Schuchardt, a.g.e., s. 288-291.

Seyahatnamelerde geleneksel Türk kahvehanelerinin, Avrupa’da veya Pera’da yer alan modern kafelere göre ilkel olan, genellikle tütün içilen ve insanların boş boş sessizce oturdukları yerler olarak tasvir edildikleri görülmüştür. Richard von und zu Eisenstein’in anlatımında da bu durum gözükümüştür: “Şehirde sıkça çok sayıdaki Türk’ün doluştuğu ve çoğunlukla bacaklarını bağdaş kurarak boş boş oturduğu oldukça ilkel kahvehaneler görülür.”¹⁸⁷ Suriçi’nde gezmekte olan Woldemar Urban da buna yakın bir anlatım ortaya koymuştur: “Küçük kahvehanelerde alaca kaftanları içinde sarıklı Türkler yanlarında kahveyle çubukla oturuyorlar ve ağır bir durgunluk içindelerken önlerinden insan seli akıp gidiyor.”¹⁸⁸ Aydos Dağı’nı gezmeden önce, öğlen tutulduğu yağmur sonucu ertesi günün sabahına kadar zorunlu olarak Yakacık Köyü kahvehanesinde kalan Wilhelm Endriss de benzer şeylerden bahsetmiştir: “Orada olanların çoğu sohbet ederek ve sigara içerek, küçük saz iskemleler üzerinde veya geniş yüksek duvar boyunca uzanan bir bankta oturuyorlardı, bazıları etrafındakilerin de ilgiyle izlediği tavla oynuyorlardı, zaman zaman biri bir fincan kahve veya nargile istiyordu.”¹⁸⁹ Başka bir gezisinde ise Endriss, İstanbul ve İzmit arasında yer alan Diliskelesi’ndeki kahvehaneye girerken selam verdiğiğinde, tıka basa dolu olan mekânda o kadar yoğun bir sigara duman vardır ki selamına kimlerin karşılık verdiğini görememiştir. Daha sonra yer ve insanlar hakkında uzun bilgiler veren Endriss’in anlattıkları, kahvehanenin berber ve konaklama işlevlerine de sahip olduğunu göstermiştir:

Görülecek fazla bir şey yoktu, zira can sıkıcı mekân bütün Türk ülkesindeki diğerleri gibi görünüyordu. Dört köşeli mekânın üç tarafındaki yüksek ve geniş banklar sıkı şekilde sigara ve kahve içen erkeklerle işgal olmuştu. Böyle bir topluluk çok renkli görünür, çünkü kıyafet çok renkli seçilir ve kırmızı fes genel başlıktır. Çoğu köylü hafif fesinin etrafına destek olması için bir bez sarmıştır. İstanbul'un asil beyefendileri gibi başlıklarını sık sık ütöletmek için fırsatları ve maddi imkânları yoktur. Bir hacı gururla yeşil bir bez taşıırken, hoca ve köyün imamı fesindeki beyaz bezle, müstakbel kefeniyle ayırt edilir. Mekânın dördüncü tarafında bir zamanlar 'büfe' vardı, yani odun kömürüyle ısıtılan ocak ve fincanların, fincan tabaklarının, pirinç tencerelerin ve birkaç nargilenin

¹⁸⁷ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 155.

¹⁸⁸ Urban, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁸⁹ Endriss, **a.g.e.**, s. 26-27.

konduğu tezgâh; ayrıca yanında yüksek, bir korkulukla çevrili, fakir bir seyyahın düz, ama çok sert döşeme üzerinde ucuza geceleyeceği yer bulduğu platform. Büyük bir koltuk ile renkli kâğıt çiçeklerle süslü bir ayna duruyordu ve her yerde olduğu gibi kahvecinin aynı zamanda köyün berberi de olduğunu gösteriyordu. Sayısız teneke ve karton kırık camların yerini alırken, pencerelerde kalan birkaç cam parçası, ahşaptan ve kerpiçten yapılmış binanın çok geride kalmış yapılma zamanını hatırlatıyordu.¹⁹⁰

Buradaki anlatımda da ilkellik vurgusu yapılmıştır. Böyle vurgular, seyyahların modern kafelere alışmış olmalarından dolayı, şaşkınlıklarının bir yansıması olmuştur.

2.4.3. Hanlar

İktisadi önemi çarşılar kadar olmayan, daha ziyade tüccarların geçici olarak kalmaları sebebiyle iktisadi yaşamı dolaylı olarak etkileyen hanlar da İstanbul ile ilgili seyahatnamelerde önemli yer tutmuşlardır. Önceleri hanlar Hristiyan olarak sadece yerli halktan sayılan Ermenilerin ve Rumların kalabildiği yerlerken, daha sonraları hangi dinden veya ırktan olursa olsun herkesin kalabildiği yerlere dönüşmüşlerdir. Gerçekten de 19. yüzyılın ilk yarısında, yerli halk dışındaki Hristiyanların hanlarda kalma yaşağının sıkı uygulandığı görülmüştür. Örneğin Kellner-Heinkele ile Haenschild'in 18. ve 19. yüzyılda yayımlanmış seyahatnameler üzerinden Osmanlı Devleti'ni ele alan çalışmasında hanlarla ilgili kısa bilgiler verilirken, yerli halk dışındaki Hristiyanların hanlarda kalamadığından da bahsedilmiştir:

Hanlar hükümet tarafından seyyah tüccarlar ile onların kervanları için yapılmıştır. Yine onların yardımıyla burada oldukça temiz görünümlü uşakların görev yapmasına olanak sağlanmıştır. Ne ahırlar için, ne de yatak için para ödenmez. Ama odada yataktan başka bir şey yoktur. Yiyeceklerle şahsen ilgilenmeleri gerekir veya uşaklar yardımıyla getirebilirler. Buna yardıma karşın gidiş zamanı onlara bir ödül verirler. Bu hanlar oysa aslında sadece yerliler içindir, tabii tamamen yabancılardan esirgenmiştir.¹⁹¹

¹⁹⁰ A.e., s. 235-236.

¹⁹¹ Kellner-Heinkele, Haenschild, a.g.e., s. 52.

1651 yılında inşa edilen Valide Han, 210 odası ve üç avlusu ile ayrı bir yere sahip olmuştur.¹⁹² Johann von Österreich ise 1837 yılına ait seyahatnamesinde Valide Han'ı anlatırken 366 odası olması gerektiğinden, çoğu Ermeni ve Rum olan tüccarlar ve de eşyaları için kalacak yer olarak hizmet verdiğiinden bahsetmiştir.¹⁹³ Yüzyılın ortalarına gelindiğinde hanların hala yabancılar için kapalı olduğu görülmüştür.¹⁹⁴

Fakat zamanla şartların değiştiği görülmüştür. Bu değişiklikler 1881 yılında güncellenmiş üçüncü baskısı yayımlanan Moritz Busch'un kitabındaki betimlemelerinde çok net ifade edilmiştir:

*Konstantinopol'de yaklaşık 180 han vardır. Herhangi bir mimari güzelliğe sahip olmayan büyük taş yapılardır. Hangi dinden veya ırktan olursa olsun, seyyar tüccarlar kesin olarak burada kalabilir ve depoları kullanabilirler. Bu topluluklar burada masrafsız kalırlar. Bu da demek olur ki, sadece ayrılık zamanı uşaklara biraz bahşiş verirler. Bu binaların en iyilerinden biri 'Valide Han'dır. Han birbirlerinin aynısı ağaçlarla ve iki güzel çeşmeyle süslenmiştir. Handa bunlardan başka, zemin katında ahırlar ve depolar, sırayla dizilmiş küçük odaların bulunduğu üst üste üç koridor mevcuttur. Odalar temizdir, halılarla ve hanların mülk sahiplerinin başka araç gereçleriyle döşenmiştir. Bizzat onların döşedikleri bir yatak odasından daha fazlasına kimse sahip olmuyor ve en fakir olanlar aynı zenginler gibi kalıyorlar.*¹⁹⁵

20. yüzyıl başlarında İstanbul hanlarının birinde kalan Alfred Philippson ise deneyimlerini gayet rahat paylaşmıştır:

¹⁹² 18. yüzyılda ise hanların sayısı bir hayli fazlalaşmış ve Taş Han, Sümbüllü Han, Büyük Yeni Han gibi yeni tarzda hanlar inşa edilmiştir. 19. yüzyıl ortalarından itibaren ise arsa sorunu nedeniyle, geleneksel hanların inşasından ziyade "büro hanları" olarak anılan yapılar tercih edilmeye başlamıştır. Ahmet Yaşar, "İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı", **Osmanlı İstanbulu I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2013, s. 513.

¹⁹³ Österreich, Haan, **a.g.e.**, s. 149.

¹⁹⁴ Fransız yazar ve seyyah Gerard de Nerval de bu yüzyılın ortalarında yapmış olduğu Doğu seyahatinde, konuyla ilgili önemli bilgiler vermiştir. Nerval İstanbul'da tanıştığı bir Ermeni'ye Türkler arasında devamlı kalma isteğini belirtmiştir. Bu kişi kendisine İstanbul'da Türklerin arasında oturma isteğini biraz tuhaf karşıladığını ve Hristiyanlar için otel, han ya da kervansaray olmadığını anlatmıştır. Fakat Osmanlı tebaası olan Ermenilerin, Yahudilerin ve Rumların her zaman istedikleri yerde kalabildiğini yazmıştır. Sonra aynı kişi ona İranlı kılığın girerek Yıldız Han'da kalabileceği tavsiyesinde bulunmuştur. Nerval Müslümanların arasında Hristiyanların devamlı kalamayacağı hakkında uyarıldığını söylemeyi de ihmal etmemiştir. Nerval, **a.g.e.**, s. 44-45.

¹⁹⁵ Busch, **a.g.e.**, s. 76.

Zamanımın, uykumun ve yiyeceklerimin özgür efendisi olmak için, Hıristiyanlara tavsiye etmek isteyebileceğim, unutulmuş bir handa (kervansaray) kalmak için bizzat şehirdeydim. Kaldırım taşları ile döşeli kare avlusuna, sokaktan içeriye bir giriş kapısının yol gösterdiği ve tipik olarak sıkışık çarşı bölgesinde yer alan böyle bir handa kaldım. Avlusunda çeşme vardı. Zemin katta giriş kapısının yanında bir kahvehane, bazen de bir aş evi, bundan başka ahırlar, hayvan barınakları, depolar yapının içinde mevcuttu. Üst katta koridora açılan, manastırlardaki veya hapishanelerdeki hücrelere benzeyen, temiz ve تنها birkaç yatak odası yer alıyordu. Böyle bir hücre benim için düzgünce temizlendi ve daha sonra yatağım ile masam içine yerleştirildi. Ondan sonra neredeyse hiç rahatsız edilmedim. Yemek ya aşevinden getirildi ya da hizmetçim tarafından bizzat hazırlandı. Şehirdekilerde koyun ve keçi etleri daima bulunuyor.¹⁹⁶

Philippon, İstanbul'daki hanların yanında Türk köylerinde kaldığı han benzeri yerlerden de bahsetmeyi ihmal etmemiştir.¹⁹⁷

2.4.4. Hamamlar

Sözlük anlamı “ısıtan yer” demek olup “yikanma yeri” manasında kullanılan hamam, suyun ısıtılması suretiyle insanların yıkanması için yapılmıştır. İslam dininin temizlik üzerinde önemle durması sonucu hamamlara büyük önem verilmiş ve bu yüzden Türk şehirlerinin vazgeçilmez unsuru olmuşlardır.¹⁹⁸ Hamamlar sadece temizlik amacı ile gidilen yerler olmamışlar, eğlenme amacı ile de kullanılmışlar ve sosyal hayatın önemli bir parçası haline gelmişlerdir. Özel banyolar daha fazla tercih edilmeye başlayana kadar hamamlar, Osmanlı kültüründe çok önemli yere sahip

¹⁹⁶ Philippon, **a.g.e.**, s. 16-17.

¹⁹⁷ “Türk köylerinde, her mahallede işletilmesinin yükümlü kılındığı 'oda' veya 'yabancı evi' denilen yerlerde kalınır. Hem kâfi derecede su ve ekmeğin, hem de çoğu zaman atların yediği samanların kullanımı için ücret ödenmez. Bu 'odalar' türlü türlüdür. Bazen sefil, harap ve kirli kulübelerdir. Bazen de fiyakalı ve iyi muhafaza edilmiş yerlerdir. Bir tarafta üstü açık ocak yeri bulunur. Bundan başka kaçınılmaz olarak kahve takımları ve biraz yakacak odun vardır. Başka mobilyalar ve ev eşyaları bulunmaz, olsa olsa yerel gezginlerin yatakları için saklanan bazı örtüler bulunur. Bu yer rastlantısal bir şekilde orada geceleme isteyen herkesle mutlaka paylaşılır. Bazen 'odanın' yanında ahır da vardır. Yoksa hayvanlar çiftçilerin yanına yerleştirilir veya hırsızlık tehlikesi yoksa açık havada otlamaya bırakılır.” **A.e.**, s. 15.

¹⁹⁸ Semavi Eyice, “Hamam”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XV, s. 402.

olmuşlardır.¹⁹⁹ Yakın zamanlara kadar Osmanlı-Türk sosyal hayatında hamamlar, kadın erkek herkes için hem temizlik hem de sohbet ve eğlence yeri olma özelliklerini korumuşlardır. Özellikle kadınların en önemli eğlenme mekânı olmaları, kadın hamamları için bir hamam kültürünün oluşmasına sebep olmuştur.²⁰⁰

Seyyahlar arasında detaylı hamam tasvirleri yapmış olanlara rastlanmıştır. Nuru Osmaniye Cami yakınında bir hamama gitmiş olan Leopold von Haan bunlardan biri olmuştur. Hamamın az sıcak, sıcak, aşırı sıcak olan üç ana kısmı olduğunu belirtmiş ve aşırı sıcak bulunduğu üçüncü kısımdaki tellaktan da bahsetmiştir:

Hamama gelen, merkezdeki yükselti üzerinde sırt üste gelecek şekilde boylu boyunca uzanır. Sadece kalçasının çevresinde bez olan hamam görevlisi yanına diz çöker, elleriyle onu uzun süre ovup sıkar, bunun yanında fazla ter içinde kalana kadar da büküp döndürür. Sonra onun ayağa kalkmasına ve su havuzlarından birinin yanına oturmasına izin verir, üzerine sıcak su döker. Sonra devetüyü bir eldiven giyer ve eldivenle onu keselemesi ile bütün kirler gözeneklerden atılana kadar üzerine art arda suları boşaltması, uzun süre devam eder. Üstüne köpüklü sabunlu bir kovayı getirir ve ona sürer, tekrar keseler. Son olarak yıkayarak temizler ve kurular, bununla banyo bitmiş olur. Hamama gelen şimdi biraz serinleyeceği ikinci kısma yine girer, sonra tekrar giyineceği (burada giyinme soyunma yapılıyor, peştamallar burada da takılıyor) birinci kısımda önceden anlatılan platformlar üzerinde yanında bir kahve fincanı ve çubukla dinlenir.

Haan bazı hamamların muazzam büyüklükte olduklarını ve buradaki üç kısmın her birinde, bir veya daha fazla hususi odanın bulunduğunu anlattıklarına eklemiştir.²⁰¹

Moritz Busch ise hamamda yapılan nargile keyfinden ve fiyatlardan bahsetmiştir:

Buradaki koridorda yer alan sofalardan birine yerleşilir, kuru keten bezle örtünülür ve sonra yanında kahve veya şerbet olan, bir çubuk veya nargile ile tüm iyi niyetlerle dünyaya nispet yaparak huzurlu, hayalperest bir dinginlik

¹⁹⁹ Evliya Çelebi bazı hamamların bostancılar, pazarcılar, yeniçeriler, nakkaşlar, cerrahlar, veliler, şairler, dervişler, gemiciler, imamlar, taşçılar gibi toplumun belirli bir kesimine ayrıldığı bilgisini vermiştir ki bu da hamamların sosyal hayatın merkezlerinden biri olduğunu göstermiştir. Işın, **a.g.e.**, s. 261.

²⁰⁰ Batılı yazarlardan bazıları bu kültürü hayali unsurlarla abartmış, aşağı seviyede eğlence mekânları olarak tanıtmışlardır. Fakat bazı seyyahlar ve oryantalistler arasında sağlıklı bilgiler verenlerle de karşılaşmıştır. Mustafa Uzun, Nurettin Albayrak, “Hamam”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XV, s. 430-433.

²⁰¹ Österreich, Haan, **a.g.e.**, s. 160-161.

içinde uzun bir zaman geçirilir. Sonra giyinilir ve uzaklaşılır. ... Tüm bu prosedür yaklaşık iki saat sürer ve serinlemeler ayrı tutulursa yaklaşık altı kuruş tutar. Kahve, şerbet ve çubuk getirilirse, o zaman on kuruşluk yüksek bedel olur. Büyük hamamlar birkaç sırayla, her biri üç küçük odacıktan oluşan özel odalardan donatır. Onun kullanımı için genellikle umumi hamam odalarınınkinin yarısı kadar daha ödenir.

Busch kadınların doğal olarak ayrı hamamları olduğunu, fakat esasında erkeklerinkinden bir farkları olmadığını da dile getirmiştir: “Kadın hamamları açıklananlardan sadece kadın cinsinin hizmetinde ve gözetiminde olmaları suretiyle farklıdırlar.”²⁰²

Kadınların hamamlarından şehrin tüm haberlerinin konuşulduğu, dedikoduların uydurulduğu, vs. kadınların kahve evi olarak söz edildiği görülmüştür. Seyahatnamelerde geleneksel kahvehanelerden nasıl erkeklerin kendine özgü iletişim yerleri olarak bahsediliyorsa, hamamlardan da kadınların kendine özgü iletişim yerleri olarak bahsedilmiştir. Hamam kadınlar için dedikodu, haber ve eğlence merkezi olarak anlatılmıştır.²⁰³ Örneğin Ida Pfeiffer, çarşıların ve hamamların Türk kadın milletinin toplanma ve eğlenme yerleri olduğunu belirtmiştir: “Satın alma ve yıkanma bahanesiyle sıkça günün yarısında yavaş yavaş dolanırlar ve muhabbetlerle, gönül maceralarıyla, ürünlere bakmayla kendilerini eğlendirirler.”²⁰⁴ Hamam ve kadınların buradaki eğlenceleri kültürel olarak ön plana çıkarılmıştır. Kadınların kendilerine bir nevi özgürlük alanı olarak hamamı seçtiklerinin üzerinde durulmuştur. Ida von Hahn-Hahn’a göre bu seçimin nedeni daha uygun bir ortamda rahatlama ve diğer arkadaşları ile ortak toplumsal faaliyetleri gerçekleştirme isteği olmuştur. Buna örnek olarak, oğulları için bir gelin seçmeyi veya düğüne hazırlık töreni yapmayı vermiştir.²⁰⁵ Kadınlar her zaman istedikleri gibi hamama gidememiş

²⁰² Busch, **a.g.e.**, s. 75.

²⁰³ Schiffer, **a.g.e.**, s. 283.

²⁰⁴ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 52-54.

²⁰⁵ Hahn-Hahn ayrıca gördüğü kadınların bedenlerinin erken yıpranmış olduğunu düşünmüştür. Çünkü onların “erken evlenmelerinin, çok hamama gitmelerinin, çok tatlı ve hamur işi yemelerinin sinirlerini gevşettiğini; 12, 13 veya 14 yaşında evlendiklerini ve 30 yaşına geldiklerinde solduklarını” yazmıştır. Kadriye Öztürk, “Ida von Hahn-Hahn’ın ‘Orientalische Briefe’ ve Lady Mary Montagu’nun ‘Briefe

ve bunun için kocalarından izin almışlarsa da bu durum özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra değişime uğramıştır.²⁰⁶ Değişim olarak adlandırılabilir başka bir şey ise deniz hamamlarının gündelik hayata girmesi olmuştur. Avrupa'nın plajlarının birçoğunda kadınların ve erkeklerin bir arada denize girdiği bir dönemde yapılmalarına başlanmıştır.²⁰⁷ Gelenekler dikkate alınarak tasarlanan bu tarz hamamlarda, haremlik ve selamlık uygulaması denize taşınmıştır. Bunlar kıyıya bir iskele ile bağlı ahşap yapılar olmuş ve dışarıdakilerin içeridekileri veya içeridekilerin dışarıdakileri görmesi imkânsız hale getirilmiştir. Kadınların mahalle hamamından deniz hamamına taşınması da zamanla gerçekleşmiştir.²⁰⁸

2.4.5. Mezarlıklar

Üsküdar'ın büyüklüğü ile meşhur mezarlığının, seyahatnamelerde kendisinden Üsküdar'a göre genellikle daha fazla söz ettirdiği görülmüştür. Avrupa tarafında oturan Türklerin bile Asya yakasına gömülmeyi tercih etmeleri yüzünden, buraya gömülmüş Müslümanların sayısının Üsküdar kütüğüne kaydedilenlerden çok daha fazla olduğundan bahsedilmiştir.²⁰⁹ Seyahatnamelerde Müslümanların bu mezarlığı büyüklük ve serinlik gibi özelliklerinin yanında tercih sebepleri arasında, Avrupa topraklarından günün birinde atılacaklarına dair yaygın bir inancın etkisinin gösterildiğine rastlanmıştır.²¹⁰ Helmuth von Moltke bu inançtan bahsetmiştir: “Türkler Avrupa'nın kendi yurtları olmadığını hissetmişlerdir, kehanetler onlara Roma İmparatorluğunun daima kendilerine ait olmayacağını bildirmiştir, kimin gücü

aus dem Orient' Adlı Eserlerinde Doğu ile İlk Karşılaşmada Yabancılık”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 16, Konya, 2016, s. 485-486.

²⁰⁶ Işın, **a.g.e.**, s. 264.

²⁰⁷ Bâki Asiltürk, **Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa**, Ed. Betül Bilikti, İstanbul, Kaknüs, 2000, s. 519-520.

²⁰⁸ Işın, **a.g.e.**, s. 166-168.

²⁰⁹ Mesela Edward Raczynski, **1814'de İstanbul ve Çanakkale'ye Seyahat**, Çev. Kemal Turan, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1980, s. 77.

²¹⁰ Jean Henri Abdolonyme Ubcini, **1855'de Türkiye**, Çev. Ayda Düz, 2c., İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, C:I, s. 87.

yeterse ölüsünü Boğaz'ın Asya tarafında Üsküdar'a taşır.”²¹¹ 19. yüzyılın başları sayılabilecek bir zamanda İstanbul'da bulunan Moltke'nin kehanet diye bahsettiği olgu, 20. yüzyılın başlarında İstanbul'a gelen Paul Wilhelm von Keppler'in satırlarında gerçekliğe bir hayli yaklaşmıştır:

Fakat Üsküdar'da yaşayanlar değil ölüler ilk hakka sahipler ve meskenleri için en fazla yeri talep ederler. Bu balta girmeyen ormanda baştan sona dolanınca serviler, aralardan pırpır uçan güvercinler, türbeler ve milyonlarca lahit, dikili taş, stel görülür - bu Konstantinapol'ün en önemli Türk mezarlığıdır ve her halde Doğu'nun en büyük mezarlığıdır. Dindar bir Müslüman, karşı taraf Avrupa'da İslam'ın günlerinin sayılı olması ve doğal olarak onun Asya topraklarında gücünün kökenlerinin daha fazla bulunması yüzünden, doğru ve kaygı içeren önsezisi içerisinde, mezarını burada Asya topraklarında ayırtmaktadır.²¹²

Böylece Üsküdar Mezarlığı'nın “çöküş devrinin ebedi istirahatgâh için tercih edilen ve elde kalmasına dua edilen mekânı” haline geldiği görülmüştür.²¹³ Ida Pfeiffer'in anlattıklarında ise Üsküdar Mezarlığı tercihinin ileride bir gün Avrupa'dan atılma nedeniyle yapıldığına yer verilmemiştir. Pfeiffer, Üsküdar mezarlığının “Müslümanların istekleri uyarınca evvela orda gömülmelerinin sağlandığı bir yer” olduğunu belirtmiştir. Müslümanların bu yerde kendilerini “evlerinde ve peygamberlerine layık” hissettiklerini, bu sebeple de “dünyanın en devasa defin yeri” olduğunu, servi ormanları içerisinde mezardan mezara sona ulaşmadan saatlerce yürünebildiğini anlatmıştır.²¹⁴ Woldemar Urban'ın anlattıklarında ise hem Asya topraklarında kendilerini evlerinde hissetme, hem de Avrupa'dan ileride atılacak olma hususlarından bahsedildiği görülmüştür:

Sünni Türkler kendilerini bilhassa Asya kıyalarına defnettirmeyi tercih ettiği için, Üsküdar'ın mezarlığı Stambul'un mezarlığından daha geniştir. Mezarlarının kutsallığının kâfirler tarafından bozulacağı için zaten Avrupa'yı kısmen lüzumsuz olarak görürler ve iyi Müslümanlar olarak İslami topraklarda dinlenmek isterler. Üsküdar Mezarlığı mezar taşı süslemeleriyle de zengin ve asil bir etki bırakır.²¹⁵

²¹¹ Moltke, **a.g.e.**, s. 102.

²¹² Keppler, **a.g.e.**, s. 530.

²¹³ Beydilli, **a.g.m.**, s. 55-56.

²¹⁴ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 47.

²¹⁵ Urban, **a.g.e.**, s. 84-85.

Türklerin günün birinde Avrupa topraklarından atılacağına dair inançlar, zaman geçtikçe yaşanan olaylar neticesinde daha fazla kuvvetlenmiştir. Bütün bunlar Üsküdar'ın huzurlu ve güvenli bir sığınak olduğunu düşündürmüştür. Fakat İslam dininin kutsal şehirleri gibi Asya topraklarında yer alması, bu topraklara daha fazla kutsallık addedilmesi gibi olgular daha önemli bir tercih nedeni gibi gözükümüştür.

Böyle önemli bir mezarlık seyyahlar tarafından sıkça ziyaret edilmiş ve bu yer hakkında farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Richard von und zu Eisenstein Üsküdar'ın büyük mezarlığının şehre bitişik olarak genişlediğini, servilerle dolu olan ve pek çok yol tarafından ortasından bölünen bu mezar yerlerinin Türkiye'nin en büyüğü olduğunu yazmış ve sınıf ayrımının mezar taşlarına yansması ile ilgili kısa bir bilgi vermiştir: “Fakirlerin mezar anıtları iki dikey duran, üç ve dört ayak yüksekliğinde mermer taşlardan oluşur; orta sınıf insanların mezarlarının anıtlarında ikisinin arasında bir de plaka vardır ve zenginler ustaca yapılmış lahitlere sahiptir.” Eisenstein bu bilgilerine erkeklerin baş taşının üstüne bir kavuğun veya fesin, kadınlarınkinin üstüne bir yaprağın veya bir midye kabuğunun yontulmuş olduğunu da eklemiştir.²¹⁶ Theodor Schuchardt ise mezarı, şu ana gördüğü mezarlıklar arasında en üst noktaya yerleştirmiştir:

Yaşlı Sünni Türklerin Avrupa'da devamlı kalmayacakları muhtemelen içlerine doğmuş olabilir ve zira o zamanlar yaşanırsa vatan toprağında gömülü olmak için, her aile Üsküdar'ın mezarlığında özel yerlere sahiptir. Bilindiği üzere bir çocuğun doğumunda bir çınar ağacı, bir ölümden bir servi ağacı dikilir; ikincisi tamamen özel kurallar içinde ve titizlikle olur. Bu yüzden Üsküdar Mezarlığı'nda, en düşük hesaba göre hemen hemen yaklaşık iki milyon lahidin bulunmasının yanında, geniş ve dar yolların kestiği devasa bir servi ormanı görülür. Onlar üzerlerindeyken burasını dünyanın en güzel mezarlığı olarak niteledim. Her ne kadar dünyadaki tüm mezarlıkları henüz görmemiş olsam ve olasılığa sahip değilsem de (içerisinde böyle çeşit çeşit tasvirlerin okunabildiği) yukarıdaki niteleme kesinlikle itiraz edilemez şekilde bir kenara konulur, bundan dolayı seyyahların bu düşünceyi çok fazla ileri sürüp sürmeyeceği ileride ortaya çıkacak.²¹⁷

²¹⁶ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 237.

²¹⁷ Schuchardt, **a.g.e.**, s. 287.

Fakat olumsuz ifadeler içeren tasvirlerle de bolca rastlanmıştır. Bunlarda esas eleştiri noktası mezarların bakımsızlığı olmuştur. Örneğin Paul Lindau mezar taşlarındaki estetiği övmesine rağmen, mezarlığın aynı şehrin sokakları gibi bakımsız olduğunu belirtmiştir:

Bir saatin üzerinde bizi alıkoyan çok büyük bir servi korusu. Alışılmadık gürlükte ve güzellikte ağaçlar, yeri tamamen kaplayan bin ve binlerce mezar taşını gölgelendiriyor. Her ölünün başına ve ayaklarına beş veya altı ayak yüksekliğinde dikey olarak birer tane mermer taşı inşa edilmiş. Erkek cesetler, taşların her birinin taşıdığı bir kavuk -son zamanlarda da arada bir fes- yoluyla işaretlenmiş. Bu taşlar ustaca yapılmış gösterişli süslemelerle -Türk taş ustaları bu konuda özel bir maharete sahipler- ve uzun üst yazılarla donatılmışlar. Süslemeler ve yazılar sıkça alaca renklerle yapılmış, yıldızlı veya mavi, kırmızı veya yeşil. Orada, baş süsünün yeşil ve siyah renkte olduğu yerde, bir derviş dinleniyor. Türklerin yerleşik şeylerin muhafazasındaki kendine has kayıtsızlıkları, onların bize akıl almaz gözükken ve öğelerle zamanın harap edici kaba gücüne uyşuk sakinlikte seyirci kalma eğilimleri, burada da kendini gösteriyor. Türklerin ölülerini onurlandıkları taşlar oldukça güzellerdir, onları sessizce bozulmaya ve aşınmaya bırakırlar, mezarların bakımı ve onarımıyla zerre kadar ilgilenmezler.

Lindau ince mezar taşlarının kaymasından ve batmasından, karışıklıktan, ihmalden ve düzensizlikten de bahsettikten sonra cümlelerini toparlamıştır: “Muhterem, melankolik servilerin altındaki büyük ölüler şehri aynen yaşayanların şehri gibi dolambaçlı ve ihmal edilmiş.”²¹⁸ Mezarlıkların kasvetinden yola çıkarak lirik bir tasvir yapmış olan Gotthold Schulz-Labischin ise bakımsızlığın yanı sıra estetiksizlikten de şikâyet etmiştir:

Ziyaretçiler üzerinde nasıl bir tuhaf etki yapıyor! Derin saygı gerektiren sessiz bir huzur yerinin etkisi değil. Sonrasında bizlerde gitgide umutsuzluğun acı hissiyatını meydana getirdiği ve her şeye hükmedenin bütün yatıştırıcılığını kullandığı ölülerin bu bahçesinin başlangıcında biraz tüyler ürperten ulular yatıyor. Büyük orman içinde hüznendirici yaşlı servi ağaçları mezardan mezara uzanıyorlar. Çürümüşler. Parçalanmışlar. Seven hiçbir kişi tarafından bakılmamış. Çoğu kez renkle boyanmış, hemen hemen hepsi basit-sıradan stel formunda görünen taşlar. Yüzlercesi devrik, parçalanmış duruyor. Kimse onları kaldırmıyor, saygı göstererek değiştirmiyor. Erkekler bir kavukla, kadınlar bir çiçek veya palmet ile taçlandırılmış. Büyük yığınlar halinde monotonluğa sahip,

²¹⁸ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 193-194.

*estetik olmayan, tatsız etki bırakan binlerce mezar taşından gerçek bir labirent.
Ne çiçek süsü, ne kuş ötüşü. Her şey karanlık, her şey ölü.*²¹⁹

Schulz-Labischin burada sadece bakımsızlıktan yakınmamıştır. Estetik olmayan mezar taşlarından, çiçek süsü ve kuş ötüşü olmayışından da yakındığı görülmüştür. Moritz Busch ise bir yandan mezar taşları ile ilgili bilgiler verirken bakımsızlıktan ve ayrıca bunun sebebinden bahsetmiş, diğer yandan da plakaya sahip mezarların köşelerine yerleştiren çukurların kuşların su içmeleri için düşünülmesini övmüştür:

*Açık mezarlarda mezar taşlarının üç sınıfı bulunur. Fakirlerinki sadece tabanı yaklaşık üç ayak, yüksekliği biraz daha uzun olan iki dikey taştan meydana gelir. Orta sınıf baş ve ayak taşına sahip olmasının dışında, mezarları üzerinde ortasında uzun bir yarık olan düz bir plakaya sahiptir. İkincisi mezarı tamamen sert maddelerle örmeyi men eden kanunlar elverdiği için yapılır. İslami inanişaya göre halk, ölüleri sorguya çeken Münker ve Nekir meleklerinin açıklık sayesinde girip çıktıklarına inanır. Düz plakanın köşelerine yuvarlak çukur yerleştirilmiştir, bunun görevi içinde yağmur suyunu toplamaktır ki komşu servilerde yuva yapan kuşlara su taşı olarak hizmet eder - Türklerin de kimi sevmeye değer yönleri olduğuna dair bir emaredir. Seçkinler mezarlarını alışagelmiş şekilde, ilk zamanlarda gerçekten güzel görünen, fakat sonrasında bilhassa aralarında kutsal tutulan adamların istirahatte bulunması istendiği için ihmal edilen güzel lahitlerle örterler. Sonuncuların mezarları alışagelmiş şekilde parmaklıklarla çevrilidir. Bunlarda sıkça kumaş ve bez parçaları bulunur. Zira halk arasındaki inanişta, bir hastanın kıyafetlerinden veya gömleğinden bir parça koparılırsa ve bir dindarın mezarına bağlanırsa, bunun hastalığıyla sağlık, en azından yatıştırma getirdiği egemendir.*²²⁰

Üsküdar'daki mezarlıkla ilgili temel eleştiri bakımsızlık olmuştur, estetik yönden ise bazen eleştirildiği bazen övüldüğü görülmüştür. Çok büyük bir mezarlık olması sebebiyle bakımının zor olacağı düşünülerek bunda haklılık payının olduğu söylenebilirken, bunu genele yaymak ve Türkleri kötölemek için yine bir bahane yaratmak doğru gözükmemiştir. Çünkü farklı mezarlıklarla ilgili örnekler bu düşüncenin yanlışlığını açıklamıştır.²²¹ İstanbul'daki diğer mezarlıklardaki bazı

²¹⁹ Schulz-Labischin, **a.g.e.**, s. 158-159.

²²⁰ Busch, **a.g.e.**, s. 95-96.

²²¹ Örneğin İzmir ile ilgili bir seyahatnamede, oradaki mezarlıkların bile tek başına uzun yıllar boyunca Batı'nın Doğu'ya yakıştırdığı barbarlık sıfatının yanlışlığını kanıtlamakta yeterli olduğu anlatılmıştır. Başka birinde ise gene aynı mezarlıkların son derece iyi bakımlı ve çok hoş alanlar olduğu, çok sayıda servi ve biberiye ağacı ile donatıldıkları, biberiye ağaçları çiçek açtıkları zaman çevreye hoş kokuların yayıldığı, Türklerin güzel kokulu bitki ve çiçekler dikmek suretiyle

mezar taşı yazılarından verdiği örneklerle Moritz Busch'un, bu yazılardaki estetikliğe ve edebi yöne ayrıca bir vurgu yapmış olması da dikkate değer gözükmiştir.²²²

İstanbul'daki mezarlıklara genel olarak baktığımızda ise başka bir eleştiri konusu mezarlıkların şehirdeki planlaması ile ilgili olmuştur. Sokağın orta yerinde olan duvarsız mezarlıklardan, servilerden şikâyetler göze çarpmıştır. Çarşılarla mezarların yan yana olduğundan bahsedilmiştir.²²³ Pera'daki eğlencelerden sonra kim bir tezat isterse her mezarın âdete uygun olarak piramit formlu bir servi ağacına sahip olduğu, bu nedenle ölümler alanının bir ormana benzediği, esasen ormanın kasvetli yapraklarının her şeyi daha loş ve ıssız yaptığı mezarlıklara yönelmesi gerektiği anlatılmıştır.²²⁴ Gerçekten Pera'da olsun, başka yerlerde olsun mezarlıklar şehrin içine dağılmışlardır. Ida Pfeiffer bu durumu anlatanlardan biri olmuştur:

*Pera'da en revaç gören yürüyüş büyük ve küçük alandır, daha doğrusu: servi ormancıkları içindeki mezarlıklar. Tüm kutlamalarının, yürüyüşlerinin, eğlencelerinin ve meskenlerinin mezar yerlerinin arasında olması, Türklerin karakteristik bir alışkanlığıdır. Bunun başka bir millette bulunması kolay değildir. Her yerde, Konstantinapol'de, Pera'da, Galata'da, vs. servilerin kuşatıp bitişik olduğu, tek veya birçok mezar olmadan, birkaç adım hemen hemen atılamaz. Burada devamlı ölümler ve yaşayanlar arasında gezinilmesi, ilk yirmi dört saatte alışılan bir şeydir.*²²⁵

Hıristiyanlardan çok daha olumlu davrandıkları söz konusu edilmiştir. Rauf Beyru, **19. Yüzyılda İzmir Kenti**, Yay. Haz. Müjgan Yıldırım, İstanbul, Literatür, 2011, s. 251-252.

²²² ‘‘Pera'daki mezarlıkta öğrencinin birinin mezarının üstünde: ‘Teklik ve sonsuzluk O'na aittir.’ ... ‘Ah vay haline! Sonbaharın külleri mevcudiyetimin baharını berbat etti. Kader konuştu ve zamanından önce ruhumu çağırdı. Gece gündüz durmadan ilimin üzüm bağlarında çalıştım, fakat hayatın olgun meyvasının tadına bakmadan önce bu yerden çağrıldım ve ruhum fırladı, yukarıdaki sonsuzluk bahçesine yükselmeye gayret etti. Terzi loncasının kıdemlisi, Hacı İsmail Sadeh'in oğlu, Allah ve onun merhametindeki biricik Muhammed Seyid Efendi. Ruhuna bir dua. 1251.’ ... Okmeydanı'nda resmedilmeye değer Piyale Paşa Camisi'nin mezarlığından bir kadının mezarı: ‘Allah ebedidir.’ ... ‘Affet beni ey Allah'ım, parıldayan gök kubbelerinin gücüyle ve Kuran'ın ışığıyla. Mezarıma gelin ey arkadaşlarım ve ruhuma bir duayı esirgemeyin. Merhum Hanife Hanım, Ali Ağa'nın eşi. Her şeye kadir olan ruhuna merhamet etsin. Dua edin onun için. 1184.’ ... ’’ Busch, **a.g.e.**, s. 96-97.

²²³ Kaplan, **a.g.e.**, s. 71.

²²⁴ Kellner-Heinkele, Haenschild, **a.g.e.**, s. 48.

²²⁵ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 45.

Lamec Saad ise mezarlıkların sınırsız olarak genişlemesine izin verilerek Avrupa'daki gibi planlamaların yapılmadığından bahsetmiştir: “Müslüman mezarlıklarda bizlerdeki gibi birkaç yıllık bir toplanma nadiren olur, bundan dolayı pek çok mezarlığa ve mezar taşlarına rastlanılır.”²²⁶ Seyyahları biraz rahatsız ettiği anlaşılan bu dağınıklık esasında, ölüme ve mezarlara karşı farklı tutum takınmaktan ileri gelmiştir. Şehir içinde yıllar geçtikçe türbelerin veya başka dini nitelikteki yapıların etrafında hazire adı verilen küçük mezarlıklar oluşmuş, “insanların gözlerinden irak olmayan” ve “hayat ile ölümü âdeta keşiştiren” bu mekânlar, Müslümanlara ölüm gerçeğini her an hatırlatarak, onların bu gerçeği dinin emirlerine göre benimsemeyip doğal karşılımlarına büyük katkı sağlamıştır.²²⁷

2.5. Mesire Yerleri ve Eğlence Kültürü

İstanbul'da halk şehrin her tarafında bulunan mesire yerlerinde dinlenme, eğlenme ve hoş vakit geçirme amacıyla bir araya gelmiştir. Kâğıthane, Aynalıkavak, Çırpıcı, İhlamur, Sultaniye, Çubuklu, Göksu, Çamlıca, Fenerbahçe bu yerlere örnek olmuştur.²²⁸ Seyahatnamelerde “Avrupa'nın Tatlı Suları” olarak da bahsedilen Kâğıthane'nin ve “Asya'nın Tatlı Suları” olarak bahsedilen Göksu'nun ön planda oldukları görülmüştür. Her ikisinde de yer alan ikişer tatlı su bu yerlere ayrı bir hava vermiştir. Kâğıthane Türklerden başka Pera'da yaşayan gayrimüslimlerin ve Frenklerin de toplanıp eğlendikleri, Göksu ise Türklerin yoğun bulunduğu ve onların Kâğıthane'ye göre daha fazla tercih ettikleri bir yer olarak sunulmuştur.²²⁹ Daha Doğulu bir görüntüye sahip olan Göksu'ya nazaran tüm halklardan insanların görülebildiği Kâğıthane'de ise Türklerin Hıristiyanlardan ayrı durduklarına dair anlatılara rastlanmıştır. Burada kadınlar çocuklarıyla ilgilenirken, erkeklerin

²²⁶ Saad, a.g.e., s. 11.

²²⁷ Sadi Süleyman Kucur, “İstanbul'un Tarihi Müslüman Mezarlıkları”, **Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, 10c., İstanbul, İBB Kültür A.Ş., 2015, C:V, s. 466.

²²⁸ Sadi Borak, **Haremin İç Yüzü: Leyla Saz'ın Anıları**, Ankara, Kırmızı Beyaz, 2004, s. 243.

²²⁹ Mesela Fontmagne, a.g.e., s. 225.

genellikle bir heykel gibi durup tespihleriyle vakit geçirmekte ve tütün içmekte oldukları resmedilmiştir.²³⁰

Johann von Österreich seyahatnamesinde Kâğıthane'deki mesire yerini Balkanların kuzeyde bulunan son bayırlarından, Kemberburgaz bölgesinin kaynaklarıyla göletlerinden, Kemberburgaz'ın yakınındaki Belgrad ormanlarından suları toplayan derelerin biçimlendirdiği bilgisini vermekle yetinmiştir.²³¹ Ida Pfeiffer ise Kâğıthane'deki insan çeşitliliğini vurgulamıştır: “Orada dünyanın tüm yörelerinden ve tüm renklerinden insanlar büyük bir harmoni içerisinde, hasırlar, minderler, yastıklar üzerine uzanmış, ağızlarında çubuklarla, kahvenin ve şekerli yiyeceklerin tadına doyasına varırlarken görülmüştür.” Daha sonra Göksu'yu ziyaret eden Pfeiffer, Türklerin ağırlıklı olması dolayısıyla burasının daha ilginç olduğunu ifade etmiştir:

Türk tatil günü Cuma gününde aynı canlılık Asya'nın tatlı sularında cereyan eder ve burada biz Avrupalılar için çoğunluk Türkler ve Türk kadınlarından oluştuğundan görülecek daha fazla enteresan şey vardır. Her yerde olduğu gibi sonuncusu tamamen örtülü yüzlere, fakat bununla beraber görülebilir ateşli gözlerinin aşırı güzelliğine sahiptirler. Asya tatlı sularına yapılan deniz yolculuğu karşılaştırma yapılamayacak derecede Avrupa'dakilere yapılandan daha güzel ve daha olağanüstüdür.²³²

Ayrıca Göksu'nun konumunun olağanüstü olduğunu ve yeşil tepelerle çevrili hoş bir vadide bulunduğunu yazan Pfeiffer, buraya yapılan yolculuk gibi Asya tarafında Marmara Denizi'nde bir yarımada olan ve Üsküdar ile aralarında bağlantı bulunan Kadıköy'e yapılan yolculuğun da fazlasıyla ilginç olduğunu belirtmiştir.²³³ Fakat Kâğıthane'yi daha güzel bulanlar da olmuştur. Pfeiffer gibi insan çeşitliliğine vurgu yapan Moritz Busch, yer hakkında fazlasıyla övgü dolu sözler söylemiş ve Doğu kültürü ile Batı kültürünün birbiriyle karışmasını uzun tasvirler yoluyla anlatmıştır:

²³⁰ Kellner-Heinkele, Haenschild, **a.g.e.**, s. 49.

²³¹ Österreich, Haan, **a.g.e.**, s. 147.

²³² Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 64.

²³³ **A.e.**, s. 66.

Ölümlerin yerinden hemen sağa doğru, ilkbaharın ve sonbaharın güzel günlerinde Türk başkentindeki hayatların rengârenk ve çok yönlü manzarasının yayıldığı bir vadinin ağzına ulaşıyoruz. Bu 'Avrupa'nın tatlı sularının vadisi' (buna karşın Asya'nın tatlı suları Boğaz'da). Çıplak tepelerin arasından oraya doğru kıvrılan yeşil bereketli vadide, Kâğıthane'nin Sultan sarayının önündeki parkın çevresinde ve içinde, Hristiyan ve Müslüman dünyasının halklarının güzelliğini ve zenginliğini temsil eden herkes toplanıyor. Uzun sıralı şık Avrupa arabaları alana sadece kadınları ve çocuklarıyla zengin Peralıları getirmiyor; bilakis açık yeşil, kırmızı, sarı veya mavi feracelere bürünmüş güzide Türk bayanları, hava giren ince peçelerinden koyu gözleriyle, siyahi hadımların muhafızlığına dikkat etmeden merakla dışarıya bakıyorlar; bu araç sırasının arasında gümüş işlemeli eyer örtüleri ve kıymetli dizginleri olan mükemmel Arap aygırları üzerindeki Bizanslı zenginlerin genç oğulları ve altın işlemeli üniformalı Türk muhafız subayları zuhur ediyorlar. Rengârenk kostümler içerisinde gençler ve yaşlılar çimin üzerine uzanıyorlar, nerede Avrupalılaştırmış şehirlilerin siyah ceketi egemen oluyorsa, Doğulu feslerin parlak kırmızısı arka fonu aydınlatarak zıtlık teşkil ediyor. Burada açığa çıkan neşeli ve renkli bir görüntüdür, burada Doğu'nun böbürlendiği ağırbaşlı yaşamı modern Batı'nın canlı, özgür kalabalığıyla birleşiyor ve gerçekten burada genç Türklüğün İslam'ın katı kurallarından gittikçe artan kurtuluşu somut olarak kendini gösteriyor.²³⁴

Busch bu vadide, bir eski ve “gayet hoş bahçeli alanlarla çevrelenmiş” bir yeni olmak üzere, iki muazzam yazlık köşkün bulunduğu bilgisini de vermiştir. Yeşil alanların halka açık olduğunu belirten Busch, yeni yazlık köşkün yabancılar tarafından çok kolay şekilde ziyaret edildiğini yazmıştır.²³⁵

Türklerin mesire yerlerindeki eğlence anlayışını, kendi memleketlerinde olan eğlence anlayışıyla karşılaştıran ve kendilerine farklı gelen bu eğlence anlayışına methiyeler düzen bazı anlatımlara da rastlanmıştır. Karl Bernhard Stark, Sultan Abdülaziz'in içme suyunu aldığı belirttiği Çamlıca eteklerinde yer alan bir pınara varmış ve çevresinde eğlenen Türkleri gözlemlemiştir. Avrupalıları Türkler gibi basit şeylerden mutlu olamadıkları için eleştirmiştir:

²³⁴ Busch, **a.g.e.**, s. 31.

²³⁵ Bunun için ne bir fermana, ne de özel referanslara ihtiyaç olduğunu; deneyimli bir Türk erinin önderliğindeki hizmetlilerle kısa bir görüşmeden sonra, 1 veya 2 mecrediye (24-48 kuruş) karşılığında 6-12 kişilik bir topluluğun içeriye kabul edildiğini anlatmıştır. Ayrıca yatak odalarının gösterişi hariç olmak üzere mobilyaların, katiyen fazla gösterişli olmadıklarını belirtmiştir. **A.e.**, s. 43-44.

Burada çimlerde hasırlar üstünde boylu boyunca yatmak, su ve kahve yudumlamak, iki telli Türk gitarından tuhaf gıdıklayıcı ince müziği dinlemek, içine çekilmek ve bunlarla beraber alçak yamaçların üstünde, oturan, tüttüren, içen, oynayan adamlara merakla bakmak, işte bu kadınların bir Türk pazarının büyük zevki. Tüm araçları ve binek atlarıyla, masum ve hoşnut keyifle, kubbeli yerde fazlasıyla akıcı olmayan sakin pınardan su toplayanların bitmek tükenmek bilmeyen faaliyetleriyle, kahveci ve onun kap kaçağı için küçük ocaklarıyla bu yerdeki kalabalığın tüm görüntüsünün biraz fazla çekiciliğe sahip ve biz Avrupalılar için yüz kızartıcı olduğunu itiraf etmeliyim. Çamlıca'nın bu Türk topluluğu gibi sadece böyle olabildiğince neşeli ve hoşnut olmak için, azıcık masa, bank, tabure, sundurma aletlerine, azıcık sofra takımının şıklığına, azıcık servis yapan erkek ve kız bolluğuna, azıcık yiyecek ve içecek çeşitliliğine, azıcık müzikal güçlere ihtiyacımız var. Doğanın en basit ve en önemli armağanı, keyfin ve memnuniyetin büyüğü, bu saf içme sularında nasıl daha da düğümleniyor.²³⁶

Bir başkasında ise Paul Wilhelm von Keppler, Kâğıthane'deki Türklerin sakin eğlence anlayışlarını övmüştür:

Vadi tabanında henüz parıldayan baharın içinde dolgun çimenler, bahçeler ve ağaç grupları. Küçük saray evleri ve parklar. Kıyı yanında mayıs ayının tüm tatil günlerinde neşeli insanlar. Kadın ve çocukların yüzlercesi en renkli kıyafetler içerisinde minderler ve hasırlar üzerine dalga dalga uzanmışlar, saatler boyu hoşça vakit geçiriyorlar. Gevezelik ediyorlar, tütün içiyorlar, kahve içiyorlar, şekerli şeylerden tadıyorlar, gezgin müzisyenlere, erkek ve kadın şarkıcılara kulak kesiliyorlar. Kadınları tamamıyla örten parlak kırmızı, mavi, sarı, siyah ve mor şallar, yeşil planda tuhaf ve etkili renk görüntüsünü büyütüyor. Güzide harem hanımları atlı binek arabalarında duruyor ve büyük, siyah coşkulu gözlerinin dolanmasına izin veriyorlar. Gözler için sadece dar bir aralık bırakan, yüzü ve alnı örten beyaz bir tül. Hadımlar arabaların gözcülüğünü yapıyorlar. Erkekler ve kadınlar burada da sıkı şekilde ayrılıyor. Herkes canlı, fakat gürültücü değil, saf ve masum. Neden bizim halk bunu vahşi çılgınlık ve tantana olmaksızın, bira bardakları, alkol olmaksızın, hayat arzusunun şiddetli heyecanının doğal olmayan daha yüksek şekli olan Vandalizm ve huzur bozular olmaksızın yapmaktan daha memnun olamıyor?²³⁷

Dikkat edildiği üzere mesire yerlerinde kadın gruplarının toplandığı yerlerin erkeklerinkinden ayrı oluşu, ailesinin yanındaysa sıkı örtünmüş şekilde olması, güzide hanımların araba içinden etrafa bakmak zorunda olmaları gibi durumlar sıkça vurgulanmıştır. Ayrımcılık daha farklı şekillerde de gerçekleşmiştir. Kadınların

²³⁶ Stark, a.g.e., s. 101.

²³⁷ Keppler, a.g.e., s. 505-506.

mesire yerlerine sadece onlara tahsis edilen büyük kayıklarla gitmeleri buna bir örnek oluşturmuştur.²³⁸ Mesire yerlerinde tiyatro gösterileri veya müzik dinletileri olduğunda da kadınların erkeklerden ayrıldığı görülmüştür. Göksu'yu çok beğenmemiş olan Georgina Max Müller, oradaki müzik dinletisi esnasında kadınların kafes benzeri bir yere geldiklerini anlatmıştır:

Göksu'nun güzelliği bakımından hayal kırıklığına uğramıştık. Birçok Türk şairlerinin övünerek methettiklerinin söylendiği bu manzara İngiltere'de bulunan birçok küçük derelerden daha güzel değildir. Ayazmaya geldiğimiz zaman dereden bir hayli yüksekte bulunan bir kır kahvesine çıktık. Sandalyeler taşındı ve bir sıra halinde yüzümüz çalgıcılara döndük oturduk. ... Arkamızdaki yüksekçe bir tepede kafesle çevrilmiş bir yer bulunuyordu. Türk hanımları müzik dinlemeye geldikleri zaman bu kafesin arkasında otururlarmış. Kahveyi içtikten sonra, onları yakından görmek istedim. Benim ile beraber gelmeyi kabul eden, iyi Türkçe konuşan misafirlere biriyi tepeye turmandık. Orada kafesli bir kapı bulduk. Kapıdan içeriye girince her tarafı kafesle çevrilmiş uzun bir galeri vardı. İçerideki dışarıdan görülmekte idi. Fakat dışarısını gayet iyi görebiliyorlar ve her şeyi de işitebiliyorlardı. Bir saray yaveri ile birlikte gelişimiz epey heyecan yaratmıştı. Bize, grubumuzdaki insanlar hakkında mütemediyen soru soruyorlardı, adeta bir sual yağmuruna tutulmuştuk.²³⁹

Richard von und zu Eisenstein ise Göksu'da cuma öğleden sonraları en güzel ipekli giysileri içinde toplanan kadınların, oldukça gösterişsiz bir tiyatro icrasına tanık olabilmek için, çit yoluyla son bulan bir kadın odası içerisine, yukarıya doğru yaz tiyatrosuna gittiklerinden bahsetmiştir.²⁴⁰ Eisenstein, Kâğıthane'nin de Göksu gibi, özellikle Müslümanların tatil günü cumaları "Türk kadınlarının toplanma noktası" olduğundan da söz etmiştir.²⁴¹

²³⁸ Örneğin, Mayıs ayında Kanlıca'dan kadınların topluca Sultaniye'ye, Beykoz'a gittikleri bilinmektedir. Bu gidiş pazar kayıklarıyla olmaktadır. Mahalle bekçisi, mahallede ve yalının arkasındaki sokakta bağırarak haber verir: "İskelemizin pazar kayığı filanca gün kadınları Beykoz'a götürüp getirecek. Gitmek isteyenler sabahleyin filanca saatte iskeleye buyursun." Borak, **a.g.e.**, s. 257-258.

²³⁹ Müller, **a.g.e.**, s. 94.

²⁴⁰ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 233.

²⁴¹ **A.e.**, s. 198-200.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ALMAN SEYAHATNAMELERİNDE OSMANLI DEVLETİ'NİN YÖNETİM ANLAYIŞI

3.1. Devletin Genel Yapısı ve Siyaset

Osmanlılarda şüphesiz en önemli devlet adamı, siyasi ve askeri yapının en üstünde yer alan padişah olmuştur. Tartışılmaz haklara ve son kararları verme yetkisine sahip olan padişah, tebaası tarafından Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak görülmüştür. Yıllar boyunca padişahlara kişisel ve sevgi dolu bir sadakat ile bağlılık gösterilmiş, padişahlar da tebaasına zaman zaman ödüller vererek onların sevgisinin karşılığını vermiştir.¹ Padişah sevilen bir figür olduğu kadar korku duyulan bir figür olarak da görülmüştür. Helmuth von Moltke şahit olduğu bir olayı anlatarak bunu göstermiştir. Yaşanan bu olayda Boğaz kenarında insanlar keyif yaparken, II. Mahmud'un büyük kaygının hızla yaklaşması sonucunda kayığı gören herkes korkudan yerinden fırlamış, çeşmenin ve ağaçların arkasına saklanmıştır. Moltke bazı kişilerin kendisine de öyle yapmasını işaret ettiklerini yazmıştır. Ayrıca padişahın bu şekilde saygı göstermeyi yasak etmesine rağmen, yüzyıllarca süren korkunun hala halkın iliklerine kadar işlemiş olarak durduğunu belirtmiştir.² Padişahın korku yaratması, gerektiğinde de oldukça sert ve acımasız olması halkın gözünde doğal görülmüştür. Eğer bu imgenin dışına çıkıp fazla iyi ve yumuşak

¹ Börte Sagaster, "**Herren" und "Sklaven": der Wandel im Sklavenbild türkischer Literaten in der Spätzeit des osmanischen Reiches**, Wiesbaden, Harrassowitz, 1997, s. 4.

² Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, 2. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995, s. 51-52.

bulunurlarsa, halk yeni gelecek olan padişaha ümit bağlamıştır.³ Fakat zamanla toplumsal muhalefetin kuvvetlenerek artması ve özellikle meşrutiyetçi muhalefetin örgütsel bir nitelik kazanması gerek halkın padişaha bakışını, gerekse padişahın halka yönelik politikalarını etkilemiştir.⁴

II. Abdülhamid'in mutlak monarşiyi güçlendirme çabası ve uyguladığı siyaset ise sadece onun yönetimine muhalif olanlar tarafından eleştirilmemiş, Avrupa kamuoyundan da benzer tepkiler almış ve kendisi ile ilgili oldukça kötü bir imgenin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunun yansımaları seyahatnameler de görülmüştür. Örneğin Paul Lindau padişahı “‘Yıldız Sarayı’ndan çıkmaya korkan, zavallı bir figür” olarak tasvir etmiştir:

Padişah kıskanılmaya değmeyecek günlerini burada, ihtişamın içinde bir yaşayan ölü, parlak altın kafes içinde bir mahpus olarak geçiriyor. Öğrenci şarkısının neşeli görünümü: ‘Sultan bolluk içinde yaşıyor, O büyük bir evde kalıyor, Güzel genç kızlarla dolu, Ben de kesinlikle sultan olmak istiyorum...’ ile komik karşı dördlüğü: ‘Hayır tabii ki o fakir bir adam, O Kuran'a göre yaşar, Bir damla bile içmez şarap, Kesinlikle sultan olmak istiyorum!’ çok fazla yerinde gözükmemektedir. Ah, sadece şarabın yasak olması hakkında olsaydı. Fakat mutsuz adam hakiki ıstıraba katlanmak zorundadır. Ölüm korkusu tarafından devamlı eziyet edilen, her şeyden şüphelenen, tek bir neşeli saati olmadan kendi sarayında korku içinde titreyen, dış dünya ile temasa geçmeye mecbur kalırsa günün ve gecenin her saati endişeyle muhafaza edilen ve fakat saklanamayan soylu keder adamı; en muhteşem gökyüzünün altındaki baş döndürücü zenginliğin tam orta yerinde, en kıymetli yapılar içinde, dünyanın tüm ihtişamı ve yüceliği ile çevrili halde tüm ölümlülerin en çaresizi olarak yaşamını sürdürüyor. Haftada düzenli olarak bir kere ve bunun dışında özellikle önemli bayram günlerinde olmak üzere yılda birkaç defa saklandığı yerden gönülsüzce hareket ettiriliyor. Her cuma günü selamlık denilen, sultanın camilere teşrif ettiği ibadete gidiş günü var. Anlaşılabileceği üzere bilinen

³ Halkın Abdülmecid'in düşüncesiz ve sınırsızca yaptığı masrafları tasvip etmemesi, diğer yandan da onu yeteri kadar sert bulmaması sebebiyle ümidini daha sert olması beklenen Abdülaziz'e bağlamış olması, Fransız seyyah Durand De Fontmagne tarafından örnek olarak gösterilmiştir. La Baronne Durand De Fontmagne, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Çev. Gülçiçek Soytürk, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, s. 233.

⁴ Bu sebeplerle II. Abdülhamid hayır ve sosyal yardım faaliyetlerini temel alan popülist bir siyaset izleyip, yoksul halk ile kendisi arasında bir yakınlık hissi oluşturmaya çalışmıştır. Halkın önemli bir bölümü de padişahı kendileri için doğru olanı belirleyen ideal bir kişi olarak görmüş, kendilerine yol gösteren bir rehber olarak benimsemiştir. Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet (1876-1914)**, Ed. Asena Günal, İstanbul, İletişim, 2002, s. 31.

*camileri kullanmaya cesaret edemiyor, daha çok oturduğu yerin hemen yakınında ona özel yaptırılmış olan Yıldız'dakini kullanıyor.*⁵

Saraylarda hapis hayatı yaşamak zorunda olan şehzadelerin seyyahlara göre zavallı halleri de eserlerde vurgulanmıştır. Örneğin Theodor Schuchardt, Abdülmecid'in oğlu olduğunu ve o zamanlar on sekiz yaşında bulunduğunu belirttiği V. Murad'dan bahsetmiştir. Schuchardt'ın Çırağan'daki saraydan hemen sonra gelen, her daim kilitli küçük saray benzeri bir yapıda ikamet ettirildiğini belirttiği şehzadeye acıdığı görülmüştür: “Zavallı genç adam dünyayı sadece meskeninin penceresinden tanıyor, çünkü bilindiği gibi Türk yasası sultanın en yaşlı veliahdı olan kardeşi var olduğu müddetçe ölmüş olan sultanın oğullarının dış dünya ile ilişkisini yasakladı, geçmiş yılların taht değişimlerinde de durum bunun gibiydi.”⁶ Bazen de seyyahlar devletin büyük bir adama olan ihtiyacını veya onu kurtaracak kişilerin hangi niteliklere sahip olması gerektiğini dile getirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde uygar bir kültürle bağdaşmayan birçok şeyin hastalıklı kanunlara ve haklara sığınmaya devam ettiğini belirten Woldemar Urban'a göre de bir kurtarıcıya ihtiyaç olmuştur: “Geleceğin Hükümdarı, eskimiş, zamana uymayan önyargıları ve hakları, ülkenin bütün ilerleme ve gelişmelerine engel teşkil eden durumları anlayan ve ortadan kaldıran bir Herkül olmalı.”⁷

Gösteriş merakından ötürü padişahların ve devletin yaptığı gereksiz yapılan harcamalar da seyyahlar tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Helmuth von Moltke'nin şehrin su ihtiyacının arttığı dönemde yeni bir bendin inşası tartışılırken anlattıkları bunun bir örneği olmuştur:

⁵ Paul Lindau, **Aus dem Orient: flüchtige Aufzeichnungen**, Breslau, S. Schottlaender, 1890, s. 154-155.

⁶ Schuchardt, 1861 yılında Abdülmecid henüz hayattayken İstanbul'da bulunmuş ve seyahatnamesini ise 1864 yılında tamamlayıp yayımlatmıştır. Eserinin kimi yerlerinde Abdülmecid, kimi yerlerinde ise burada olduğu gibi Abdülaziz padişah olarak geçmiştir. Sahil saraylarını anlattığı kısımları sonradan kaleme aldığı görülen seyyah, konu edinilen bilgiyi de saraylardan bahsederken eklemiştir. Theodor Schuchardt, **Orientalische Reise-Bilder: Andeutungen und Anleitungen, um in kurzer Zeit und für wenig Geld recht viel Orientalisches kennen zu lernen**, Leipzig, Oskar Leiner, 1864, s. 302.

⁷ Woldemar Urban, **Im Zickzack durch den Orient: Reisebilder aus der alten Welt**, Leipzig, Carl Reißner, 1892, s. 98.

Fakat Haliç'in kuzey tarafındaki semtler öylesine genişlemiştir ki bu çok önemli tesisatın verdiği su artık ihtiyaca kâfi gelmemektedir. Bu yıl olan (1836) büyük kuraklık su kıtlığını büsbütün acıklı bir hale koydu ve padişah da buna karşı alınacak tedbirleri tavsiye etmemi ve gerekiyorsa yeni bir bent için yer aramamı bana seraskeri aracılığıyla emretti. Böyle bir yer bulundu; fakat esasen var olan kıymetli bentlerin verimini artırmak bana yenisini yaptırmaktan daha makul geldi. Bana refakat eden Bina Emini bu vesileyle, imparatora ait bütün binaların baş nazırı için oldukça yaman bir teklifte bulundu: 'Valide Bendinin duvarını takriben dört arşın yükseltmeli, bu bir hayli fazla su sağlayabilir' dedi. Ben efendiye, bu yüzden duvarların şimdikinden takriben üç misli fazla bir basınca dayanması gerekeceğini hesap etmek cüretinde bulundum. Önce İstanbul'da mevcut sarnıçların asıl yapılış maksatlarına tahsis edilmesini, ikinci olarak bütün suyollarının tamir edilmesini, nihayet bentlerin arkasındaki göllerin kazılarak daha derinleştirilmesi ve genişletilmesini tavsiye ettim. Böylelikle duvarları takviyeye hiç lüzum kalmaksızın, çıkarılacak her 1000 kulaç küp toprağa karşı 1000 kulaç küp su kazanılacaktı. Fakat böyle gösterişsiz bir şey Türklerin zevkine uygun değildir. Onların padişaha bir şeyler göstermeleri lazımdır; açılış töreni için bir köşk yaptırılması ve bir şenlik gerektir. Çok muhtemeldir ki yeni bir bent yaptırmayı tercih edecekler, bu da yarım milyon talere mal olacak.⁸

Moltke'nin burada gösteriş merakından ötürü gereksiz yapılan harcamalardan ve biraz da kötü planlamadan yakındığı görülmüştür. Devletin biraz da gösteriş merakından ötürü yaptığı gereksiz harcamalar sadece Moltke tarafından dile getirilmemiştir. Özellikle Abdülmecid'in sarayının ve haremının müsrifliğinin inanılmaz boyutta olduğu söylenmiş, lükse aşırı değer veren bir devlet imgesi çizilmiştir.⁹ Eskiden sadeliği ile övülen devlet, kısa bir süre içerisinde müsriflik ve gösteriş ile anılmaya başlamıştır. Büyük paralar harcanıp yeniden inşa edilen saraylar bunun somut kanıtları olarak sunulmuştur.¹⁰ Ayrıca tüm bu harcamalara rağmen, ortaya çıkan yapıları zevksizlik örneği olarak gören seyyahlar da olmuştur.

⁸ Moltke, **a.g.e.**, s. 92-93.

⁹ Mesela Fontmagne, **a.g.e.**, s. 232.

¹⁰ Büyük saraylar inşa edilmeden önce Beşiktaş, Çırağan ve Beylerbeyi'ndeki ahşap saraylar görkemli olarak tanımlanmaktan uzak olmuş ve içerileri ise fazla eşya ile donatılmamıştır. İnşası 1856 yılında tamamlanan Dolmabahçe, 1865 yılında tamamlanan Beylerbeyi, 1871 yılında tamamlanan Çırağan sarayları söz konusu olduğunda ise büyük farklılıklar göze çarpmıştır. Bunun başlıca nedeni, Avrupa'nın büyük saraylarında huzura kabul edilen elçilerin anlattıkları vasıtası ile bunu devletin itibar meselesi haline getirmesi olarak görülmüştür. Kemal Beydilli, "İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul", **Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 22-23.

Bunlardan biri olan Amand von Schweiger-Lerchenfeld, zevksizlik örneklerine türbelerden başlamış ve sonra ise yapıların iç kısımlarının üstünkörü bir şekilde boyandığını ifade etmiştir:

Bu küçük mozoleler zaten göz kamaştırıcı beyaza boyanmış olmaları yüzünden belirli bir mesafeden kendilerini ele verirler, bu durum olmadan bir yapı, bilhassa başka bir dekor yoluyla meydana çıkarılması gereken bir yapı Doğu'da neredeyse hiç düşünülmez. Bu sebeple de çoğunlukla kar beyazı gibi parıldayan camiler, ışıldayan köşkler, yemyeşil ağaçlarla çevrelenmiş alanın tam orta yerindedir ve -muhtemelen daha az memnun edici olan- tüm ibadet evlerinin beyaza badanalanmış süssüz iç taraflarında çok farklı görünen yalnızca, bazen rastlanan altın yazılı kuran hükümlerini içeren yeşil veya mavi madalyonlardır. Böylece Suriçi'nde bile çirkinliğe mecbur olunur, Dolmabahçe'nin mermer sarayı ve sultanın diğer görkemli köşklere ise parlak kireç badanayla basitçe kaplanmıştır.¹¹

Yanlış, eksik, iyi düşünülmeden ve planlanmadan yapılan veya yapılmaya başladıktan sonra umursanmayan bazı uygulamalar da seyyahlar tarafından konu edilmiştir. Richard von und zu Eisenstein, II. Abdülhamid sonrası kurulan hükümetin İstanbul'un köpek sorununu çözmeye dönük uygulamasını buna örnek olarak göstermiştir.¹² Heinrich Gelzer'in ise İstanbul'da parasal değiş tokuşların son derece felaket olduğundan, bir ve iki kuruşluk madeni paraların eşine az rastlandığından yakındığı görülmüştür.¹³

¹¹ Amand Freiherrn von Schweiger-Lerchenfeld, **Der Orient**, Wien, Pest, Leipzig, A. Hartleben, 1882, s. 805.

¹² “Yeni hükümet Konstantinapol'deki bu istilaya ve kötü kokuya bütün köpekleri yakalayarak ve kayalık bir adaya bırakarak son verdi. Fakat hükümet, zavallı köpeklerin orda acıkmış olmalarını ve bundan böyle sokakların temizliğine büyük bir özen gösterme gerekliliğini, Türk vurdumduymazlığına uygun olarak göz önünde bulundurmadı.” Richard Freiherr von und zu Eisenstein, **Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien: Beschreibung mit Erörterungen, um zu Reisen und Unternehmungen anzuregen**, Wien, Carl Gerolds Sohn, 1912, s. 242-243.

¹³ Tefecilerden para bozdurulabileceğini ve eğer bir beşlik bozdurulursa tefecinin bir ya da iki meteliği hesaptan düştüğünü yazan Gelzer, İzmir'de ise böyle durumların yaşanmadığını ve her şeyin çok daha iyi olduğunu da belirtmiştir. Heinrich Gelzer, **Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient: Selbsterlebtes und Selbstgesehenes von Heinrich Gelzer**, Leipzig, B. G. Teubner, 1900, s. 161.

Halkın yoksulluğu ve kötü ekonomik koşullar da yazılarda sıklıkla vurgulanmıştır.¹⁴ Suç doğal olarak kötü devlet yönetimine atılmıştır, fakat seyyahların üzerinde fazla durmadıkları görülen sömürgecilik faaliyetlerinin de ekonomiyi alt üst ettiğinin dikkate alınması gerekmiştir.¹⁵ Yeni koşullar zaten bozuk ve sorunlu olan devlet işleyişini iyice içinden çıkılmaz bir hale sokmuş, ekonomi tam anlamıyla alt üst olmuş ve halk daha fazla yoksullaşmıştır. Kimi seyyahlar ise halkın yoksulluğunu tamamen tembelliklerine bağlayanları eleştirmiştir. Örneğin Mathilde Weber Türklerin sorunlu olan iş ahlakının sebebini “tembellik, az şeyle yetinme, hızlı yaşamı manasız bulma, huzur arzusu” gibi nitelikler yerine yozlaşmış olan düzende aramıştır:

Zeki görünen çok sayıda Türk'ün mülkünü, servetini çalışarak ve efor sarf ederek çoğaltmak yerine, kahvelerin önünde aylak oturmasının gerekçesi zorbalıklardır. Doğal olarak onlar paşalar tarafından her şeyin herhangi bir vergi formu altında suyunun çıkarılacağını biliyorlar ve böylelikle en gerekli olanlardan daha fazlasını elde etme hevesleri yavaş yavaş yok oluyor.¹⁶

Sürekli alınan vergilerin halkta bıkkınlık yarattığını Richard von und zu Eisenstein de dile getirmiştir. Eisenstein tespitini, Türklerin genel yoksulluğunun kısmen dinlerinin ve az şeyle yetinmelerinin getirdiği kayıtsızlık sonucu oluştuğunu belirttiikten sonra yapmıştır:

Fakat her halükarda yoksullaşmaya yetkililerin yıllardır süren keyfiliği ve düzensizliği daha fazla katkıda bulundu, bunda vergilerin toplanması özellikle pay sahibi, çünkü her iyileştirme, donatım, girişim ile aşırı derecede borç

¹⁴ Önceki zamanlarda temel ihtiyaç maddelerinde genellikle bir pahalılık yaşanmadığı ve hatta İstanbul'un Avrupa'nın büyük şehirleriyle kıyaslanmayacak kadar ucuz bir şehir olduğu görülürken, zaman ilerledikçe şehirlerde gittikçe artan nüfus ve değişen ekonomik koşullar olumsuz etki yaratmışlardır. M. De M. D'Ohsson, **XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler**, Çev. Zerhan Yüksel, [İstanbul], Tercüman Gazetesi, t.y., s. 38.

¹⁵ Çünkü 1838 yılında İngiltere ile imzalanan Ticaret Anlaşması ve benzerleriyle sömürgeci devletlere tanınan ayrıcalıklar, ülkenin gelir kaynaklarını tüketmiş ve devletin toplumsal ile ekonomik düzenini altüst eden süreci hızlandırmıştır. Sömürgeci devletler devletin iktisadi hayatını sermayeleriyle yönlendirme yoluna gitmişler, esnaf ile çiftçi kesimini kendi gereksinimlerini karşılayacak biçimde üretime yöneltmişler ve böylece ülkelerindeki fabrikaları için gerekli olan maddeleri ucuza elde etmişlerdir. Sabri Sürgevil, **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2009, s. 19-22.

¹⁶ Durdu Çalıkbaşı, **Das Osmanische Reich in der Darstellung deutschsprachiger Reiseberichte um die Jahrhundertwende 1900**, Norderstedt, Books on Demand, 2004, s. 95-96.

*yükleniliyor ve bu nedenle azim sarsılıyor. Toprağın işlenmesinde, zanaatta ve ticarete ileriye dönük adım atılmıyor, su tesisatlarının süresi dolmuş; yaylalarda bataklık oluşum derecesi o kadar artmış ki tüm bölgelerde humma tehlikesi oluşmuş vs.*¹⁷

Doğal olarak devlet memurları ve üst sınıfa mensup kişilerle ilgili de genellikle olumsuz ifadeler kullanılmıştır. Türkleri bozulmuş üst sınıfa göre yargılamamak gerektiğini belirtmiş olan Moritz Busch, ifadelerine bu olumsuzluğu yansıtmıştır:

*Türklerin karakterleriyle ilgileniliyorsa, yabancıların Konstantinapol sınıflarında görülenler arasında karşılaşmaları en olasılarına ve Batılı eğitimiyle övünmesine rağmen genellikle çağdaş dünyanın faziletlerinden çok rezilliklerini huy edinmiş genç Türklere göre en azından fikri yürütmeleri gerekir. Türkiye'nin seçkin dünyası derinden çürümüş ve bozulmuştur, memurlar yağmacı ve rüşvetçidir.*¹⁸

Mevkilerini kısa bir süre için muhafaza edeceklerini düşünen bazı devlet memurları sadece ceplerini doldurmayı amaç edinmişler, bu yüzden açgözlülükle ve paranın esiri olmakla itham edilmişlerdir.¹⁹ Andreas David Mordtmann ise memurların yeniçeri ocaklarının lağvedilmesinden sonra iyice kontrolden çıktıklarını düşünmüştür:

*Yeniçeri ocaklarının lağvedilmesi, bürokratların bütün gücü ele geçirmesine yol açtı. Yeniçeriler hiç değilse önemli meselelerde memurların zulmünü dizginleyecek bir kuvvetler. Daha önce yeniçerilerin ayaklanıp yolsuzlukların hesabını sormasından, hatta kelle istemesinden çekinen bürokratların artık korkacağı bir şey kalmamıştır. Doğuştan en yüksek makamlara gelmeyi hak sayan memur için kamu görevi, zengin olmasına yarayan bir araç, başka bir ifadeyle, sağmal inektir. Bu şekilde oluşan memur sınıfı, yani İstanbul efendileri, imparatorluğun her yerinde para getiren kamu görevlerini tekeline almış bulunmaktadır. Memur efendinin, bir şeyler öğrenmek için çaba harcamaya lüzum görmemesi, bu tekelleşmenin doğal sonuçlarından. Güzel bir el yazısı ve süslü ifadelerle dolu, anlaşılması güç bir üslup, onun bütün donanımıdır; bundan fazlası zarardır.*²⁰

¹⁷ Eisenstein, a.g.e., s. 155.

¹⁸ Moritz Busch, **Die Türkei: Reise-Handbuch für Constantinopel, die untere Donau, Rumelien, Bulgarien, Macedonien, Bosnien und Albanien**, 3. bs., Triest, Literarisch-artistische Anstalt; Wien, Buchhandlung Moritz Perles, 1881, s. 106.

¹⁹ M. A. Ubcini, **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, 2c., [İstanbul], Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., C:II, s. 452-453.

²⁰ Andreas David Mordtmann, **Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar**, Çev. Gertraude Habermann-Songu, İstanbul, Pera, 1999, s. 97.

Mordtmann yazısının sonrasında ise Türk insanının hepsinin böyle olmadığını ısrarla vurgulamış, Türklerin mükemmel vasıflarını sayarken sadece memurları yozlaşmış olmakla suçlamıştır:

Yazının şu veya bu yerinde İstanbul'un memur aristokrasisinin ve avenesinin yaptıklarını anlatıyorsam, Türk milletinin tamamını hedef alan olumsuz veya onur kırıcı herhangi bir şeyi söylemek istemediğimi belirtmeliyim. Yazdıklarımın bu şekilde yorumlanmasını kesinlikle kabul edemem. İstanbul'da veya imparatorluğun herhangi bir şehrinde çalışan zanaatkâr kesimini veya genel olarak çalışan sınıfa mensup Türkleri, keza kırsal alanlarda, özellikle Anadolu'da yaşayan halkı tanımak fırsatını bulan herkes, onların namus, kanaatkârlık, çalışkanlık, misafirperverlik ve insan ilişkilerindeki sıcaklık gibi mükemmel vasıflarını takdir etmektedir. Hâlbuki memur aristokrasisi, yani İstanbul efendileri, şimdiden yozlaşmış bir soy olup çıkmıştır.²¹

Yozlaşmanın devletin her kademesine sirayet etmesinin ve ülkede düzensizliğin alıp başını gitmesinin somut örneklerine seyahatnamelerde yer yer rastlanmıştır. Devlet memurlarını kötüleyenler sadece yabancı seyyahlarla sınırlı kalmamış, Avrupa görmüş olan Türk seyyahlar da yabancı memurlar üzerinden eleştirilerde bulunmuşlardır. Genel olarak eserlerde Avrupalı memurların rüşvet ile iş görmedikleri, memurların rüşvet almamasının yanı sıra hükümetin de işinin ehli olmayan kişileri rüşvet ve torpil vasıtasıyla işe almadıkları, devlet işlerinde oldukça “ehil ve erbab” kişilerin çalıştırıldıkları belirtilmiştir.²²

Seyahatnamelerde iyi bahsedilmeyen görevlilerden biri de gümrük memurları olmuştur. Gümrükte çalışanlar için oldukça kötü ifadeler kullanılmıştır. Tam bir rüşvet yeme kapısı oldukları ve gümrüklere gelen malların sahibinden en ufak bir imza için para talep ettikleri vurgulanmıştır. Gümrük memurları sırf rüşvet almak için işlemleri uzatmışlar ve ülkeye giriş yapanlar da işlemler bir an önce sonuçlansın diye rüşvetler veya hediyeler vermişlerdir. Örneğin Otto Friedrich von Richter ana gümrük binasından “makul bir armağan” sayesinde çabucak kurtulduğunu

²¹ A.e., s. 103.

²² Bâki Asiltürk, **Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa**, Ed. Betül Bilikti, İstanbul, Kaknüs, 2000, s. 463-464.

yazmıştır.²³ Paul Lindau ise ona çok güvenmediğini belirtmesine rağmen, rehberinin yardımı sayesinde gümrükten kurtulmuştur:

Bu arada ülkenin adetleri yeteri kadar bilinmiyorsa, sonsuz zaman alacak ve en münasebetsiz sataşmalarla birleşecek gümrük işlemlerini hızlı ve iyi şekilde çözdüğü için onun arkasından övücü sözler söylemeliyim. Onlara düzgün davranılırsa gümrük memurları hoşgörülü ve aklı başındadır; bu bilenler tarafından miktarı bavulların büyüklük ve miktarına bağlı olarak belirlenip verilen bir bahşış anlamına gelmektedir.

Lindau gümrük binasının “eski, çirkin, yıkılmaya yüz tutmuş bir baraka” olduğunu ve bu ilk adımın şehrin içine dair iyi bir fikir verdiğini ayrıca belirtmiştir.²⁴ Theodor Wiegand da akrabasına yazdığı bir mektupta, gümrükte başına gelen tuhaf olaylardan ve kişisel bir eşyası için nihayetinde rüşvet vermek zorunda kalmasından bahsetmiştir:

Zaten bavul buranın gümrüğünde kontrol edildiğinde başımdan tuhaf şeyler de geçti. Kimi antik yazıların dışında da bazı Byron ciltleri ve Mariele'nin büyük resmini içeriyordu. Denetleyen iki düzenbazdan birine bahşış vermekte acele etmeyince Byron'ı ve eski Latinleri alıkoymak istedi, fakat diğeri Mariele'nin de burada alıkoymulmasının gerektiğini söyleyince sonuç olarak kabalaştım. Neredeyse otele ulaştığımda baş düzenbaz yakınında bulunan kafeye oturdu ve Mariele'yi bana geri vermek için bir bahşış istediğini söyledi. Ona 1 İsviçre frangı götürdüm, almadı, sonra iki İsviçre frangı götürdüm, onu da almadı. Bana artık komik ve eğlenceli geliyordu. Aşağıya gittim ve ona bir mecidiye verdim, aldı ve bundan memnun şekilde ayrıldı.²⁵

Bu yozlaşmış ortamda en azından kadınların biraz düzgün görüldüğü söylenmiştir. Franz von Werner (Murad Efendi) kadınlar hakkında olumlu görüşler belirtenlerden biri olmuştur:

Bazı kadınlar rüşvetçiliğe yatkın olsalar bile ki bu insani zaafın karmaşık mahkeme işlemleriyle bazı Avrupa devletlerinde de söz konusu olmadığı garanti edilemez, fakirlerin haklarını bulmaları mümkündür ve çoğunlukla da bulurlardı. Kanun kitabı ve toplumun genel görüşleri en kötü kadınları bile

²³ Otto Friedrich von Richter, **Wallfahrten im Morgenlande**, Ed. Günter Meyer, Rudolf Sellheim, Hildesheim, Zurich, New York, Georgs Olm, 2005, s. 384.

²⁴ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 115-116.

²⁵ Theodor Wiegand, **Halbmond im letzten Viertel: Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor Wiegand 1895 bis 1918**, Yay. Haz. Gerhard Wiegand, München, F. Bruckmann KG, 1970, s. 38-39.

sınırlar içinde kalmaya zorlardı. En azından kimse bir mahkemeyi kazanıp sonra da tartışma konusu olan objeden daha pahalıya mal olan avukat ve mahkeme masraflarıyla karşı karşıya kalmıyordu. Halkın arasında dolaşan kadı hikâyeleri ciltler dolusu kitap olur. Hepsinde kadının zekâsı ve huysuzluğu anlatılır.

Werner kadıların itibarını arttıran ve zeki olduklarını gösteren güzel bir hikâyeyi de örnek olarak vermiştir.²⁶

3.2. Padişah-Halk Buluşmaları

Padişah ile halkın buluşmasını sağlayan çeşitli törenler olmuştur. Askerlerin, devlet memurlarının ve padişahın ailesinin de iştirak ettiği törenler, halkın yoğun ilgisine maruz kalmıştır. Bunlardan ilk akla gelen kılıç kuşanma töreni olmuştur.²⁷ Kılıç kuşanma töreni dışında padişahın mesire yerlerine yaptığı geziler ve iştirak ettiği cuma namazları da benzer kalabalığa ve görkeme sahip olmuşlardır. İstanbul'da bulunmakta olan seyyahlar da aynı halk gibi bu törenlere büyük ilgi göstermişlerdir. Bunların birinde, sultanın yeni satın aldığı buharlı gemisiyle²⁸ Boğaz üzerinden öte yana Asya'ya doğru bir gezinti yapmak istediğini işiten Ernst Christoph Döbel, Topkapı Sarayı'na giderek II. Mahmud'u görme fırsatını kaçırmamıştır:

Sultanın ikamet ettiği saray değişik büyüklüklerde bir miktar köşk ile konaktan oluşmakta ve üç avlu veya alana ayrılmaktadır ve bir şehrin genişliğine sahiptir. Ağaçlar ve çalılar tarafından kuşatılan sarayın gösterişli yapıları liman ve deniz kıyısından fazlasıyla resmedilmeye değer tepelere doğru turmanıyor. Burası yüksek bir duvar vasıtası ile tüm Türk hükümetine ismini

²⁶ İzmir kadısının önüne bir mülkle ilgili bir tartışma konusu gelir. Davacı, belli ki haksızdır, kararı garantilemek için kadıya bir kese içinde 200 duka altın verir. Mahkeme sırasında davacı şahitleriyle -yalancı şahitlerle- salona gelir ve davalıyı haksız çıkartır. Sonunda kararın kendi lehinde verilmesini ister, çünkü davalının şahidi yoktur. 'Onun şahidi var', der kadı ve para kesesini ortaya atar. 'İşte bu'. Murad Efendi, **Türkiye Manzaraları**, Çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul, Kitap, 2007, s. 279-280.

²⁷ II. Abdülhamid'in kılıç kuşanma töreninde kilometrelerce süren gösteri alaylarına bakan Pierre Loti, Batı'nın en lüks kalabalığının Türklerin bu kalabalığının yanında "çirkin ve sıkıcı" kaldığını belirtmiştir. Galip Baldıran, **Pierre Loti ve Oryantalist Söylem**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005, s. 32.

²⁸ II. Mahmud'un satın aldığı *Buğu* isimli bu buharlı gemi, o dönem Osmanlı halkı için büyük bir yeniliktir ve görülmeye oldukça değerlidir. II. Mahmud, Tekirdağ (1830), Gelibolu (1831) ve Varna (1837) gezilerine bu gemiyle çıkmıştır. Beydilli, **a.g.m.**, s. 44.

ödünc veren 'Bab-ı Ali' kapısının, her kapıda olduğu gibi, önderliğinde şehirden ayrılıyor. Önündeki büyük açık alan askerlerle ve gözlerini sabit şekilde sarayın açık kapısına yönelten seyir meraklısı insan kalabalığıyla ağzına kadar doldu. Bu yüzden neredeyse kıvrılarak bile hareket edemiyordum ve etrafi imparatorluğun büyükleri tarafından çevrilen sultan atıyla geldiğinde, fiskiye yanında küçük bir yeri uğraşarak elde etmişim. Orta büyüklükte, kırklı yaşlarda bir adamdı, kartal burnu ile keskin ve delip geçen bakışları, 7-8 inç uzunluğunda gösterişli siyah sakalı vardı ve Çingeneler gibi kahverengimsi yüz rengine sahipti.

Döbel daha sonra sultan ve maiyetinin ağır hareketlerle saray çevresinden ayrıldıklarını belirtmiştir.²⁹ Döbel'den birkaç yıl önce İstanbul'da bulunmuş olan Otto Friedrich von Richter ise II. Mahmud'un Göksu'ya ayak bastığı töreni izlemiştir: “Hakiki göçebe geleneğine göre, padişahın atlarıyla 40 ila 50 gün kalmaya çayırılığa götürüldüğü töreni seyretmek için 5 Mayıs günü birkaç arkadaşımınla tatlı sulara doğru yolculuk yaptım.” Yaz aylarında gerçekleşen bu ikametın Türk saray geleneği olduğunu belirtmiş olan Richter, padişahı ise neredeyse hiç görememiştir:

Zevk ve neşe içinde baharın taze yeşilinin ve ışıldayan çiçeklerinin olağanüstü bir göz alıcılığının olduğu harika vadinin yukarısına doğru sandalla gittik. İçinde beyazlar içerisinde saray çuhadarlarının veya çiçek desenli yaz kıyafetleri içerisinde beylerin, ahır efendilerinin ve diğer saray hizmetlilerinin, bostancuların yardım için bekledikleri, tepenin eteklerinde açılmış bir miktar çadır bulduk. Bunların hepsi bu günlerde kumaştan veya ipekten kış giysilerini terk etmişler ve hafif bir yaz kıyafetini sırtlarına geçirmişlerdir. Tepe uzun feraceleri (mantolar) ve beyaz yaşmakları (yüz örtüleri) içerisindeki, bitmeyen kadın sıralarıyla ve gruplarıyla kaplıydı. Köprüde bir miktar kırmızı, yaldızlı veya rengârenk çiçek desenli araba (çok kişinin oturabildiği, üstü kapalı) duruyordu ve tüm nehir (Boğaz'a dökülür) sandallarla doluydu. Bostancılar bizleri gittikçe geriye sürüklerken kıyının kulübesine mümkün olduğunca çok yakın durduk. Sonunda padişah üç çift küreği olan küçük bir yelkenlide şimşek hızında fakat tebdil-i (incognito) olarak geldi. Keza dışarı ve hazırlanmış evin girişine o kadar hızlı atladı ki neredeyse onu hiç görmedim.³⁰

Padişahın cuma namazına gitmesi için tertiplenen ve “Cuma Selamlığı” olarak anılan törenlere de hem halkın, hem de seyyahların ilgisi büyük olmuştur. Sultanın saraydan camiye atla gelişine camilerin birinde tanık olmanın yabancılar için ilginç

²⁹ Ernst Christoph Döbel, **Wanderungen im Morgenlande**, 6. bs., Berterode bei Eisenach, Döbels Selbst, 1863, s. 102-103.

³⁰ Richter, **a.g.e.**, s. 384-385.

bir deneyim olduğunu belirtmiş olan Moritz Busch, bu törenle ilgili bilgiler vermiştir: “Bu genellikle her cuma öğleden önce on bir civarında gerçekleşir, yanı sıra sultan gösterişli bir at üzerindedir fakat bazen yolu bir kayık içinde alır.” Busch bu vesileyle geçiş töreninin veya savaş gemilerinin askeri geçişlerinin vuku bulunduğunu belirtmiştir.³¹

Seyyahların birçoğu bu törenlerdeki izlenimlerini anlatmıştır. 1861 yılında İstanbul’u ziyaret ettiğini bildiğimiz Theodor Schuchardt, Abdülmecid’in son Cuma Selamlıklarından birine şahitlik etmiştir. Töreni izlemek için Tophane’den Dolmabahçe’ye doğru yürüyüşe geçen Schuchardt, ilk izlenimlerini bu esnada aktarmaya başlamıştır: “Koruma görevi olan polislerden bir küme sultanın sarayına doğru hareket ediyor ki orada ordu jandarmasının sorumluluğunu üstleniyorlar, despot Abdülmecid’i görebileceğimiz daha iyi bir yer tutmak için adımlarımızı hızlandırdığımız zamandı.” Daha sonra Dolmabahçe’ye varan seyyah burada da izlenimlerini aktarmayı sürdürmüştür:

Cami bu günde yüksek imamlar dışında diğer herkes için tamamen erişilmez, bundan dolayı başlangıçta bir deneme yapmadık, bilakis saray bahçelerinin demirden parmaklıklarına ulaşmaya uğraştık. Mavi ve kırmızı Vincennes Avcıları giysili düzenli askerlerden bir tabur eksiksiz yeniçeri müziği eşliğinde saflara dizilerek geçit yapmıştı. Obuanın işaretleri ile kırmızı ve altın renginde hafif süvari kordonu geçti. Giderek daha fazla biriken izleyiciler arasında bütün milliyetlerden pek çok yabancı ile bol sayıda Frenk ceketi ve siyah şapka bulunuyordu, keza Frenk hanımları da. Fazla örtünmüş Türk kadınları iki yerde kalabalık oluşturacak şekilde bir araya gelmişlerdi.³²

Bir Arap’ın polis ile girdiği ağız dalaşı ve kavga sonucu tutuklanmasından da bahsetmiş olan Schuchardt, sonra sultanın yaklaştığının bir ulak tarafından haber verilmesine kadar çevreyle ilgili gözlemlerde bulunmayı sürdürmüştür:

Su satıcıları, seyyar gezen pastacılar ile çörekçiler ve de meyveciler kalabalığın içinde oradan oraya gidiyorlardı ve oldukça iyi satış gerçekleştiriyorlardı. Ben de sokakta satılan bu hamur işlerinden bazılarını öğrenmeye karar verdim ve Türk pastacılığının performansıyla beni tamamıyla memnun ettiği anlaşılıyor.

³¹ Busch, a.g.e., s. 79.

³² Schuchardt, a.g.e., s. 299-300.

İzleyiciler araç yolunun ortasında serbestçe ve her iki tarafta bulunan dar yaya yolları üzerinde hareket ediyorlardı, koruma görevlisi polisler beklenen düzenleme esnasında nazik ve saygılı davrandılar ve planlarına çabucak uyuldu. Nihayet bir ulak sultanın yaklaştığını haber verdi. Yol bir kere daha temizlendi, silah altında piyadeler ayakbastılar ve izleyiciler araç yolundan çekilmeyi kabullendiler. Öncü piyadelere liderlik eden bir kurmay subayın içinde olduğu, saray kapısını geride bırakan sıranın en başındaki bando bir Fransız marşı çaldı.³³

Paşalar, nazırlar ve sadrazam geçiş yaptıktan sonra nihayet sultan gözükmiştir.

Schuchardt'ın da Abdülmecid ile ilgili bilgiler verdiği görülmüştür:

Sadrazamı caddenin her tarafında bir sıra ve arka arkaya yaya olmak üzere iki uzun sıra halinde kurmay subaylar takip ettiler, keza basit siyah ceket içinde süngülülerdi. Her bir sırada yaklaşık 40-50 kişi var gibiydi. Sonunda imparatorluğa ait has ahırın dört tane göz alıcı atı ve sonuncularının arkasından altın kestane rengi mükemmel bir at üzerinde sultan gözüktü. Ne binicisinde ne de atta herhangi bir arma yoktu. Binicisi güzel soylu hayvanın üzerinde otururken daha ziyade keyifsiz hal içerisinde duruyordu. Küçük altın yaprağıyla ve uzun siyah ipek püskülleriyle koyu kırmızı fes, geniş altın bir kalıp içinde olan bir başparmak büyüklüğünde parlak bir düğmeyle yaka kısmının kapattırıldığı ve siyah ceketin de üzerinde fark edildiği sade siyah bir İspanyol giysi hükümdarın bütünüyle sakallarla çevrili, solgun, çökmüş yüzünün daha hastalıklı ve bitkin gözükmesini sağlamıştı, esasen hastalıklı bir durum olabilirdi.

Schuchardt padişaha sunulan dilekçelerden de ayrıca bahsetmiştir.³⁴ Karl Bernhard Stark ise Abdülaziz'in yine Dolmabahçe'deki Cuma Selamlığını bir geminin güvertesinden izlemiş ve ziyadesiyle Türk kadınlarından bahsetmiştir:

Bu gemi güvertesinde yaklaşık bir saat daha beklememize müsaade ediyor, zaten beş saatlik biçare gezinti yorgunluğu sebebiyle bu renk renk yarı Avrupalı, yarı Asyalı insan kalabalığını gözlemlemek için elbette en azından mükemmel bir fırsat. O esnada en çok merakı, bugün cuma gününde tam bir neşe içinde haftada bir defa olan dışarı çıkma özgürlüklerinin tadını çıkaran hanımlar uyandırdı. Doğrusu öte taraftaki her çimenlik tepede hasırlar üzerinde uzanan kadınların bütün resmedilmeye değer toplulukları, erkek izleyici topluluğundan titizlikle ayrılmış; sultanın haremi arasındaki hanımlar daha yakınlarda, giriş ve çıkış yapan değişik şekillerdeki araçların uzun sırasında kendilerini gösteriyor. Gökyüzü mavisi, kiraz kırmızısı, çimen yeşili, altın sarısı içindeki ipekli kumaşların böyle ışıltılı renklerini; ayrıca Avrupa

³³ A.e., s. 300.

³⁴ A.e., s. 300-301.

ve Asya giysilerinin en harika karışımını; bizim hanımlarımızın en hafif göz peçelerine kadar her dereceden kapanmasını da hiç görmemiştim.

Stark, askerlerin ve devlet memurlarının olduğu geçit töreninden de bahsetmiştir. Şişman, geniş ve huzurlu bulduğu Sultan Abdülaziz'in ise kendisinde “yumuşak ve ağırbaşlı” bir etki bıraktığını belirtmiştir.³⁵

II. Abdülhamid'in Cuma Selamlığında bulunmuş olan Paul Lindau ise padişah ortaya çıkmadan yerini almış ve töreni izlemeye başlamıştır:

Askeri sınıfların tümünden, yani piyadelere, topçulardan, denizcilerden, atlılardan yoğun kıtalar yaklaşıyor. Bando ise kendisini her bir kıtadan ayırıyor ve fazlasıyla resmedilmeye değer Yıldız Camisi'nin karşısındaki tepenin üzerinde yerini alıyor.

Lindau ilerleyen satırlarda padişahı teşrif etmeden hemen önce yaşanan heyecanı anlatmıştır:

Bu resimsi yerleşme bittikten kısa bir süre sonra, belirgin bir hareketlenme yaşandı. Şimdi tüm alan birlikler tarafından ablukaya alındı. Caminin dış avlusu üzerinde, parmaklıkları girişinin sağında ileri gelenler, nazırlar ve paşalar bol altın yüklü üniformalar içinde yerlerini aldılar. Müzik aniden güreledi ve uzaktan her zaman daha ve daha yakına gelen, keskin, ritmik, çalışılmış ‘padişahım çok yaşa’ bağırtısı duyuldu.

Daha sonra ise padişahın kendisinde nasıl bir etki bıraktığını ifade etmiştir: “Sultan düz siyah, yukarıya kadar düğmelenmiş, herhangi işlemesi olmayan elbise ve başı kaplayan fes ile tüm bu görkem içinde, bu göz alıcı renkler ile altın ve gümüşün parıltısı içerisinde, acayip sıradan bir etki bırakıyor.” Lindau, sıradan bir etki bırakan padişaha halkın ve devlet büyüklerinin saygısının ise hiç sıradan olmadığını belirterek, gördüklerini anlatmaya devam etmiştir:

Her zaman etkili ve kulak tırmalayan bağırtı tekrarlanıyor: ‘Padişahım çok yaşa!’ O geçip giderken tüm başlar aşağılara kadar eğiliyor. Onu caminin dış avlusunun parmaklıkları kapısında bekleyen yüksek devlet memurları, nazırlar ve paşalar aynı bağırtıyı savuruyorlar ve bizim için çok tuhaf Doğu'ya özgü tarzda

³⁵ Karl Bernhard Stark, **Nach dem Griechischen Orient: Reise-Studien**, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1874, s. 97-99.

selamlıyorlar: Sağ elleriyle hemen hemen zemine dokunurlarken başların en aşağıya eğilmesi, sonra ellerin altına götürülmesi ve sonunda yavaşça aşağıya kaydırılması. Bu selamlamanın simgesel olarak adlandırıldığı bilinmektedir: 'Eteklerinizin tozunu alıyorum, onu alınma, ağzıma ve kalbime taşıyorum'.

Padişahın haremının alanda bulunduğu bilgisini vermekten Lindau da geri kalmamıştır. Kapılarında hadımların sıralandığı arabalar seyyahın dikkatini çekmiş ve arabada kimlerin bulunduğunu öğrenmeyi başarmıştır:

Biz bu arabalarda padişaha cami için eşlik eden fakat girme izinleri olmayan, iffetleri her saat olduğu gibi şimdi de hadımlar tarafından korunan kadınlarının, yani annesinin, eş veya eşlerinin, kız evlatlarının - eğer kızları varsa, bunu bilmiyoruz - bulunduğu haberini alıyoruz.

Lindau, kadınların kaçma girişiminde hiç bulunmaması için, atların da büyük bir güvenlik içerisinde dinlenmeye bırakıldıkları bilgisini de vermiştir.³⁶ II. Abdülhamid'in Cuma Selamlığını izleyen seyyahlardan bir başkası da Paul Wilhelm von Keppler olmuştur:

Resimsi üniformalar; her biri bir alay için tamamen aynı renkten güzel atlar; kudretli, sinirli insan türleri; kusursuz davranışlar; bizim subayları etkileyen hatasız resmigeçitler. Bu kitleler Konstantinapol'ün dokuz büyük ve sayısız küçük kışlayı barındıran devasa askeri gücünün sadece küçük bir parçasıdır; bundan daha başka Boğaz'ın, Marmara Denizi'nin ve Çanakkale Boğazı'nın pek çok kalesinde kuvvetli garnizonlar vardır. İleri gelenler, nazırlar ve vezirler, yüksek rütbeli subaylar başlarında sade kırmızı fes takılı gösterişli üniformaları içinde giriyorlar. Caminin yanına İslam'ın yüksek imamı, Şeyhülislam, ipekli yeşil kavuğu ve ipekli siyah kostümü içinde geliyor; camiye tek başına girmesine izin veriliyor; ana kapı önünde yabancı dervişler ve hacılar dualarını tüm inananların önderlerinin duaları ile birleştirmek için hasırlar üzerine oturdular. Borular ötüyor. Tamamen kapalı siyah faytonlardan oluşan bir sıra saraydan aşağıya doğru geliyor ve caminin avlusuna giriyor; koşum takımları çıkarılan atlar derhal götürülüyor; kimse inmiyor; sultanın haremindeki kadınların kıvrımlı perdelerdeki küçük bir aralık yardımıyla dışarıya göz atmalarına izin var. Kum taşıyan bir düzine el arabası asker setini çabucak yarıp geçiyor; camiden saraya kadar olan yola taze kumlar saçılıyor ve sular serpiliyor. Bir kez daha boruların işareti. Müzik bandosu çalmaya başlıyor. Müezzin minarenin koridoruna çıkıyor ve ibadete çağırıyor. Görkemli bir süvari alayı saraydan aşağıya iniyor. Ortalarında coşkun Arap atlarının koşulu olduğu küçük açık bir atlı araba. Bu sade siyah Avrupa usulü kıyafeti ve kırmızı fesi ile sultandır; karşısında birliklerin yüksek komutanı ve Plevne galibi saray

³⁶ Lindau, *Aus dem Orient*, s. 161-164.

mareşali Osman Paşa var. Caminin yanında sultan iniyor ve içerilere doğru uzaklaşıyor. Bir çeyrek saat sonra tekrar gözüküyor, dizginleri kendisi tutuyor ve koşar adımda saraya doğru geri hareket ediyor; gerisinde ayakta ileri gelenler kesik kesik soluyorlar. Türk ordusunun Suriye'deki kayıplarına hürmet için bir sahnelemenin yeniden yapılması uygun bulunuyor. Sultanın bıkkın, huzursuz, şüpheli hal ve tavırları ile burada onu korumak için hazır bulundurulmuş olağanüstü kuvvet arasındaki zıtlık kuşkusuz epey şaşırtıyor; topların, tüfeklerin, süngülerin çağrılmaması halinde tehlike altında yaşayacağı hissediliyor.³⁷

II. Abdülhamid'in Cuma Selamlığını izlemiş olan bir başka seyyah olan Woldemar Urban, esasında dinsel karaktere sahip bir tören olan selamlığın tamamıyla askeri karakteristiğe sahip olduğuna vurgu yapmıştır: “Tütsüler yakılmadı, etrafta ağır cüppeler içindeki din görevlilerinin geçitleri olmadı - görülebildiği kadarıyla, üniforma ve yalnızca üniforma.”³⁸

3.3. Saray Ziyafetleri ve Şenlikler

Saray sofralarında yemek yeme onuruna erişmiş seyyahlar olmuştur. Katiyen basit olarak nitelendirilemeyecek olan bu sofralarda, Türk mutfağına ait yemeklerin yanında, Avrupa mutfağına ait yemekler de göze çarpmıştır. Tophane'den kendisi ve maiyeti için ayarlanmış bir gemi vasıtasıyla Beşiktaş'taki saraya teşrif eden Johann von Österreich, II. Mahmud tarafından ağırlandırılmıştır:

Güzel süslenmiş büyük salonu adımlarken, sultan tam karşı taraftan içeri girdi. Ona doğru yöneldim, sultan beni karşıladı, sağlığım hakkında bilgi aldı, bugünkü yağmurlu havada deniz yolculuğumdan dolayı üzüntülerini ilettiler, içten ve arkadaşçaydı. Aynı hislerle cevap verdim, sonra Sultan Mahmud Prens August'a doğru döndü ve aynı şekilde selamladı, ondan sonra topluluğun kabulden memnun olacağı umudunu dile getirdi ve buna ek olarak bazı kibar kelimeleri Baron Stürmer'e yönelttikten sonra geri çekildi. Osmanlı saray geleneklerine göre sultan kimseyle, şehzadeleriyle bile yemek yemiyor. Bu esnada sarayın büyük salonunda 50 kişi için kurulmuş sofraya gittik. Dâhiliye nazırı protokol kurallarına aykırı davranılmaması için, Stürmer konseyini yanına çağırdı. Bunlar eksiksiz uyulan, her sıra anlaşmazlığına ve şikâyete mani olan bir şema içinde ona gönderildi. Her yemek takımının üstünde, söz

³⁷ Paul Wilhelm von Kepler, **Wanderfahrten und Wallfahrten im Orient**, 6. bs., Freiburg im Breisgau, Herdersche, 1909, s. 504-505.

³⁸ Urban, **a.g.e.**, s. 92.

konusu şeylerin Türkçe ve Fransızca isimlerinin yazılı olduğu bir pusula vardı. Tuhaflığından dolayı birkaç tanesini yanıma aldım. Sadrazamın sağındaki şeref mevkiine nail oldum, diğer uçta ihtişamıyla Damat Said Paşa, karşımda Halil Paşa oturuyordu. Sofra Avrupa geleneğine göre kurulmuştu. Verneuil, Paris'ten güzel bir sofraya servisi, süsler ve şamdanlar. Salonun ve sofranın tüm şamdanları renkli 'Wallruf' mumlarına (İngiliz ürünü) sahiplerdi: yeşil, mavi, pembe, sarı ve beyaz. Renkler öyle düzenlenmişlerdi ki güzel bir manzara bırakıyorlardı. Salonun arka planında bir orkestra bir Türk müzik direktörünün yönetiminde Donizetti'nin ve Bellini'nin operalarından müzik parçaları çalıyorlardı. Hizmetkârlar pis bir serseri güruhtu, aldırıışsızlardı ve kirli veya temiz frak giymişlerdi. Fransız yemekleri porselenlerde geldi, Türk yemekleri bizde on feniklik madeni paraya satın alınan gri cilalı kil kâseler içinde geldi.

Sofranın detaylı tasvirini yapmış olan Johann, sonra yemekler ile ilgili bilgiler vermiştir. Ziyafet menüsünün 33 kap yemeği, 10 şarap türünü ve 11 çeşit şerbeti içerdiğini belirtmiş ve yemeklerin çoğunu “çok yağlı ve çok tatlı” bulmuştur. Bunda tereyağı, bal, şeker büyük rol oynamıştır. Komposto üstüne dökülen tereyağını veya ballı makarnayı ve bunun gibi şeyleri korkunç bulmuştur. Diğer taraftan koyun etleri, şaraplar, İzmir'den getirilmiş enfes üzüm tanelerini de içeren taze meyveler, kavunlar, meyve konserveleri iyi bulunmuştur. Elle yemek yenmesini ise garipsemiştir: “Avrupa geleneğine alışık olmayan, çatal ve kaşık kullanmayan ev sahipleri, burada servis edilen kızarmış tavukları tamamen parmaklarıyla ve bu şekilde tavuğu parçalayarak yiyip bitirdiler.” Yemeğin sonunda II. Mahmud, sadrazamın sultan adına ayağa kalkma işareti vermesiyle salona tekrar teşrif etmiş ve Johann'a ağırlamadan memnun olup olmadığını sormuştur. “Gözle görülür duygulanma” ile sultanın kendisine “herkesle barış ve dostluk isteğindedim, dini faktörler burada oyunun içine girmiyor, onlar başka bir alana aitler” demesinden oldukça etkilenmiştir: “Bugün sultanı tamamen farklı gördüm, davranışlarında mahcubiyet olmadan özgürce hareket ediyordu, bakışı olgundu, karakteri içtendi.” Sultanın yemeğe iştirak eden herkesi gözleyip saraydaki odasına duygulanmış halde geri çekilmesinden sonra topluluk, kahve ve likör getirilen oturma odasına geçmiştir. Bu da kısa bir süre için devam etmiştir.³⁹

³⁹ Erzherzog Johann von Österreich, Leopold von Haan, **Eine russisch-türkische Reise im Jahre 1837**, Yay. Haz. Victoria von Haan, Wien, Leipzig, Karolinger, 1998, s. 166-168.

Georgina Max Müller ise sadece erkeklerin davet edilebildiği bir yemek ziyafetini, eşi Friedrich Max Müller'in orda bulunmuş olması ve onun izlenimleri vasıtasıyla anlatmıştır. Yemek II. Abdülhamid'in bizzat sofranın başında yerini almasıyla başlamıştır:

Kocam, 30 kişinin oturmuş olduğu bu sofrayı seyretmenin cidden büyük bir zevk olduğunu söyledi. Fakat en çok hayretini uyandıran da masadaki derin sükût idi. Sultandan başka hiç kimse konuşmuyordu. Ve sefir ile konuşması, tercüman vasıtasıyla olmasına rağmen, çok canlı idi. Kocam Türk muâşeret kaidelerini bilmediği için yanında oturanlarla Fransızca konuşmaya başlamış. Fakat o kadar kısa cevaplar almış ki o da sükûta gömülmüş. Durumu fark eden padişah Münir Paşa'ya bir işarette bulunmuş. O da Harbiye Nazırıyla Bahriye Nazırına bir şeyler fısıldamış. Padişahı yüzünde görülen tasvip eder bakış üzerine onlar da kocamla tatlı bir sohbeta başlamışlar. Padişah ve masada bulunan diğer davetli Türkler şarap içmedikleri gibi sofraya da hiç şarap konmamıştı. Servis yalnız gayrimüslimlere yapılıyordu. ... Yemek tam manasıyla bir Fransız yemeği idi. Türkçe ve Fransızca yazılmış olan listede son derece iyi hazırlanmış 13 çeşit yemek yer alıyordu. Listenin başında yazılan tarih 23/4/ (Haziran) olmasına rağmen ziyafet asıl 4 Haziran akşamı veriliyordu. YEMEK LİSTESİ - 23/4/Haziran 1893: Windsor Çorbası - Etili, balıklı, peynirli börekler - Joinville usulü kalkan balığı - Royal usulü kuzu - Supreme usulü mantarlı tavuk - Bildircinli börek - Kuşkonmaz - Punch - Piliç kızartması - Pilav - Victoria usulü ananas - Vanilyalı Bavaroise - Dondurmalar. Bu yemeklerden ikisi mutlaka padişahın İngiliz misafirleri için bilhassa hazırlanmış olmalıydı: Windsor çorbası ve Victoria usulü ananas. Ve tabii hiçbir Türk sofrası pilavsız olamazdı.⁴⁰

“Berliner Liedertafel” müzik korusu da Yıldız Sarayı'na yemeğe davet edilmiş ve Gotthold Schulz-Labischin bununla ilgili kısa bilgiler vermiştir.⁴¹

Saray yemeklerinde görülen Avrupa mutfağı etkisine benzer bir etki, konu müzik olduğunda da yaşanmıştır. II. Mahmud Dönemi'nde hem askeri müzikleri,

⁴⁰ Georgina Max Müller, **İstanbul'dan Mektuplar**, Çev. Afife Buğra, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 73-76.

⁴¹ “Kutlama sofrası yan yana duran beş salonda düzenlendi. Ve biz şarka özgü ihtişama sahip bir kral ziyafetinde yemek yiyorduk. Yemeklerin servis sırası Türk hamur işinin bir çeşidi olan börekle başladı, onu balık-mayonez, rosto ve zeytinyağında şarka özgü hazırlanan enginar takip etti. Daha sonra gözüktiler – ‘Pilav’, turtalar, kekler ve hamur işleri, yemişler. Biz fevkalade kırmızı şaraptan içtik ve ziyafetin sonunda şampanyanın mantarını patlattık. Yakın zamanda salonlar enfes aromalı sigara dumanıyla ve kahve kokusuyla doldu.” Gotthold Schulz-Labischin, **Die Sängerreise der Berliner Liedertafel nach dem Orient: (Bukarest, Konstanza, Konstantinopel, Smyrna, Athen, Saloniki, Budapest) 28. April bis 15. Mai 1908**, Berlin, Vereins Selbst, 1908, s. 153.

hem de geleneksel Türk müziklerini icra eden Avrupa standartlarında bir saray bandosu kurulmasıyla bu yönde çok önemli bir adım atılmıştır. Yine aynı dönemde, Boğaz'daki elçilik binalarında yapılan balolara saray çevresinden katılımlar olmaya başlamıştır.⁴² Sonrasında ise sarayda Batı müziğine duyulan ilgi günden güne artarak devam etmiştir.⁴³ Üst sınıfa mensup Türkler arasında alafranga müziğe karşı olan ilgi de yıllar geçtikçe artmıştır. Bu ilgi İstanbul'da büyük bir müzikal gösteri gerçekleştiğinde de görülmüştür.⁴⁴ Genellikle çeşitli milletlerden insanların izleyici olarak buldukları bu müzikal gösterilerde üst sınıfa mensup Türkler de bulunmuştur. "Berliner Liedertafel" müzik korosunun Balkanlar ve Anadolu turnesini kaleme almış olan Gotthold Schulz-Labischin, koronun İstanbul'da verdiği iki konseri detaylı şekilde anlatırken bu durum görülmüştür. İlk konser Alman Büyükelçiliği'nin büyük salonunda gerçekleşmiştir. Schulz-Labischin, büyükelçiler

⁴² Avrupa elçilerinin düzenlediği bu balolarda erkeklerin farklı kadınlarla dans etmeleri ve kadınların giydikleri dekolte kıyafetler, önceleri saray çevresi tarafından garip karşılanırsa da kısa zaman sonra bu duruma alışmışlar ve dans etmeye bile başlamışlardır. İngiliz aristokrat Sir Granville Temple, 1835 yılında gerçekleşmiş olan bir balodaki izlenimlerini paylaşmıştır: "Tamamen genç Türklerden oluşan muhafız bandosu kadriller, valsler, kotilyolar, vs. çaldı [...] serasker Fransız sefirinin eşiyle resmi açılışı yaptı, bunu Kaptan Paşa ile Bayan Temple ve Silahtar Ağa ile Avusturyalı arabulucu madam izledi. Bayan Temple aynı zamanda Ahmed Paşa ve Abidin Bey ile vals yaptı [...] Akşam yemeğinde [...] şampanyalar ve Bordeaux şişeleri inanılmaz süratle gözden kayboldu." Balolarda yaşananlara rağmen "Türk-Avrupalı sosyal etkileşiminin derecesinde cinsiyet hususunda olan muazzam farklılık", Avrupalılar ve saray çevresi arasında "psikolojik bir bariyer" oluşturmuştur. Türk saray topluluğu elverişli zamanlarda Avrupalılar tarafından yapılan balolara gelmekten hoşnut olmuş, fakat karşılığında onları kendi köşklerinde benzer şekilde ağırlama konusunda pek istekli olmamışlardır. Reinhold Schiffer, **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Amsterdam, Atlanta/GA (Georgia), Rodopi, 1999, s. 170-171.

⁴³ Hatta öyle ki, belli günlerde müzik ve dans dersi almaları adet olan haremdeki cariyelerin, erkeklerle temas etmelerini men eden sıkı kuralı Abdülmecid iptal etmiştir. Hocaların çoğunlukla erkek olması bunda etkili olmuştur. Derslerde oryantal müzik öğretildiği gibi Avrupa müziği de öğretilmiştir. Börte Sagaster, **Im Harem von Istanbul: osmanisch-türkische Frauenkultur im 19. Jahrhundert**, Hamburg, E.B.-Verlag Rissen, 1989, s. 67.

⁴⁴ Ida Pfeiffer, Pera'da İtalyan şarkıcıların sahne aldığı müzikal bir gösterinin iyi kazanç getirmesinden duyduğunu şaşkınlığı belirtmiştir: "Çünkü Türkler çok az müzik bilincine, buna karşılık Frenkler ise bir şeylerle kolayca memnun edilebilme bakımından fazlasına sahipler." Türkler ile Avrupalıların alafranga müziğe aynı oranda ilgi duymamaları veya genel olarak müziğe bakış açılarındaki farklılıklar, muhtemelen seyyahı böyle düşünmeye sevk etmiştir. Ida Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land: Konstantinopel, Palästina, Ägypten im Jahre 1842**, 2. bsk., Wien, Promedia, 2012, s. 62.

ve uluslararası camianın tanınmış şahsiyetleri yanında Türk toplumundan önemli kişilerin de ön sıralarda yerlerini almış olduğundan bahsetmiştir.⁴⁵

Pera'da yer alan ve oldukça geniş bir yaz tiyatrosu olan Piccolo-Campo'da gerçekleşen ikinci konserleri daha ilginç geçmiştir. Mekân son yerlere kadar dolmuş ve pek çok insan yer kalmadığı için geri dönmüştür. Konser için Almanların yanı sıra diplomat topluluğundan büyük bir kısım, pek çok soylu Türk, Rum, Ermeni, Fransız ve İstanbul'da rastgele bulunan yabancılar da bir araya gelmiştir. Schulz-Labischin II. Abdülhamid'in özel emriyle onun *Ertuğrul* yataının orkestrasının konseri desteklediğini ve gösterilerinin İstanbul için özel bir vaka haline geldiğini belirtmiştir. Schulz-Labischin şimdiye kadar asla bir Türk askeri bandosunun halka konser vermesine müsaade edilmediğini, Prusyalı olağanüstü müzik direktörü, Türk yarbayı ve Türk askeri bandosunun takdire şayan reformcusu Paul Lange Bey'in bandosunun bir ilki gerçekleştirdiğini yazmıştır. Üç şarkıya eşlik eden orkestra inanılmaz alkış almıştır:

Bu konserde coşkulu alkışların eşlik ettiği, kazandığımız şahsi başarımızın üzerine tezahüratlarla Lange'nin performansı altında bizi destekleyen bandonun olağanüstü gösterisinin selamlanması yaşandığında daha fazla memnun olamazdık. Onlar Wagner'den 'Einzugsmarsch der Gaste auf die Wartburg', 'Lohengrin'den bölümler çaldılar ve sondaki 'Dankgebet'te bize eşlik ettiler. Tekrar çalınması istenilen bu son koronun etkisi özellikle büsbütün muazzamdı. Tüm dinleyicilerin orada ayağa kalktıkları son melodi neredeyse hiç solmadı, kesinlikle bitmek istemeyen bir alkış fırtınası salonda gürlendi ve konser anısına bize devasa bir defne çelengi Alman topluluğu tarafından sahnede sunulurken yeniden aynı güçle ayağa kalktılar. Sloganlar bir kere daha kuvvetle yankılandı. Konser sona erdi.⁴⁶

⁴⁵ “Avusturya-Macaristan'ın, Markgrafen Palavicini; Fransa'nın, Bay Constans; İtalya'nın Bay Sforza; Rusya'nın, Bay Zinoviev; İspanya'nın, Marquis Camposagrado; maslahatgüzarlar: Romanya'nın, Bay Papinin; Yunanistan'ın, eşiyile birlikte Bay Gryparis; Sırbistan'ın, Bay Nenadowicz; Belçika'nın, Graf Dudzeele; İranlıların elçisi, ateşli bir müziksever ve birinci sınıf sanatçı, Mirza Rıza Han; Bulgar temsilcisi Bay Geschoff; eşleriyle birlikte Alman Büyükelçiliği ve Başkonsolosluğu'ndan bizim zaten tanıdığımız önemli beyler; üst sınıfa mensup Türk devlet memurları; Anadolu Demiryolları'nın Genel Direktörü; Doğu Demiryolları'nın Genel Direktörü; büyük bankaların müdürleri; aralarında Prusyalı Müzik Direktörü Yarbay Paul Lange Bey'in bulunduğu sayısız Türk subayı ve daha birçok önemli insan.” Schulz-Labischin, **a.g.e.**, s. 131-132.

⁴⁶ **A.e.**, s. 161-164.

Bu iki konserin yanı sıra Yıldız Sarayı'nda da özel bir gösteri yapılmıştır. Alman milli marşı ile açılan gösteriyi II. Abdülhamid de izlemiştir ve seyyaha göre gri bir sakalla çevrelenmiş yüzünün “uysal, neredeyse melankolik” bir ifadesi olmuştur. Milli marştan sonra bando susmuş ve koro öğleden önce prova edilen Hamidiye Marşı'nı okumaya başlamıştır: “Şahane bir şekilde oldu ve Türk ulusal marşını Alman şarkıcıların ağızlarından Türk dilinde duymak açıkça hoş bir sürpriz oldu, sultan coşkulu bir şekilde alkışladı.” Seyyah bir tek sultanın alkışladığını, resmîyetin diğerlerine engel olduğunu belirtmiştir.⁴⁷ Böyle etkinlikler gerçekleşmesine rağmen, müzikseverlere yeterli miktarda müzikal gösteri sunulmamasından yakınan seyyahlar da olmuştur.⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde şenliklerin çoğunun ise aslen dini nitelik taşıdıkları görülmüştür. Bunların arasında ilk akla gelen Ramazan ayı münasebetiyle yapılan kutlamalar olmuştur. İstanbul'da diğer zamanlarda karanlık olan sokak ve meydanlar, bu ay adeta ışığa boğulmuştur. Ramazan ayında bir taraftan her yer ışıl ışıl olurken, bir taraftan da diğer ayların akşamlarında sessizliğe gömülen mahallelerde bariz bir canlılık yaşanmıştır.⁴⁹ Gündüz şehrin gürültüsünden oldukça şikâyet etmiş olan Paul Lindau'nun, Ramazan ayında ise gecenin ortasında belirli saatlerde yapılan top atışlarından şikâyetçi olduğu görülmüştür. Lindau en cesaret gerektiren şartları tahkik etmek için, kutsal Ramazan ayına düşen süre boyunca İstanbul'da kalmış olduğunu, özellikle belirtme ihtiyacı hissetmiştir.⁵⁰ Daha sonra ise korktuğunun başına gelmediği görülen Lindau, dinler arasındaki ilişkinin “eski zamana göre çok

⁴⁷ Konser sonunda ise tüm müzisyenler sanat adına mükâfat olarak, sahnede sultanın bir yaveri tarafından sunulan senai madalyalarını kabul etmişlerdir. Daha sonra ise her iki koro şefi, her iki başkan ve de üyelerden Stadrat Mielenz ayrıca üçüncü sınıf Mecidiye Nişanını; her iki baş solist ve yönetim kurulunun geri kalan beyleri de dördüncü sınıf Osmaniye Nişanını kabul etmişlerdir. **A.e.**, s. 154-156.

⁴⁸ Örneğin Rudolf Lindau, gerek İzmir'de gerek İstanbul'da biraz müzik bilgisi olan müzikseverlere gereği gibi müzik sunulamadığını belirtmiştir. İlhan Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001, s. 336.

⁴⁹ İbrahim Refik, **Ramazan Medeniyeti**, İstanbul, Albatros, 2000, s. 80.

⁵⁰ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 129-130.

daha hoşgörüye dayalı’’ olduğu sonucunu çıkarmış ve camilerin aydınlatılmasına ise hayran kalmıştır:

Zira Ramazan boyunca Konstantinapol'deydim ve bu kutsal ayda bütün camilerin geçitleri akşamleyin kandillerden parlak dairelerle süsleniyor ve onların tepelerinde keza sıklıkla kâğıt fenerlerdeki kutsal harfler gecede ışılıyor. Her gece Allah'a ve Peygamberine dualar yollanıyor.⁵¹

İstanbul'da Ramazan ayında, uzun yıllar boyunca geleneksel İstanbul eğlencelerinin merkezi Şehzadebaşı'ndaki Direklerarası, fazlasıyla ön plana çıkmıştır. Sunulan gösteriler ve çalınan müzikler vasıtasıyla insanlar burada doyusuya eğlenmiştir.⁵² Bu kutsal ayda oldukça canlı ve kalabalık olan bir yer haline gelen Dileklerarası'nda sadece yerli halktan insanlar bulunmamıştır. Franz von Werner (Murad Efendi) burasının dünyanın dört bir yanından gelen dervişlerle dolduğunu anlatmıştır:

Esmer Berberinin yanında bembeyaz dişlerini gösteren bir zenci, Kafkasyalının yanındaki Hintli, ama hepsinden çok Semerkant ve Buhara'dan gelen Moğol tipleri; gerçek bir çekirge sürüsü; hepsi özellikle kutsal Ramazan ayını Doğu'nun yedi tepeli şehrinde, halifenin kanatları altında geçirmek için gelmişler.⁵³

Ramazan ile birlikte Müslümanların gündelik yaşantısı büyük bir canlılık kazanmıştır. Müslümanlar bir yandan ibadetlerini gerçekleştirirken, diğer yandan da eğlencelerine devam etmişlerdir. Kahvehaneler de farklı bir havaya bürünmüş ve buralarda gösteriler daha sık yapılmıştır.⁵⁴ Ayrıca Ramazan ayına has olan semai kahvehaneleri de kapılarını yalnız bu ayda açmıştır. Saz şairlerinin bu mekânlarda halk edebiyatının örneklerinden olan *semai* okumalarından dolayı bu adı almış olan semai kahvehaneleri, İstanbul'da 1826'dan sonra görülmeye başlamıştır.⁵⁵ Birer kültür ve sanat mekânı olan kahvelerin kökleri Osmanlı Devleti'nin erken

⁵¹ A.e., s. 167.

⁵² İlbeyi Özer, **Avrupa Yolunda Batılılaşma Ya Da Batılılaşma: İstanbul'da Sosyal Değişimler**, Ed. Burak Fazıl Çabuk, İstanbul, Truva, 2005, s. 52.

⁵³ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 81-84.

⁵⁴ Fatma Bulut, “1. Dünya Savaşı Yıllarında İzmir'de Eğlence Kültürü ve Toplumsal Yaşama Etkileri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İzmir, 2010, s. 58.

⁵⁵ Refik, **a.g.e.**, s. 111.

dönemlerine kadar uzanmıştır.⁵⁶ Bu kahvelerde Ramazan gecelerinde teravîh namazından sonra başlayan programlar, sahura kadar sürmüştür. Programların içeriği zamanın modalarına uygun şekilde değişikliğe uğramıştır. Yüzyılın başında âşık tarzının egemen olduğu bu kahvehanelerde, II. Abdülhamid Dönemi'nden itibaren alafranga müzik zevkinin de geliştiğine tanık olunmuştur. Ramazan ayına özgü semai kahvelerinin hazırlanmasına Surre Alayı'nın ertesi günü başlamak genel kural olarak yer etmiştir.⁵⁷

Ramazan ayından önce hacca gidecek Osmanlı Müslümanları ile birlikte yola çıkan Surre Alayı'nın uğurlanışı da bir şenlik havasında gerçekleşmiştir. Seyyahların da bu alaydan "Mekke Kervanı" diye bahsettikleri görülmüştür. Bu şenliklerden birine şahit olan Moritz Busch, kervan yola çıkarken şehrin büyük hareketlilik içerisinde olduğundan bahsetmiştir. Busch bu büyük kervanın ayrılışının oldukça ilginç ve bir dereceye kadar da festival gibi bir tören olduğunu, tören geleneğinin 1517 yılında I. Selim tarafından başlatıldığını yazmıştır. Ayrıca Surre Emininin kervanın başı ve hazine sorumlusu olarak tesis edildiğini belirten Busch, I. Selim dönemlerindeki alaylar ile 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşenlerin ufak bir karşılaştırmasını yapmıştır:

O zamanlar sultanın kervana verdiği hediyelerin değeri bir milyon krandan daha fazla tutuyor olmalıydı. Yakın zamanda bu armağanlar çok azaldı, fakat yine de dikkate değer çünkü sadece sultanın özel hazinesinden, onun eşlerinden ve diğer zengin insanlardan değil, bilakis aynı zamanda çeşitli dini hayır kurumlarından (vakıf) oluşuyor. Yıllık Mekke için kararlaştırılan miktar kızlar ağasıyla defterdar tarafından belirleniyor ve esas dağıtımın kanaatlerine bağlı olduğu Surre Eminine teslim ediliyor.

⁵⁶ Âşık tarzı denen saz şiirinin kahvehanelerde icra edilmesi çok eskilere dayanmıştır. Bu gelenek yıllar içinde azalmış fakat yeniçerilerin toplandığı kahvehanelerde bu gelenek sürdürülmeye çalışılmıştır. Kendi ocağının yetiştirdiği şair ve sanatçılarla, şehir hayatına özgü âşık tarzı ve kültürüne sahip çıkmışlardır. Daha sonra bu gelenek semai kahvelerinde şeklini çok az değiştirmek suretiyle devam edebilme imkânını bulmuştur. Semai kahvelerinin müdavimleri arasında tulumbacılar başı çekmiştir. Fakat seçkin kişiler de sıkça bu kahvehanelere gelmiştir. Ekrem Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür, Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri**, İstanbul, İletişim, 1995, s. 250-252.

⁵⁷ **A.e.**, s. 253-254.

Busch daha sonra, trompetler ve teflerden delice bir müziğe eşlik eden, âşıklardan ve hırpani dervişlerden bir kümenin “daha delice” ilahilerinin, hacıların gelişlerini ilan ettiklerinden bahsetmiştir. Hacılardan da “katırlar üzerinde peşi sıra giden hırpani ve pis görünümlü büyük bir küme” olarak bahsetmiş olan Busch, saygın insanların ise iştirakçi olarak nadiren bu yürüyüş alayına katıldıklarını ve Üsküdar'da ya da Şam'da alaya bağlandıklarını belirtmiştir. Erkek ve kadınlar da alayın gidişini ayrı ayrı yerlerden izlemiştir:

Resmigeçit boyunca caddeler askerlerle dolu oluyor, arka planda bir tarafta erkekler başka bir tarafta kadınlar olmak üzere neredeyse tüm Müslüman halk toplanıyor. Erkekleri ve erkek akrabaları altlarda otururlarken, yüksek evlerin pencereleri de kadınlarla dolu oluyor. Suriçi'nin güzel hanımlarının olduğu yüzlerce yaldızlı araba açık yerleri zapt ediyor.

Yürüyüş alanının ucunun, Bahçekapı'daki iniş biniş yerine ulaşır ulaşmaz, yük hayvanlarına yer yapmak amacıyla, sağ tarafa çark ettiğini ve yüklerin Üsküdar'a gitmek için hazır bekleyen buharlı bir geminin güvertesine çıkarıldığını bunlara eklemiştir.⁵⁸

Bir başka Surre Alayı'na ise 1892 yılı başlarında İstanbul'da bulunan Woldemar Urban'ın Üsküdar'da iken tesadüfen rastladığı görülmüştür. Urban daha ziyade alay hareket ederken çalan müzikten bahsetmiştir:

Sultan tarafından donatılmış bir Mekke karavanı bu kutsal hac yerine doğru yola koyulurken, ben sadece yürüyüş yapıyordum. Bu süreç sanırsam her yıl bir defa yinelenir ve halk için her zaman bir çeşit şenlik günü olur. Müzikle ve bayraklarla askeri muhafaza altında renkli halk yığımları cadde boyunca yürüdüler- doğal olarak peşlerinden ben. Bu vesileyle ilk kez güzel bir müzik bandosundan Arabi bir marş duydum, çünkü bugüne kadar bir Avrupalıya müzik olarak zorla yutturulabilen ne Arabi müzikler duydum. Bunlar Kahire'nin ve İskenderiye'nin Arabi kahvehaneleri içinde dinlediğim kamuştan bir üflemeli eşliğinde gerçekleşen darbuka üzerinde aksak ritimlerin, zihni güzelce afallatabilen uygun bir arabeskin, coşkulu Almeh dansının olduğu fakat bizim görüşümüze göre müzik olmayan şeylerdir. Oysa Skutari'de duyduğum gibi

⁵⁸ Busch, a.g.e., s. 100-104.

*egzotik akustiğinin ve orijinalliğinin dileycek hiçbir şey bırakmadığı iyi bir Arabi müzik de var.*⁵⁹

Urban'ın Mısır'da dinlediği bazı müzikleri tekdüze olarak nitelediği görülmüştür. Benzer müzikleri İstanbul'da dinleyip, onları kendi bakış açılarına göre müzik olmayan şeyler olarak nitelemiş seyyahlara da rastlanmıştır. Örneğin katıldığı bir düğünde çalan müzikle ilgili yorumunda Franz Carl Endres'in hoşnutsuz olduğu anlaşılmıştır: “Şarkıcılarla müzisyenler ortaya çıktı ve yüksek sesle müzik yaptılar, gecenin sonuna kadar coşturdular, fakat bizim zevkimize göre tekdüze ve sevimsizdi.”⁶⁰ Göksu'yu gezerken benzer bir müzik dinletisiyle karşılaşan Georgina Max Müller'in yorumları da çok hoş olmamıştır:

*Hoş olmaktan ziyade acayip ve kaba olan bu müziği dinledik. Çalgı ile beraber Arapça şarkılar söyleniyordu. Şarkıcıların sesi çatlaktı. Kocamın söylediğine göre, bunlar Yıldız Sarayı'nda dinlediği alaturka şarkılarla katiyen mukayese edilemezmiş.*⁶¹

Sarayda çalınan alaturka müzik ile mesire yerinde veya düğünde çalınan arasında bir kalite farkı olması çok normal gözükmiştir. Zaten beğenilen tek müzik sarayda çalınanlar olmamıştır. Şenliklerde çalınan bazı müziklerden de hoşlanıldığı görülmüştür.

Surre Alayı dışında da büyük şenlikler yapılmış, bunlara şahit olan kimi seyyahlar kendilerini şanslı gördüklerini belirtmişlerdir. Bu seyyahlardan bir tanesi bir Mevlid Kandili kutlamasına (Mevlid Alayı) şahit olan Ida Pfeiffer, bir diğeri ise Üsküdar'da iken Surre Alayı'nı görmüş olan ve II. Abdülhamid'in doğum günü şerefine yapılmış kutlamalarda da İstanbul'da bulunan Woldemar Urban olmuştur. Her iki seyyahın anlattıklarında ortak nokta, İstanbul'un kutlamalardaki büyüleyici atmosferi olarak gözükmiştir. Mevlid Kandili kutlaması esnasında orada bulunmasının bağnaz Türkler tarafından tepki görebileceği konusunda uyarılmış olan Pfeiffer, böyle bir durum yaşanmaması üzerine hoşnut olmuştur:

⁵⁹ Urban, **a.g.e.**, s. 84.

⁶⁰ Franz Carl Endres, **Türkische Frauen**, München, Arthur Hertz, 1916, s. 124-125.

⁶¹ Müller, **a.g.e.**, s. 94.

Zaten daha önceki akşamda peri masallarındaki gibi büyüü bir manzara vardı. Tüm minarelerin tepeleri binlerce kandille aydınlatılmıştı ve o esnada böyle ince yapılı küçük kulelerden büyük bir miktar vardı, bu sebeple havadaki ateş deryası hayal edilebilir. Türk gemileri limanda benzer bir gösteriyi sundu. ... Sabahı topların gürlmesiyle karşıladık. Tüm Türk gemileri bayraklarını çekmişlerdi ve renkli kâğıt süs zincirleri direklerin en tepesine kadar özenle sarmalanmıştı. Padişahın camiye gelen tören alayını izlemek için, saat dokuzda çeşitli yabancı topluluklar içinde Konstantinapol'e geldim. Askerler bizdeki gibi her iki yana dikilmişti. ... Bu şenlik için halktan pek çok insan toplanmıştı ve pencerelerde kadınların örtülü yüzlerinden başka hiçbir şey görülüyordu. Bu festivale katılırken saf dinselliği ve Müslüman bağınaz erkeklerin Frenk rahatsızlığına tutulabilecekleri konusunda uyarıldık. Fakat tanrıya şükür beraber gittiğim topluluğun merakı endişelerinden büyüktü, ite kaka kendimize yol açtı ve pek çok iyi Türk'e haksızlık yapıldığına bir kere daha kendimi inandırma vesilesi oldu. Kimseden bir hakarete uğramadığımız gibi, ufak bir çabayla gerçekten güzel yerleri elde ettik.⁶²

Woldemar Urban da II. Abdülhamid'in doğum günü vasıtasıyla süslenen şehrin görüntüsünün muazzam olduğunu belirtmiş ve manzaraların en cüretkâr hayal gücünü geride bıraktığını iddia etmiştir:

Sultan ekselanslarının doğum günü vasıtasıyla önceki gün şehrin ve limanın çok güzel bir ışıklandırmasına tanık olduk. Limandaki gemiler Bengal ateşleri ve direktan direğe düğümlenmiş ışık zincirleriyle olağanüstü güzel süslenmişti. Tüm kamusal yapılar ve de özel evlerin büyük bir kısmı, özellikle Pera'nın büyük caddesi, özgün şekilde hazırlanmış ve çok yoğun olarak ışıklandırılmıştı. Hava çok güzeldi, sakindi ve sıcaktı, '1001 Gece'den gerçek ve muazzam bir geceydi. Askeri bandolar sayısız kışlanın önünde çaldı, havai fişekler yukarıya doğru patladı ve geceyi uzaklara kadar aydınlattı, Boğaz'da binlerce sayıda parlak ve zayıf ışıklar yansıdı, Yıldız Sarayı (sultanın şu an yaşadığı yer) adeta parlamış göründü. Konstantinapol zaten her durumda yabancılar üzerinde şaşırtıcı ve büyüleyici bir etki bırakıyor, fakat bu masalsı ışıkların parlaklığı en cüretkâr hayal gücünü bile geride bıraktı.⁶³

Bunların dışında İranlıların Valide Han'da gerçekleştirmelerine müsaade edilen Kerbela ayinlerini izlemiş olan seyyahlar da olmuştur. Hanın avlusunda dindarların vahşi bir biçimde kendilerine işkence edip yaraladıkları bu tören seyyahlar için bir

⁶² Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 68-69.

⁶³ Urban, **a.g.e.**, s. 89

hayli enteresan geçmiştir. Georgina Max Müller bu merasimde yaşananları detaylı şekilde anlatmıştır.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nde geleneksel sporlar da şenlik havasında geçmiştir. Bunların başında güreş ve cirit gelmiştir. Osmanlı'nın geleneksel spor dallarından biri olan ve at üstünde oynanan cirit, Batı etkisinin yoğun olarak Osmanlı'da görüldüğü dönem olan Tanzimat Dönemi ile birlikte Batılılar tarafından vahşi ve sert bulununca oynanmaz olmuştur.⁶⁵ Güreş müsabakalarının ise I. Dünya Savaşı yıllarında bile devam ettiği görülmüştür.⁶⁶ Güreş müsabakalarından gerçek bir Türk eğlencesi olarak bahsetmiş olan Ida Pfeiffer, Okmeydanı'nda tepeler tarafından kuşatılan yaylada, tüm milletlerin insanların geniş fakat yoğun bir çember oluşturarak izlediği bir müsabakayı anlatmıştır: “İki güreşçi veya gladyatör meydana çıktı, neredeyse tamamen elbisesizdiler, kalçaları kaplayan sıkı deri bir pantolon dışında hiçbir şey yoktu.” Yağların sürülme nedenini de açıklamış olan Pfeiffer, güreşçilerin gücü ve dayanıklılığı kaybetmemeleri için yavaş tempoda başladıklarını, sonra biri kazanıp halkı selamlayıncaya kadar güreşin coşkulu tempoyla gittiğini belirtmiştir. Yetenekli olan kazananın rakibini fırlatıp onun üstüne ata kurulduğu gibi kurulduğunu, böyle bir dövüşün 15 dakika sürmesinin olağan olduğunu, kazananın çemberin içinde muzafferane bir şekilde ödülleri toplayarak dolandığını, zavallı mağlubun kendini izleyicilerin arkasına gizlediğini, onlara gözükmeye neredeyse hiç

⁶⁴ “İlk grup çıplak göğüslerine mütemadiyen, muntazam aralıklarla o kadar şiddetli yumruk indiriyorlardı ki sanki granit bloklar üstüne balyozla vuruyorlarmış gibi müthiş bir ses çıkıyordu. İkinci grup ise, başlarının üstünde çevirdikleri zincirleri şimdi çıplak olarak sırtlarına, büyük bir şiddetle indiriyorlardı. Yırtılan etlerden etrafa kanlar fışkırıyordu. Nihayet hepsinin en korkuncu olan sonuncu grup içeriye girdi. Bunlar ellerinde tuttıkları kılıçlarla kıyasıya kendilerini yaralıyorlardı. Bilhassa başlarında derin yaralar açıyorlardı. Yaralar o kadar büyük ve derin idi ki insan bu fışkıran kanlardan korunmak için geri çekilmek mecburiyetinde kalıyordu. Çok geçmeden giymiş oldukları beyaz gömlekler kıpkırmızı kesilmişti. Başlarında ise sanki birer kırmızı fes varmış gibi görünüyordu. Ve kaldırımlardan kan akıyordu. Bütün bunlara rağmen, bu insanlar sanki bir geçit resmine iştirak ediyorlarmış gibi yürümeye devam ediyorlardı. Mecalsiz düştükleri için, merasime devam edemeyip gruptan ayrılan pek az kimse vardı. Bir adam orada gözlerimizin önünde yığılıp öldü.” Müller, **a.g.e.**, s. 139-140.

⁶⁵ Fatma Bulut, **a.g.t.**, s. 75.

⁶⁶ Hatta güreş müsabakaları bu dönemde çayırın dışına da taşmış, örneğin İzmir sinemalarında ve tiyatrolarında Türk ve yabancı pehlivanlar arasında güreş turnuvaları düzenlenmiştir. **A.y.**, s. 125.

cesaret edemediğini de anlatmıştır. Daha sonra ise Pfeiffer'ın Türkler ile ilgili övgü dolu sözler söylediği görülmüştür:

Güreşçilerin yerlerine çevredeki başkalarından konulması için devreden bu oyun, birkaç saat boyunca tekrarlanıyor. Rum, Türk veya Ermeni kadınlar bu gösteriye uzaktan ilgi göstermeye izinliler. Bu yüzden yukarıdaki tepelerde oturuyorlar. Bundan başka Yunan Paskalya Bayramı gibi cereyan ediyor. Yeniliyor, içiliyor, dans ediliyor. Fakat bira, şarap veya likör gibi şeyler hiçbir yerde görülüyor ve bundan dolayı sarhoşlar da. Türk subaylarının burada dahi yabancılar olarak bizlere en iyi yerleri tahsis etmeleri çok nazik bir hareketti. Müslümanların karakterlerini gözlemlemeye esasen birçok defa fırsatım oldu, inandığımız önyargılara dayalı düşünceleri terk ederek onların çok daha iyi ve dürüst olduklarını keşfetmekten memnuniyet duydum.⁶⁷

Güreş ve cirit dışında avcılıktan da bahsedilmiştir. Ernst Christoph Döbel, Türklerin de bu asil uğraştan büyük zevk aldıklarını belirtmiştir.⁶⁸

3.4. Kültürel Gelişmeler

Fransız İhtilali'nin yaşandığı yıllarda Osmanlı Devleti'nde merkezi yönetimde, ekonomide, orduda, eğitimde bozulmalar iyice belirginleşmiştir. Savaşlarda art arda uğranılan mağlubiyetler yüzünden yok olma tehlikesi bile baş göstermeye başlamış ve bu gidişati engellemek için çözümler aranmaya başlanmıştır. Çözüm yolu olarak da askeri, siyasi, kültürel, sosyal, ekonomik, teknolojik, bilimsel yönlerden daha gelişmiş bir durumda olan Avrupalı devletlerden yararlanma fikri ağırlık kazanmıştır. Ayrıca devletin, asırlardan beridir süren tecrit halinden kurtulması, dış dünyaya dönük bir halde yaşaması ve Avrupa ile daha fazla yakınlaşması hedeflenmiştir. Bu yeni durum için yeni kanunlar çıkarmanın ve birçok alanda reformlar yapmanın zorunluluğu anlaşılmıştır.⁶⁹ Kendisi de yenilik taraftarı olan III. Selim birçok alanda reformlar yapma teşebbüsünde bulunmuş, fakat reformları bazı çevrelerce iyi karşılanmamış ve bu dönemde arzulanan neticeye ulaşamamıştır. II. Mahmud

⁶⁷ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 70-71.

⁶⁸ Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 137.

⁶⁹ M. A. Ubcini, **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, 2c., [İstanbul], Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., C:I, s. 152.

Dönemi'nde ise en azından işlevini yitirmiş olan birçok devlet kurumu ortadan kaldırılıp yenilenmiş ve neticede önceki döneme nazaran daha başarılı sonuçlar elde edilmiştir. II. Mahmud'un, III. Selim'in yaptığı hatalardan ders alması ve yaptığı reformlara daha fazla taraftar bulması bu sonuçtaki en önemli etkenler olmuştur.⁷⁰ II. Mahmud'un reformları yeni bir dönemin, Osmanlı yaşamındaki nice alan için genellikle değişim dönemi olarak görülen Tanzimat Dönemi'nin kapısını açmıştır. Ordu, bürokrasi, hukuk, ekonomi, eğitim, iletişim, ulaşım ve sağlık sistemindeki reformlar Osmanlı toplumunun geleneksel yapısını geri getirilemez şekilde sarsmış; uzun vadede ise 20. yüzyıldaki ilerlemeyi hazırlamıştır.⁷¹ Tanzimat Dönemi'nin başlangıcı sayılan ve 1839'da ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile din farkı gözetilmeden bütün Osmanlı tebaasının can, mal, ırz ve namusunun korunacağını beyan edilmiştir. Bu dönemde ülke topraklarında birlikte yaşayan bütün dini toplulukların özel hak ve yükümlülüklerinin kaldırılması temel hedeflerden biri olmuştur.⁷² Kırım Savaşı'nda Avrupa devletleri ile Rusya'ya karşı ittifak kurmuş olan Osmanlı Devleti, bu ittifakın devamına ve yapılacak Paris Anlaşması'na yönelik olan Islahat Fermanı'nı ise 1856 yılında ilan etmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayununun ileriki bir aşaması görünümünde olan Islahat Fermanı ile kişilerin özgürlüklerinin kanunlarla güvence altına alındığı ve Müslümanların birçok alandaki imtiyazlı durumuna son verildiği açıklanmıştır. Fermana Müslümanlar kadar, Müslüman olmayan azınlıklar arasındaki en imtiyazlı grup olan Rumlar da tepki göstermiştir.⁷³ Tanzimat Dönemi'nde yapılan reformlar, halk tarafından hemen benimsenmemiştir. Uygulanabilmeleri için gerekli dinamizmi halk katında uzunca bir süre

⁷⁰ Eğitimlerini sarayda alan ve ülkenin bulunduğu durumdan bir hayli üzüntülü olan içoğlanların, ülkeyi yeni bir düzene kavuşturmak isteyen II. Mahmud'un çalışmalarında başarı kazanmasını gönülden istemeleri bu desteğin örneklerinden biri olmuştur. Alphonse de Lamartine, **İstanbul Yazıları: Doğu Yolculuğu ve Yeni Doğu Yolculuğu Eserlerinde İstanbul**, Yay. Haz. Çelik Gülersoy, Çev. Nurullah Berk, İstanbul, İstanbul Kitaplığı, 1971, s. 122.

⁷¹ Sagaster, "**Herren**" und "**Sklaven**", s. 21.

⁷² Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Yay. Haz. Hasan Kuruyazıcı, Ayşe Anadol, Çev. Elif Kılıç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 268.

⁷³ Özer, **a.g.e.**, s. 26-27.

bulamamıştır.⁷⁴ Avrupa medyasında Osmanlı Devleti'nin sürekli olarak “hasta adam” olarak aşağılanması, Avrupa kültürünü benimsemeye hazır kesimin de ziyadesiyle canını sıkmıştır. Buna rağmen ilk olarak devlet eliyle başlayan yenileşme, zamanla seçkinler ve aydınlar tarafından da kabul edilmeye başlamıştır. Bu ortam 1876 yılında Kanun-i Esasi'nin (anayasa) ilan edilmesinde ve meşrutiyet yönetimine geçilmesinde etkisi olmuştur.⁷⁵ 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ise sosyal yaşamda büyük değişmeye ve rahatlamaya yol açmış, fikirler çok daha rahat bir şekilde ifade edilir hale gelmiş, oluşan hürriyet ortamında baş gösteren ayrılıkçı hareketler ise çoğalmıştır.⁷⁶

Seyyahların konuyla ilgili görüşlerine bakıldığında ise reformlardaki eksikliklerin ve uygulama noktasında yeteri kadar başarı elde edilememesinin sıklıkla dile getirildiği görülmüştür. Örneğin Andreas David Mordtmann, Tanzimat ile birlikte ortaya çıkan ve Fransız Devrimi'nden esinlenen Osmanlı milliyetçiliğinin halka iyi ifade edilemediğini belirtmiştir:

1847 yılında İstanbul'da barok bir düşünce, yani ülke içinde bir 'fusion des races et nationalites (ırk ve milletlerin birleşimini)' meydana getirme düşüncesi ortaya çıktı ve başkent basını bu planların parlak akıbetini enfes renklerle tanımlamaktan eksik kalmadı. Bu arada Türk'ün bir Yunan veya Yunan'ın bir Türk olması gerektiği veyahut belki at ve eşekteki gibi ırkların çaprazlamasıyla yarı Türk ve yarı Yunan bir varlık üretilmesinin gerekmediği kuşkusuz söylenmemiştir. 'La nationalite ottomane (Osmanlı milliyetçiliği)', ülkede Fransızca konuşulmaması ile bu ifadenin en gülünç yanlış anlamalara fırsat vermeden Türkçe ve Yunancaya çevirtirilememesi yüzünden, yalnızca ismiyle ele alındığında rahatsız edici bir durumdur. Muhtemelen yetenekli çevirmenlerin eksikliği tüm planı başarısız kıldı ve bu düşünce çoktandır suya düştü. Yunan,

⁷⁴ Işın, **a.g.e.**, s. 106.

⁷⁵ Fakat II. Abdülhamid, Rusya ile olan savaşı gerekçe gösterip meclisi fesih yetkisini kullanarak, bu yönetim tarzına 1878 yılında son vermiştir. Sonrasında ise II. Abdülhamid, meşrutiyet ve cumhuriyet yanlısı muhaliflere karşı sert, Avrupa'ya karşı ise dengeli ve mesafeli politikalar izlemiştir. Avrupa kültürünün etkisinin yoğun olarak hissedildiği dönemlerde, İslam uygarlığının temel değerlerini ve geleneklerini ön planda tutan bir siyaset gütmüştür. Teknoloji söz konusu olduğunda ise daha hoşgörülü bir tutum takınmış, özellikle tren yolları gibi kendi iktidarını daha da güçlendirecek ve meşrulaştıracak yeniliklere fazla ilgi göstermiştir. Avrupa'nın sosyal, kültürel, teknolojik yönlerden giderek daha fazla tanınması da bu dönemde, Batılılaşma yolunda daha bilinçli ve kontrollü hareket edilmesini sağlamıştır. Faroqhi, **a.g.e.**, s. 269-270.

⁷⁶ Özer, **a.g.e.**, s. 38.

*Yunan kaldı ve Yunan olmaya devam ediyor, Türk, Türk kaldı ve Türk kalmaya devam ediyor.*⁷⁷

Heinrich Gelzer ise reform uygulamalarındaki başarısızlığın sebebini hükümete bağlamıştır: “Türk hükümeti böyle kötü olursa, buna ek olarak Türk reformları da belirgin şekilde daha kötü olur ve her birinin iktidara gelme lüzumu yalnızca, yeni bir efendi zümresinin devlet ağılından doyurulmaya başlanması anlamına gelir.”⁷⁸

Paul Lindau da reformların ülkede pek ciddiye alınmadığını ve uygulamada sorunlar yaşandığını ifade etmiştir:

*Hükümet, Yörüklerle bedava toprak dağıtarak ve göçerliklerini yasaklayarak ya da zorlaştırarak onları yerleşik düzene geçirmeye çok uğraştı. Fakat böyle önemli 'reformlar' bu ülkede pek ciddiye alınmıyor. Konuyla ilgili yasalar çıkarılıyor, birkaç defa uygulanıyor da, ama orada kalıyor. Bilinmeyen bir güç uygulamayı durduruyor ve yasaklarla, fermanlarla kimse ilgilenmez oluyor. Doğu insanının derinliklerinde yatan bir vurdumduymazlıkla her şey eskisi gibi devam ediyor. Hükümet, etkisiz sayılabilecek bu reformlarla somut sonuçlar elde edebilmiş değil elbette.*⁷⁹

Bir başka örnekte ise Amand von Schweiger-Lerchenfeld'in, 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi'ye ilave edilen ve sultanın bütün Müslümanların halifesi olduğunu ifade eden kanunu saçma bulduğu görülmüştür: “Yerel kanunlar altında böyle bir çelişki yalnızca Doğu ülkelerinde tasavvur edilebilir.” Seyyah daha sonrasında Kuran'da sekülerliğin sapkınlık olarak görülmesine ve İslam'da reform yapılmamasına yönelik şiddetli eleştirilerde bulunmuştur.⁸⁰

Schweiger-Lerchenfeld bu düşünceler içerisinde olsa da Batılılaşma sürecinde sekülerleşme yolunda önemli ve hızlı adımlar atılmıştır. Özellikle Sultan II. Mahmud Dönemi'nde vakıfların Evkaf Nezareti bünyesinde kamulaştırılması ve medreselerin devlet denetimine sokulup modern eğitim kurumlarının açılması, ulemanın siyasi

⁷⁷ Andreas David Mordtmann, **Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859) .. Eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Franz Babinger**, Osnabrück, Biblio, 1972, s. 7.

⁷⁸ Gelzer, **a.g.e.**, s. 195.

⁷⁹ İlhan Pınar, **Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir, İzmir**, Akademi Kitabevi, 1998, s. 186.

⁸⁰ Schweiger-Lerchenfeld, **Der Orient**, s. 806-807.

nüfuzunun azalmasına sebep olmuştur. II. Abdülhamid Dönemi'nde ise artık davalar devletin yeni hukuk sistemine göre karara bağlanmaya başlanmış, ulemanın politikayı etkileyebilme gücü iyice sınırlanmıştır.⁸¹ Asıl görevi Müslüman cemaatin dini meselelerini halletmek olan ulema arasında, değişen koşullara rağmen politize olarak dünyevi işler ile ilgilenmeyi sürdürenler veya insanları kendi amaçları için kullananlar görülmüştür.⁸² Belki de bu kişiler yüzünden ulema, Hıristiyanların ve reformların amansız düşmanları olmakla itham edilmiştir. Franz von Werner (Murad Efendi) bu görüşe karşı çıkmıştır:

Geçiş döneminin bazı yetersizliklerinden reformu sorumlu tutmaları ulemaya şüpheyle bakmayı gerektirmez, çünkü çok az insan insanlık tarihinin genel yüksek gerekliliklerini anlayabilecek düzeye erişmiştir. Aralarından birçoğu imparatorluğun zayıflığını reformların bir sonucu olarak görmeye eğilimlidir ve kısmen haklıdır, ama aslında bu reformlar imparatorluğun durumunu açıkça ortaya koymuştur. Aralarında akli başında olanlar İslamiyet'in yozlaşmasının Osmanlı gücünün çöküşüne neden olduğunu itiraf ediyorlar ve esaslı bir reformun gerekliliğini kabul ediyorlar, ama çözümü, her konuda kesinlikle örnek olarak kabul edilemeyecek Batı varlığının körü körüne taklidinde aramıyorlar.

Werner'in ulema ve reformlar ile ilgili başka görüşleri de olmuştur. Ulema sınıfının, devletin etkisi altında oldukları için, onun liderini aynı zamanda kendi liderleri olarak gördüklerini ve bu nedenle reform düşüncesinin onların arasında da kabul gördüğünü belirtmiştir: "Reformun başarısı için etkili bir unsur olarak önemli bir görev üstleniyorlar ve bunu yerine getiriyorlar, çünkü inancın çıkarları devletin iyiliğiyle yakından alakalı ve bu nedenle onlar en iyi vatanseverlerdir." Werner'e göre muhafazakârlığın çekirdeğini oluşturan, halk arasında büyük bir saygınlığa ve etkiye sahip olan ulemayı, millet daima takip etmiştir.⁸³ Werner, reformlarla birlikte idare ve politikanın tamamen farklı temellere oturmasından ve adliye ile mahkeme şeklinin Batılı örneklerle göre düzenlenmesinden ulema topluluğunun zarar gördüğünü de dile getirmiştir: "Belki de Osmanlı yönetiminin uyguladığı hiçbir

⁸¹ Faroqhi, **a.g.e.**, s. 269-272.

⁸² Sürgevil, **a.g.e.**, s. 53-54.

⁸³ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 281-282.

reform, yargıyı hem devletten, hem de teolojik-hukuksal sistemden ayırmak konusunda yaptıkları kadar hayret verici ve cesur değildir.”⁸⁴

Batılılaşma sürecinde sosyal politikalar da değişime uğramıştır. Vakıflar, merkezi devletin giderek güçlenmesi sonucunda sosyal yardım işlevlerini önemli ölçüde yitirmişlerdir. Vakıf gelirleri maliye hazinesi içinde eritilmiş ve bu kurumların mali kaynakları budanmıştır. Eski refah sisteminin değişen sosyal ve ekonomik koşulların doğurduğu sonuçlara cevap veremez hale gelmesi sebebiyle vakıflar, Evkaf Nezareti bünyesinde birleşmişlerdir. Böylece yoksulların korunmasından, yavaş yavaş merkezi devlet sorumlu olmaya başlamıştır.⁸⁵ Osmanlı padişahları da bu süreçte hayır işleri için vakıflara daha az ilgi göstermeye başlamışlardır. Son derece zengin bir sosyal yardım sistemi oluşturan II. Abdülhamid bile bu sisteme mali kaynak sağlamak üzere vakıf kurumunu nadiren kullanmıştır.⁸⁶ Franz von Werner (Murad Efendi) proletaryanın, yani hamallar gibi alt sınıfların, değişen sosyal koşullar karşısındaki durumunu ve pozisyonunu açıklamaya çalışan seyyahlardan biri olmuştur:

Proletarya reformların uygulanmaya başlamasıyla çoğaldı ve var olma şartları, yeni uygulamalarının yakında tamamen yok edeceği genel geleneksel ilişkilerin gevşemesiyle radikal bir değişim geçiriyor. Yardım sandıkları, daha önceleri çok kötü bir durum olmadığında gerek duyulmayan hastane ve bakımevleri, mevcut şartlara göre İslami hayırseverliğin yetmediği günümüzde önemli ve acil ihtiyaçları karşılıyorlar. Tüm reformların ve yetkilerin devlet tarafından yapıldığı ve verildiği Doğu’da proletaryanın ‘kendi kendine yardımı’ ile de yine devletin ilgilenmesi gerekiyor.⁸⁷

Kırsal kesimlerdeki güvenlik sorunları, İstanbul’da gittikçe gelişen bir hizmet sektörü gibi faktörler Osmanlı başkentine düzenli bir nüfus hareketine yol açmıştır. Sürekli hız kazanan bu nüfus hareketi sebebiyle halkın refahı ve mutluluğu ile gittikçe artan biçimde ilgilenilmeye başlanmıştır.⁸⁸ Kentin yenilenmesi için yapılan

⁸⁴ A.e., s. 274-275.

⁸⁵ Özbek, a.g.e., s. 53.

⁸⁶ A.e., s. 25-26.

⁸⁷ Murad Efendi, a.g.e., s. 58.

⁸⁸ Özbek, a.g.e., s. 76-77.

projeler, yeni bir yönetim yapısını gerektirmiştir. İstanbul'da belediye işleriyle sadrazam başta olmak üzere şehir işlerinden sorumlu görevliler ilgilenirken, 1857 yılından sonra özel belediye meclisleri denenmeye başlanmıştır. Pera'da yaşayan Avrupalıların baskıları ve yardımları sonucunda, ilk olarak bu bölgede, yol yapımı ve ışıklandırma gibi modern şehir hizmetleri sunulmuştur.⁸⁹ "14 Belediyecilik Dairesi" belirlenmiş olan şehirde, Pera ve Galata'yı kapsayan "6. Daire" 1877 yılına kadar ayrıcalıklı konumunu korumuş ve bölge sakinleri modern hizmet anlayışı ile tanışmıştır.⁹⁰ Yine de Paul Lindau buradaki belediye işlerinden ve sokaklardan oldukça şikâyet etmiştir. Fakat yazısının devamında olumlu bulunduğu noktaları da vurgulamış ve Türklerin zaman içinde daha iyi işler yapılabilme ihtimalini belirtmiştir:

Elbette bazı yerlerde sokakları genişletmek için çekingen girişimlerin yapıldığı görülüyor - bu teşebbüsler Türklerin kıvılcıktan girişimcilik ruhu içerisinde belki de birkaç yüzyıl içinde iyi bir sona götürülmüş olacak - ; kuşkusuz orada burada harap olmuş sefil yapılar arasından hiçbir büyük şehrin utanmasını gerektirmeyen asil ve güzel binalar yükseliyor; haklı bir şekilde sahiplerinin Regent Caddesi'nin, La Paix Caddesi'nin ve Leipzig Caddesi'nin büyük mağazalarının izinden gitmek istediklerinin anlaşıldığı vitrinleri olan dükkânlar da görülüyor.⁹¹

Sonuç olarak eski usul sosyal politikaların ve belediye faaliyetlerin yavaş yavaş terkedilmeye başlandığı ve yeni koşullara ayak uydurabilmek için bunların yeni usullerinin uygulanmaya başladığı görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında, özellikle büyük şehirlerde Doğu-Batı kültürü kaynaşmış ve bu süreç kendi içerisinde yaratıcı olmuştur. Zamanla Osmanlı aydın sınıfı arasında, Avrupa'dan sadece askeri ve siyasi alanlarda yararlanılmaması gerektiği, onlardan öğrenilecek çok şey olduğu ve bu yüzden Avrupa ile yoğun kültür ilişkileri kurulmasının şart olduğu fikri benimsenmiştir.⁹² Savunulan bu fikirler

⁸⁹ Faroqhi, **a.g.e.**, s. 275.

⁹⁰ Beydilli, **a.g.m.**, s. 45-46.

⁹¹ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 136.

⁹² Faroqhi, **a.g.e.**, s. 299

önemli kültürel gelişmelere zemin hazırlamıştır. Örneğin süreç modern eğitim kurumlarının hızla gelişmesine yol açmış ve bu durum halkın eğitim görme isteğini arttırmıştır. Heinrich Gelzer de bunu vurgulamıştır: “Çağımızın muazzam eğitim arzusu Türkleri de ele geçirdi ve en aşağı halk kesimlerinin derinlerine kadar sızdı.”⁹³ Eğitimin yanı sıra yayıncılık ve matbaacılık alanında da ilerlemeler kaydedilmiştir. 1880’lerde hala müşterilere kitapların ve dergilerin ulaştırılması çok uzun süreler olsa da okuyan bir toplum olma yolunda bir ilerlemenin yaşandığı görülmüştür.⁹⁴ Ayrıca İngilizce, Fransızca ve Almanca eserlerin Türkçe çevirilerinin yapıp yayımlanması da hız kazanmıştır. Alman bilim insanı Otto Hachtmann Osmanlı Devleti’nde “fikir hayatının anlaşılması talebine yardımcı olmak” ve “Avrupa’nın kültürel etkilerini tespit etmek” için 1918 yılında bir makale kaleme almış ve de yapılan en önemli Fransızca, İngilizce, Almanca çevirileri incelemiştir. Türklerin yüzyıllar boyu Arapça ve Farsçadan çeviriler yaptıklarını belirten Hachtmann, sonraları Avrupa dillerinden sürekli çeviriler yapmaya başlamalarındaki esas itici gücü açıklamaya çalışmıştır:

Ne milliyet duygusunda eksiklik ne de diğer halklar için sevecen anlayış Türkleri Doğu'nun çevirmen halkı yaptı. ... Bu kadar çok çeviriler ve benzerlerini yaptılarsa, bu yalnızca kendi dillerinin ve kültürünün Araplara ve İranlılara kıyasla gelişmemiş olduğundan dolayı, kendini kabul ettirebilme yüzünden meydana geldi.

Daha sonra ortaya çıkan Turancılık akımının edebiyat alanında Avrupa dillerden yapılan Türk çeviri faaliyetlerinin daha fazla gelişmesine taraftar gözükmeye başladığını açıklayan Hachtmann, bilimsel eserlerin ise yığınla tercüme edilmesinde bir sorun yaşanmadığını belirtmiştir.⁹⁵ Aslında Türklerin çoğu zaman kullanışlı nedenlerden ötürü çeviriler yaptıklarını belirten Hachtmann, Almanya ordusu ve Almanya

⁹³ Gelzer, **a.g.e.**, s. 162.

⁹⁴ Faroqhi, **a.g.e.**, s. 283.

⁹⁵ Otto Hachtmann, “Europäische Kultureinflüsse in der Türkei: ein literärgeschichtlicher Versuch (mit einem Vorwort von Hubert Grimme)”, **Urkunden und Untersuchungen zur Geistesentwicklung des heutigen Orients: Veröffentlichungen der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde, Heft 2**, Yay. Haz. G. Kampffmeyer, Berlin, Der Neue Orient, 1918, s. 9-11.

endüstrisi ile ilgili iki kitabı buna örnek göstermiştir.⁹⁶ Bunlara rağmen çok sayıda Johann Wolfgang Goethe ve Friedrich Schiller eserinin yanı sıra Louis Angely, Ludwig Büchner, Ferdinand Freiligrath, Ernst Haeckel, Leopold Kampf, Graf Platen, Hermann Sudermann gibi önemli Alman yazarların eserlerinin de çevrildiğini belirtmiştir.⁹⁷ Buna rağmen Alman felsefi ve edebi kültürü ile ilgili çeviriler, genele yayıldığı zaman düşük sayıda olmuşlardır.⁹⁸ Diğer yandan gazeteler de gündelik hayatın içinde yerlerini almıştır. Yayımlanan gazetelerin sayılarında ve çeşitlerinde sürekli artış görülmüştür. Franz von Werner (Murad Efendi), bu hızlı değişimi, İstanbul'a bir önceki gelişindeki durum ile açıklamıştır:

Kısa zamanda her şey nasıl değişmiş! Şimdi iki resmi gazetenin ve askeri gazete, adliye gazetesi, ticaret gazetesi ve tıp dergileri gibi Türkçe meslek yayınlarının yanı sıra çeşitli gazeteler resmi monotonluğun gölgesinden sıyrılmaya başlamışlar. Yeni Osmanlıların 'İbret' gazetesinin yasaklanmasından beri çıkanlardan bazıları: Muhafazakârların 'Basiret', 'Hayal' (bir çeşit mizah gazetesi), sonra 'Sabah', 'İstikbal', 'Vakit' ve diğerleri. Yasaklamaya kadar basın bürosu 39 gazete için izin belgesi vermişti, şimdi gazetelerin sayısı her geçen gün artıyor; 17'si Türkçe olmak üzere 72'yi bulmuş olmalı. Müslüman toplumun artık etrafında olup bitene karşı ilgisinin arttığını gösteren daha güzel bir delil olabilir mi? Köprüde, caddelerde, çarşılarda, vapurlarda her yerde günlük gazeteler satılıyor, alınıyor ve okunuyor.⁹⁹

Sonuçta eğitim ve basın-yayın alanındaki gelişmeler seyyahlar tarafından olumlu karşılanmış ve kimi zaman yeterli görülmesi de övgüler almıştır.

⁹⁶ A.y., s. 21.

⁹⁷ A.y., s. 27-28.

⁹⁸ “1807-1920 zaman devresine bir bütün olarak baktığımızda Almanya, Alman dili ve kültürü, Alman teknolojisi ve askerî bilimleri konulu veya anadili Almanca olan birisinin kaleminden çıkma eser sayısı toplamının 350'yi geçtiği anlaşılır. Başlıkların konu itibarıyla dağılımına bakacak olursak en fazla ağırlık askerî eğitim, savaş taktikleri ve silah konularına ait olup söz konusu alana ilişkin toplam başlık sayısı 90 civarındadır, yani tüm yayınların yaklaşık yüzde 26'sını teşkil etmektedir. Bir diğer önemli başlık Almanca dil eğitimi ve sözlük eserleri etrafında yoğunlaşmakta olup toplam başlık sayısı 65 civarındadır, yani yayınların yaklaşık yüzde 18'ini bulmaktadır. Siyaset, tarih, tıp ve sağlık, eğitim, edebiyat gibi konular, askerî ve dilbilimsel başlıkların yanında çok daha düşük sayıdadır. Örneğin, 1807-1920 zaman diliminde Alman edebî ve felsefî kültürüne dair veya bu kültürü yansıtabilecek yayın sayısı 45 kadardır.” Selçuk Akşin Somel, “Almanlar Dersaadet'te: 1870-1918 Dönemi İstanbul'unda Almanlarla Osmanlıların Kültürel ve Toplumsal Buluşma Deneyimi”, **Deutsche Präsenz am Bosphorus (Boğaziçi'ndeki Almanya)**, Yay. Haz. Matthias von Kummer, İstanbul, Almanya Federal Cumhuriyeti Başkonsolosluğu İstanbul, 2009, s. 38-39.

⁹⁹ Murad Efendi, a.g.e., s. 59-60.

Kültürel gelişmelerin yaşandığı bir diğer alan tiyatro olmuştur. Gerçekte Tanzimat Dönemi ile birlikte eğlence hayatında gözle görülür bir hareket yaşanmış ve İstanbul eğlence hayatında önemli bir yer edinmeye başlayan tiyatro da bundan payını almıştır. Tiyatro aslında Tanzimat'tan önce, kentteki Batılı elçilikler çevresindeki ticaret kolonileri ile Ermeni ve Rum azınlıklar arasında yayılmaya başlamıştır. İlk mekânlar da Pera'da inşa edilmiştir. Suriçi bölgesinin ilk tiyatrosu ise Gedikpaşa Tiyatrosu olmuştur.¹⁰⁰ Sultan Abdülmecid ise Dolmabahçe Sarayı'nın yanına bir tiyatro binası inşa ettirmiştir.¹⁰¹ Tiyatronun git gide daha çok eğlence hayatına girmesi bazı seyyahların da ilgisini çekmiştir. Andreas David Mordtman Tanzimat Dönemi'nde tiyatro ile ilgili gelişmelerin yanında, Türklerin tiyatroya bakışları üzerine de bilgiler vermiştir:

Tiyatro, konser ve balo temsilleri birkaç yıldan beri, Frenklerin oturduğu Pera semtine mahsus olmak üzere, vardır. Sultan Abdülmecid, Dolmabahçe Sarayı'nın yanı başına oldukça zarif bir tiyatro inşa ettirmişti. Bina hala durmaktadır fakat Sultan Abdülaziz tahta çıktığında tiyatroya ait bütün eşya ve iç düzenlemeleri boşalttırdı, binayı askeri bir mekâna dönüştürdü. Birkaç yıldan beri İstanbul'un Türk kesiminde bir Türk tiyatrosu faaliyettedir. 40-50 piyesten oluşan, bir kısmı orijinal dilinde, bir kısmı tercüme olarak oynanan repertuvarında Ahmed Vefik Paşa'nın tercümesiyle birkaç Moliere komedisi, Ahmed Mithat Paşa'nın (Türkiye resmi gazetesinin şimdiki yazı işleri müdürü) tercümesiyle Schiller'in 'Entrika ve Aşk'ı da vardır. Fakat 'Muhafazakâr Türklerin' gözünde tiyatro sanatı ahlaksız bir iş sayıldığı ve Türklerin eskisi de, yenisi de kadınların sahnede görünmesinin yasak olması gerektiğinde hemfikir olduklarından bütün oyuncular Ermeni'dir ve kadın rolleri de sinekkaydı tıraş olmuş Ermeni erkekler tarafından oynanmaktadır. Ne var ki Ermenilerin Türkçe telaffuzu yanlışlarla doludur, böylece dram ve tragediyaların bütün havası bozulmaktadır. Halkın alt tabakaları için, Karagöz edepsizliklerine hala devam etmekte ve yaptığı pis şakalarla çocuklar dâhil geniş kitleleri eğlendirmektedir.¹⁰²

Öncelikle Pera'da Türk tiyatrosu bulamamaktan dolayı şaşırın, daha sonra ise keşfini Galata Köprüsü'nün öteki tarafında sürdüren Woldemar Urban da benzer şikâyetleri dile getirmiştir:

¹⁰⁰ Necdet Sakaloğlu, Nuri Akbayar, **Binbir Gün Binbir Gece: Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Eğlence Yaşamı**, İstanbul, Denizbank / Creative, 1999, s. 204.

¹⁰¹ A.e., s. 158-159.

¹⁰² Mordtmann, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar**, s. 116.

İlerleyen akşam boyunca Türk başkentinin başından sonuna doğru bir yerel tiyatro aradım ve hiçbir tane bulamadım. İnanılmayacak bir şey: bu denli milyonlarca nüfusu olan bir imparatorluk ve köpekler hesaba katılmadan bir milyon üzeri nüfusu olan bir başkent ve Türk tiyatrosu yok! Ayrıca bana bir tanıdığın birkaç gün önce söylediği, kesinlikle gerçek olması gereken şey, Türklerin düşük drama kabiliyetine sahip olmadıklarıdır. Fakat yürüyüşümde ne bulduysam, onu sadakatle anlatmak isterim. Pera'da Frenk şehrinde, haliyle bir Türk tiyatrosundan bahis yok. ... Bir Türk gösterisine keşif gezintim başarısız olduktan sonra, Stambul'da Ermeniler tarafından muhafaza edilerek ve içerisinde Türkçe canlandırmalar yapılarak varlığını sürdüren küçük bir Türk halk tiyatrosunda kendime ihanet ettim. Aynı zamanda bu bir seraptı. Oyuncular gerçekte Türkçe konuştular, fakat berbat şekilde ifade edilen Fransızca telaffuzlar vardı. Yerel-Türkçe görünüşün izi yoktu.¹⁰³

Tiyatronun İslam dinine ve Türk geleneklerine uygun olup olmadığı da dikkat çekici başka bir nokta olarak görülmüştür. Tiyatronun dinin emirleri ile uyuşup uyuşmadığı veya toplumun gelenekleriyle bağdaşıp bağdaşmadığı her zaman tartışmalı olmuştur. Bu yüzden Türklerin tiyatro anlayışının kukla oyunları ile küçük piyeslerden ibaret olduğu belirtilmiştir.¹⁰⁴ Franz von Werner (Murad Efendi) yaşanan bu karmaşıklıkların nedeni ile ilgili ilginç bir tespitte bulunmuştur:

Tiyatro tüm Şark'ta hiçbir zaman kendine bir yer edinememiştir. İslam edebiyatı hiçbir zaman tiyatro ile ilgili bir örnek denememiştir. Ortaçağ'da kültür meşalesini taşıyan Araplar bile edebiyatın bu türüyle hiç ilgilenmemişlerdir, hâlbuki eski Yunan'dan ilham alabilirlerdi. Bunun nedeni, Müslümanların doğüstü âleme beşeri olandan daha fazla önem vermesi olabilir. Her zaman sanki bir parça afyon katılmış gibi görünen sosyal ve özel yaşamları öyle dramatik olaylara da sahne olmaz. Onlarda içsel trajik çatışmalar, çok az düşünsel durumla sınırlıdır. 'Böyle yazılmış', veya 'Allah isterse' ile ifadesini bulan düşünce tarzları, tanrılarını daha duyumsal ve insan biçiminde tasvir eden eski Yunanların kader anlayışından farklıdır. Maskeli, gizemli gösteriler için fazlasıyla ciddilerdi ve katı din anlayışları dini piyeslerin canlandırılmasına asla izin vermezdi.¹⁰⁵

Geleneksel Türk tiyatrosu ve oyunları ile ilgili bilgiler veren seyyahlara da rastlanmıştır. Bunlardan biri olan Amand von Schweiger-Lerchenfeld, Türk tiyatrosu ve oyunlarını sıradan ve oldukça basit bulmuştur:

¹⁰³ Urban, **a.g.e.**, s. 93-94.

¹⁰⁴ Mesela Gerard de Nerval, **İstanbul Yolunda**, Çev. M. Keleş, İstanbul, Parşomen Kitabevi, 2009, s. 64.

¹⁰⁵ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 91.

Karagöz'ün bahsetmeye değer hiçbir olağanüstülüğü yoktur: görüntüler, muziplikler, hikâyeler, müstehcenlikler. Esas itibariyle sonuncusu. Ana figür olan budala Karagöz, Alman Kasperle ile ve tabii ki Hint dramasının 'Vidushakası' ile yakın akraba gibidir. Onun yanında duran Hoppa Bey (Çelebi de denir) tüm kadınların peşinden koşan hisli âşıktır. Sonra kabadayıcı hareket eden 'Manyak' Bekir. Bir cüce, bir tiryaki (afyon içen), bunlardan başka (karikatürize edilmiş) halkların çeşitli temsilcileri kadroyu tamamlıyor. Aşk trajedisi 'Ferhat ile Şirin' gibi romantik malzemelerin de gölge oyunu repertuarı içine sokulması tuhaftır. Dokunaklı malzemeler için fazlasıyla kuşkulu bir yuvadır. Ayrıca Türkler Karagözlerinin yanında içinde ancak tebdili giyinmiş erkekler tarafından oynanan kadın rollerinin bulunduğu halk oyunlarına da (orta oyunu - sahne dinleyicilerin yerlerinin ortasında bulunduğu için orta oyunudur) sahiptirler. Kadın canlandırıcıların özel adları yoktur, basitçe 'Zenne' adını alırlar. Aşk entrikaları özellikle popülerdir, fakat normal olarak kuralına uygun bir kavgayla biter. Kadınlar da mutlaka örnek tipler değildirler. Doğal olarak bu tür hoş şeyler haremde tutsaklarının eğlencesi içinde yolunu bulamaz. Bundan başka 'Koca Karı Masalları', sık sık da meddah anlatıları. Osmanlı meddahu (Rhapsode) Araplardaki gibi öykü anlatmaz, bilakis kadınlar ve çocukların da dâhil olduğu türlü türlü halk tiplmelerinin gerçeğe kabaca uygun bir taklitçisidir. Fazlasıyla basmakalıp şeyler.¹⁰⁶

Bu oyunlara ilgi modern tiyatroların ortaya çıkmaya başlamasıyla biraz azalmıştır. Fakat ortaoyunu tiyatro sahnesine de uyarlanarak diğer oyunlarla rekabeti sürdürmüştür.¹⁰⁷

Kültürel gelişmelerin yaşandığı bir diğer alan ise müzecilik olmuştur. İlk adım olarak eski eserler, Aya İrini Kilisesi'nin deposunda toplanmıştır.¹⁰⁸ Daha sonra bu eserler 1869 yılında Müze-i Hümayun olarak adlandırılmış, 1874 yılında ise eski eserleri bir düzene koyacak ilk Asar-ı Atika Nizamnamesi hazırlanarak yayımlanmış, yine bu zamanlarda Aya İrini deposunun yetersiz kalması nedeniyle eserlerin Çinili

¹⁰⁶ Amand Freiherrn von Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients in der Geschichte, in der Dichtung und im Leben**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1904, s. 750-751.

¹⁰⁷ Sakaloğlu, Akbayar, **a.g.e.**, s. 178.

¹⁰⁸ Müzenin Aya İrini'de olduğu zamanlarda onu izin alan alarak gören seyyahlardan biri de Karl Bernhard Stark olmuştur. Antik Yunan'a, eski Türk-İslam dünyasına, Bizans'a ait arkeolojik eserlerin Aya İrini'de toplandığını; bu eserlerin resmi olarak düzenlenmesinin sadrazam Ali Paşa'nın hizmeti olduğunu; eserlerin uzun zamandır silah koleksiyonunun yanında kilitlenmiş durduğunu belirtmiştir. Seyyah silahları "aralarında sultana takdim edilmiş değişik yüzlerce şehrin anahtarlarının da olduğu baştan aşağı Türk ordusuna ait savaş ganimetleri" olarak tanımlamıştır. Ayrıca, bu savaş ganimetlerini Hıristiyanlara gösterme endişesi yüzünden, seyyahların bu ilginç koleksiyonu görmelerine olabildiğince zor izin verildiğini ve esasen devlet fermanı olmadan bunun gerçekleştirmediğini de ifade etmiştir. Stark, **a.g.e.**, s. 122-123.

Köşk'e taşınma çalışmaları başlamıştır. Bu zamana kadar yaşanan gelişmeler Andreas David Mordtmann tarafından anlatılmıştır:

Müze ile ilgili çalışmalar Abdülmecid zamanında başlamıştı. Rastlantıyla İstanbul'a gelen eski eserler, Aya İrini kilisesinin, müzeden çok ahıra benzeyen bir yan binasına konmuştu. Aya İrini kilisesi silah deposu olarak kullanıldığı için karmakarışık bir şekilde yığılmış eserlere bakmak isteyenler önce topçu komutanlığından izin almak zorundaydı. 1869 yılında Sadrazam Ali Paşa, İngiliz Sefaretinin tavsiyesi üzerine Katolik bir İrlandalı olan ve bütün İstanbul'da güvenilmez biri olarak tanınan Mr. Goold'u müze müdürlüğüne tayin etti. Mahmud Nedim Paşa ise ona yol verdi ve eserleri genç birine emanet etti. Mahmud Nedim Paşa devrildikten sonra şimdiki müdür Dr. Dethier müzenin başına geçti. 1873 Aralık ayında, şahane Mağrip mimarisi bakımından kendi başına ilgi çekici bir eser olan Çinili Köşkün müze binası olması kararlaştırıldı fakat orada saklanan güve yeniği, lime lime halıların ve eski kitapların nereye konacağı sorusu, kararın uygulamasını üç yılı aşan bir süre için geciktirdi. Allaha şükür, bu yılın başında bu zor mesele halloldu fakat şimdi çıkan sorun da basit değildi: Eserleri eski at ahırından Çinili Köşke, yani yaklaşık 200 adımlık yere taşıyacak hamallar nasıl tedarik edilecekti? Bu mesele dört aydan beri Maarif Nezareti, Belediye, Maliye Nezareti ve sanırım bir de Şûra-ı Devlet arasında gidip gelmekte fakat hala çözüm beklemektedir. Bu arada eserler öyle yerleştirilmiştir ki, kimsenin onları görmesine imkân yoktur; örneğin üzerinde kitabeler bulunan mermer bloklar müdür tarafından yazılı tarafı alta, yazısız tarafıya üste bakacak şekilde konmuştur. Yabancı bilim adamları veya enstitüler müzede inceleme yapmak isteyince önce uzun diplomatik müzakereler yapılmalıdır; kısacası bu müze halkın aydınlatılması ve eğitilmesine yarayacak bir yerden çok bir mezara ya da bir Türk haremine benzemektedir. Daha önce de değindiğim, 1874'te çıkarılan, asar-ı atıkanın ithalatı ve ihracatı ile ilgili kanun, hukuktan anlayan bir Avrupalının diyafiramını harekete geçiren gerçek bir kanun ucubesidir.¹⁰⁹

Eserler nihayet Çinili Köşk'e yerleştirilmiş ve köşk 1880 yılında müze olarak halka açılmıştır. Müze müdürü Philipp Anton Dethier, müzede yazışmaların toplandığı bir günlük ile bir dosya ve bir de küçük bir katalog düzenlemiştir. Dethier, 1881'de vefat ettiğinde, arkasında Avrupa'daki benzerlerine uygun biçimde düzenlenmiş bir müze ile Anadolu'dan yağma edilerek kaçırılan eski eserleri korumada yetersiz kalsa da bir Eski Eser Nizamnamesi ve birçok değerli yayın bırakmıştır. Müze-i Hümayun, sonraki müdürü Osman Hamdi Bey yönetiminde gelişmesini sürdürmüş ve yapılan

¹⁰⁹ Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, s. 117-118.

yeni bir bina sayesinde de Avrupa müzeleri düzeyine yükselmiştir.¹¹⁰ Georgina Max Müller, 1891 yılında inşa edilen ve daha sonraki yıllarda eklemeler yapılacak olan binanın yapılmasının asıl sebebinin, 1887'de Osman Hamdi Bey tarafından çıkarılan Sayda lahitleri olduğunu iddia etmiştir. Osman Hamdi Bey'in lahitleri kilit altında tutması ve Avrupa müzelerinden birine vermemesi sonucunda, Türklerin bu gibi klasik eserleri ellerinde tutma haklarının olmadığını Avrupa kamuoyunda sıkça dile getirildiğini belirtmiştir. Müller daha sonra ise Osman Hamdi Bey'in mücadelesini anlatmış ve Avrupa kamuoyunun ikiyüzlü bir tutum sergilediğini ifade etmiştir:

Hatta şimdi bile, Türk topraklarından çıkan bütün eski sanat eserlerini kaçırmayı, yani çalmayı, doğru ve eğri her yola başvurarak adeta bir hak sayıyorlar. Hamdi Bey, bu utanmaz adamların eski eserlerin en güzel parçalarını elde edip satmak için ne türlü kötü yollara başvurduklarını görmüş olduğu için, padişahı bütün bu çeşit taşımacılığın kanunsuz olduğunu ve cezaya layık bulunduğunu bildiren bir ferman çıkartmaya ikna etti. Bu nevi kanunlar bütün dünya memleketlerinde mevcuttur. Fakat bunu Türkiye yaparsa, onun için bu bir kabahat oluyor. Bu nevi kanunlara karşı koymak lazım geldiği fikrinin müdafaa sebebi olarak da arkeoloji ilminin menfaatleri gösteriliyor. Hâlbuki asıl sebep, tamamıyla aşağılık menfaat unsurlardır.¹¹¹

Yurt içinde birçok kazının yaptırılmasını sağlamış olan Osman Hamdi Bey, gerçekten de değerli arkeolojik eserlerin yurt dışına kaçırılmasını önlemek için bir hayli mücadele vermiş ve çabalarında sınırlı da olsa bir başarı elde etmiştir.¹¹² Türk topraklarını “çok kıymetli sanat hazinelerinin gömülü bulunduğu mükemmel bir maden ocağı” olarak tanımlamış olan Georgina Max Müller, bu ocak daha iyi bir şekilde işletilmiş ve yabancıların istifadesine terk edilmemiş olsa, Türk müzelerinin Avrupa ile rekabet edecek seviyede olacağını ve hatta onları geçeceğini ifade etmiştir.¹¹³ Tüm bu olumsuzluklara rağmen müze, arkeoloji bilimine meraklı kişilerin ilgisini çeken çeşit çeşit eski eserlerle dolmaya ve büyümeye devam etmiştir. 1912 yılında seyahatnamesi yayımlanmış olan Richard von und zu Eisenstein'e göre müze mozolelerden, lahitlerden, mezar anıtlarından, heykellerden, anıtlardan, başlardan,

¹¹⁰ Philipp Anton Dethier, **Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)**, Çev. Ümit Öztürk, İstanbul, Eren, 1993, s. 15-16.

¹¹¹ Müller, **a.g.e.**, s. 113-114.

¹¹² Faroqhi, **a.g.e.**, s. 279.

¹¹³ Müller, **a.g.e.**, s. 112-113.

sütunlardan, kaplardan, vazolardan ve çanak çömleklerden oluşan Hitit, Babil, Asur, Likya, Yunan, Roma, Bizans ve Fransız eski eserlerini; sonra Mısır antikalarını, bronzları ve takı eşyalarını; ayrıca eski paraları ve son olarak 15.000 ciltli bir kütüphaneyi içermiştir.¹¹⁴ Georgina Max Müller, İstanbul'da putperestlik ve eski Hıristiyanlık devrelerine ait eserlerin bir müzede toplanması hareketinin Türklerin ilerlediğine dair çok önemli bir gösterge olduğunu da ifade etmiştir: “Bu bir aşamadır ve birçok diğer şeyler gibi, hayır hatta tren, elektrik, telgraf ve gündelik gazetelerden daha fazla Türkiye'nin kararlı bir şekilde ilerlediğine ve Müslüman memleketlerinin kaderi olarak kabul edilen duraklama devrine hiçbir vesile ile mahkûm olmadığına bizi ikna etmektedir.”¹¹⁵ Seyyahlardan bazıları ise bu duruma hiç inanmamış gibi gözükmüşlerdir. Paul Wilhelm von Kepler bunlardan biri olmuştur: “Avrupa ile temas Türkleri, doğalarının özüne çok aykırı ve geleneklerineyse tamamen aykırı olsa bile, arkeolog ve koleksiyoncu yaptı.”¹¹⁶

3.5. Ulaşım Alanında Yenilikler

Fransız İhtilali'nin yaşandığı yıllarda Avrupa devletleri, yıllardır yapılan icat ve keşiflerle pozitif bilimlerde önemli aşamalar kaydetmiş, sanayi ve ulaşım başta olmak üzere pek çok alanda sürekli bir gelişim içinde olmuştur. Fakat merkezi yönetiminde, ekonomisinde, ordu yapısında, eğitim sisteminde bozulmalar olan Osmanlı Devleti ise Avrupalı devletlerin bu hızına ayak uyduramamış ve hatta yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Buna çözüm olarak da askeri, siyasi, kültürel, sosyal, ekonomik yönlerden Avrupalı devletlerden yararlanma yoluna gidilmiştir.¹¹⁷ Bu dönemde gerilemeyi engellemek için birçok alanda ıslahatlar

¹¹⁴ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 208.

¹¹⁵ Müller, **a.g.e.**, s. 53.

¹¹⁶ Kepler, **a.g.e.**, s. 520.

¹¹⁷ Karl Bernhard Stark, Avusturyalı olmayan Almanların İstanbul için yaptıkları kartografik çalışmaları buna örnek olarak göstermiştir. İlk başta Prusyalı subayların Boğaz için ortaya konulan kartografik çalışmalarda bulduklarını ve Helmuth von Moltke'nin İstanbul ile Boğaz'ın haritasını çıkardığını belirtmiştir. 1849'a kadar olan tüm sonraki harita çalışmalarının güvenilir dokümanlarının, her zaman için Moltke'nin çalışmaları ile birleştirildiğini buna eklemiştir. Sonra ise C.Stolpe'un

yapılmıştır. Böylece Batı medeniyetinin etkileri hayatın her safhasında kendini göstermiş ve yaşam biçimlerini değiştirmiş, gelişen teknoloji sayesinde ise gündelik ihtiyaçlar giderek daha kolay karşılanır hale gelmiştir. Gündelik ihtiyaçlara yönelik en kayda değer gelişmelerin yaşandığı ve en kolay gözlemlendiği alanlardan biri ulaşım olmuştur. Burada öküze çekilen büyük arabalardan tramvaylara, atlardan otomobillere, kayıklardan şehir vapurlarına uzanan bir süreç yaşanmıştır. Suriçi, Galata-Pera ve Üsküdar bölgelerinin birbiriyle bütünleşmesindeki ve kültürel açıdan da birbirlerine yakınlaşmasındaki kuşkusuz en önemli etkenlerden biri gelişen şehir içi ulaşım olmuştur.¹¹⁸ Ulaşım alanında ve başka alanlarda yaşanan gelişmeler 19. yüzyılın sonlarına doğru daha da hız kazanmıştır. Seyyahlar da özellikle bu dönemde yaşanan değişimlere eserlerinde fazlasıyla değinmişlerdir. Şehirlerin eski oryantal havasından giderek uzaklaştıklarını ve yaşanan tüm bu değişiklikleri genel olarak kabul etmekte zorlandıklarını, biraz da duygusallık katarak ifade edenlerin sayısı hayli fazla olmuştur. Takdir ettikleri veya ayıpladıkları, neredeyse “tek tip haline getirdikleri oryantal imgesini bırakmada gönülsüzlük” yorumlarına yansımıştır. Ulaşım söz konusu olduğunda ise pek çok seyyahın, İstanbul’un Batılılaşmasını, teknolojik ilerleme ile eş tuttukları görülmüştür. 1872 yılında Aksaray ile Eminönü arasında olanı gibi kısa atlı tramvay güzergâhlarının işlemeye başlaması, 1874 yılında Sofya’ya demiryolu hattı açılması gibi gelişmeler buna örnek olarak gösterilmiştir.¹¹⁹ Bu gelişmeleri 1876’da Galata’dan Pera’ya çıkmayı daha da kolaylaştıran Tünel’in hizmete girmesi, 1888 yılında İstanbul’un demiryoluyla

1866’da ölümünden sonra Berlin’de yayımlanan haritasının İstanbul’un her ziyaretçisinin ellerinde bulunmasını tavsiye etmiştir. Seyyah, Fuat Paşa tarafından yürütülen tasarıda, evlerin ve sokak isimlerinin numaralandırılmalarının güç bir girişim sonucu yapılarak birbirlerine bağlandıklarını belirlemiştir. Stark, **a.g.e.**, s. 134-135.

¹¹⁸ Örneğin 1838’de Azapkapı ile Unkapı arasına inşa edilen ilk köprü ve de artan ihtiyacı karşılamak amacıyla 1846’da Karaköy ile Eminönü arasına inşa edilen ve sonrasında birkaç kez yenilenecek olan ikinci köprü, Suriçi ve Galata-Pera arasındaki insan akışını hızlandırmıştır. Fuat Paşa ve Cevdet Paşa’nın temellerini attığı Şirket-i Hayriye idaresinin Kabataş-Üsküdar ve Köprü-Boğaziçi hatlarında sefere koyduğu vapurlar, daha sonra ise Eyüp-Hasköy hattında çalışan Haliç Dersaadet Vapur Şirketi’nin ve Marmara-Adalar hattında çalışan Şirket-i Mahsusa’nın vapurları da ulaşımı bir hayli kolaylaştırmıştır. Köprüler ve vapurlar sayesinde insanlar kayıklara bağımlı olmaktan kurtulmuşlardır. Işın, **a.g.e.**, s. 91-92.

¹¹⁹ Schiffer, **a.g.e.**, s. 154.

Avrupa'nın en önemli başkentlerine bağlanması izlemiştir.¹²⁰ İlk kez 1895 yılında İstanbul gümrüğüne getirilen otomobil ile ilgili II. Meşrutiyet Dönemi'nde ise basında sıkça reklamlar yapılmış, böylece otomobil üst tabaka arasında oldukça yaygınlaşmıştır. Gene aynı yıllarda işletmeye açılan elektrikli tramvaylar da halkın ulaşım gereksinimini karşılamış, böylece gündelik hayatın temposu iyice hızlanmıştır. Telgraf ve telefonun II. Meşrutiyet sonrasında yaygın kullanıma açılması da büyük kolaylıklar sağlamıştır.¹²¹

Ulaşım söz konusu olduğunda, 1838'de II. Mahmud Dönemi'nde açılan ilk köprü tarihte önemli bir yer edinmiştir. Unkapanı ile Azapkapı arasında inşa edilmiş olan köprü, daha sonra Eminönü ile Karaköy arasında inşa edilecek köprü ile birlikte Suriçi ve Galata-Pera'yı birbirine bağlamış, böylece kent içi hareketliliği arttırmış ve kültürel alışverişi de hızlandırmıştır.¹²² Daha sonra birkaç kez yenilenecek olan ikinci köprünün yapılmasıyla ilk köprü, eski köprü olarak da anılmaya başlanmıştır. Helmuth von Moltke ise eski köprünün açılışında bulunmuş, hatta köprü inşa edildikten sonra Suriçi tarafında oluşturulacak yeni yolların güzergâhlarını da belirlemiştir:

Artık padişahın Beşiktaş'taki sarayından araba ile yola çıkıp doğruca köprüünün öteki başına gitmesi mümkündür, fakat buradan öteye gidilemez. Hüisrev Paşa bana, köprüden Serasker kapısına, oradan da araba işleyebilen Divanyolu'na kadar gidecek bir caddeye en uygun güzergâhı çizmemi emretti. Bu iş kolaydı, çünkü yol üstündeki dükkânlar, bahçe duvarları, evler ve kahveler şuna buna bakmadan yıktırılıverdi ve evvelki gün araba ile Galata'dan Beyazıt Cami'ne ilk giden Sultan Mahmud oldu. Köprü önce dini bir törenle açıldı, padişah, köprüünün eşiğinde boğazlanacak on üç koçu kesecek bıçağa eli ile dokunmak suretiyle kurban merasimini yaptı. Kaptan Paşa'ya elmaslı muhteşem bir kılıç hediye etti.¹²³

Fakat yeni köprünün yapılması eskinin öneminin azalmasını sağlamış ve bu durum Theodor Schuchardt gibi seyyahların da gözünden kaçmamıştır: “Haliç'te çok üstte

¹²⁰ Sakaloğlu, Akbayar, **a.g.e.**, s. 165.

¹²¹ Işın, **a.g.e.**, s. 104.

¹²² Özer, **a.g.e.**, s. 27.

¹²³ Moltke, **a.g.e.**, s. 81-82.

bir köprü daha var olsa da her ikisinde meydana gelen yoğunluk asla karşılaştırılması yapılamayacak kadar birbirinden farklıdır.”¹²⁴ Moritz Busch ise yeni köprünün demirden yapıldığını ve “Valide Sultan Köprüsü” olarak adlandırıldığını¹²⁵ belirttiikten sonra eski köprüyle ilgili bilgiler vermiştir:

*Marmara Denizi'nden daha uzak ve biraz daha üst tarafta bulunan daha eski olanı Mahmud Köprüsü olarak adlandırılır. 1838 yılında Rum Giorgi'nin planına göre inşa edilmiştir. Uçları birleştiren dayanıklı tahta sallardan birkaç kısım içerir. Her kısımda kirişten dört kat vardır ve en üstlerinde taşıt yolu meydana gelir. ... Bu iki köprüden her birinin üzerinden geçiş için her iki bitiş noktasında da duran alıcıya girerken her seferde 20 para (yarım kuruş) ödenir. Günlük gelir ortalama olarak 200.000 kuruş tutar.*¹²⁶

Bu günlük gelirin büyük kısmı Eminönü ile Karaköy arasındaki yeni köprüden gelmiştir. Paul Lindau bu köprünün ana trafik yollarından biri olduğunu vurgulamıştır: “Kendi türünde benzersiz bir telaş ve koşuşturma, sabahın erken saatlerinden gecenin geç saatlerine kadar oranın içine dalga dalga yayılır.” Lindau köprünün manzarasını da övmüştür.¹²⁷ Manzarayı övenlerden biri de Richard von und zu Eisenstein olmuştur. Eisenstein köprüde bir tarafta Galata ve Pera'nın, diğer tarafta görkemli camilerden resmetmeye değer Eyüp tepelerine kadar fazlasıyla zengin Suriçi'nin ve son olarak da hem dıştaki Üsküdar, hem de ona yakın bulunan Kadıköy ile Marmara Denizi'nin olduğu enfes bir manzaranın keyfinin çıkarıldığını yazmıştır. Eisenstein, bu köprüden 800 metre uzaklıktaki diğer köprünün ise çok daha az kullanıldığını belirtmiştir.¹²⁸

¹²⁴ Schuchardt, **a.g.e.**, s. 263.

¹²⁵ Burada bahsi geçen Valide Sultan, II. Mahmud'un ikinci kadını ve Abdülmecid'in annesi olan Bezmiâlem Valide Sultan'dır. 1953 yılında vefat eden Bezmiâlem Valide Sultan, ülkenin çeşitli yerlerinde hastaneler, mektepler, camiler, çeşmeler gibi pek çok hayır eseri ve vakıf meydana getirmiştir. Bugünkü Galata Köprüsü'nün de ilk kurucusudur. 1844 yılında yaptırılan köprü, 18 sene sonra yenilenmiş ve günümüze kadar çeşitli tarihlerde yenilenmeye devam etmiştir. M. Hüdayi Şentürk, “Bezmiâlem Vâlîde Sultan”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, C:VI, s. 108-113.

¹²⁶ Busch, **a.g.e.**, s. 87-88.

¹²⁷ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 111-112.

¹²⁸ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 201-203.

İstanbul'da yüzyılın ilk yarısında bulunmuş olan seyyahların yazdıkları dikkate alındığında, kent içi toplu ulaşımın binek hayvanlarının kullanıldığı arabalarla ve kayıklarla sağlandığı görülmüştür. Dikkat çekici başka bir nokta ise şehirde o dönemde yük taşımak için araçların bulunmadığına vurgu yapılması olmuştur. Yük taşıma denince akıllarına ilk olarak, hiçbir ağır eşyayı taşımaktan çekinmeyen ve bu yüzden de çoğu zaman zaten dar olan yolları iyice kapatan hamallar gelmişlerdir.¹²⁹ İda Pfeiffer da yük araçlarının kullanılmadığını belirtmiştir: “Her şey insanlar, atlar ve eşekler tarafından taşınıyor.”¹³⁰ Atlar ve eşekler sadece yük taşıma için değil, ulaşım amaçlı da kullanılmıştır.¹³¹ Binek hayvanlarının kullanıldığı ve birkaç kişinin birden yolculuk yapabildiği arabalara ait tasvirlerle de seyahatnamelerde rastlanmıştır. İda Pfeiffer bu arabalardan sadece kadınların bindiklerini anlatmıştır:

Sadece kadınların binmelerinin olanaklı olduğu arabalar iki tiptir. İlk tip balon gibidir, güzelce boyanmış ve altınla yaldızlatılmıştır. Tekerlekleri yüksektir. Arabacının her zaman yaşanan inme ve binmelerde tahtadan tabure uzatmak suretiyle yanaştığı açıklıklar her iki tarafta da mevcuttur. Bu açıklıklar veya pencereler jalûzilerle kapatılabilir. Arabada ne oturak ne de minder olur. Yolculuk yapacak herkes sermek için yanına halılar ve minderler alır. İçeride bacıklar bağdaş kurularak oturulur. Bunun gibi taşıtlar dört kişilik yere sahiptir. İkinci tip araba daha yüksek tekerlekleri yüzünden farklılık gösterir. Tekerleklerin üstünde tüm taraflarında açıklıklar olan ve üst kısmı örtülmüş ovalimsi şekle sahip ana bölme yer alır. Gerilerden içeriye doğru yükselir. Bunlar genellikle sekiz kişilik yere sahiptir. İlk tip olan araba çatal kazıkların arasında giden at tarafından çekilir. Genellikle de iki at tarafından yapılır. Diğer taşıt ise gene çatal kazıkların arasında giden bir veya iki öküz tarafından çekilir. Arabacı delik deşik ve çukurlu, aynı zamanda yokuşlarla dolu sokaklarda hayvanlarını büyük bir dikkatle yürütmeyi gerçekleştirebilmek için her taşıtın yanında yaya olarak gider.¹³²

Ernst Christoph Döbel ise Topkapı Sarayı'ndan Asya tatlı sularına gezinti için çıkan II. Mahmud'un kfilesindeki kadınlar için yapılmış olan arabaların tasvirini yapmıştır:

¹²⁹ Mesela Fontmagne, **a.g.e.**, s. 178.

¹³⁰ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 63.

¹³¹ Hatta 1835 yılında Pauline Nostitz İzmir'deki bütün ulaşımın hayvanların en hor görüleni eşekle yapılabildiğini ifade etmiştir: “Eşek, İzmirlilerin yalnızca gündüzleri kullandıkları bir ulaşım aracı değildi; erkeklerin işe, kadınların gezmeye giderken de kullandıkları önemli bir ulaşım aracıydı.” Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 152.

¹³² Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 62-63.

Önünde öküzlerin koşulu olduğu araba ile beraber, hayvanı kendine doğru bir ip ile çeken bir adam gidiyor. Bunların boynuzları arasında mücevher ve tüy karışımı bir şey takılı, kuyrukları kırmızı kurdelelerle donatılmış ve sırtlarında kıymetli, altın püskül ve çingiraklı süsleri olan örtüler uzanıyor. Araba geniş, boyama ve yıldızlama fazlasıyla yapılmış fakat kötü bir tasarım olmuş.¹³³

Yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da bulunmuş olan Paul Lindau'nun köprüdeyken anlattıklarına göre ise bu tip arabaların kullanımına hala devam edildiği görülmüştür:

O esnada her çeşit araç, binek hayvanlarının kullanıldığı arabalar, faytonlar ve yük taşıtları, aynı zamanda at ve eşek sırtında biniciler köprü üzerinde önümüzden yavaş yavaş, tırıs tırıs geçiyorlar. Talihin bize bir iyilik yaptığı bir zamanda da kendine has bir Türk taşıtına benzeyen bir şey görüyoruz. Taşıt kendi tarzında deriden çatı örtüsüyle, bizim üstü-altı kapalı ve üstü kapalı olup yan tarafta açık taşıtlarımızla şüphesiz bir benzerlik gösteriyor. Bu sadece fazlasıyla gösterişli süsler içerisinde. Yan kısımlar süslerle donatılmış, karışık renklerle boyanmış, altın yıldızlarla kaplanmış. İki öküz tarafından çekiliyorlar. Öküzlerin boyunlarının üstünde bükülmüş değnekler, ksilofonu andırır biçimde sayısız kırmızı püskülle dolu. Öküzlerin peşi sıra yürüten arabacıların dış görünüşleri ise araçların şık görüntüsüyle çoğu zaman kesinlikle uyumuyor. Tatlı suların oralarda bu kendine has yerel Türk arabaları oldukça sık görülüyor.¹³⁴

Lindau'nun ilk cümlesine dikkat edildiğinde, eşeklerin ulaşım amaçlı kullanımının sürdüğü, yük taşıtlarının artık kullanılmaya başlandığı ve yerli atlı arabaların yanında faytonların da gündelik hayata girdiği anlaşılmıştır.

Önce Avrupa'dan ithal edilmiş ve sonra yerli üretimi yapılan faytonlar, yüzyılın ikinci yarısının gözde ulaşım araçlarından biri olmuştur.¹³⁵ Faytonlar ilk olarak yalnızca saray çevresi tarafından kullanılmış, sonra ise daha ziyade devletin ileri gelenleri ve zenginlerin bindiği bir araç haline gelmiştir. Bu dönemin yeni araçlarından biri de daha ziyade orta ve dar gelirli insanlar tarafından kullanılmış olan atlı tramvaylar olmuştur.¹³⁶ Elektrikli tramvaylar gündelik hayata girmeden önce, atlı tramvaylar İstanbul'un vazgeçilmez ulaşım araçları olarak gözükmüşlerdir.

¹³³ Döbel, **a.g.e.**, s. 103-104.

¹³⁴ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 145.

¹³⁵ Işın, **a.g.e.**, s. 103.

¹³⁶ Özer, **a.g.e.**, s. 44.

Franz von Werner (Murad Efendi) atlı tramvaylardan bahseden seyyahlardan biri olmuştur:

Tramvay vagonları küçük, bazılarında yarı bilet fiyatına vagonun üzerinde de yolculuk yapıyor. Tramvayın önünde yolu açmak için bir adam gidiyor. İlk kez bir Osmanlı tramvayına bindiğimde biletçi bir askerle hararetli bir şekilde tartışıyordu; asker yulaf dolu bir çuvalı vagonun ortasına koymuştu; sonunda bu gâvur işletmesinin çevirdiği dolaplar hakkındaki hoşnutsuzluğunu açıkça dile getirerek vagonun tepesine yollanmıştı ki bir redif askeri heybetli boynuzlarıyla bir koçu ipinden çekiştirerek tramvaya atladı. Ürken hayvan oturma banklarının altına girdi, az kalsın Ermeni bir kadının elbisesini parçalıyordu, asker de yavaşça hayvanın üzerine oturdu ve başka bir olay çıkmadan yolumuza devam ettik, bizler koçu bir tramvay yolcusu olarak kabullenmek zorunda kaldık, orada bulunan Müslümanlar her zamanki açık yürekli bakış açılarıyla bu durumu garip ve uygunsuz karşılamamışlardı.¹³⁷

Richard von und zu Eisenstein da binek taşıtları ve atlı tramvaylar ile ilgili bilgiler vermiştir:

Son olarak Konstantinapol'de at arabalarının atlara, koşum takımlarına, arabacılara ve araçlara göre türlü türlü olduğunu da duyurmak istiyorum. Oldukça sık olanların yanı sıra fazlasıyla ihmal edilmiş bir hayli böyle binek taşıtları da vardır; fakat onlara verileden her zaman daha fazlasına sahip olma isteği hususunda aynı fikirdeler. Polis hiçbir zaman bu gibi vergi ihlallerine müdahale etmiyor. Sokak trenleri, tramvay sadece atlarla ve bununla beraber nispeten az cadde üzerinde işliyor. Araçları birinci ve ikinci sınıf olarak çalıştırıyorlar. Birinci araç sınıfını özellikle Avrupalılar ve ikinci sınıfını yalnız Türkler kullanıyor ve araçlar çok çok az işledikleri için hepsi daima dolu oluyor.¹³⁸

1881 yılında genişletilmiş üçüncü baskısı yayımlanan kitabında ise Moritz Busch vapurlardan köprülere, atlı araba kiralamadan tur gezilerine, atlı tramvaydan trenlere kadar geniş bir yelpazede sunduğu bilgilerle konuya önemli katkılar sağlamıştır:

Acelesi olanlar veya sallanan kayıklara binme konusunda şüpheleri olanlar için, Haliç üzerindeki ilk büyük köprüünün yanında küçük buharlı gemiler hazır durur, burası ve Boğaz'ın köyleri arasında işler. Yolculuk için içi daima neredeyse dolu hareket eden su otobüslerinde ücret, tabii mesafeye göre, 1 ile 4 kuruş arasındadır. Dağıtılan biletler saklanır, iniş alanında talep edilir. Alt sınıf halkı boş zamanda incelemek için iyi fırsat böyle bir yolculukta bulunur. Galata ve Stambul arasındaki büyük köprüyü her geçişte alıcıya 20 para ödenir.

¹³⁷ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 53-54.

¹³⁸ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 247.

Tarife: Tüm gün için alınıyorsa bir atlı araca 20 frank ve eğer uğraşmak istenirse bir at için günlük 10 frank ödenir; şayet bunlar rehber bırakılırsa genellikle atlı araba için 40 frank ve binek atı için 20 frank günlük olarak ödenir. Şehirde çok fazla yabancı bulunmadığı zamanlarda rehber 5 franga edinilir. Kötü sokaklardan dolayı ücreti büyük bir miktar olan tahtrevana Pera'da bir tur için 2,5 frank ödenir. Faytonlar daha az miktarda olmakla beraber, Pera'da tünelin önünde de yer alırlar ve Pera ile Galata arasında bağlantıyı sağlarlar. Küçük tur için 5 kuruş, daha büyük bir tanesi için (örneğin Galata'dan Pera'ya) 10 kuruş ve bir saat için 15 kuruş ödenir. İki tane atlı tramvay yolu mevcuttur. Biri Pera tarafında olan üstteki köprüniün yanından başlar ve her zaman kıyının yanında ilerler, Galata ve Tophane'den geçer, Dolmabahçe ve Çırağan'ın yanından geçerek Ortaköy'de biter. Diğeri Stambul tarafında olan alttaki köprüniün yanından başlar ve Bab-ı Ali'nin önünden geçerek Edirne Caddesi yoluyla Aksaray'a kadar gider, burada ikiye ayrılarak sağ taraftan Topkapı'ya ve sol taraftan Yedikule'deki kaleye kadar uzanır. Bir teleferik seyyahları Galata'dan Pera'ya üç dakika içinde 615 metre uzunluğunda yükselen bir tünelin arasından yukarı taşır. Bu tünel alttaki köprüniün yanında (Karaköy) Galata'da başlar ve Mevlevi dervişlerin tekkesinin yanında Pera'da biter. Birinci sınıfa 1,5 kuruş ve gidiş-dönüş için 2 kuruş ödenir. Rumeli Demiryolunun istasyon binası aşağı yukarı alttaki köprü ile sarayın ön kısmının arasındadır. Deniz kıyısı boyunca her ikisi de hala şehirde yer alan Yenikapı ve Yedikule istasyonlarına gider. Üçüncü istasyon zaten şehrin dışında bulunan, yazın tatil yeri olarak ve deniz banyolarından dolayı çok ziyaret edilen Bakırköy (13 kilometre) olur.

Busch, İstanbul'da ulaşım ile ilgili önemli ve detaylı bilgiler vermesinin yanında, para birimlerinin o zamanki değerlerini de vererek okuyucuları bilgilendirmiştir.¹³⁹

Gerek şehir içi, gerek şehirlerarası gemi ve tren izlenimlerini anlatan seyyahlar da olmuştur. Vapurda yoğun bir şekilde yabancılik hissi yaşadığını anlatan Ida Pfeiffer bunlardan biri olmuştur:

Dostane olmayan iştirakçi bir ruh gemide bana refakat ediyor. Herkes yabancı - insanlar, konuşmalar, ülke, iklim, gelenekler ve görenekler - hepsi yabancı! ... Sandıkların, bavulların ve küfelerin konuldukları merdivenlerin orada bir izdiham var. İnsanlar birbirlerini aşağıya ve yukarıya doğru itiyorlar. Türkler, Rumlar ve diğerleri üst güvertede en iyi yerler için birbirlerini itiyorlar. Kısa bir sürede güverte bir kamp yerine çevrildi. Hasırlar ve sedirler her yere yayıldı, erzaklar yığıldı, kap kacaklar erzaklar için sırayla çıkarıldı ve hazırlığın henüz yarısı tamamlanmış oldu. Sonrasında Türkler yüzlerini, ellerini

¹³⁹ (1 Mecidiye = 4 Beşlik = 24 Kuruş = 4 1/2 Frank, 1 Beşlik = 6 Kuruş = 1 Frank, 1 Kuruş = 20 Para) Busch, a.g.e., s. 38-40.

ve ayaklarını yıkamaya başladılar, seccadelerini yadılar ve ibadetlerini yaptılar.

Pfeiffer gemideki insanların yanlarında getirdikleri soğuk yiyeceklere de değinmiştir:

Bu insanların tüm zaman boyunca yanında bulunan, gemiye yanlarında getirdikleri besinler arasında peynir, ekmek, katı yumurtalar, sardalyeler, zeytin, fıstık, fazla miktar soğan, kurutulmuş karışımlar, pişirmek yerine yemek öncesi suda birkaç saat yumuşatılmaya bırakılan bir tür küçük kayısı gibi soğuk yiyecekler var.

Pfeiffer yelkenli gemilere pilav, kahve, tavuk, fasulye gibi şeyleri pişirmek için yakacak odunlarıyla birlikte küçük sobaların alındığını; fakat bu sobaların doğal olarak buharlı gemilerde yasaklandığını da belirtmiştir.¹⁴⁰ Theodor Schuchardt ise gemilerdeki insan kalabalığından şikâyet etmiştir. Schuchardt gemiye vardığında ikinci kabinde bile bir yerin var olabilmemesinin ona olanaksız göründüğünü, insanların aynı şekilde güvertede ayakta dikildiklerini, her tarafı kargo kolileri işgal ettiğinden yer bulmayı başarabilmenin neredeyse olanaksız olduğunu anlatmıştır.¹⁴¹ II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da bulunan Richard von und zu Eisenstein gemideki Türklerin davranışlarından rahatsız olduğunu ifade etmiştir:

Şu anda gemideki Türklerin davranışlarına gelince, hem gemideki memurların, hem de diğer yolcuların umursamazlıklarına katlanmak için bazen fazla sabır gerekir. Sözümlerine yeni özgür çağdan beri bunlar o kadar fazla çoğalıyor ki, her bir Türk kendini artık neredeyse bir sultan sanıyor, otorite tanımıyor ve bazen gemideki yolcu sınıfı uygulamalarına uymak istemiyor. Tesadüfen Türklerle temaslarda bulunan veya karşılaşan diğer yolcular onları görgüsüz bulmuyorlar, ayrıca herhangi bir uygunsuz durum olmaksızın birbirlerine çok iyi davranıyorlar.¹⁴²

Gerek gemilerde, gerek trenlerde kadın ve erkeklere ayrı yerler ayrılması seyyahların dikkatini çekmiştir. Haydarpaşa'ya vapurla, oradan trenle Maltepe'ye giden Wilhelm Endriss bu duruma dikkat çeken seyyahlardan biri olmuştur:

Asya kıyısına henüz yaklaşmamışken sis ortaya çıktı. Haydarpaşa'ya yanaştığımız gibi güneş tamamıyla belirgin bir şekilde parlıyordu ve Marmara

¹⁴⁰ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 79-81.

¹⁴¹ Schuchardt, **a.g.e.**, s. 305.

¹⁴² Eisenstein, **a.g.e.**, s. 179.

denizi arkamızda sisten bağımsız bir şekilde uzaklara kadar uzanıyordu. Trenimiz kalkmaya hazırды ve güzel bir vagondan küçük topluluğumuz için elverişli ikinci sınıf bir yer bulmuştuk. Vagonda en fazla dikkatimizi çeken şey, gemidekine benzer bir şekilde, kadınlar için keskin bir biçimde diğer bölmeden ayrılmış haremlik denilen yerdı. Kadınlar için ya onlara özel bir vagon yahut kompartıman hazırlanmış oluyor ya da bizim vagondaki gibi uzun ağır perdeler kadınların varlığını erkeklerden ayırıyor. Bunun dışında iç donanım Alman vagonlarına çok benziyor.¹⁴³

Endriss anılarında ayrıca Çatalca yakınlarındaki Hadımköy'den İstanbul'a giden akşam trenini kullanmak zorunda kalmasından da bahsetmiştir.¹⁴⁴

Anadolu'da yapılan demiryolları ile ilgili dikkat çeken yorumlar yapan seyyahlara da rastlanmıştır. Anadolu Demiryolları'nın İstanbul-Ankara ve İstanbul-Konya hatlarının, birinin İngiliz birinin Fransız şirkete ait olduğu İzmir-Aydın ve İzmir-Turgutlu hatlarına göre Richard von und zu Eisenstein'dan daha fazla övgü alması buna bir örnek olmuştur:

Demiryoluyla yapılan yolculuk esnasında kayda değer bir sıkıntı neredeyse hiç yaşanmadı, bunun yanında yolculuklarda çoğunlukla öğle vakitlerinde yeme içme için temel gıdaların yanına alınmasına dikkat edilmelidir. Ana demiryolu istasyonlarında, özellikle de Anadolu Demiryolunun ana istasyonlarında hemen hemen her tarafta yeterince iyi kalacak yer ve yeme içme sunan Avrupalı idaresindeki hoteller bulunur. Anadolu Demiryolu aslında yolculara her bakımdan, birisinin İngiliz ve birisinin Fransız şirkete ait olduğu Güney Anadolu boyunca uzanan demiryollarının her ikisinin durumundan daha fazla rahatlık sağlar.¹⁴⁵

¹⁴³ Wilhelm Endriss, **Streifzüge durch die Türkei**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1919, s. 15-16.

¹⁴⁴ 1906 yılında Terkos köyü civarında coğrafya araştırmalarında bulunurken askerler tarafından gözetim altına alınan, fakat oldukça iyi ağırlanan ve araştırmalarına engel olunmayan seyyahın bir süre sonra dönmesine izin verilmiştir. İzin öğleden sonra geç saatte verilmiş, seyyah görevli subaya akşam Pera'da olmak zorunda olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine subay kısa bir süre sonra dizginlerinden iki güzel atı tutan bir askerle gelmiş, güneye trene kadar atla gideceklerini ve oradan da akşam İstanbul'a gidecek bir trene yetişeceğini söylemiştir. Çok teşekkür ederek ayrılan Endriss, sonra Çatalca hatlarının ıssız arazilerinden Hadımköy İstasyonu'na rüzgâr gibi geçtiklerini belirtmiş, kısa bekleyişten sonra İstanbul'a giden akşam trenine bindiği Hadımköy'de hareketli askeri faaliyet olduğu bilgisini de vermiştir. O yıllarda neredeyse elli kilometre mesafede bulunan bir yerden bile şehir merkezine tren seferlerinin olması (Hadımköy'de bulunan kışlanın mutlaka etkisi vardır) ve subayın güzel davranışı dikkat çekici gözükmiştir. **A.e.**, s. 12-13.

¹⁴⁵ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 154.

Eisenstein mevcut demiryollarının ve ileride tamamlanacak Bağdat Demiryolunun ülkeye olası olumlu etkileri ile ilgili yorumlarda da bulunmuştur:

Fakat Anadolu'nun tarihine dönüp bakıldığı zaman, bu yarımadanın vaktiyle dünyanın en bereketli diyarlarına sahip olduğunun böylece farkına varılır ve bundan eğer halk toprağı verimli kullanıp, uygun biçimde geliştirip akılcı faaliyet ile ayağı kalkarsa hem Anadolu'nun hem de Mezopotamya'nın mutlu bir geleceğe doğru gidebileceğine ilişkin sonuç çıkarılır. Zaten bahsetmiş olduğum Anadolu Demiryolunun günümüzde Türkler için her bakımdan hayırlı etkilerinin olduğu gözüküyor, çünkü demiryoluna bitişik kısımlar içinde yer alan toprakları biraz daha iyi bir işleme fırsatı değerlendirilince doğal olarak ticaret ve zanaat ilerliyor, zaten elbette demiryolunun halkın eğitimi ile iç politika koşulları üzerinde etkiye sahip olduğu gözüküyor ve Bağdat Demiryolunun tamamlanmasından sonra ileride kültürel gelişimlerin yaşanacağı kesinlikle görünüyor.¹⁴⁶

Wilhelm Endriss ise ileride demiryolu yapımına diğer ülkelerin karışmayacağı tahmininde bulunmuştur. Endriss yabancı ülkelerin Türklerin gelişmesine katkıda bulunma sürecinin geri dönülemez bir noktada olduğunu belirtmiş ve ileride bunun gelişen Türk halkına çok büyük zararlar verebileceği endişesini de dile getirmiştir:

Ayrıca Türk halkının Batı Avrupa kültürünü tanumasının onun için yararlı mı, değil mi sorusunun sorulması ve bunun tartışılması sürse de, süreç artık durdurulamaz ve görevimiz Türklerin yeni zamana uymasına yardım etmektir. Şüphesiz onlardan üstün olduğumuz teknik ve bilim becerisini, Anadolu köylüsünün hayatında bugün hala canlı olarak gördüğümüz o kadar güzel ve iyi şeylerin mahvolmasına yol açmaksızın, onlara ulaştırmaya muvaffak olabilecek miyiz? Türklerin ekonomik faal bir halk olabileceklerinden çok şüphe edilmiştir ve Türklerin kendileri de bu açıdan kısa süre öncesine kadar çok kötümserdiler. Bu şimdi biraz daha düzeldi. Eğitilmiş halklarının bugünkü durumuna nasıl geldiğini kendilerine açıklamaya çalışıyorlar ve içinde gelişmeye çalışan uyuklayan kuvvetler olduğuna inanmaya başlamışlar.¹⁴⁷

Demiryolları vasıtasıyla sanayi atılımları daha kolay yapılabilmiş ve böylece ülkelerin gelişimi sağlanabilmiştir. Osmanlı Devleti'nde demiryolları yapılmaya başlandığında ise doğal olarak sanayileşme ileri bir aşamada olmamıştır.¹⁴⁸ Bu

¹⁴⁶ A.e., s. 155.

¹⁴⁷ Endriss, a.g.e., s. 261-262.

¹⁴⁸ Demiryolları yapıldıktan sonra bile ileri bir aşamaya gilememiştir. I. Dünya Savaşı'na girmeden önce makinalara dayalı fabrikaların sayısı 10 civarındayken, işçilere dayalı olanlar ise 20 civarında olmuştur. İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Ed. Rifat Özçöllü, 17. bsk., İstanbul, Kronik Kitap, 2018, s. 43.

yüzden sanayinin ne durumda olduğunu da seyyahların görüşlerini dikkate alarak kısaca değerlendirmek gerekmiştir. Genel görüş ülkede çok az fabrika bulunduğu ve ileri düzeyde zanaat kollarına rağmen gelişmiş bir sanayinin bulunmadığı şeklinde olmuştur. Fakat II. Mahmud Dönemi'nde İstanbul'da bulunmuş olan Otto Friedrich von Richter'in yazdıklarından da anlaşıldığı kadarıyla, III. Selim Dönemi'nde bile fabrikalar yapılmaya başlanmıştır.¹⁴⁹ Maalesef aradan yıllar geçmesine rağmen beklenen ilerlemenin gerçekleşmediği Moritz Busch'un cümlelerinden anlaşılmıştır: "Türk ahalinin girişimciliği Doğu'da daha hala önemsiz sayılamayacak halı, döşeme, altın ve gümüş işleme, silah, esans ve parfüm, vs. fabrikalarından ibarettir."¹⁵⁰ Wilhelm Endriss ise sanayinin ulaştığı noktayı çok detaylı bir biçimde açıklamıştır:

Türk zanaatı bugün bu kadar gelişmiş görünse de, bir gün Avrupalı çalışma tarzı ve endüstrisi şimdikinden daha fazla ülkeye sızarsa, bunun bugünkü formunda tutulamayacağı aşikârdır. Türkiye'de bugüne kadar çok az fabrika yapılmış. Abdülhamid İstanbul ve çevresinde içlerinde ustabaşlarının ve yöneticilerinin, barut, silah ve fişek fabrikalarında olduğu gibi hemen hepsinin Frenk, çoğunlukla Alman olduğu Avrupa tarzı birkaç halı fabrikası, dokuma atölyesi, cam ve bez fabrikaları kurdurdu. Bugün hala tekniğe vakıf insan sıkıntısı var. Teknik okulların kurulması bu eksikliği gidermeye yarayacaktır. Ülkeden içlerinde fabrikadan anlaşılan, ekseriya bizim anladığımız anlamda esas işi makinaların yaptığı fabrika değil, aksine sadece büyük imalat işletmeleridir, yani muhtelif, çömlekçilik, Eskişehir'deki lületaşı fabrikaları, Şam'ın metal ve ahşap eşya fabrikaları veya Kütahya'nın halı ve seramik fabrikaları. Yalnız İzmir'de ve Batı kıyısının başka şehirleri gibi Rum-Avrupa etkisinin güçlü olduğu yerlerde endüstri sürekli büyüme içinde. İpekli, yünlü ve pamuklu mallar burada hazırlanıyor, ayrıca gittikçe daha fazla makine ve tuğla fabrikaları, deri fabrikaları ve bira fabrikaları yanında demir dökümhanelerinden oluşmaktadır.

Endriss, Anadolu madenciliğinin büyük istikbali olduğunu, ülkede halkın zannettiği kadar cevher zenginliği olmasa da yüzden fazla madenin çalıştığını, ancak işlerin çok basit gittiğini de ayrıca bunlara eklemiştir.¹⁵¹

¹⁴⁹ Richter, İstanbul'un vahşi bölgesi olarak adlandırdığı Beykoz'daki kâğıt fabrikasından bahsetmiştir: "Bu derinlemesine uzanan vadide bir fabrikaya benzemekten ziyade kırsal saraylara benzeyen, tüm muazzam yapılar gibi etkileyici görünümdeki Sultan Selim'in kâğıt fabrikasına ait büyük yapı görülüyor." Richter, **a.g.e.**, s. 389-390.

¹⁵⁰ Busch, **a.g.e.**, s. 33.

¹⁵¹ Endriss, **a.g.e.**, s. 247-248.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ALMAN SEYAHATNAMELERİNE GÖRE OSMANLI'DA SOSYAL YAPI

4.1. Âdâb-ı Muâşeret

Türklerin dürüstlük, ağırbaşlılık, nezâket gibi vasıflarının seyahatnamelerin genelinde olumlu karakter özellikleri olarak ön planda oldukları görülmüştür. Bunların yanında doğrudan doğruya İslam dininden kaynaklanan temiz olma, sınıf farkı gözetmeme, hayırsever olma gibi vasıflar da yine ön planda olmuştur. İyilikler genellikle övünme ve gösteriş amacıyla değil, dini inanç ve insanlık duygusuyla yapılmıştır.¹ Fakat Türklerin olumlu vasıflarından bahsedilirken bazen abartılı olduğunu düşündürten anlatımlara da rastlanmıştır. Zaten olması gereken davranışlar, belki de Türklere karşı önyargılı olunmasından veya onların küçük görülmesinden dolayı, büyük övgü almıştır.² Olumsuz imgelerin zamanla kalıplaşma durumu, olumlu imgeler için de geçerli olmuştur. Türklerle ilgili olumsuz anlatımların sorgulanmasında veya bunlardan şüphe duyulmasında olduğu gibi, olumlu anlatımlarla ilgili benzer tutum gösteren seyyahlara da rastlanmıştır. Doğu'ya ilk ziyaretinden itibaren güzide Rum temsilcilerle olduğu gibi, Ermeni halkın temsilcileriyle de uzun zamandan beridir bilimsel ve dostane fikirlerin değiş tokuşu

¹ M. De M. D'Ohsson, **XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler**, Çev. Zerhan Yüksel, [İstanbul], Tercüman Gazetesi, t.y., s. 188.

² Örneğin bir kayıkçının, cebinden rastgele para çıkararak seyyahı, yolculuğun gerçek ücretinden daha yüksek bir ücret almaması gibi normal bir davranış, Türklerin en dürüst halk olduğunun kanıtı olarak sunulmuştur. Sefa Kaplan, **Batılı Gezginlerin Gözüyle İstanbul**, Ed. Sultan Polat, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2006, s. 95.

içinde bulunduğunu belirten Heinrich Gelzer; pek çok seyyahın Türkler için hayranlıklarını aşağı yukarı anlayabilmek adına, gerçeğin resmini artık ispat etmesi gerektiğini bu sebeplerle düşünmüştür. Türk-Alman ilişkilerinin çok iyi olduğu Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ziyaretini gerçekleştirmiş olan Gelzer'in şu sözleri ise imge ile siyasi olaylar arasındaki bağlantıyı göstermesi açısından da ayrıca önemli gözükmiştir: “Türkler için duyulan hayranlık günümüz zamanına uygun ve kim bu modaya araştırma yapmadan katılmazsa, ahmak olduğu ve geri kalmış fikirli bir insan olduğu düşünülüyor.” Seyyah Almanya'da “edepli Türkler” ile ilgili hakikatlerin aile dergilerinde veya haftalık yazılarda duyurulduğunu da buna eklemiştir.³ Yakın düşüncelere sahip bir başka seyyah ise yine Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ziyaretini gerçekleştirmiş olan Georgina Max Müller olmuştur. Bir millet hakkında kısa zamanda kesin yargılara varılamayacağını vurgulamıştır:

(Hasta Adam) hakkında ne söylenirse söylensin Türk'ün henüz ölmek niyetinde olmadığını gösteren birçok emareler var. Türkiye, onu yutmak isteyen boğazından geçmeyecek kadar büyük ve sert bir lokma olduğunu ispat edecektir. Metin ve kuvvetli olan hakiki Türk 400 seneden fazla bir zamandan beri 'Benim' dediği bu ülkeyi başkalarına vermemek için ölünceye kadar savaşmaya kararlı. Türkleri tanımak, onların zayıf ve kuvvetli taraflarını keşfetmek çok zor. Bir milletin milyonda biri ile karşılaşmış insanların, o milletin umumi karakterinden söz etme cesaretine hayran kalmışımdır ve kendim böyle bir hataya düşmek istemiyorum. ... Esasen, kendi müşahedelerime dayanarak bazı hükümlere varmak imkânını bulduğum zaman dahi Türklerin yabancılara karşı çok ketum davrandıklarını, bilhassa iç işlerini ve aile hayatlarını tam bir gizlilik içinde tuttuklarını gördüm. Buna rağmen sokakta bunların asil, kibar, hareketleri dikkatinizi çeker. En fakirlerinin bile çocuklara sevgi, düşkünlere şefkat ve hayvanlara merhamet besledikleri görülür.⁴

Olumlu ve olumsuz ifadelerin seyahatnamelerde, Müller'in son cümlelerinde olduğu gibi, karma bir şekilde verildiği sıkça görülmüştür. Richard von und zu Eisenstein'in ifadesi de buna başka bir örnek olmuştur: “Türkler doğru, dürüst ve misafirperverdir; diğer taraftan biraz uyuşuk ve diğer inançlara karşı

³ Heinrich Gelzer, **Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient: Selbsterlebtes und Selbstgesehenes von Heinrich Gelzer**, Leipzig, B. G. Teubner, 1900, s. 153-154.

⁴ Georgina Max Müller, **İstanbul'dan Mektuplar**, Çev. Afife Buğra, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 22.

kuşkuculardır.’’⁵ Müller’in Türklerle ilgili görüşlerini belirtirken genellemelerden kaçındığı ve belli bir derinliğe sahip yorumlarda bulunduğu gözlemlenmiştir. Eisenstein ise net ifadeler kullanmıştır ve aslen Müller’in bir milletin genel karakterinden söz ederken dikkat çektiği noktaya kötü bir örnek teşkil etmiştir. Bu iki seyyahattan daha erken bir tarihte İstanbul’da bulunan Carl Wilhelm Dannenberg’in de Pera’da dükkân sahiplerinin çeşitliliğinden bahsederken Türkler ile ilgili olumlu ve olumsuz değerlendirmelerde bulunduğu görülmüştür:

Türkler civarda yeni başlıyorlar ve adeta sadece kendi içlerinde denk olan bir yüksek dostaneliğe göz yumarak Avrupalılara soğuk, tepeden bakıyorlar. Butik kahvehaneler ve berber odaları ticaretin, politikanın, vs. konuşulduğu olağan toplanma yerleridir. Türklerde ustalıklı tıraş olunur, hiçbir millet -Yunanlar dışında- Türklerle bu hususta başa baş değildir. Silahlar, çubuklar ve kıymetli taşlar ilk lüks eşyalarıdır, onlardan sonra atlar ve avratlar gelir. Hem seçkin, hem de değersiz adamların girdikleri ve parmaklarıyla yemek yedikleri aş evleri her caddede bulunur - her öğün arasında eller yıkanır. Tüm Türkler tatlı ve içecek düşkünlüdürler, aynı şeyleri eşyalarına koyup her yere taşıyanlardır. Çubuk içmek için gitmiş olduğum kahvehanede satıcının böyle ortada duran masasını ve gelip geçenlerin belirli fiyata sahip mallardan biraz alıp karşılığında uygun parayı koyduklarını defalarca gördüm. Bu hususlarda Türkler aralarında başka yerlerdeki insanlara göre daha dürüstlerdir.⁶

İfadelerinde Türklerin Avrupalılara soğuk davranmaları eleştirilmiş, fakat en nihayetinde ise Türklerin dürüstlükleri teslim edilmiştir.

Seyahatnamelerde Türklerin ağırbaşlılıkları ve nezâketleri ile ilgili çeşitli yorumlara rastlanmıştır. Kimisinde görgü kuralları ve selamlaşmalar ile ilgili detaylı bilgiler de yer almıştır. Bazı yorumlarda kuralların çok katı oldukları ve bunların dışarıya yansımalarının hoş olmadığı vurgulanmasına rağmen, barbar denilen Türklerin son derece kibar ve vakur olduklarının itirafları da karşımıza çıkmıştır.⁷

⁵ Richard Freiherr von und zu Eisenstein, **Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien: Beschreibung mit Erörterungen, um zu Reisen und Unternehmungen anzuregen**, Wien, Carl Gerolds Sohn, 1912, s. 241.

⁶ Carl Wilhelm Dannenberg, **Harmlose Betrachtungen: Gesammelt auf einer Reise von Hamburg nach Griechenland, Constantinopel und dem schwarzen Meere im Jahre 1822**, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1823, s. 231-232.

⁷ Henry Alexander Munro Butler Johnstone, **Türkler: Karakterleri, Terbiyeleri ve Müesseseleri**, Çev. Hüseyin Çelik, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 5.

Örneğin Ida Pfeiffer, o zamanlar on dokuz yaşında olan Abdülmecid'in de geleceği bir Mevlevi gösterisi öncesi, kadınların Türk toplumundaki konumlarına rağmen kendisine gösterilen nezâkete hayran kaldığını ifade etmiştir:

Kendimi dış avluda büyük bir izdiham içinde buldum, çünkü sultan bekleniyordu. Şimdi gelir gelmez ilk günde bu şansın bana nasip olması gerekirmiş. Büyük çaba gerektirmeden, bir yabancı olarak bana, ilk sıralardan verildi - bazı Frenklere tavsiye etmek istediğim Türklerin bir iyilikseverliği ve nezâketi. Benim cinsiyetimin takdir görmemesi ve düşüncelerine göre bizim zayıf varlığımızın hatta ruhun inkâr edilmesi yüzünden, bu halkın bu özelliği iki kat övgüye değerdir.⁸

Türklerin misafirperverliği de mutlaka övgüye değer olmuştur. Kadınların bu konuda erkeklerden aşağı kalmadıklarından ve misafirlerini çok kibar şekilde karşıladıklarından da bahsedilmiştir.⁹ Kısacası misafirperverliğin Türk toplumunun her tabakasına sirayet ettiği vurgulanmıştır. Tütün ile birlikte Türklerin misafirperverliğinin sembolü olan kahvenin yeri ise gerçekten apayrı olmuş, günün her saati içilmiş ve ziyaretçiye ev sahibi tarafından mutlaka ikram edilmiştir. Şehirde veya köyde, eve veya dükkâna ya da devlet dairesine yapılan ziyaretlerde bu durum hep aynı olmuştur.¹⁰ Zaten ziyaret yapılmasının adet olduğu haller de seyahatnamelerde ifade edilmiştir. Örneğin Alfred Philippson ondan bir şey istenilmese bile, her şehirde en yüksek dereceli memurlarına konaktaki (hükümet binası) görev yerinde ziyaret yapılmasının bir gelenek olduğunu belirtmiştir.¹¹

Fakir hayatları dikkate alındığında Türklerin güçlü kişilikleri, tavırları ile ağırbaşlı olmaları da övgüye değer bulunmuştur. Selam verirlerken çok ciddi ve terbiyeli olmalarının, Avrupalıya göre yılışık olmayan hareketlerinin de methodıldığı

⁸ Ida Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land: Konstantinopel, Palästina, Ägypten im Jahre 1842**, 2. bsk., Wien, Promedia, 2012, s. 42-43.

⁹ Mesela Dorina L. Neave, **Eski İstanbul'da Hayat**, Çev. Osman Öndeş, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 58.

¹⁰ D'Ohsson, **a.g.e.**, s. 59.

¹¹ Alfred Philippson, **Einleitung - Des westliche Mysien und die pergamenische Landschaft**, 5c., Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien, Gotha, Justus Perthes, 1910, C:I, s. 17.

görülmüştür.¹² Heinrich Gelzer'e göre Yunanlar veya İtalyanlar memnuniyetlerini en kibar deyimlerle ifade ederlerken, Türkler daima resmi bir tavır takınmışlardır. Gelzer Türklerin memnuniyetlerinde zarif selamlama jestleri bulunduğunu ve dostane sözler için de fazlasıyla duyarlılık gösterdiklerini belirtmiştir.¹³ Tamamen farklı düşünenler de olmuştur. Örneğin Franz Carl Endres duygularını sakladıkları ve katı gördükleri konusunda Türkleri eleştirmiştir:

Doğulunun bir özelliğini hemen başa almamız: Hislerini saklayış. Bu durum kendisini olduğu gibi göstermesini önler ve ona sevgiyle yaklaşılmasına karşı mesafe konulmasına neden olur. Bu özelliğiyle Alman'ın tam zıddıdır. Cahil adamın bu davranışının altında Avrupalının başka dine mensup olmasından kaynaklanan güvensizlik, eğitilmiş Türk'te de buna ek olarak varlığını oluşturan gurur yatar. Bundan da tarif edilemeyen bir vakar ve ağırbaşlılık ortaya çıkar ki bu duygu onu diğer Doğu ülkeleriyle olan ilişkilerinde de bırakmaz, Avrupalı da bu yüzden onu sıkıcı bulur.¹⁴

Franz von Werner (Murad Efendi) de Türklerin katı olduklarını ve duygusallıklarını bastırdıklarını teslim etmiş fakat yorumunda bu durumun toplumsal nedenlerinin derin bir analizini yaptığı görülmüştür:

Selamlamalar katı kurallara bağlıdır, tıpkı gelenlere çubuk mu yoksa kahve mi ikram edileceği gibi. Çok az istisna dışında sohbet sadece ev sahibi ile bir misafir arasında yapılır, evin beyi sırayla tüm gelenlerle konuşur, elbette her türlü duygusallık sıkı sıkıya bastırılmış olarak. Astlardan biriyle yapılan sohbette, ast sık sık elini göğsüne götürerek sessizce saygısını gösterir. Ama Osmanlıların toplumsal davranışlarında bu katı kurallar seçkin bir nezâketle birleşir; hatta bu toplumsal nezâket öyle bir şekilde korunur ki bireysel duygular kesinlikle bu kalıpların dışında ifade edilemez. ... Nasıl mangalda külle örtülen kor dışarıya karşı kendini belli etmiyor ve çevresine az bir sıcaklık veriyorsa, Osmanlı'nın sıkı bir şekilde kendi içine kapattığı duygu dünyası da dengeli münasebetlerin ve katı bir kuralcılığın altında için için yanıyor. Kömür, nasıl aniden parlamadan yanıp tükeniyorsa, Osmanlı da dışarıya hiçbir şey belli etmeden, derinden seviyor veya nefret ediyor. Duygularını göstermek geleneklerine göre düşüncesizlik ve erkekliğe yakışmayan bir hareket olarak görülür.¹⁵

¹² Johnstone, a.g.e., s. 6-7.

¹³ Gelzer, a.g.e., s. 162-163.

¹⁴ Franz Carl Endres, **Türkiye ve Türkler: Bir Alman Subayın Türkiye Notları**, Çev. Güray Beken, İstanbul, Dharm, 2006, s. 37.

¹⁵ Murad Efendi, **Türkiye Manzaraları**, Çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul, Kitap, 2007, s. 111.

Selamlamalar ile görgü kuralları katı kurallara bağlı olmuşlar ve aşırı neşeli görünmek, ciddi olmamak gibi davranışlar ayıplanmıştır. Sohbetin de çok kesin şekilleri ve ölçütleri olmuştur. Birisi konuşurken onun sözünü kesmemek, sohbetin ortasında temel bir mesele konuşurken asla yan bir konudan bahsetmemek bunlara örnek olmuştur.¹⁶ Türk toplumundaki bu gibi kaidelerden bazıları Franz Carl Endres tarafından da dile getirilmiştir:

Konstantinopolis fatihi II. Mehmed'in verdiği yemeklerde, hükümdarın sağında daima eski öğretmeni otururdu. Buna bağlı olarak yaşa hürmet vardır. Odaya yaşlı bir adam girdiğinde Türk daima ayağa kalkar, saygıyla eğilir, öğretmenin, yaşlının ve padişahın eli öpülür. İtibarda yüksek olan konuşurken daha alt seviyedeki, ister öğrenci, ister tebaa veya gönüllü olarak diğerinin otoritesini tanıyan olsun, susar. Kendisi konuşurken alçak sesle ve mütevazı şekilde konuşur. Konuşanda saygı ve teslimiyet vardır.¹⁷

Osmanlıların kendi aralarındaki ilişkilerin birlik düşüncesine dayandığını ve onların kardeşlik içindeki aidiyet düşüncelerini, sıkı sıkıya bağlı oldukları görgü kurallarıyla her durumda ifade ettiklerini düşünen Franz von Werner (Murad Efendi) ise tüm bu karmaşık gözükten kuralları Avrupa'ya göre aslen basit ve daha doğal bulduğunu da belirtmiştir: “Hıristiyan Avrupa'da bireylerin diğerlerine karşı hep tetikte olması gerekirken, diğerine karşı belirli bir şüpheyle yaklaşırken ve aralarındaki ilişkiler küçük önlemler ve savunmalar, incelikli kurnazlık ve kıvraklıklarla düzenlenirken, Şark'ta bu ilişkiler basit, genel ve daha doğaldır.”¹⁸

4.2. Yemek Kültürü

Türkler kıymalı sebze yemekleri, meyveler, hamur işleri, süt mamulleri, şekerlemeler gibi bol tükettikleri yemekleriyle zengin bir mutfığa sahip olmuşlardır.¹⁹ Bu yüzden seyahatnamelerde Türk mutfığını öven yorumlara çokça rastlanmış, yemeklerin güzelliği ve çeşitliliği sıklıkla vurgulanmıştır. İstanbul'da

¹⁶ Johnstone, **a.g.e.**, s. 15-16.

¹⁷ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 39.

¹⁸ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 83.

¹⁹ D'Ohsson, **a.g.e.**, s. 28.

sebze ve meyvelerin lezzetli olduklarına, bolca yetiştirildiklerine dair bilgiler de verilmiştir.²⁰ İstanbul ayrıca gerek sokak sokak gezen şerbetçileriyle, gerek çeşit çeşit tatlıcı dükkânlarıyla da meşhur olmuştur. Wilhelm Endriss de bu çeşitliliği belirtmiştir:

Gerçekten çeşitli tatlı yiyecekler imal eden türlü türlü dükkân var. Helvacıda, diğer tatlıların yanında bilinen Türk helvası ve fıstık veya susamla karıştırılmış şeyler hazırlanmış. Bundan başka ara sıra muhallebiciye girilir. Orada muhallebi vardır, başka bir deyişle jelatinli bir madde içinde sütle pişirilmiş irmik. Gülsuyu ve şeker ile birlikte sofraya konur. Bunların dışında sakız gibi şeker malzemeleri, lokum yenilebilir. Aynı zamanda yoğurt, sütlaç ve içinde tavuk eti olan tatlı bir lapanın düzgün bir kalıpta bulunduğu tavukgöğsü. Kadayıfçı süzgeçten geçirilip ısınmış metal tepsi üzerine ince tel şeklinde katılacak hamuru dökerek bir çeşit tatlı erişte imal eder. Bütün bunlardan bir Avrupalının yiyemeyeceği olağanüstü şekerli bir tatlı üretiyor. Koyun yağıyla pişirilen çeşitli hamur malzemeleri yemeye hiçbir zaman tam hazır olmadım. Türkler gibi çok yağlı ve şekerli yemek, herkes için geçerli değildir.²¹

Türklerin sofralarında her daim pilavın bulunuyor olması, seyahatnamelerde oldukça bahsedilen bir husus olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde patates yaygınlaşsa da pilavın yerini hiçbir zaman alamamıştır.²² Orta sınıfın yediği yemekler ile ilgili bilgiler vermiş olan Amand von Schweiger-Lerchenfeld da listesinin ilk sırasına hiçbir öğünde ve padişahın sofrasında da eksik olmadığını belirttiği pilavı koymuş ve sonra diğerlerini anlatmaya koyulmuştur:

Acı biberle çeşnilendirilen veya balla, meyve suyuyla, domates suyuyla ve buna benzer şeylerle tatlandırılan pilav sevilir. Bir başka sevilen yemek pirinçle ve kıyılmış etle doldurulan, ara sıra krema dökülen ve çok lezzetli olan küçük kabaklardır (dolma). Tercihen hepsinde çoğunlukla güçlü baharatlar olan et yemeklerinden istifade edilir: tavuk yahni (kapama), kuzu kızartma (kebab) ve

²⁰ Özellikle çok fazla şeyin ekilip biçildiği Adalar'dan İstanbul'un bostanları olarak bahsedilmiş, burada hayvancılık da yapıldığı ve tüm yörenin en iyi tereyağının tutulduğu belirtilmiştir. Barbara Kellner-Heinkele, Ingeborg Haenschild, **Türkei: Streifzüge im Osmanischen Reich nach Reiseberichten des 18. und 19. Jahrhunderts**, Frankfurt am Main, Societäts, 1990, s. 63.

²¹ Wilhelm Endriss, **Streifzüge durch die Türkei**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1919, s. 247.

²² Suraiya Faroqhi, **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Yay. Haz. Hasan Kuruyazıcı, Ayşe Anadol, Çev. Elif Kılıç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997, s. 289.

pirzola (külbastı). Türkler de tüm Doğulular gibi -daha fazla da kadınlar-tatlıları olağanüstü severler.²³

Yemeklerin bol bol ve çeşit çeşit olduğu etkinliklerden biri olan düğünlerde de pilav mutlaka olmuştur. Franz Carl Endres, büyük ve modern olarak tanımladığı düğünlerden birine katılmış ve topluluğun çok büyük olmasından dolayı, çok uzun süren bir yerleşme işleminden sonra ancak yemeğe geçildiğini belirtmiş ve ziyafeti anlatırken pilavın her Türk yemeğini tamamladığını yazmıştır:

Şimdi yemek un ve etten hazırlanan, ekşimsi fakat tadı kötü olmayan, tanınmış düğün çorbasıyla başladı, düğün çorbasını yemek üstüne yemek izledi. Servis edenlerin yarattığı aralarda, masanın üzerinde duran 'İsveç aperatifi' içeren pek çok küçük tabaktan yenildi. Sofranın sonuna doğru kekler ve tatlı lapalar, kompostolar ve şekerli gıdalar ve son olarak her Türk yemeğini tamamlayan pilav geldi. Burada iki usul içinde sahneye çıkıyor: bizim Risotto ile benzer, basit pilav olarak ve geleneksel düğün pilavı, Zerde pilavı olarak. İkinci usul pilav tatlıdır, safranla renklendirilmiş ve bademler, kuru üzüm, şamfıstıkları serpilmiştir.

Endres ayrıca düğünde alkol verilmediğini, güzel bir içme suyu ve şerbet olduğunu belirtmiştir. Düğünün sonunda ise sade ve şekerli kahvelerin içildiğini belirtmiştir.²⁴ “Berliner Liedertafel” müzik korosunun Balkanlar ve Anadolu turnesini kaleme almış olan Gotthold Schulz-Labischin, Doğu’da geçirdikleri hafta boyunca günde üç kez pilav yemeye doyduklarından bahsetmiştir. “Dönüp dönüp tekrar gelen bu ebedi yemeği” gülerek hatırladıklarını yazmış ve katıksız, hakiki Türk yemeği yediklerini belirttiği İstanbul’daki Tokatlıyan restoranında yaşanan küçük bir anıyı paylaşmıştır:

²³ Amand Freiherrn von Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients in der Geschichte, in der Dichtung und im Leben**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1904, s. 733.

²⁴ Düğünlerde cinsiyetlerin toplumsal ayrımı kadınlar için haremlik, erkekler için selamlık olarak daima çifte kutlamayı icap ettirmiştir. Düğüne katılan Franz Carl Endres’in de sadece erkeklerin bulunduğu bir ortamı çok da eğlenceli bulmadığı görülmüştür: “Güzel, tatlı kadınlara fazla yüz veren biz Avrupalılar için kadınsız hiçbir şenlik yoktur.” Ayrıca düğünlerde erkeklerin oynamalarını da garipsemiş ve kadının olmadığı dansların onlara amaçsız danslar olarak gözüktüğünü belirtmiştir. Franz Carl Endres, **Türkische Frauen**, München, Arthur Hertz, 1916, s. 123-124.

Bir şarkıcı kardeşin, korkunç lanetini hiddetle, afallayan kişinin dehşete düşmüş yüzüne haykırması, hala gözümün önünde belirgin duruyor: 'Yüz yıl yaşamak ve - pilav yemek zorundasın!'²⁵

Seyahatnamelerde lokantalar ile ilgili bilgilere de rastlanmıştır. Bu lokantalarda kebabların lezzeti kadar kebabçıların ustalıkları da övülmüştür.²⁶ Örneğin, Hermann Scherer şişlere dizilmiş etler kömür ateşi üzerinde pişerlerken, yan tarafa konmuş ekmeklerin kızartılarak nefis bir lezzet kazanmakta olduklarından bahsetmiştir. Ekmeğin ve kızarmış etin, soğan, karabiber ve tuzla yenildiğini yazmış ve Türklerin balığı da pişirmeyi iyi bildiklerini belirtmiştir. Ayrıca yaprak sarması, helva ve baklava ile ilgili övgü dolu sözler de yazmıştır. Scherer, Türk lokantalarının genellikle temiz olduklarını, her şey elle yapılırsa da o ellerin gün içinde çok defalar yıkandığını bunlara eklemiştir.²⁷

Lokantaların temiz olmadıklarına dair bazı seyyahların ise önyargılara sahip oldukları görülmüştür. Pauline Nostitz'in düşünceleri buna bir örnek olmuştur: "Biz Almanlar, İtalya'daki bir lokantanın yetersiz temizliğinden ve konforundan yakınırken; Türkiye'deki bir İtalyan lokantasını varın siz düşünün artık."²⁸ Seyahatnamelerde sofrâ âdâbına dair bazı hususların da garip karşılandığı görülmüştür. Garip karşılananlar arasında aynı tabaktan yeme, yere oturma olmuştur.²⁹ Yemek yerken çatal ve bıçak kullanmanın tercih edilmemesi de fazlasıyla dikkat çekmiştir. Bir iftar yemeğine davet edilen Julius Heinrich Petermann yemeği sofradaki herkes gibi elleriyle yemeğe çalışmış ve zorlanmıştır:

Ellerimizi yıkadıktan sonra masaya oturduk ve Türk usulü, parmaklarımızla yemek yedik. Ramiz Bey, parmaklarımızla yemek yemekte zorlandığımı görünce bana çatal kaşık getirtti. Masaya altı yedi çeşit yemek geldi. Önce çorba içtik,

²⁵ Gotthold Schulz-Labischin, **Die Sängerreise der Berliner Liedertafel nach dem Orient: (Bukarest, Konstanza, Konstantinopel, Smyrna, Athen, Saloniki, Budapest) 28. April bis 15. Mai 1908**, Berlin, Vereins Selbst, 1908, s. 130.

²⁶ Rauf Beyru, **19. Yüzyılda İzmir Kenti**, Yay. Haz. Müjgan Yıldırım, İstanbul, Literatür, 2011, s. 164.

²⁷ İlhan Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001, s. 234.

²⁸ A.e., s. 149.

²⁹ Kaplan, a.g.e., s. 88.

sonra adını bilmediği ama içinde enginar olan ve hakiki zeytinyağı içinde yüzen bir yemek geldi. Venedik'te yediğim enginar yemeğinden çok farklıydı. Yemekler çok yağlıydı; yerken oldukça zorlandım. İçecek olarak birer bardak vişne şerbeti vardı. Yemekten arta kalanlarsa hareme götürüldü.³⁰

Erkeklerin yemek yapmaları da ayrıca şaşkınlıkla karşılanmıştır. Richard von und zu Eisenstein, erkeklerin yiyecek alışverişini ve hazırlanması çok basit yemekleri sıkça yaptıklarını yazmıştır.³¹ Wilhelm Endriss bu durum üzerine daha detaylı bilgiler vermiştir:

Ertesi sabah erken kalktık. Evin beyi bir ateş yaktı, alçak, demir bir sacayağın üzerine içi kalaylı bakır bir tencere koydu ve karıştırarak çorba kaynattı. Türklerde mutfak bizdeki gibi kadınlara terk edilmemiştir, erkeklerin hepsi de bundan biraz anlarlar. Bu adet, göçebe savaş toplumu olarak yemek pişirme sanatının iyi kullanıldığı zamanlara dayanmış olması lazım. Yemek kaşığı Yeniçerilerde bir onur alametiydi ve çorbacının onlarda üstün bir rütbesi vardı.³²

Türk yemeklerinin lezzetli ve çok çeşitli olmasına rağmen, seyahatnamelerde Müslümanların genellikle az yemek yediklerine dair bilgiler de verilmiştir. Heinrich Gelzer Türklerin ve Kürtlerin (ve de halktan Rumların) kendilerine ziyafet çekmemekte, inanılmaz derecede basit ve neredeyse tümüyle vejetaryenler gibi yaşamakta olduklarını belirtmiştir.³³ Aşağı sınıfların her zaman kendilerine ziyafet çekecek durumda olmadıklarını ve çoğu zaman basit yemeklerle günü geçiştirdiklerini, bu durumların zevksizlikten ziyade zorunluluktan kaynaklandığını düşünmek daha mantıklı gözükmiştir.³⁴

³⁰ İlhan Pınar, **Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir, İzmir**, Akademi Kitabevi, 1998, s. 92.

³¹ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 243-244.

³² Endriss, **a.g.e.**, s. 239.

³³ Gelzer, **a.g.e.**, s. 164.

³⁴ Rumeli Feneri'nin yakınlarıdaki kalenin gözcülerinin köyden gelen ve pirinç çorbası, balık, soğan, sarımsaktan oluşan akşam yemeklerini zevkle yemeleri gibi olayların seyahatnamelerde yer alışları da buna bir örnek teşkil etmiştir. Kellner-Heinkele, Haenschild, **a.g.e.**, s. 61.

4.3. Dürüstlüğe Verilen Önem

Türklerin dürüstlüğü, özellikle de Türk esnafının dürüst tavırları seyahatnamelerde sürekli karşımıza çıkmıştır. Türk esnafları öve öve bitiremediği görülen Hermann Scherer'in yazdıkları da buna bir örnek teşkil etmiştir:

Esnaf Türklerde, eski ve iyi bir gelenek olan ağırbaşlılık ve dürüstlük varlığını hala sürdürmektedir; Türklerin dükkânından alışveriş yaparken fiyat üzerine yırtınircasına pazarlık yapmak, kandırmaya ve hile yapmaya çalışmak yoktur. Yalan-dolanla zengin olmak henüz Türklerin idealleri arasında değildir; onur ve verilen söz gibi kavramlar bu insanların varlık nedenlerini oluşturmaktadır; bu insanların diğer Hıristiyan meslektaşlarıyla aralarındaki mesafeyi tarif etmek mümkün değildir.³⁵

Burada görüldüğü gibi Türk esnafları sadece dürüstlükleri ile değil, başka vasıfları ile de diğer milletlerin esnaflarından ayrılmışlardır.³⁶ Wilhelm Endriss de Türk esnaflarının asil bir tarza sahip olduklarından ve Rumlar, Yahudiler, Ermeniler gibi müşterileri rahatsız etmediklerinden bahsetmiştir:

Genelde taşrada tüccarlar Rumlar, Yahudiler, doğuda Ermeniler veya İranlılardır. Şehirlerde çok Türk de ticaret yapar ve esnafın, bakkalların, çarşı tüccarlarının ve sokak satıcılarının bir kısmı Türk'tür. Fakat tüccar Türk daima asil tarzı ve daha büyük vicdanı ile böylece diğer milliyetlerden olumlu şekilde ayrışır. Bunu gözlemek için yalnız Büyük Çarşı'ya gitmek lazımdır. Bu dev çarşının üstü kapalı koridorlarından geçerken Yahudileri, Rumları ve Ermenileri zor uzak tutarsınız. Buna karşılık Osmanlılar dükkânlarında oturur ve bir müşteri gelinceye kadar bekler. Onlarda satın alma da bir sanattır, yavaş yavaş öğrenilir. Sabit fiyat yoktur, aksine pazarlık etmek âdettir ve çok parası olan daha fazla öder. Mesela bir halı alırken, sonunda fiyatının uygun olması için Çarşı'ya üç, dört defa gittiğimiz çok olurdu.³⁷

Franz Carl Endres ise bir yandan diğer milletleri kötülerken, diğer yandan Türklerin ticari akla sahip olmadıklarını belirtmiştir:

³⁵ Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 233.

³⁶ Farklılık dürüstlüğün yanı sıra esasen ağırbaşlılık hususunda görülmüş ve Türk esnaflarının diğerlerinin rahatsız edici tutumlarından farklı bir davranış içinde olduklarını belirten anlatımlar seyahatnamelerde dikkat çekmiştir. Beyru, **a.g.e.**, s. 167.

³⁷ Endriss, **a.g.e.**, s. 251.

İstanbul tam bir Türk şehrine dönüşmüş ve bugüne kadar da öyle kalmıştır. Yabancı unsurlar sadece ticarete ortaya çıkmaktadır. Türk'ün ticarete hiç eğilimi yoktur ve bu işi gayrimüslimlere, yani Rumlara, Yahudilere ve Ermenilere bırakmıştır. Şehrin ortasında bulunan ve kendi kendine bir şehir halinde olan Kapalı Çarşı'nın çoğunluğunu da bunlar teşkil etmektedirler ve seçmeden alışveriş yapan yabancıları, yani İngilizleri ve Amerikalıları aldatmakta, Konstantinopolis'in adını yükseltmemekte ama kendilerini pek fazla zenginleştirmektedirler.³⁸

Benzer görüşlere sahip bir başka seyyah olan Franz von Werner (Murad Efendi), Türklerin kişilik özellikleri ile modern ticaretin uyumsuzluğunu vurgulamıştır:

Şurada bir şal dükkânı var, içerde oturan Osmanlı, Arap masallarında tasvir edilen tüccar tipine tıpatıp uyuyor. ... Yüz hatlarının asaleti para hırsıyla gölgelenmiyor, kişilik sahibi görüntüsünde aceleciliğin izi yok. Duruşu özgüvenini belli ediyor, bakışlarından bilge bir ölçülülük okunuyor, alnında deneyim bir taç gibi duruyor. Allah'ın nasip edeceği alıcıları bekliyor! Onu selamlıyoruz, hiç yaltaklanmadan, sakin ve kibar bir şekilde cevaplıyor selamımızı. Oturuyoruz ve bir şalın fiyatını soruyoruz, nargilesini elinden bırakmadan fiyatı söylüyor. Pazarlık yapmak gereksiz, söyleyeceğini söyledi. Belli ki bugün bir şey alamayacağız. Her neyse, belki başka bir zaman, inşallah! Hizmetkârı, küçük zenci bir çocuk, kumaş toplarını katlıyor. Komşusu Hıristiyan bezirgân, sanki ipin ucundaki kukla gibi kendini ortaya atıyor, gelen geçene laf atıyor, müşterileri çağırıyor, Frenk alıcıların tercümanlarıyla gizli bağlantılar kuruyor, her lafa atlayıp dikkat çekmeye çalışıyor, önce fiyatı şişirip, sonra indirim yapıyor, diline kuvvet konuşuyor, kafa şişiriyor, insanı sersemletiyor ve akşamları cebini doldurduğu kazancını sayıyor. Nasıl yabancı imalat yerli ürünleri eziyorsa, hiç şüphe yok ki Hıristiyan tüccarlar da Müslümanları geride bırakacaklar. Osmanlılar modern anlayışa göre ticaret için doğmamışlar; onlarda spekülasyon anlayışı, girişimci ruhu, esneklik ve yumuşaklık yok. Ama sadece bunlar değil, kişilik özellikleri de onlar için ciddi bir engel.³⁹

Kısacası seyyahlara göre Türk esnafı dürüst ve ağırbaşlı tavırları, müşterileri rahatsız etmemeleri, pazarlık konusundaki katı tutumları, yeteri kadar ticari zekâyâ sahip olmamaları gibi özellikleriyle diğer milletlerden ayrılmışlardır.

Türklerin dil sorununa değinmiş olan seyyahlara da rastlanmıştır. Örneğin Andreas David Mordtmann, Fransızca bilen elemanlar yetiştirmek amacıyla kurulan Tercüme Odası'ndan ve bu eğitim yolunu başlarda çok az sayıda Türk'ün

³⁸ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 27.

³⁹ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 118.

benimsediğinden bahsetmiştir: “Tercüme Odası’nı uzun yıllar yönetmiş olan Mr. Redhouse'a göre, 1840'larda bütün Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransızca’yı anlayan Türklerin sayısı yirmiyi geçmiyordu.” Mordtmann 1870’lerde bile yabancı dil bilen Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin Türklere kıyasla çok daha fazla olduklarını belirtmiştir.⁴⁰ Bu gibi durumların yabancılarda Türk esnafının yabancı dil bilmedikleri algısı yaratması normal gözükmiştir. Fakat buna rağmen Türk esnaflar arasında yabancı dil bilenlerin azımsanmayacak sayıda olduğu da anlatılmıştır. Moritz Busch’un yazdıkları buna örnek olmuştur:

Güzel ve kıymetli eşyalarda tercihler harika, fiyatlar ucuz. Yalnız Rumlar ve Ermenilerden değil, aynı zamanda Türklerden alışveriş yapmalı. İkinciler arasındaki büyük tüccarlar çoğunlukla Fransızca veya İtalyanca konuşur, öyle ki yabancılar onlarla güzelce anlaşabilir. Sağlam tekliflerde bulunurlar ve onlara utanmadan yüzde 30, hatta yüzde 40 daha azı teklif edilebilir. Ticaret uzun sürer, fakat benzeri olmayan nezâket ve saygınlıktaki Türk satıcı müşteriye vakti geçirmeyi bilir. Öncelikle iyi bir yer sunar, sonra bir sigara, muhtemelen bir fincan kahve, bir bardak limonata veya başka bir soğuk içecek ikram eder. Türkler tarafından dolandırılmaktan korkunuz olmasın. Her malzeme bu sebeple gerçekten görülmüştür.⁴¹

Moritz Busch’un Türkler ve dürüstlük ile ilgili daha genel yorumlarına bakıldığında ise yüksek sınıf dışındakiler hakkındaki yorumları oldukça olumlu olmuştur.⁴²

Rumların ve Ermenilerin kötü şöhretlerini, seyahatnamelerde Levantenler olarak da bahislerine rastlanan, çeşitli nedenlerle yıllar önce İstanbul’a gelip kendileri gibi yabancı ya da yerli gayrimüslimlerle evlenerek kente yerleşen Avrupalıların soyundan gelenlerle etkileşimleri sonucu edinmiş olmaları muhtemel

⁴⁰ Andreas David Mordtmann, **Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar**, Çev. Gertraude Habermann-Songu, İstanbul, Pera, 1999, s. 94.

⁴¹ Moritz Busch, **Die Türkei: Reise-Handbuch für Constantinopel, die untere Donau, Rumelien, Bulgarien, Macedonien, Bosnien und Albanien**, 3. bs., Triest, Literarisch-artistische Anstalt; Wien, Buchhandlung Moritz Perles, 1881, s. 71-72.

⁴² “Orta sınıf halkın, keza alt sınıfın, bilhassa taşra halkının yüksek sınıftakilerden kat kat daha iyi, dürüst ve samimi olduklarını” belirtmiştir. Akabinde ise “Rumlardan, özellikle de aralarında alt sınıfın az bir istisnaıyla bozulmuşluğun dışında olduğu İstanbul'dakilerden, kat kat daha iyi” olduklarını yazmıştır. Türklerin her şeyden önce “ikiyüzlülüğü olmayan” güvenilir insanlar olduklarını; “palavracılığı, hırsızlığı, dolandırıcılığı” Rumlara ve Ermenilere bıraktıklarını belirtmiş olması da ayrıca dikkat çekmiştir. **A.e.**, s. 106-107.

gözükmüştür.⁴³ Zaten seyyahların Levantenler hakkında güzel şeyler yazdıkları da pek görülmemiştir.⁴⁴ Franz Carl Endres de bu konuya dikkat çeken seyyahlardan biri olmuştur:

*Türkiye'de Rum, dürüst ve nazik olmayan kişi olarak kötü şöhretlidir. Tabii ki bu kanı kolaylıkla onaylanamaz. Rum, şehir Levantenlerinden çok şey almış, onlarla akraba ve hısımlı olmuş bu yüzden böyle anılmıştır. Buna rağmen bu çevrelerde pek çok terbiyeli, namuslu ve vicdanlı insanlar vardır. Taşrada yaşayan Rum çiftçi en az bir Doğulu kadar dürüsttür. Ada Rumları da bilhassa iyilikseverdir.*⁴⁵

Endres, Ermenilerden bahsederken de bu konuya değinmiştir. Ermenilere kondurulan kötü özelliklere kibar ve aydın Ermenilerin hiçbirisinde rastlamadığını, yalnız zengin ve sosyal hayatta Levantenlerle beraber eden Ermenilerin tamamen antipatik tabiatlı olduklarını belirtmiştir.⁴⁶

Endres, Rumların ve Ermenilerin arasında dürüst ve terbiyeli insanların bir hayli fazla olduğuna vurgu yapmıştır. Rumların ve Ermenilerin kötü şöhretinde, kısa bir süre için şehri ziyarete gelen ve aslen sadece üçkâğıtçı satıcılarla veya rehberlerle tanışmış olan, bütün Rumları ve Ermenileri öyle zanneden seyyahların anlattıklarının da payı büyük olmuştur. Buna rağmen “heykel gibi oturan, tütün içen, müşterileri kendine çekmeyen, onları sessizce bekleyen” ve “dolandırıcılığa, sıkı pazarlığa, yasadışı şeylere yabancı” olan Türk esnaflardan güven bakımından eksiği olmayan Ermeni esnafların da seyahatnamelere konu edildiği görülmüştür.⁴⁷ Esasen kötü şöhretli Ermeniler nasıl Levantenlerle ilişkilendirilmişse, iyi şöhretli Ermeniler de

⁴³ İlbeyi Özer, **Avrupa Yolunda Batılılaşma Ya Da Batılılaşma: İstanbul'da Sosyal Değişimler**, Ed. Burak Fazıl Çabuk, İstanbul, Truva, 2005, s. 28.

⁴⁴ Mesela İtalyan seyyah Edmondo de Amicis onları şivelerini kaybetmiş, başkalarının sırtından geçinme konusunda uzmanlaşmış, farklı meslekleri icra eden kişiler olarak tanımlarken; müşterilerin yakasına yapışan yozlaşma timsali esnaflarının ise doğal olarak çevrelerini bozduklarını belirtmiştir. Edmondo de Amicis, **İstanbul**, Ed. Nuri Akbayar, Çev. Filiz Özdem, 2. bsk., İstanbul, Yapı Kredi, 2010, s. 85-86.

⁴⁵ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 146.

⁴⁶ **A.e.**, s. 154.

⁴⁷ Ayrıca bankerlik ve kuyumculuk gibi işlerde zekâlarından dolayı sıvrıldıkları ve de namuslu olmalarından dolayı, Türklerin mal mülklerinin idarelerini onlara bıraktıkları da anlatılmıştır. Kellner-Heinkele, Haenschild, **a.g.e.**, s. 52-54.

Türkler ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Türklerin ve Ermenilerin âdetler ve geleneklerde yakın olduklarına dair kanılara ulaşanlara rastlanmıştır. Bunlardan biri ise Helmuth von Moltke olmuştur. Moltke seraskerin arzusu üzerine onun baş tercümanlığını yapan, “zengin ve hatırı sayılı bir Ermeni” olarak bahsettiği Mardiraki'nin evinde uzun süre kalmıştır ve bu sayede bir Ermeni ailesini gözlemleme fırsatı edinmiştir:

Şunu da söyleyelim ki burada hiçbir eksiğim yok ve bir Ermeni ailesinin ev hayatına göz atış pek meraklı bir şey. Bu Ermenilere aslında Hıristiyan Türkler demek mümkün, bu hâkim milletin âdetlerinden, hatta lisanından o kadar çok şey almışlar. Hâlbuki Rumlar kendi özelliklerini çok daha fazla muhafaza etmişler. Hıristiyan oldukları için dinleri tabii onların ancak bir kadın almalarına müsaade ediyor. Fakat bu kadın hemen hemen Türk kadınları kadar gözden uzak kalıyor. Ermeni kadınları sokağa çıktıkları zaman onların da ancak gözleriyle burunlarının üst tarafı görülüyor.⁴⁸

Moltke'nin Ermenilerin Türklerden çok şey aldıklarını, Rumların ise özelliklerini muhafaza ettiklerini söylemesi oldukça önemli gözükmiştir. Moltke, Ermeni ailesi arasında aynı Türklerde olduğu gibi büyük bir resmiliğin hüküm sürdüğünü de belirtmiştir.⁴⁹

Bu konuda ayrıca belirtilmesi gereken bir husus da kötü niyetli satıcıların şehirlerin imajına yaptıkları olumsuz katkılar olmuştur. Maalesef bazı üçkâğıtçı Rum ve Ermeni satıcılar ve rehberler İstanbul'un imajına zarar vermişlerdir. Yabancıların Kapalı Çarşı'ya ayak basar basmaz satıcılardan korunması bir zorunluluk halini almıştır. Galata'da ve Pera'da bile sıradan şeylerin çok değerli eser diye gerçek fiyatının üç dört katına satılması sıradanlaşmıştır.⁵⁰ Bu gibi şeyler doğal olarak İstanbul'un imajına fazlasıyla zarar vermiştir. Türk seyyahların bile yabancı şehirleri gezdikleri zaman o şehrin esnaflarını İstanbul'un esnafından çok daha ahlaklı

⁴⁸ Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, 2. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995, s. 43.

⁴⁹ **A.e.**, s. 49.

⁵⁰ Ayşen Uslu Bayramlı, “Bir Tatar Seyyahın Osmanlı Topraklarına Seyahati: Nurali Nadiyev'in Seyahatnamesinde İstanbul”, **Geçmişten Günümüze Seyyah ve Seyahatnameler**, Ed. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul, Kitabevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2013, s. 293-294.

buldukları görülmüştür.⁵¹ İzmir'in de İstanbul'dan belki bu konuda fazlası olmuş eksiği olmamıştır. Örneğin Hermann von Pückler-Muskau her tabakadan insanın dolandırıcılığıyla, Akdeniz'in doğusunda (ne Avrupalı ne de Doğulu gözükən) İzmir'den başka hiçbir yerde karşılaşmadığını özellikle vurgulamıştır.⁵² Seyyahların bazılarının İzmir olsun İstanbul olsun dolandırıcılıktan fazlasıyla yakındıkları ve hemen hemen her milletten dolandırıcı olarak bahsettikleri görülmüştür. Durumdan şikâyetçi olan seyyahların kusurlarına ve bilgi eksikliklerine dikkat çeken seyyahlara da rastlanmıştır. Örneğin Heinrich Gelzer, dolandırıcılıktan yakınanlara dair önemli eleştirilerde bulunmuştur:

*Başkaları bu ırklar hakkında oldukça korkunç bir fesatlıktan şikâyet ederler. 'Bunu nerede fark ettin?', 'Düşünün, Tuna da kalkışta 12, varışta 15 frank ödemek zorunda kaldım. Bu sahtekâr insanlarla yapmış olduğum bu kötü tecrübeler Konstantinapol'un tüm güzelliğinin zevkini benden aldı'. 'Sevgili arkadaşım, anlaşılıyor ki inanılmaz açgözlü, haraç kesici ve günahkârların eline düşmüşsün. Ülkenin dilini bilmemenden ve eğreti Fransızca ve İtalyancandan dolayı da yüksek miktarda cezalandırılmışsın'. O nedenle mümkünse ülkenin dili öğrenilmelidir. Bu büyük bir fayda sağlar. Her ne olursa olsun, hiçbir münasebette bulunulmaması gereken, sadece değersiz rehberler aracılığıyla tanındığımız, bozulmuş ve açgözlü Doğuluları, Almanya'ya döndüğünde ayıplamamalı. Bunda elbette Avrupalıların İstanbul'da konaklamaları sırasında mümkün olduğu kadar bağımlılığı kabullenmeleri yatıyor. Böylece doğruca hilekâr Rumlar ve Ermenilere kızgınlıklarıyla beslenen sağlam bir sömürü objesi oluyorlar. Bununla bir şey kaybetmiyorlar ve yerlilerin imgelerine tamamiyle kayıtsız kalıyorlar.'*⁵³

Franz Carl Endres ise alışılmış güzergâhları takip eden ve dil bilmediğinden Türkçe konuşan Ermeni'yi veya Rum'u Türk'ten ayıramayan seyyahların; maruz kaldıkları utanmazca istismardan, sömürüden, hırsızlık ve hilekârlıklardan haklı olarak yakındıklarını belirtmiştir.⁵⁴

⁵¹ Bâki Asiltürk, **Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa**, Ed. Betül Bilikti, İstanbul, Kaknüs, 2000, s. 455.

⁵² Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 187.

⁵³ Gelzer, **a.g.e.**, s. 160-161.

⁵⁴ Endres, İstanbul'un birçok yabancı unsuru barındıran kısımlarının temiz Türk özelliklerini kaybetmiş olduğu tespitini de yapmıştır. Endres bununla birlikte yabancı akımından uzak kalan, Rum ve Ermeni unsurları olmayan, Türk halkının sakin ve dünyaya kapalı mevcudiyetini sürdürdüğü yerlerin buralardan farklı olduğunu ve ayrıca sade halktan gelen Türklerin dürüst ve terbiyeli olduklarını belirtmiştir. Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 42.

4.4. Hayırseverlik ve Hijyene Önem Verme

Türklerin doğrudan doğruya İslam dininden kaynaklanan temiz olma, sınıf farkı gözetmeme, hayırsever olma gibi vasıflarının pek çok seyahatnamede vurgulandığı görülmüştür. Herkese her an her yerde yardım eli uzatıldığı için Türkler arasında esasen fakir kimse olmadığı ve kuvvetli bir eşitlik duygusu olduğu fikrine varılmıştır. Halkın bu yaklaşımı doğal olarak sınıf farkı gözetilmemesi sonucunu da doğurmuştur. Bu durum sosyal yaşamda da kendisini göstermiştir.⁵⁵ Franz Carl Endres kadınlar özelinde bu durumu gayet güzel şekilde açıklamıştır:

Türk bayanı kibir bilmez. Bizzat en gösterişsiz kadın kabul günlerinde salona bir bayan gibi adım atabilir. Fakat evin hanımından hizmetçi kadınlar vasıtasıyla gönderilmiş bir oturma yastığı edinildiğinden emin olunana kadar mütevazı şekilde kapıda bekleyecektir. Evin hanımı ona onu görmekten memnun olduğunu söyleyecek ve ona aynı diğer bayanlar gibi aynı lezzetli lokmalar servis edilecektir. Avrupalı bayanların muhakkak ayrılmak isteyecekleri böyle bir ziyarette, diğer bayanlar kelimelerini gösterişsiz kadına göre ayıracaklar ve ona sosyal mesafeyi hissettirmeyeceklerdir. Bu durum asil bayanların gemide ve sokakta basit bayanlarla tamamen içten sohbetlerinde de görülür. Yaşlı bir nine, bir paşanın eşi veya bir çiftçinin eşi olması bir şey fark etmeksizin daima itibar görür.⁵⁶

Türklerin hayırseverliklerini hayvanlara karşı bile gösterdikleri de anlatılmıştır. Örneğin Hans Barth, Türklerin hayvanlara yaklaşımının farklılığını belirtmiştir:

Bir Türk evi için önemle vurgulanması gereken özellik, hayvanlara dahi yetecek kadar bir misafirperverliğin bulunmasıdır; her Türk evinin çatısında birkaç leylek ve kumru, kapının önünde bir köpek devamlı vardır ve hepsi de gönlü gibi eli de açık olan ev sahibinden beslenmektedir. Türklerin ve Rumların bir arada yaşadığı yerlerde, hangi evin kime ait olduğunu anlamak için evin içine girmeye gerek yoktur; bunun için evin çatısına bir göz atmak yeterlidir.⁵⁷

⁵⁵ Örneğin düğünlerde her sınıftan insana rastlanmıştır. Köleler ve efendiler arasındaki ilişkiler bu yüzden farklı olmuştur. Sadi Borak, **Haremın İç Yüzü: Leyla Saz'ın Anıları**, Ankara, Kırmızı Beyaz, 2004, s. 272.

⁵⁶ Endres, **Türkische Frauen**, s. 153.

⁵⁷ Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 298.

Helmuth von Moltke ise Üsküdar'da bir kedi hastanesinin bulunduğundan, Beyazıt camisinin avlusunda güvercinler için bir bakım yeri olduğundan bahsetmiştir.⁵⁸

Türklerin hayırseverlikleri dışında temiz olmaları da seyahatnamelerde en fazla vurgulanan vasıfları arasında yer almıştır. Richard von und zu Eisenstein'in ifadelerinde de bu durum görülmüştür:

Türkler çok dindardır ve ibadetlerini sadece camilerde yerine getirmez, bilakis evde de ve şahsen sokakta da yapar. Kışın halıların ve yazın hasırların kapladığı caminin içine giristen önce ayakkabılarını çıkarırlar. Örneğin işçiler sokak üzerine küçük bir nasır sererler, yüzlerini Mekke'ye dönerek orda ibadetlerini ve bu amaçla buyrulan eğilmelerle yere kapanmaları yerine getirirler. Din ayrıca Türklere sıkça yıkanmalarını emreder. Türklerin dindarlığına hayırseverlik bilinci de dâhildir ve bu aslen umumi bir çeşme tesis etmenin Tanrıyı hoşnut edeceğine inanmayı kapsar.⁵⁹

Türklerde temizliğe verilen önemin örneklerle de belirtildiği görülmüştür. Paul Lindau kıyafetlerine kirlilikten dolayı göz dikilmesine rağmen Türklerin, genelde “çok yararlı ve pratik bir dini kural” olan abdestin sonucunda vücutlarının çok temiz olduğunu, belki de “dünyadaki en temiz halk” olduklarını anlatmıştır. Lindau “Türkleri pis olarak yazmayı adet edinen kalitesiz yazarlar” olduğundan bahsederek, söz konusu Türkler olduğunda “bunun ihtimal dışı” olduğunu da belirtmiştir.⁶⁰ Türkler ayrıca evlerinin temizliğine de çok önem vermişlerdir. Hans Barth sokaklara gerekli özenin gösterilmese bile evlerin içi söz konusu olduğunda bunun mümkün olmadığını açıklamıştır:

Şimdiye kadar haksız olarak Türklerin oturdukları mahalleler pis bir ev yığını olarak nitelendirildi; pis olmaları büyük bir yalan olmasının yanı sıra, inançları gereği neredeyse aşırı denebilecek bir temizlik düşkünlükleri vardır. Türklerin; sokakların imarı ve temizliğine gelince, bu konuda doğruyu söylemek gerekir ki, Türkler bu konuda hiçbir şey yapmıyor veya yeterli özeni göstermiyorlar; denebilir ki, ortak bilinçten yoksunlar. Buna karşılık, evleri ne kadar harap olursa olsun (burada Doğulu Hıristiyan ve Yahudilerden ayrılmaktadırlar) evlerinin temizlik ve düzenleri konusunda çok dikkatlidirler.⁶¹

⁵⁸ Moltke, **a.g.e.**, s. 100.

⁵⁹ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 243.

⁶⁰ Paul Lindau, **Aus dem Orient: flüchtige Aufzeichnungen**, Breslau, S. Schottlaender, 1890, s. 149.

⁶¹ Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 296.

Sonuç olarak konuyla ilgili seyyah değerlendirmelerinde Türklerin evlerinin ve vücutlarının temizliği konusunda hassas oldukları, fakat aynı özeni kıyafetler ve sokaklar söz konusu olduğunda göstermedikleri anlaşılmıştır.

Seyyahlar Türklerin temizliğe ziyadesiyle önem verdiklerini anlatırlarken ve de hayırseverliklerini vurgularlarken, pınarlardan ve çeşmelerden bahsetmeyi de ihmal etmemişlerdir. Joseph von Hammer-Purgstall ülkede hayırseverler tarafından yaptırılan çok sayıda çeşmenin halk için önemini anlatan seyyahlardan biri olmuştur:

Yalnız kim Doğu'da yazın kavurucu sıcağında yolculuk yapıyorsa, Anadolu'da ve Suriye'de şehirlerarası yollarda akla yüce gönüllülüğü ve dindarlığı getiren bu herkese açık müesseselere değerlerini yakışık alır minnettarlıkla verebilir. Sıcaktan bunalan ve yorgunluktan halsizleşen yolcular, kalplerinin derinliklerinden Kuran'da geçen vecizeler içeren şiirler ve düzyazılar içindeki bir yazıtta veya yapının kronografında adı yazılı olan bağışçı kimseye hayır duası ederler.⁶²

Hermann von Pückler-Muskau ise şarap içmeye izni olmayan Türklerin ‘‘her yere iyi sudan koyuyor olmalarının çok büyük bir değer’’ olduğunu belirtmiştir.⁶³ Ida Pfeiffer çeşmelerle birlikte aş evlerinden de bahsederek Türkler ve hayırseverlikleriyle ilgili övgü dolu sözler sarf etmiştir:

Güzel ve övülmeye değer bir kurum, muhtaçlar için tüm camilerin yanına kurulan aş evleridir. Burada fakir Müslümanlar pilav, fasulye, salatalık, vs. gibi basit öğünlerle devletin harcamasıyla beslenirler. Bu gibi yerlerde izdiham görmediğime hayret ettim. Aynı şekilde faydalı bir kurum, dinin her sert içeceği yasaklaması yüzünden, iyi temiz sularıyla her yerde olan çeşmelerdir. Böyle çeşmelerde bilhassa yapacak başka hiçbir şeyi olmayan görevlilere, on veya on iki gösterişli temiz pirinçten kâselere, daima o serinletici meyve nektarlarından doldurma ve önlerinden geçip giden Frenk veya Türk olması fark etmeyen kişilere sunma işi veriliyor. Burada bira veya şarap salonları bulunmuyor. Tanrı istese bu da her yerde olurdu.⁶⁴

⁶² Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, **Umblick auf einer reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da Zurück über Nicäa und Nicomedien**, Pesth, Bey Adolph Hartleben, 1818, s. 6.

⁶³ Hermann Fürst von Pückler-Muskau, **Fürst Pücklers orientalische Reisen: aus den abenteuerlichen Berichten des weltkundigen Fürsten Hermann von Fürst Pückler-Muskau**, Yay. Haz. Helmut Wiemken, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1963, s. 414.

⁶⁴ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 55-56.

Avrupalı seyyahlar genellikle kendileri nasıl alkollü içeceklere önem veriyorlarsa, alkollü içkilerin dinen yasak olmasından dolayı Türklerin benzer şekilde suya önem verdiklerini düşünmüşlerdir.⁶⁵ Bu duruma Helmuth von Moltke'nin yazılarında da rastlanmıştır:

*Bizim taraflardaki şarap eksperleri nasıl tadarak şarabın bağıını ve yılını keşfederlerse, bir Türk de bir içim suyu tadınca şu ya da bu çok beğenilen pınardan geldiğini; Çamlıca'dan mı, Asya tarafındaki Bulgurlu'dan mı, Büyükdere yakınındaki Kestane suyundan mı, yoksa Beykoz'daki Sultansuyu'ndan mı alındığını söyler.*⁶⁶

Franz von Werner (Murad Efendi) de Türklerin su konusunda ağızlarının tadını iyi bildiklerini, onlar için suyun kalitesinin Batılıların şaraba verdikleri önemle eşdeğer olduğunu yazmıştır ve Beykoz'daki *Karakulak* suyunun İstanbulluların ilk tercihi olduğu iddiasında bulunmuştur.⁶⁷ İstanbul'da en iyi suyun hangisi olduğu konusunda farklı isimler de belirtilmiştir. İstanbul sularının tat olarak özel bir duruma sahip olmadığını yazan Lamec Saad bunlardan biri olmuştur:

*İçme suyu özel olarak iyi değil, içme suyuna en büyük talep dört mil kuzeyde bulunan Belgrad Ormanı dağlarından karşılanıyor. Bu sular bent denilen ve Belgrad köyü etrafında kümelenen yapay su depolarında biriktiriliyor. Asya tarafında da bir su şebekesi mevcuttur. Asya tarafında Üsküdar civarında bir yer olan Bulgurluköy'ün yakınındaki Çamlıca'nın suyu, Konstantinapol'ün en iyisi olarak biliniyor.*⁶⁸

⁶⁵ Aslında dinin emirlerine rağmen, toplumda rakı veya şarap gibi alkollü içecekleri içmekten çekinmeyenler olmuştur. Bu içkilerin tüketildiği yerlerin başında da meyhaneler gelmiştir. İstanbul'da meyhaneler özellikle Rumların ve Ermenilerin yoğun oldukları semtlerde ortaya çıkmıştır. İlk dönemlerdeki meyhanecilerin özelliği de hepsinin ya Rum ya da Ermeni oluşları olmuştur. Yıllar geçtikçe Türkler arasında da meyhane kültürü oluşmuştur. İçki içmekten hoşlanan Türkler bir tek Ramazan ayında meyhanelerde görülmemişler ve meyhaneler bu ay boyunca Türk müşterilerinden mahrum kalmışlardır. Meyhaneler Tanzimat'a kadar dönem dönem yapılan içki yasaklarından etkilenmiştir. Fakat meyhanelerin bu dönemden sonra sayılarında göze çarpan bir artış yaşanmıştır. Necdet Sakaloğlu, Nuri Akbayar, **Binbir Gün Binbir Gece: Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Eğlence Yaşamı**, İstanbul, Denizbank / Creative, 1999, s. 228-236.

⁶⁶ Moltke, **a.g.e.**, s. 87.

⁶⁷ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 56.

⁶⁸ Lamec Saad, **Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei**, Berlin, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1913, s. 9.

Büyükdere civarında bir yer olan Sarıyer'in yakınlarında yer alan ve ülke genelinde bilinen bir çeşme ise Paul Lindau tarafından anlatılmıştır:

İkinci saatlerinde Büyükdere'den evvela Sarıyer isimli bir Türk köyüne yönelerek büyük bir yürüyüş gerçekleştirdik. Köy, üzerlerinde çeşitli kaba tahta köprülerin yol gösterdiği küçük bir nehrin kıyısına inşa edilmiş. Sokaklarda insan gözükmedi. Parmaklıklarla çevrilmiş evlerin hepsi birden ölü gibiydi. Köyün ardından hemen sonrası harikuladeydi. Önümüzde Güller Vadisi (Rosenthal) olarak adlandırılan, yavaşça yükselen ve yükseklere çıkan, zengin bitki örtüsüne sahip hoş bir vadi genişliyor ve burada ülke genelinde bilinen uzun ve geniş bir çeşme bulunuyor.

Lindau suyun değişik özellikleri olmadığını fakat lezzeti, tazeliği, büsbütün saflığı ile saygıyı fazlasıyla hak ettiğini ve Türklerin büyük toprak testilerini saf soğuk su ile doldurmak için daha uzak yörelerden buralara geldiklerini yazmıştır. Türklerin su sevgisinin büyüklüğünden de bahsetmeyi ihmal etmemiştir.⁶⁹

4.5. Köle ve Hizmetkârlara Karşı Davranışlar

Ida Pfeiffer “Müslüman evlerindeki kölelerin kaderinin, bizim düşündüğümüz kadar açık farkla ağır olmadığını yolcuğumun devamında da memnuniyetle fark ettim” diyerek konuyla ilgili bir özeleştiriyi yapmıştır.⁷⁰ Pfeiffer’ı Müslüman evlerindeki kölelere kötü muamele edildiğini düşünmeye iten sebebin kaynağı muhtemelen, kölelerin inanılmaz derecede vahşete maruz kaldıklarına dair iddialar barındıran “köle pazarı anlatıları” olmuştur.⁷¹ Bunun yanında bazen de köle pazarının, çoğunlukla erkek seyyahlar tarafından Haseki’de yer alan ve sadece kadınlar için haftada bir defa kurulan Avrat Pazarı ile karıştırılıp, doğrudan doğruya

⁶⁹ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 209-210.

⁷⁰ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 41.

⁷¹ Rauf Beyru seyahatnamelerde karşımıza çıkan konuyla ilgili olumsuz anlatımların hemen hepsinin, birbirlerini doğrular nitelikte olduklarını belirtmiştir. Bunların barbar yakıştırması yaptıkları Türkler için kanıtlar oluşturacak şekilde örnek olarak gösterildiklerini söylemiş, ayrıca bekledikleri manzara ile karşılaşmayanların bunları satırlarında adeta düş kırıklığı içerisinde anlattıklarına dikkat çekmiştir. Ida Pfeiffer ise şahsen bu kişilere dâhil değildir, çünkü kölelere evde yapılan muameleyi gördükten sonra memnuniyetini dile getirmiştir. Beyru, **a.g.e.**, s. 172.

“cariye pazarı” durumuna düşürüldüğü görülmüştür.⁷² Çemberlitaş’ta yer alan esas pazar söz konusu olduğunda ise dikkat çekici başka bir nokta, pazarı yerinde görüp manzaradan olumsuz anlamda etkilenen seyyahların ruh halleri ile ilgili olmuştur.⁷³ Kimi Alman seyyahlar da köle ticaretinin yasal olarak devam ettiği zamanlarda bu duruma şahit olmuşlar, benzer duygu ve düşünceleri paylaşmışlardır. Doğu’da kölelere aşırı şiddet uygulandığı iddiasında olmayan ve hatta bazen sadece Doğu ölçeğinde değil evrensel ölçekte yorumlar içeren bu ifadelerde, seyyahların genel olarak pazarlarda hala köle ticareti yapılmasından duygusal olarak etkilendikleri görülmüştür. Örneğin Johann von Österreich, köle pazarını gezerken kötü duygulara kapılmış ve kölelerin üzgün gözükmemesi ise onu şaşırmıştır:

Odalarda satılması gereken yaratıklar bulunuyor. Beyazlardan çok az gördüm, çoğunlukla siyah, kirli paçavralarla kaplanmış çocuklar ve çok genç kızlar gördüm. Yüzler üzgün gözükmüyordu, bilakis talihlerini aldırırsız bir bekleme halindelerdi. Eğer satılırlarsa, sonrasında sadece mutlu oluyorlardı. Bu pazarın arasında yürüdüm. Pis, kederlendirici manzarayı terk ettiğimde aynı şekilde mutlu oldum.⁷⁴

Johann von Österreich’in maiyetinde bulunan, fakat pazarı ondan ayrı bir şekilde gezmiş olan Leopold von Haan ise çoğunlukla siyahi köle kadınlar ve siyahi erkek çocuklar gördüğünü yazmıştır. Ayrıca Haan’ın köle ticaretinin dünya üzerinde azaldığını belirterek, manzaranın kötü etkilerini üzerinden atmaya çalıştığı görülmüştür: “Burada gördüğümüz dışındaki her şey, bu rezil insan ticaretinin çok

⁷² “Köle pazarı, Avrupa’da yayılan bir yanlış anlamaya göre Avrat-Pazarı ‘Haftalık Kadın Pazarı’ ile aynı kefeye konulur. Avrat-Pazarı kurucusunun adıyla anılan bazı binaların olduğu bir yerde ve şehrin güneybatısındaki yedinci tepenin üzerinde bulunur. Köle pazarı, çoğunlukla erkek seyyahlar tarafından doğrudan doğruya bir ‘cariye pazarı’ durumuna düşürülmüştür, bununla beraber yanmış sütun (...) ve Bin-bir-direk Sarnıcı yakınlarında bulunuyordu.” Thomas Allom, **Istanbul und der Bosphorus: Die Metropole am Goldenen Horn und ihre Nachbarorte nach Stahlstichen von den Zeichnungen Thomas Allom's (mit einer Einführung zur Orientreiseliteratur des 19. Jahrhunderts von Karin Hörner)**, Hamburg, E.B.-Verlag Rissen, 1986, s. 42.

⁷³ Örneğin Fransız seyyah Alphonse de Lamartine İstanbul’un genç bir paşasının haremine götürülmek üzere gözlerinin önünde satın alınan kusursuz güzellikteki Gürcü kadını gördükten sonra, bu satın alış hadisesinden sonra kalbinin burkulduğundan ve gözlerinin yaşlı olduğundan söz etmiştir. Alphonse de Lamartine, **İstanbul Yazıları: Doğu Yolculuğu ve Yeni Doğu Yolculuğu Eserlerinde İstanbul**, Yay. Haz. Çelik Gülersoy, Çev. Nurullah Berk, İstanbul, İstanbul Kitaplığı, 1971, s. 111.

⁷⁴ Erzherzog Johann von Österreich, Leopold von Haan, **Eine russisch-türkische Reise im Jahre 1837**, Yay. Haz. Victoria von Haan, Wien, Leipzig, Karolinger, 1998, s. 150.

azalıyor olması insanlığın avuntularını ortaya çıkarmaktadır.”⁷⁵ Ida Pfeiffer’in anlatımında ise duygusal bir tanım görülmezken, beyazların ve mükemmel güzellikteki siyahların ayrı bir yerde muhafaza edildiğinden bahsedilmiştir:

Büyük bir avlunun her tarafında kölelerin geçici olarak ikamet ettikleri küçük mekânlardan var. Gün içinde avluda dolanabilir, her birini görmeye gidebilir ve isteğinize göre çene çalabilirsiniz. Böyle bir pazarda doğal olarak açık kahverengiden kuzgun karasına kadar her renk basamağı görülür. Beyaz ve mükemmel güzellikteki siyahlar, her yabancıya incelemesine maruz bırakılmaz. Onlar özellikle insan satıcısının kaldığı yerde muhafaza edilir. Bu insanların kıyafetleri fazlasıyla basittir. Ya sadece sarıymış oldukları büyük bir kumaşa, ya da bundan başka basit bir giysinin vücudu örtmede yetersiz kalan bir parçasına sahiplerdir ve eğer alıcı belirirse, bunları çıkarmak zorundadırlar.⁷⁶

Sonuç olarak köle pazarı kaldırılmadan önce, insanların pazarlarda satıldığı ve hatta içlerinde güzel olan kadınlara daha fazla fiyat biçildiği anlaşılmıştır. Bu durumun seyyahların genelinde iyi izlenimler bırakmadığı, köle ticaretine tepkilerin giderek arttığı bir dünyada İstanbul’daki köle pazarının da tepki çektiği ve olumsuz olarak yansıtıldığı görülmüştür.

Nihayetinde Aralık 1846’da Abdülmecid İstanbul’daki resmi köle pazarını kaldıran bir ferman çıkarmıştır. Bu fermanı köle ticareti ile ilgili bazı düzenlemeler izlemiştir. Abdülmecid’in İstanbul’daki resmi köle pazarını kaldıran fermanına ve sonrasında yüzyılın üçüncü çeyreğinde getirilen bazı yasaklar ile engelleyici önlemlere rağmen, çeşitli dış gelişmelerden dolayı beyaz ve siyah köle ticaretinde zaman zaman geçici artışların yaşandığı görülmüştür. Fakat Çerkez sığınmacıların göç dalgası sonrasında değişen Osmanlı iç politikası yüzünden siyah köle ticaretinin aşama aşama sonu gelmiştir.⁷⁷ Siyah köle ticareti yok olmaya yakinken, Çerkez köle

⁷⁵ A.e., s. 152.

⁷⁶ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 56.

⁷⁷ Köle ticaretine dair birçok yasak ise ilk olarak, 1876 anayasasının kabulünden sonra yayımlanmıştır. Son yasak, tahta çıktıktan sonra Sultan V. Mehmed Reşat’ın iradesi ile 1909 yılında yayımlanmıştır. Bu iradede, siyah kölelerin ticaretinin yasaklanmasından sonra, bundan böyle Çerkezlerin ve diğerlerinin de (beyazlar) ticaretinin yasaklandığı buyrulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin 1923 yılında kurulması ile köle sahibi olmaktan hukuken katı bir şekilde vazgeçilmiştir. Kölelik geleneğinin bu kadar uzun sürmesinin başlıca nedeni, kelimenin tam anlamıyla hiçbir zaman feshedilememesi olmuştur. Çünkü bununla ilgili yasaklar aslında kölelik geleneğini

ticaretinin devam ettiğine şahit olan seyyahlar olmuştur. Örneğin Philipp Anton Dethier, Tophane civarında *Çerkezler* diye anılan semtte hala gizli olarak Çerkez cariyeye ticareti yapılmakta olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Moritz Busch ise Tophane'deki çeşmeden uzak olmayan iki kahvehanenin içinde harika güzellikteki Çerkezler ile diğer Doğu vilayetleri sakinlerinin topladıklarını ve orada gizlice Çerkez kızlarının ticaretinin yapıldığını yazmıştır.⁷⁹ Köle ticaretine getirilen yasaklamalara rağmen hem toplum eski gelenekleri kolaylıkla terk etmeyip köle bulundurmaya devam etmiş, hem de devlet Çerkez köle ticaretinin gizli biçimde yapılmasına engel olamamıştır. Pierre Loti'nin yarı-otobiyografik olan *Aziyade* adlı romanındaki aynı isimli karakterin 1876 yılında geçen olaylarda Çerkez bir köle olarak anlatılması, bu geleneğin köle pazarını yasaklayan fermanın otuz yıl sonra gücünü hala koruduğuna dair önemli bir örnek teşkil etmiştir.⁸⁰

Dönemin İngiliz seyahatnamelerinde Türklerin kölelerine davranışıyla ilgili oldukça övgü dolu eleştirilere rastlanmıştır. Kölelere eşiti gibi muamele ettiklerinden dolayı aile reislerine “en demokratik”, aynı görgü kurallarıyla ve aynı hürmetle muamele ettiklerinden dolayı “en soylu” sıfatlarının bile yakıştırıldığı görülmüştür. Fakir adamların mümkün merteye zengin patronlarıyla aynı masadan yemek yemeleri, çiftçilerin toprakların efendilerine ataerkil toplumun basit içli dışlılığıyla hitap etmeleri gibi hususlardan bahsedilmiştir.⁸¹ Fransız seyyah Gerard de Nerval ise kölelerin ailenin bir ferdi sayılmaları, ağır iş görmemeleri, sadece ev işleriyle uğraşmaları gibi durumları gözlemleyip kendilerinin kölelere davranışının *korkunç* olduğunu yazmıştır.⁸² Kölelerle ilgili bu hususları, yani iyi muamele gördükleri,

değil, köle ticaretini ilgilendirmiştir. Börte Sagaster, "**Herren" und "Sklaven": der Wandel im Sklavenbild türkischer Literaten in der Spätzeit des osmanischen Reiches**, Wiesbaden, Harrassowitz, 1997, s. 17-19.

⁷⁸ Philipp Anton Dethier, **Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)**, Çev. Ümit Öztürk, İstanbul, Eren, 1993, s. 77.

⁷⁹ Busch, **a.g.e.**, s. 46.

⁸⁰ Galip Balıran, **Pierre Loti ve Oryantalist Söylem**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005, s. 59.

⁸¹ Reinhold Schiffer, **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Amsterdam, Atlanta/GA (Georgia), Rodopi, 1999, s. 259-260.

⁸² Gerard de Nerval, **İstanbul Yolunda**, Çev. M. Keleş, İstanbul, Parşömen Kitabevi, 2009, s. 52.

Avrupa'daki kölelerle karşılaştırılınca gayet iyi durumda oldukları gibi hususlar Alman seyyahların eserlerinde de görülmüştür. Ida Pfeiffer benzer ifadelerde bulunmuş ve satın alındıkları anda sevinçli olmalarına vurgu yapmıştır:

Onlar simsarların elinde olduğu sürece kuşkusuz en iyi şekilde muhafaza edilmeler. O nedenle de bir sahibin onları belirlediği kader anına, aksine hakiki bir sevinçle bakarlar. Sonra yazgıları genellikle çekilebilir. Her zaman dinin egemenliğini kabul ederler, işle ilgili iltifata boğulmazlar, iyi giyinmiş ve beslenmiş olurlar, kötü muameleye de maruz kalmazlar. - Avrupalılar da köle satın alırlar, fakat bu şekilde bakmak ve davranmak mümkün olmaz. Bir Frenk bir köleyi satın aldığı an, onun özgürlüğünü elinden alır. Fakat genellikle satın alan efendilerin yanında kalırlar.⁸³

Moritz Busch da Hıristiyanların bu konudaki tutumunu eleştirmekten geri kalmamıştır. Hizmetçilere ve kölelere, pek çok Hıristiyan evin idarelerinde taklit edilmeye layık nezâketle ve saygıyla davranıldığını, onların ailenin bir parçası gibi görüldüğünü ifade etmiştir.⁸⁴ Benzer ifadelere Helmuth von Moltke'nin anlattıklarında da rastlanmıştır:

Efendisinin malı, üstelik pahalı bir malı olduğu için efendi onu korur, hasta olursa bakar ve hadden aşırı yorarak onu işe yaramaz hale getirmekten sakınır. Şekerkamışı çiftliklerinde çalışmak gibi işler hiç de bahis konusu değildir. ... Herhangi bir Avrupa devleti Doğu'daki bütün esirlerin azat edilmesini sağlasa, buna esirler pek az müteşekkir kalacaklardır. Daha çocukken velinimetinin evine giren esirler ailenin bir üyesi haline gelir. Yemeklerini, tıpkı ev işlerini onlarla birlikte yaptığı gibi, evin oğullarıyla beraber yer. Bu işler de çok defa bir ata bakmak ya da efendisine refakat etmek, hamama gittiği zaman elbiselerini götürmek yahut atla dışarı çıktığı zaman çubuğunu taşımaktan ibarettir.⁸⁵

Kölelere davranış farklılıkları, İslam dininden kaynaklanan ahlaki geleneklerle açıklanabilir gözükmiştir. Hatta Allah'ı memnun etmek için bazı fazla yaşlı ya da sakat kölelerin satın alınıp evlere götürüldükleri bile yazılmıştır.⁸⁶ Bazı evlere köle olarak gitmenin ise hedef olarak görüldüğüne dair anlatılara bile rastlanmıştır. Pierre Loti'nin, hele Hidiv'in annesi gibi güzel ve iyi bir insanın yanında yapılan köleliğin,

⁸³ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 56-57.

⁸⁴ Busch, **a.g.e.**, s. 107.

⁸⁵ Moltke, **a.g.e.**, s. 44-45.

⁸⁶ Mesela Lamartine, **a.g.e.**, s. 110.

imrenilecek bir mevki olduğunu belirtmesi bu duruma güzel bir örnek teşkil etmiştir.⁸⁷ Aynı Loti gibi İstanbul'da uzun yıllar kalmış ve bu sayede Osmanlı toplumunu kısa ziyaretlerde bulunan bir seyyaha göre çok daha iyi kavramış olan Franz von Werner (Murad Efendi) de küçük kızların evlerinden koparılması üzerinden Osmanlı toplumuna yöneltilen eleştirilere benzer şekilde yaklaşmıştır:

Kız için bu ticaret, Avrupalıların ona yükledikleri aşağılayıcı anlamı kesinlikle taşımaz, tıpkı köleliğin Batı'daki kelime anlamıyla hiç ilgisi olmadığı gibi. Para bir çeşit ilk gece hediyesi gibi kızın ebeveynlerine verilir. Kafkas dağ halkları çocuklarını muhteşem İstanbul'a satabilmek için uğraşırlar ve çocuklar da bunu en az aileleri kadar isterler. Küçükük başları için saman döşekler yerine ipek yastıkları, çekici kişilikleri için, sert tabiatlı vatanlarındaki dağ kulübeleri yerine haremde altın kafeslerini tercih ederler.⁸⁸

Sonuç olarak konu köle ticareti olduğunda yapılan bazı olumsuz eleştirilerin, kölelere karşı olan tutum ve davranışlar söz konusu olduğunda olumluya dönüştüğü açıkça görülmüştür.

4.6. Sakinlik ve Keyfe Düşkünlük

Sükûnet sahibi olmaları da seyahatnamelerde Türklerin göze çarpan özelliklerinden biri olmuştur. Eğlenirken ki sakin tavırlarından, keyiflerini büyük bir sakinlik ve rahatlık içerisinde tamamlamalarından ötürü gürültücü Avrupalıların tam tersi olarak görülmüşlerdir.⁸⁹ Bu zıtlık hayatın hemen hemen her anında kendisini göstermiş ve dolayısıyla Türkler, bu dingin halleriyle seyyahlardan övgü almışlardır. Gotthilf Heinrich von Schubert gemide kalabalık bir grup olarak yer alan Türklerle bu yüzden teşekkürlerini sunmuştur:

Eğer bu insanlar biz Frenkler gibi itiş-kakış ve gürültü-patırtı içinde yolculuk ediyor olsaydılar, yolculuk inanılmaz ölçüde rahatsızlık verici olurdu; fakat bu insanlar tam tersine, güvertede öyle sessiz ve sakin oturuyorlardı ki, meydana

⁸⁷ Çünkü Hidiv'in annesi tarafından kendi kızları gibi üstüne titreyerek yetiştirilen ve düzenlediği toplantıları süsleyen bu kızlar, Loti'ye göre rolleri sona erince parlak evlilikler yaptırılarak azat edilmişlerdir. Kaplan, **a.g.e.**, s. 162.

⁸⁸ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 235.

⁸⁹ Beyru, **a.g.e.**, s. 250.

getirdikleri bu resim bize bir panayır tablosunu veya mumyalar müzesini hatırlatıyordu.⁹⁰

Huzursuz Avrupalı, sakin Türk teması sıkça işlenmiştir. Georgina Max Müller bunun sebeplerinden birini de içki içmenin (özellikle de orta-alt sınıflarda) yaygın olmamasına bağlamıştır:

Fakat sokaklarda kavgaya pek rastlanmıyor. Hele sarhoş erkeğe veya sarhoş kadına hiçbir yerde rastlanmaz. Şayet bir sarhoş görürseniz bunun bir Türk olmadığına emin olabilirsiniz. Bizdeki hemen her kavganın, hatta her cinayetin sebebinin sarhoşluğa dayandığını hatırlarsak, bunun ne demek olduğunu daha iyi anlarız. ... Söylentilere göre, yüksek tabakadan bazıları gayet serbest şampanya ve hatta daha sert içkiler içiyorlarmış. Üst tabaka, her yerde olduğu gibi, Türkiye'de de bir istisna teşkil etmektedir. Esasen bir millet hakkında bir hükme varmak için üst tabakaya değil orta ve alt tabakaya bakmak lazımdır. Her memleketin bel kemiğini teşkil eden bu iki sınıf henüz içki müptelası değildir. Bu doğrudan doğruya kendi hür iradeleriyle Peygamberlerine olan hürmetten ileri gelmektedir.⁹¹

Avrupalı-Türk karşılaştırmasının yanı sıra Rum-Türk karşılaştırılmasının da seyyahlar tarafından yapıldığı görülmüş ve netice farklı olmamıştır. Türklerin sükûnet sahibi oldukları, Rumların ise sürekli bir hareket içerisinde yaşadıkları anlatılmıştır. Paskalya kutlamalarında Rumların çıkardıkları olaylara da sıkça değinilmiştir. Örneğin Ida Pfeiffer bu kutlamalardan yola çıkarak Rumların Türkler gibi çok uysal olmadıklarını belirtmiştir.⁹² Paul Lindau'nun ise İstanbul'un yavaş yaşamı ve Türklerin yabancıları fazla hareketli bulması gibi hususlardan bahsettiği görülmüştür:

Konstantinapol'ün iklimi sınırlar üzerinde yatıştırıcı etki gösteren esrarengiz bir güce sahip olmalı. Meraklı olunmuyor, heyecanlı olunmuyor ve yerlilerin yavaş temposu yabancılar tarafından da çok kısa bir sürede anlaşılıyor. Kamusal yaşamın bu rahat kayıtsızlığı kadar hiçbir şey yabancı konukların dikkatini çekmiyor. Lakin acele yok! Herkes yavaş gidiyor, yavaş konuşuyor, yavaş hareket ediyor. Türkler için zarafet ve ağırbaşlılık ile aşağı yukarı aynı kapıya çıktığı gözükken telaşsızlık, her şeyden fazla kabul görüyor. Bu sebeple yabancıları sevmiyorlar. Hareketlilikleri ve telaşları hoşlarına gitmiyor, eylemleri ihtiyatlı Osmanlılara fazlasıyla kıpır kıpır ve hareketli gözüküyor.

⁹⁰ Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 177-178.

⁹¹ Müller, **a.g.e.**, s. 23-24.

⁹² Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 69-70.

Fakat Lindau bundan sonra ise çelişkili ve zor açıklanabilir bulduğu bir konuyu ele almıştır: ‘‘Hareketleri içinde sükûneti her şeyin üstünde seven Türkler, gürültüye tamamen duyarsız gözüküyorlar.’’ Zira Lindau dünya üzerinde İstanbul gibi sabahın erken saatlerinden akşamın geç saatlerine kadar sürekli ve oldukça korkunç şekilde bağırılan çağırılan başka hiçbir şehir olmadığını belirtmiştir. Seyyar satıcıları ve köpekleri buna örnek olarak göstermiştir.⁹³ Türklerin yavaş yaşamına değinen başka seyyahlar da olmuştur. Franz Carl Endres, Türklerin ‘‘acele işe şeytan karışır’’ atasözüne sahip olduğunu, yabancıların ilk olarak ‘‘yavaş yavaş’’ sözü ile karşılaştığını, acele etmenin Türklere uymadığını belirtmiştir.⁹⁴ Richard von und zu Eisenstein, Türklerin sosyal ilişkilerde çok fazla sükûnet gösterdiklerini ve aşağı halk tabakalarında da öfke patlamalarının, küfürlerin, kavgaların cereyan etmediğini dile getirmiştir.⁹⁵ Heinrich Gelzer ise bu durumu sadece Türklerin yanında değil, bilakis ‘‘Abdül-Hamid Han'ın bereket dağıtan asası altında yaşayan diğer halklar’’ yanında da tecrübe ettiğini itiraf etmiştir. Gelzer, Doğu'nun yavaşlığının iyi bir şey olduğunu ve sabırsız Avrupalının burada sabırlı olmayı öğrendiğini belirtmiştir. Bir yandan Türklerin ve diğer Doğuluların iyi ruh hallerini hiçbir zaman kaybetmediklerini övmüş olan Gelzer, diğer yandan Batılıları eleştirmiştir: ‘‘Sinirli karakter ve bir deyiş olarak içini döküp ferahlatan hiddet bize, bu pratik filozoflara ve onların sarsılmaz duyarsızlıklarına kıyasla ileriye adım atarken yardımcı olmuyor.’’⁹⁶ Genel olarak Türk insanının sükûnet sahibi olduğu ve günlük işleriyle uğraşırken acele etmediği, en büyük arzusunun huzur olduğu ve bunu bozacak olaylardan kaçındığı anlatılmıştır. Bu durum ise Avrupa insanının ise zıddı olmuştur. Avrupalıların durmaksızın ettiği mücadele, Türk için gayet anlaşılmaz bir iş olarak yansıtılmıştır.⁹⁷ Birçok seyyaha göre Avrupalı ruhsal açıdan teknolojik çağın hızlandırdığı zaman ile

⁹³ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 125-127.

⁹⁴ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 37.

⁹⁵ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 241.

⁹⁶ Gelzer, **a.g.e.**, s. 190-193.

⁹⁷ Mesela Amicis, **a.g.e.**, s. 318.

başta çıkmakta zorlanırken; Türk halinden memnun, huzurlu ve hatta kusursuz bir hayat yaşamayı sürdürmüştür.⁹⁸

Avrupalıların Türklerin bu sakin ve rahat halleri üzerine oldukça kafa yormuş oldukları görünmüştür. Bunun önemli nedenlerinden birini de *keyif* adı verilen ve mistik yönü kuvvetli olan bir süreçte bulmuşlardır. Düşüncelere dalma sefalarının ve sessiz bakışların görüldüğü bu sürecin, tasavvufun mistik düşünce ve uygulamalarıyla belirsiz bir bağlantıya sahip olduğu da düşünülmüştür. Çünkü *keyif* de bir nevi “kendini boşaltma, teslimiyet ve sessizlik” olmuştur.⁹⁹ Aslında çeşitli anlamlara sahip olan sözcük “hoş vakit geçirme, şamata, rahatlık, neşe, sevinç, sakinlik, haz, iyi ruh hali, moralli olma, sarhoşluk, huzur, çakırkeyiflik, eğlence, başına buyruklu, mutluluk ve benzerleri” bağlamında, daima “hem pozitif hem de negatif değerlendirme” içerebilmiştir. Alman seyyahların gözünden ise *Türk keyfi* genellikle “sakinlik, huzur, düşüncelere dalmış vaziyet veya haz” olarak tanımlanmıştır. Her Türk erkeği ve her Türk kadını için geçerliliğe sahip olması, cinsiyetten ve sosyal konumdan bağımsız olması bir özelliği olmuştur. Sakin ve soğukkanlı olmaları gibi, Türklerin keyfe olan düşkünlüklerine de temel bir karakteristik olarak hayranlıkla, şaşkınlıkla, anlayışla ve hatta bazen kıskançlıkla bakıldığı görülmüştür. Fakat diğer taraftan Türklerin bu özelliğini kontrol edilemeyen bir çeşit tembellik olarak gören, uyuşukluklarına ve kötü iş ahlaklarına sebep olarak gösteren seyyahlar da olmuştur.¹⁰⁰ *Keyif* halinin gerçekten ne hakkında olduğunun daha titiz bir tasvirini yapmak için bazı Alman seyyahlar da böyle bir duyguyu bizzat kendisi yaşayarak tecrübe etmişlerdir. *Keyif* ile ilgili kişisel tecrübelerinin tasvirini yapmış olan Gustav Hirschfeld, yorucu bir günün sebep

⁹⁸ Doğu'ya özgü sakinliğin sağlıklı, Avrupa telaşının hastalıklı olduğu ve Doğu'ya özgü piknikte yaşananlar gibi basit, doğal zevklerin verdiği huzurun Avrupa huzursuzluğunun mükemmel bir panzehri olacağı düşünülmüştür. Sınırsız faaliyet ve kargaşa ruhsal açıdan hastalıklı toplum belirtileri olarak görülmüş, Avrupalı birey için birkaç yılı Doğu'da kalarak geçirmenin ferahlamayı getirebileceği ve kendine fazla önem vermeyi azaltabileceği gibi yorumlarda da bulunulmuştur. Schiffer, *a.g.e.*, s. 214-215.

⁹⁹ *A.e.*, s. 216.

¹⁰⁰ Durdu Çalıkbaşı, *Das Osmanische Reich in der Darstellung deutschsprachiger Reiseberichte um die Jahrhundertwende 1900*, Norderstedt, Books on Demand, 2004, s. 92-93.

olduğu yorgunluktan kaynaklanan, yarı uykulu yarı uyanık bir durumun sonucu oluşan hissiyatı *keyif* olarak tanımlamıştır. Bilmeden de olsa etrafında olup biten her şeyin farkına vardığını, aslında gördüklerinin sürekli değişen görüntülerden bir manzara olduğunu ve muhakemeler yapmadığını, düşüncelere dalmadığını, hayallere kapılmadığını belirtmiştir. Hirschfeld diğer seyyahlara bu durumu tavsiye ederken, kendi toplumuna da ufak bir eleştiri getirmiştir:

Günlük işler tamamlanmış, seyyah neredeyse en çok ihtiyacı olduğu bir sandalyeyi ve bir masayı bile ayrıca aramıyor, sorumluluğun onu sürekli bunaltan hissi onu sessizleştirmişken daha başka bir şey aramıyor ve bundan böyle buradaki yerlilerin tercüme edilemez ifadeyle 'keyif' olarak adlandırdıkları duruma dalınıyor, bu durum ülkeye ve özelliklerine yapışmış gözüküyor ve bu aceleci Avrupa ilişkilerinde neredeyse hiç meydana gelmiyor.

Fakat bazı durumlarda seyyah fikri uygulasa da “keyif yapmak” basitçe “bir mola verme” anlamına gelebilmiştir. Colmar von der Goltz’un muhtemelen kulağa “çekici ve egzotik” geldiği için *keyif* tabirini kullanması bu duruma örnek olmuştur: “İhtirasımız bizi etkilemeseydi uzun bir süre için 'keyif' yapabilirdik, şimdi çok beklenmedik şekilde hızlı ve kolayca Argonthonius (Samanlı Dağları) üzerinden geçmekteyiz ki bayanların konvoyundan önce Bursa’da olmamız hala da muhtemeldir.”¹⁰¹

Keyif ile bunun sonucu olarak başka âlemlere dalma, kayıtsız ve ağırbaşlı hareket etme yalnızca Türklere özel olarak eklenen ayırt edici özellikler olarak görülmüştür. Toplumun tüm erkek fertlerinden revaç gören bir buluşma noktası olan Türk kahvehaneleri ise *keyif* araştırması yapmak için en gözde yerler olarak gözükümüştür.¹⁰² Örneğin Theodor Schuchardt konuyla ilgili gözlemlerini Üsküdar’da yer alan kahvehanelerin birinden paylaşmıştır:

Çubuklarla hoş bir vakit geçirme sürüp giderken, -benim gibi Batı’da kesinlikle tütün içmeyen olsa bile- çok çabuk kendisini ona kaptırıyor; su nargilelerinden içme büyük bir çaba gerektiriyor, bilhassa başlangıçta ve özellikle nargilenin

¹⁰¹ A.e., s. 99-100.

¹⁰² A.e., s. 97.

sürekli kullanımının olmaması sebebiyle. Su nargilesinin içimi kelimenin tam anlamıyla bir iş olarak adlandırılabilir; aslında Türklerin bütün tütürmeleri, esnasında kesinlikle başka bir şey yapılmayan bir meşguliyet gibi. Avrupalıların iş arasında tütürmeleri, Türklerin tütürme arasında iş yapmaları Türklerde gülünç oluyor; çubuklarının duman bulutlarını ve bulut halkalarını gözleriyle izlerlerken veya nargilelerinin sudaki dumanının gürültüsünü dikkatli dinlerlerken keza aynı şekilde işliyor ve diğer hiçbir şey onları ilgilendirmiyor.¹⁰³

Johann von Österreich ise Süleymaniye'de gezerken, afyon kullanmak için toplanılan kahvehanelerin birinin önünden geçmiş ve tiryakilerin haline üzüldüğünü belirtmiştir:

Süleyman'ın camisinin önünden geçerek Afyon delisi olanların (tiryaki) kahvehanelerinin bulunduğu yere döndük. Çökmüş solgun görünüşleri vasıtasıyla tanınabilen birkaçını aynı şekilde otururken ve tütün içerken gördüm. İnsanlar, afyonun dumanının onlara en hoş hayalleri kafalarında canlandırarak ortaya çıkartmasından yüksek bir haz alıyorlar. Yükselerek artan bir sarhoşluk etkisini gösteriyor, fakat bünyeler nasıl yok ediliyor ve bu insanlar hangi sefil sonla bitiyorlar!¹⁰⁴

Alfred Koerte'ye göre ise *keyif* sadece Türkler içindir, Hıristiyanlar için olmamıştır. Koerte buna kanıt olarak, kahvehanede bulunan Türklerin diğer Hıristiyanlardan rahatsız edilmemeyi istemelerini ve bunun üzerine ne Ermenilerin ne de Rumların huzuru seven Türklerin *keyif* halini bozmamalarını göstermiştir. Hans Barth ise *keyif* halini “Türk-Hıristiyan arasındaki bir farklılık ölçütü” yerine daha geniş tutarak “Müslüman-Hıristiyan arasındaki bir farklılık ölçütü” olarak görmüştür. Barth kahvehane gözlemlerini paylaşmayı ihmal etmemiştir: “Nargile hortumlarını ağızlarında geveleyen temiz yürekli Müslümanların yüzlercesi limandaki kahvelerin önünde bağdaş kurmuş, miskin ve dalgın şekilde oturuyorlar: Efsanevi gri sakalların çevrelediği, keskin bakışlı ve ciddi yüzler.”¹⁰⁵

¹⁰³ Theodor Schuchardt, **Orientalische Reise-Bilder: Andeutungen und Anleitungen, um in kurzer Zeit und für wenig Geld recht viel Orientalisches kennen zu lernen**, Leipzig, Oskar Leiner, 1864, s. 291-292.

¹⁰⁴ Österreich, Haan, **a.g.e.**, s. 151.

¹⁰⁵ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 97-98.

Keyif sadece kahvehanelerde yapılmamıştır. Bazen güzel havalarda, tütün ve seccade de yanına alınarak ağır adımlarla çayırırlara gidilmiş, yeşilliklerin üzerine uzanılmış ve orada bir iki saat geçirilmiştir.¹⁰⁶ Kayıkla yolculuk eden bir yolcu halı üzerinde çubuğunu tütürerek *keyif* yapabilmiştir.¹⁰⁷ Haliyle *keyif* sahilde de sürülebilmıştır. Helmuth von Moltke'nin konuyla ilgili bilgiler verdiği görülmüştür:

*Boğaziçi'nin şakırdayan dalgaları, koyu mavi renkleriyle gözü okşuyor ve sıcak güneş bulutsuz gökte parlıyor. Burada hiç kimse sokağın ortasında ya da en hoşuna giden neresiyse orada oturup bir çubuk tütürmekten yahut bir kahve içmekten çekinmez. Bunun için Boğaziçi'nde pek şirin köşecikler vardır. Dev gibi çınarların altları bir setle çevrilidir. Bunun yanında da muhakkak bir çeşmeyle çok defa damından muazzam bir ağaç gövdesi çıkan küçük bir kahve bulunur. Eğer uzanacaksan senin için hemen bir hasırla bir kilim sererler, eğer oturmak istiyorsan alçak, arkalıksız bir iskemle getirirler. Çubuk ya da nargile hemen hazırdır, kahveyi söylemeye bile lüzum yoktur.*¹⁰⁸

Esasen *keyif* sürmeye uygun olmayan veya Türk'ün kendini ona kaptıramayacağı yer yok gibi gözükmiştir. Friedrich Dernburg özellikle hamamların bu hususta gözde yerler olduklarından bahsetmiştir: “Sabahın erken saatlerinden karanlığa kadar odalar yoğun şekilde dolduruluyor ve tamamıyla yıkandıktan sonra böylece keyiflerini sürüyorlar”.¹⁰⁹ Neticede *keyif* söz konusu olduğunda Türklerin tütün sevdasından, çubuk veya nargileye olan düşkünlüklerinden söz edilmeden geçilmemiştir. Hatta tütün kullanan kadın ve çocukların sayısının bir hayli fazla olduğu da vurgulanmıştır. Hermann Vambery, kız çocuklarının erken yaşlarda bu alışkanlığı edinmesi hakkında bilgiler vermiştir:

Çubuk zevki biraz ölçülü olmakla beraber, hanımların dünyası tütünü sevmeye bakımından aşağı kalır değildir. Zaten 12 yaşında kız çocukları kalın sicimli bir kâğıt sigaraya gizli saklı usulde başlamayı adet edinirler. Hanımların hemen hemen evlenebileceği 14-15 yaşlarında tütün içmelerine müsaade edilir.

¹⁰⁶ Jean Henri Abdolonyme Ubcini, **1855'de Türkiye**, Çev. Ayda Düz, 2c., İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, C:II, s. 61-62.

¹⁰⁷ Kaplan, **a.g.e.**, s. 86.

¹⁰⁸ Moltke, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁰⁹ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 98.

Heinrich Gelzer ise Türklerin en büyük mutluluğunun tütün olduğunu, kadınlar ve çocuklar da dâhil olmak üzere tüm Türklerin “tutkulu tiryakiler” olduğunu yazmıştır.¹¹⁰

Tütünün, kahvenin eşliğinde yer ayırt etmeksizin uzun uzun yapılan keyiflere Avrupalıların alışık olmadığı görülmüştür. Böyle bir hayat şekline hiç alışık olmadıklarından bu durumu oldukça yadırgayanlara rastlanmıştır. Türkler için çalışmanın bütün rahatlıklardan ve keyiflerden sonra geldiği söylenmiş, onların kabaca tembel oldukları ve iş ahlakına sahip olmadıkları ima edilmiştir.¹¹¹ Ayrıca zamanın ve paranın değerinin, Türkler ile Avrupalılar için ifade ettikleri arasındaki farklılığa da vurgu yapılmıştır. Heinrich Gelzer, sadece Türklerin değil Rumlar ve Ermenilerin de “zaman paradır” denilen mükemmel İngiliz deyiminin yalnızca yarısını bildiklerini alaycı bir şekilde açıklamıştır: “Tabii ki ‘para’ nedir biliyorlar, fakat zamanlarını sorumsuzca israf ederek harcıyorlar.”¹¹² Türklerin çok yavaş ve özensiz iş yaptıkları da zaman zaman dile getirilmiştir.¹¹³ İşlerini hızlı ve özenli yapmadıkları söylenen Türklerin, iş yapanları izlerken gösterdikleri dikkat ve ilgilerinden ise övgüyle bahsedilmiştir. Andreas David Mordtmann Mudanya’da bulunduğu sırada konuyu buraya getirmiştir:

Refakatçilerimin sonraki gezi için gereken şeyleri hazırlaması sebebiyle bir kahvehanenin kapısının önünde oturmam boyunca, oradaki tüm ahali kısmen Avrupalı görmek, kısmen çalışan her iki refakatçimi incelemek için yavaş yavaş toplandı. İzleyenlerin dikkatinin, bir insanın iş yapması kadar hiçbir şey tarafından çekilemediğini Konstantinapol’de de çok defa fak ettim ki buradan bu manzaranın sık sık ortaya çıkmadığı sonucuna varılabilir.¹¹⁴

¹¹⁰ A.e., s. 129-130.

¹¹¹ Mesela Amicis, a.g.e., s. 116-117.

¹¹² Gelzer, a.g.e., s. 155-156.

¹¹³ Örneğin Pauline Nostitz, İzmir'deki Avrupalı temsilcilerin çok saygı gördüklerini ve gerektiğinde paşaya idari işlerde yardımcı olduklarını belirtirken, Türklerin yavaş ve özensiz iş görmelerini kötülemiştir: “Gerek ticari, gerekse konsoloslukla ilgili işlerde de -Müslümanların çalışma yöntemlerine taban tabana zıtlık gösteren- özenli ve eli tez çalışıyorlardı.” Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 148.

¹¹⁴ Andreas David Mordtmann, **Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859) .. Eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Franz Babinger**, Osnabrück, Biblio, 1972, s. 4-5.

Türklerin bir yandan sakin ve huzurlu yapıları övgü alırken, diğer taraftan uyuşuklukları ve kayıtsızlıkları kötülenmiştir. *Keyif* Türk doğasının ve yaşamının ayrılmaz parçası olarak görülürken, aynı zamanda tembelliklerinin sebebi olarak görülmüştür. Bu tembellik sebebini iklimle açıklamaya çalışıp biraz sığ bir yaklaşım sergileyen seyyahlar da olmuştur. Örneğin Charikles takma adıyla İstanbul'dan mektuplar yazmış olan Alman bir diplomat bunaltıcı sıcaklığın vücudu ve ruhu yıpratıldığından, her işi güçleştirdiğinden, berbat kaldırımlarında yürümenin eziyetinden bahsettikten sonra şu sonuca varmıştır: “Güneylilerin uyuşukluğunun kuzey çalışkanlığının erdemine göre fazla ahlaksızca bir davranış olmadığını şimdi açıkça farkına varıyorum.”¹¹⁵

4.7. Barbarlık ve Bağnazlık

Türklerin barbar bir ırk olduğu düşüncesi, Ortaçağ'da ve akabinde Avrupa'ya hâkim olmuştur. Türklere sürekli acımasız, vahşi, zalim, cani gibi sıfatlar yakıştırılmıştır. Yıllar geçtikçe ve Türk toplumu daha yakından tanınmaya başlandıkça, Avrupalıların genel bakış açısında bir değişim ve yumuşama yaşansa da kaba yakıştırmaların kullanılması sürmüştür. Türklerin kendilerini barbarlıktan kurtarmayı bir türlü başaramamalarına dair yapılan yorumlar buna örnek oluşturmuştur. Diğer yandan Türklerin medeni dünyaya uyum sağlama konusunda gösterdikleri çabalardan övgüyle de bahsedildiği görülmüştür. Politik iklimler de zaman zaman övgü veya yergi oluşumlarını göz ardı edilemeyecek şekilde etkilemişlerdir.¹¹⁶ Aslında tüm bu vesilelerle bile sürekli bir geri kalmışlık vurgusu yapılmıştır. Helmuth von Moltke sadece Türklerin değil, tüm Doğu coğrafyasının böyle olduğunu yazmış ve bunun bir numaralı sorumlusu olarak da dinlerini gördüğünü belirtmiştir:

¹¹⁵ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 98-99.

¹¹⁶ Örneğin bağımsızlık ile sonlanan Yunan isyanları sırasında Türkler zalim ve barbar olarak resmedilirken, sonrasında yapılan reformlar sebebiyle bu kötü algı biraz kırılmıştır. Schiffer, **a.g.e.**, s. 252.

İslam'ın Roma İmparatorluğuna galebesinden üç yüzyıl sonra Hıristiyan Avrupa'yı büyük ve kudretli olarak, ölçsüz zenginlikleriyle, muazzam filoları ve korkunç ordularıyla mütemadi bir ilerleme yolunda görüyoruz. Buna karşılık bir zamanlar medeniyetin beşiği olan Doğu, dini yüzünden dar sınırlara hapsedilmiş ve barbarlıkta donup kalmıştır.¹¹⁷

Moltke'ye nazaran bir hayli sert ve hareket dolu eleştirilerde bulunmuş olan seyyahlara da rastlanmıştır. Örneğin Ludwig Ross Avrupa devletleri temsilcilerinin ticarete söz sahibi olduklarını, devlet içinde devlet gibi davrandıklarını, kendi vatandaşlarının haklarını “kaba Müslümanlara karşı” koruduklarını belirttiikten sonra eleştiri sınırlarını bir hayli aşmıştır:

Bu durum Türkleri ne kadar rahatsız ederse etsin ve Batılı güçler ülke içindeki birliği sağlamada ne kadar destek verirlerse versinler, Doğu'yu biraz olsun kendi deneyimleriyle tanıyanlar da bana katılacaklardır; bu haklardan ve ayrıcalıklardan hiçbir zaman vazgeçmemek gerekir; bu durum Türkiye'de keyfiliği -hem de en yakın zamanda- ortadan kaldırmaya kadar devam etmelidir. Çünkü sadece ve sadece korku, fanatik Müslümanı dizginleyebilir ve o sadece korktuğu içindir ki Avrupa'ya saygı göstermektedir; Müslüman kendisini mukaddes insan olarak gördüğü için onu yaralayacak her fırsatı değerlendirmek ve bunu onu cezalandırmanın zorunluluğu olarak görmek gerekir. Türk kendisini demir adam olarak görmektedir; zayıf ve korumasız insanlara karşı şiddet severdir ve küstahtır; fakat Almanya'da bir zamanlar Türkler geliyor çanlarını duyduğumuzdaki korkuya gerek yoktur; çünkü Türk'ün eski vahşiliği ve boyun eğmezliği kırılmıştır. O şimdi ciddiyet ve korkuyu bir arada gördüğü zaman bir tavşan gibi korkmakta ve dayak yemiş bir köpek gibi sessizleşmektedir.¹¹⁸

Yıllar boyunca barbar olarak gördükleri Türkler söz konusu olunca, Avrupalıların önyargılarını aşmış oldukları kolayca söylenememiştir. Bu geri kalmış ulusun kendi kendisini yönetmeyi başaramadığı, bu yüzden Avrupalılar tarafından yönetilmeyi (ve de sömürülmeyi) hak ettiği düşüncesinde olanlar bir hayli fazla olmuştur. Türklerin geri kalmışlığına örnek teşkil edecek olayları sunma fırsatları da kaçırılmak istenmemiştir. Gotthold Schulz-Labischin'in Ayasofya mozaikleri konusunda belirttikleri buna bir örnek teşkil etmiştir: “Zaten müze önündeki aslı feci değiştirilmiş görkemli heykellerle bizi ürküten Türklerin barbarca saplantısı doğal

¹¹⁷ Moltke, a.g.e., s. 170-171.

¹¹⁸ Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 206-207.

olarak burada da duraksamamış: Değerli altın mozaikler adice boyanmış, fakat orada burada fark edilebiliyorlar.”¹¹⁹ Paul Lindau ise Ayasofya’yı gezerken mozaiklerin boyanmış olmasına herkesin içinde tepki göstermiştir:

Görkemli mozaikler, onlarla kaplanmış kubbeler, arka planda altından temsili şekiller, İslam tüm tasvirlerin resimlerini camide yasakladığından boyanmışlar. Orada burada kireç hafıflemiş ve hala birkaç figürün farkına varılabiliyor, ana kubbenin köşeciğindeki meleşin kanadı bu şekilde. Şahsen figürlerin kaba bir sıvamayla üzerinden geçilmiş. İçerinin ana süsü bu sayede mahvolmuş. Her yabancı gibi ben de bu vesileyle, bu vandalca çirkinleştirme üzerine kızgınlığımı çok canlı bir ifadeyle gösterdim. Bunun üzerine eğitimli bir arkeolog bana katılmadığını söyledi.

Arkeolog “Haçlıların İlkçağ’ın pagan anıtlarıyla diğerlerine tamamen saygısız davrandığını ve bunların yol açtığı hasarın dünya için telafisi olmayan kayıplar olduğunu” hatırlattıktan sonra, Türklerin genel olarak bunun tersine “inançlarının karşısında duran sanat eserlerine karşı dikkatli davrandıklarını ve onları mahvetmek istemeyip sadece boyamak istediklerini, hala mükemmel durumda olan eserler olduğunu ve günün birinde bu çirkin örtüden serbest kalırlarsa umulmadık bir güzelliğin ortaya çıkacağını” Lindau’ya söylemiştir. Lindau da bilmeden haksızlık ettiğini itiraf etmiş ve edindiği bilgiler sebebiyle kendini şanslı olarak görmüştür.¹²⁰

Türkler sanat duygusundan yoksun kişiler olarak da görülmüşler, resim ve müzik gibi sanatlardaki geri kalmışlığın nedeni ise basitçe İslam dininde aranmıştır.¹²¹ Heykel sanatından ise bahsetmek büsbütün faydasız olmuş, toplumun hiçbir kesiminde kabul görmemiştir.¹²² Fakat canlı varlıkların temsiline puta tapma olarak görüldüğü bir toplumda, gerçek anlamda bir sanat olmasa da “üstün bir güzellik duygusu” olmasına dair yapılan yorumlara da rastlanmıştır.¹²³ Yine de bir toplumun üstün bir güzellik duygusuna sahip olmasının, sanat ve kültür yönünden

¹¹⁹ Schulz-Labischin, **a.g.e.**, s. 129.

¹²⁰ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 170-171.

¹²¹ D’Ohsson, **a.g.e.**, s. 266.

¹²² Sultan Abdülaziz ve maiyetinin, Fransa’da bir sergideki çıplak kadın heykellerinin bolca bulunduğu bir özel salonda çekinerek dolaşması ve heykellere “kaçamak gözlerle, amma Frenklerden daha büyük alaka ile” bakması buna bir örnek olmuştur. Asiltürk, **a.g.e.**, s. 412.

¹²³ Kaplan, **a.g.e.**, s. 122.

eksik kalmasının üstünü örtecek bir neden olduğunu düşünmek yanlış gözükmiştir. Halkın ilgi duyması yönetici sınıfın atacağı doğru adımlarla sağlanabilecekken, bu hususun hep geri planda olduğu görülmüştür.¹²⁴ Nihayetinde halkın kültürel yönden eksikliği eğitim konusundaki başarısızlığı ile birleşmiş, Türklerin büsbütün cahil bir halk olarak görülmelerine sebebiyet vermiştir. Bu tespitleri yaparken oldukça aşırıya kaçan seyyahlar da olmuştur. Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün korunması politikası güttüğü dönemde Andreas David Mordtmann, bu politikanın yanlışlığını Türklerin kültürsüz ve eğitimsiz olmaları argümanı ile desteklemiştir:

Bu ırk kültüre açık değildir, eğitim ve öğretime ilgisizdir. Şartlar farklı olsaydı hiçbir önemi olmayabilirdi, ancak başka milletlere mensup, sayıları milyonlarla ifade edilen insanı idaresi altında bulduran bir ırk söz konusudur. Bu çürüme süreci hakkında en ufak bir fikri olmayan Avrupa diplomasisi, müdafaa edilebilecek hiçbir yanı kalmamış bu durumun sonsuza kadar devam etmesini, Avrupa'da barışı korumanın şartı olarak görmektedir!¹²⁵

Heinrich Gelzer ise kayıkçılarla girdiği münasebetlerden yola çıkarak, yetişkinlerin çocukların anlama gücüne sahip olduğunu belirtmiş ve ona göre davranılması tavsiyesinde bulunmuştur:

Onlarla her defasında, olabildiğince düşük bir yol ücreti etrafında, sabit bir 'Contratto' (anlaşmayı) sonuçlandırarak, Türklerimle tüm bu çatışmalardan kaçındım. Biri daima 'bunu sonradan belirleyelim' demişse hemen yine dışarıya döndüm ve bir ikinci kiralamadan önce ilki sabit ve muntazam, uygun ve mütevazı ücretini adlandırmış oldu. Sonra yakışık olmayan, kötü fakat sandalcının anlayabileceği Türkçeyle açıkladım: 'Saygılıysan bahşiş, yüzsüzsün yok bahşiş'. Türkler, çocuklar gibi pedagojik ele alınmalıdır. Otuz yaşında bir Türk yaklaşık olarak on dört yaşındaki oğlanın anlama gücüne sahip.¹²⁶

Konuyla ilgili nispeten daha düzgün tespitler yapan seyyahlar da olmuştur. Eğitim alanında II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerini karşılaştırmış olan Franz Carl Endres, Türklere eğitimi dayatmak gerektiğini savunmuştur:

¹²⁴ Ahmed Vefik Paşa'nın Bursa valiliği sırasında (1879-1882) Bursa'nın gelirlerini devletin boşalan hazinesine vereceğine kültürel faaliyetlere ayırdığı için suçlanmış olması, konuya ne derece önem verildiğini göstermesi açısından önemli bir örnek olmuştur. Faroqhi, **a.g.e.**, s. 276.

¹²⁵ Mordtmann, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar**, s. 109.

¹²⁶ Gelzer, **a.g.e.**, s. 157-158.

Oldukça yukarı tabakalara kadar Türk halkı eğitim ve tahsil sıkıntısı çekmektedir. Sultan Abdülhamid devrinde müsrifçe çok az para kültürel amaçlara ayrılmıştır ve bir miktar da dürüst olmayan memurların ceplerine girmiştir. Mezopotamya'da buna 'develer yedi' derler. Yeni hükümet ciddi olarak halkın eğitimine yönelmiştir. ... Şimdiye kadar Türkiye'de okuma yazma bilmeyenlerin sayısı yüzde 90-95'ti. Yeni nesil şüphesiz bu oranı düşürecektir. Halkta da eğitim ihtiyacı var. Bir Türk'e, 'Neden okuma yazma öğrenmedin?' diye sorsanız, 'Ne yapalım, mümkün olmadı,' der ama arkasından gururla, 'Fakat çocuklarım öğrenecek, inşallah,' diye ilave eder. ... Eğitim için Türk'e inat ve dayatma gerekir. Önce bir planla heyecanlanır, bir çalışma programı kurar. 10 kişi beklenen yere 30 kişi gelir. İkinci gün 20 kişi kadar gelir, üçüncü gün 15'e düşer ve 14 gün sonra bütün planlanan, heyecanla konuşulan şey unutulmuştur. Şayet bir öğrenci kalmışsa ve istidadı varsa, çalışkansa ve itinayla çalışıyorsa, o da bir Ermeni'dir.¹²⁷

Endres ayrıca, Bizans gibi önemli bir devletin, toplum tarafından alçakça, çirkin, hilekâr, rezil olarak telakki edildiği için tarihinin ihmal edilmesini önemli bir eksiklik olarak gördüğünü belirtmiştir.¹²⁸

Bizans'ın böyle algılanması, Türklerin Hıristiyanlara olan nefreti ile açıklanabilecek bir durum yaratmıştır. Zaten seyyahlar içerisinde Türkleri saf ve temiz duygulara sahip dindarlar olarak görenler olduğu kadar, bağınaz fanatikler olarak görenler de olmuştur. Bu iki uç arasında konumlayanlara da rastlanmıştır. Gündelik hayatın muhafazakâr yapısı, dini hayatın boyutları gibi konulara dair çok sayıda tespit ve yorum yapılmıştır. Bu durum dinin bireye ve topluma olan etkisinin göz ardı edilemeyeceğini ispatlar nitelikte gözükmiştir. Çünkü İslam dini Türklerin örf ve adetlerini etkilemiş, Türkler için gündelik hayatı şekillendiren en önemli kültürel olgulardan biri olmuştur.¹²⁹ Georgina Max Müller de bu vesileyle, Türklerin dinlerine ve geleneklerine son derece bağlı olduklarını dile getirmiştir:

Ananeleri onlar için Kur'an kadar mukaddestir. Ve günlük hayatlarını tanzim ederken daima onları göz önünde bulundururlar. Türkler muhafazakâr, hatta bazı hususlarda dar fikirli, batıl inançları olan insanlardır. Her türlü felsefi düşünceye karşıdırlar. Sufilerin mistisizmi bu insanların arasına da nüfuz etmiş

¹²⁷ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 44.

¹²⁸ **A.e.**, s. 22-23.

¹²⁹ D'Ohsson, **a.g.e.**, s. 260.

ise de, umumiyetle yeni fikirlere karşıdırlar. İran'da müsamaha ile bakılan birçok şey Türkiye'de katıyetle kabul edilmez. Türklerin nasıl içten bir samimiyetle dini vazifelerini yerine getirdiklerini görmek büyük bir zevk. Sık sık sokaklarda, çarşılarda halkın asker, hamal veya dilenci olsun nasıl diz çöküp secdeye varıp dua ettiklerini görebilirsiniz. Her gün camiler ekseriyeti erkek olan genç, ihtiyar büyük bir kalabalıkla dolar ve namazlarını kılan bu insanlar sükûnetle tekrar gündelik işlerine dönerler. Hiçbir şey gösteriş için yapılmaz ve hiçbir şey bu müminleri namaz kılarken rahatsız edemez.

Müller Türkleri saf ve temiz duygulara sahip dindarlar olarak tasvir etmiş, gelenekler konusunda aşırı tutucu olmalarını ise eleştirmiştir. Aynı seyyah ulema sınıfını ise oldukça kötülemiştir: “Ulemanın öğretimi gayet tabii ki kendi fikirlerini taşır ve bu fikirlerden biri de, ister dini ister siyasi sebeplerden olsun, Hıristiyanlıktan nefrettir.” Dini veya siyasi bir kargaşalık anında tesirlerinin büyük olduğunu ve her türlü kötülüğü yapabileceklerini buna eklemiştir.¹³⁰

Davalarda bir Türk'ün şahitliğinin yanında Hıristiyan tebaadan birinin şahitliğinin dikkate alınmaması gibi hususlar da Hıristiyanlara büyük haksızlıklar yapıldığı algısını yaratmıştır.¹³¹ Türklerin ülkede yaşayan Hıristiyanlara karşı zalim olup olmadıkları, aslında her daim tartışmalı bir konu olmuştur. Konuyla ilgili olumsuz örneklerin yanında olumlu örneklerin de mevcut olması kafa karışıklığına yol açmıştır. Sonuçta farklı dine mensup insanlar yıllar boyu beraber yaşamışlardır. İstanbul'da Türklerin, Ermenilerin, Rumların, Yahudilerin bir arada ve birbirlerinden nefret etmeden özgürce yaşamalarından övgüyle bahsedilmesine; bunun Avrupa'ya örnek olmasının temenni edilmesine yazıların bazılarında rastlanmıştır.¹³² İstanbul'da Paskalya bayramı kutlamalarında çan sesleri ile tüfek, tabanca seslerinin karışması ve Türklerin buna hoşgörülü yaklaşması gibi hususlar, aynı toprakta yaşayan insanların birbirlerine gösterdikleri tahammül ve müsamahanın örneği olarak sunulmuştur.¹³³ Kısacası, İstanbul'da Türkler ile Hıristiyanların birbirleriyle çok iyi geçindiklerini

¹³⁰ Müller, **a.g.e.**, s. 54-56.

¹³¹ Mesela Fred Burnaby, **At Sirtında Anadolu**, Ed. Tansel Güney, Çev. Fatma Taşkent, 5. bsk., İstanbul, İletişim, 2011, s. 73.

¹³² Mesela Nerval, **a.g.e.**, s.10.

¹³³ Mesela La Baronne Durand De Fontmagne, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Çev. Gülçiçek Soytürk, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, s. 177.

anlatan çok örnek verilmiştir. Fakat bunlara rağmen Türkleri bağnaz fanatikler olarak gösteren yazılara da rastlanmıştır. Özellikle 19. yüzyıl sonlarına doğru yaşanan siyasi gelişmelerin ilişkileri olumsuz etkilemesinin bunda payı büyük olmuştur. Franz Carl Endres de Türklerin bağnaz fanatikler olmadıklarını ve yaşanan kötü olayların siyasi ortamdan kaynaklandığını belirtmiştir:

Evvelce de söyledim, İslam dini, çeşitli mezheplerden Hıristiyan Kilisesinden çok daha fazla toleranslıdır. Müslüman, Kuran'ın 'Dinde zorlama yoktur' sözüne bağlıdır. Son zamanlarda ve Abdülhamid zamanında Türkiye'de Hıristiyanların kovalanmasından söz edilmiş ise, bunlar motiflerini dini kinden veya fanatizmden alan olaylar olmayıp, siyasi sorunlardan kaynaklanmıştır.¹³⁴

Endres'e göre Türklerin Hıristiyan tebaasına olan nefretinin asıl sebebi yaşanan bazı siyasi olaylar olmuştur. Aynı seyyah Türklerin Avrupalılara olan nefretinin sebebini ise genellikle “Avrupalılar ile ahlak yoksunu buldukları Levantenleri bir tutmaları” olarak görmüştür.¹³⁵

İstanbul'da siyasi olayların etkisi hep daha şiddetli olmuştur. Gerhart Hauptmann siyasi olayların İstanbul'da yaşayan Türklerin üzerindeki kötü etkilerini belirtmiştir: “Burada fanatizm eğilimleri her şeyin arka planında pusuya yatmış gözükmüyor, İzmir'deki oryantalist yaşam daha uysal ve neşeli bir tabiata sahip gözükmüyor.”¹³⁶ Aslında Osmanlı Devleti'nde bağımsızlık hareketlerinin başlamasından beri, İstanbul'da zaman zaman Türkler ile Hıristiyanlar arasında gerilimli hadiseler meydana gelmiştir. Örneğin Joseph von Hammer-Purgstall Heybeliada'da 19. yüzyıl başlarında yaşanan bir ayaklanmadan bahsetmiştir: “Görkemli servi ağaçlarıyla dolu caddenin içinden manastıra giderken, duyduğumuz kadarıyla Ruamların ayaklanması Türkler tarafından şiddetle bastırılıyordu.”¹³⁷ Yüzyılın sonlarında ise önceden zaman zaman yaşanan gerilimler neredeyse sürekli

¹³⁴ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 63.

¹³⁵ **A.e.**, s. 35-36.

¹³⁶ Gerhart Hauptmann, **Griechischer Frühling: Reisetagebuch Griechenland – Türkei 1907**, Yay. Haz. Peter Sprengel, Berlin, Propyläen, 1997, s. 253.

¹³⁷ Josef Freiherr von Hammer-Purgstall, **Erinnerungen aus meinem Leben: 1774 - 1852**, Ed. Reinhart Bachofen von Echt, Wien, Leipzig, Holder-Pichler-Tempsky, 1940, s. 148.

bir hal almıştır. Önceki yıllarda sorun yaşanmayan Paskalya bayramının, 1897 yılında savaşın gölgesinde, nasıl gergin bir havada geçtiği Paul Lindau tarafından anlatılmıştır:

Kutlamalar bu yıl (1897) özel şartlar altında gerçekleşti. Türkler ve Yunanlar, Tesalya'da ve Epir'de düşmanlar olarak birbirlerinin karşısında bulunuyorlardı. Ve burada, Türklerin başkentinin kalbinin ortasında Yunanlar, sıradan koşullar altında bile, sessizliği seven Müslümanları çirkin şamatacı karakterleri yüzünden kızdırarak ve tahrik ederek, ulusal ve dinsel bayramlarını kutlardı. Yunanlar, sevinçlerini ve kutsal toplanmalarını bilindiği üzere aralıksız şekilde ateş ederek ifade etmeleriyle, bizim Batılı anlayışımız için bile yüksek derecede tiksindirici bir edepsizliğe sahiptiler. Onlar kulak zarının bir süreliğine de olsa sonradan çınlamasına yol açarak, tabancalarıyla kulakları patlatıyorlarsa, korkudan sıçramak için özellikle gergin olmaya gerek yoktur. Yine bu budalaca tacizleri ve neşeyle ateş etmeleri tercih etmek, Paskalya kutlamasını bu durumda çok özel yapacaktı. Zira sabahın erken saatlerinden itibaren, kilisenin içine girilen avluya kadar çok işlek ulaşım yolları üzerindeki her yerde durmadan tabanca patlatılıyor olacaktı. Ortodoksların ibadetlerinin can sıkıcı monotonlukları içerisinde gerçek dualardan oluşan genel bir konuşma yapılabilirse, cemaatin duaları muhakkak rahatsız edilirdi. Bu esnada orada kıskırtıcı ve provokatif bir skandalın etkili olmasından, Müslüman ayak takımının bile meydan okumasının hoş olmayan kanlı sonuçlarının bile olabileceğinden korku duyuluyordu. Konstantinopol'ün Hıristiyan sakinlerinin tanıklıkları karşısında dehşete kapıldıkları, eşi benzeri görülmemiş vahşilikteki Ermeni katliamlarının anısı hala herkesin hafızasındaydı. Bundan dolayı Yunan kolonisi arasında fazlasıyla huzursuz edici söylentiler yayılmıştı. Kapıya dayanan kitlesel cinayetler, Yunan Hıristiyanlar tarafından kulaktan kulağa fısıldanıyordu. Hatta görevlerini yerine getirmeyi seven eli sopalı emektar katillerle beraber vura vura öldürme sırasında özellikle kendini göstermiş, yük taşıma görevlerini üstlenen 'hamalların' kim olduğunu öğrenmek bile istemişlerdi. Endişeli Yunanlar bayram arifesinde Suriçi'nde akşam karanlığında böyle güvenilmez kalın sopalı adamların büyük miktarda toplanmalarını kendi gözleriyle gördüklerini iddia ediyorlardı. Bu haberler keza kesinlikle coşkulu, heyecanlı ve ürkütücü bir hayalin ürününden başka bir şey ise patriğin bu seferliğine adet olan ateş etmeleri durdurmak için, sıkı direktifler vermesi çok akıllıca hareket olurdu. Ve bu emirler güçlü bir şekilde yerine getirildi. Yunanlar tüm gürültülü patırtılı gösterilerden çekindiler ve muazzam halk yığınuna kusursuz bir disiplin egemen oldu. Biz Avrupalılarda tuhaf etki bırakan yavaşlıktaki kayıtsızlık içinde olan, resmi yolla tepeden turnağa silahlanmış sallana sallana dolaşan sokak serserileri gibi herhangi bir askeri baskı altında olmayan Türk devriyeler, hiçbir yerde olaya müdahale etme ihtiyacını hissetmiyorlardı.¹³⁸

¹³⁸ Paul Lindau, **Ferien im Morgenlande: Tagebuchblätter aus Griechenland, der europäischen Türkei und Kleinasien**, 2. bsk., Berlin, F. Fontane & Co., 1899, s. 223-225.

Sürekli yaşanan olumsuz siyasi gelişmelerden dolayı, Türklerin Hıristiyanlara nefret duymalarına ve bağınaz fanatikler gibi hareket etmelerine dair başka bir örnek de Marie Wiegand'ın kocası Theodor Wiegand'a 11 Ekim 1908 tarihinde yazdığı bir mektupta görülmüştür. Bayan Wiegand başta Girit ve Bulgaristan olmak üzere topraklarda ardı ardına kargaşanın başladığını, diğer yandan Avusturya ile Bosna krizi yaşandığını, ayrıca ulemanın sultana anayasayı geri alması için rica ettiğini, Ramazan ayı olması nedeniyle de Türklerin patlamaya çok yakın olduklarını ifade etmiş ve duyduğu bir olayı buna örnek olarak göstermiştir:

Fatih içinde (cami) bir hoca kışkırtıcı konuşmalar yapmış, genç bir Türk müdahale etmiş ve sakin olmasını öğütlemiş. Bunun üzerine hoca ona çıkmış: 'Gerçekte kimsin sen, inancını sıkı sıkıya savunan bir Müslüman mısın?' ve Türk bundan sonra müminlere yakışık alır 'Allah büyüktür' gibi ifadelerle cevap vermemiş, esasen dininden çıkmak istediğini ifade ederek cevap vermiş. Kalabalık tarafından saldırıya uğramış ve kötü muameleye maruz kalmış, sadece polislerin müdahalesiyle kurtulmuş. Savaşa gitmek yeterli ve yararlı olmadıktan sonra, Türklerin yurtseverliklerinin herhangi bir yerde açığa çıkmak zorunda olması ve böylece diğerlerinden biriyle sürtüşme yaşanması tamamen huzursuz edici. Konsolos Mertens bu öğleden sonra ordaydı ve Alman ürünlerini boykota yönelik protestoların şimdiye kadar hiç yararlı olmadığını söyledi.¹³⁹

Sonuç olarak tüm bu anlatılanlar, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yaşanan birçok olumsuz siyasi gelişmenin Türklerin huzurunu oldukça bozduğunu ve bunun diğer milletlerle ilişkilerine çok kötü bir biçimde yansıdığını doğrulamıştır.

Türklerin olumsuz olarak değerlendirilen başka özelliklerinden de bahsedilmiştir. Örneğin Türklerin dindarlığını samimi bulmayanlara rastlanmıştır. Bunun ilk verilen örneklerinden biri, Ramazan ayında oruç tutmayıp da tutuyor gibi gösterenler olmuştur. İşleri gereği bütün gün göz önünde olan kimselerin bazen gizli gizli kahve içmesi gibi olayların konu edildiği görülmüştür.¹⁴⁰ Oruç tutmayan

¹³⁹ Theodor Wiegand, **Halbmond im letzten Viertel: Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1918**, Yay. Haz. Gerhard Wiegand, München, F. Bruckmann KG, 1970, s. 113-114.

¹⁴⁰ Mesela Amicis, **a.g.e.**, s. 125-126.

kişilerin ayıplandığı bir toplumda bu durum fıkralara bile konu olmuştur.¹⁴¹ Konu hakkında daha kapsamlı görüş bildirenler de görülmüştür. Örneğin Amand von Schweiger-Lerchenfeld, Müslümanların ahlaki yönden çok zayıf oldukları için gerçek dindarlar olarak görülemeyeceğini belirtirken, sanki hepsi böyleymiş gibi genellemelerde bulunmuştur:

Müslümanlıktaki bir diğer dikkati çeken tezahür de her ne olursa olsun din ile güzel ahlakın nasıl da az örtüştüğüdür. Bunlardan ilki Müslümanlar arasında her şey anlamına gelirken, ikincisi hiçbir şey demektir; yani onların görüşüne göre ihlaller dini merasimlere aykırı olmadığı müddetçe ahlaksız diye bir şey yoktur. Böylece, Doğu'da sadece 'dindar' olarak görülen kişiler, Batı toplumlarında gayri ahlaki yaşam biçimleri nedeniyle ya da en iyi halde sürekli olarak hukukun suç veya disiplin yüzüyle karşı karşıya kalacak olmalarından, burada bir saygınlık sahibi olmaları mümkün olmayacaktır. Bunun dışında böylesi bir dinsellikle nasıl bir ilişkisinin olduğuna daha önce değinmiştik. Sonuçta İslam içimizdeki duyguları dışarı çıkarmayan formaliteler dinidir. Dindar bir kişi olarak görülmek istiyorsanız, genel olarak şeriattaki bazı uygulamaları takip etmeniz, başka inançlardan olanlara karşı uzlaşmaz bir nefreti beslemeniz ve birkaç perhiz kuralına ya da içki yasağına sıkı sıkıya uymanız yeterli olacaktır; bunlar elbette sadece dış görünüştür, çünkü modern Müslüman gizli gizli başka türlü hareket etmeyi bilmektedir. Fakat nihayetinde bütün bu sözde erdemler, söz konusu bu sıkı müminlerin her açıdan son derece ahlaksız olmalarına, akla gelebilecek bütün her fenaliğe başvurmalarına, yalancı, hileci ve rüşvetçi olmalarına ve kesinlikle de Batı toplumlarında 'kural olarak' düşünülemez bir hayat sürdürmelerine engel teşkil etmemektedir. Şu kuralı hepimiz biliriz: aile nasılsa toplum ve bu ikisi nasılsa devlet de o şekilde oluşur. Buna göre ağırlık noktası aile birliğinin üzerinde yükseldiği ahlaki esaslar olup, bu noktada da Müslümanlıkta dikkate alınmaya değer faktörlerin eksikliği ile burun buruna geliyoruz; öyle ki bu eksiklik temellerini Doğu'nun yaşam kanunlarında bulmaktadır, komple sosyal ve dinsel alana yansıtılmadığı müddetçe bu eksikliklerin giderilmesi mümkün değildir.¹⁴²

Bundan başka yas tutma adetlerinin olmaması da Türklerin olumsuz özelliklerinden biri olarak dile getirilmiştir. Aslında bu özelliğin kimi zaman kötülendiği, kimi

¹⁴¹ Bu fıkra örneklerinden biri şöyledir. Filozof Rıza Tevfik Ramazanda Eminönü'nde kalan fıstık tanelerini mideye indirirken polis görüyor ve gelmesini söylüyor. Rumelili ve Yahudi taklitleriyle meşhur Tevfik, Yahudi şivesiyle konuşmaya başlayarak niçin diye soruyor, polis önce yemiyor ve Tevfik ısrar ediyor. Polis bunun üzerine Mişon diye bir Yahudi'yi çağırıyor ve onla konuşmasını söylüyor. Mişon'un bir iki kelimelik sözüne İbranice sonu gelmeyen upuzun bir karşılık veriyor. Polis kısa kesmesini söylüyor ve Mişon'a onun İbranice bolca salladığından emin olduğunu söyleyerek onaylama bekliyor. Mişon cevap veriyor: "Benden koyu Yahudi, Tevrat'ı ezbere okuyor." İbrahim Refik, **Ramazan Medeniyeti**, İstanbul, Albatros, 2000, s. 119-120.

¹⁴² Amand Freiherrn von Schweiger-Lerchenfeld, **Der Orient**, Wien, Pest, Leipzig, A. Hartleben, 1882, s. 807-808.

zaman ise tuhaf bulunduğu görülmüş ve nedeni yine İslam dininde aranmıştır. İstanbul'da önemli bir yer kaplayan mezarlıkların, Osmanlı yaşamının bir parçası olduğu da bu vesileyle ayrıca vurgulanmıştır.¹⁴³ Richard von und zu Eisenstein ise ölüleri toprağa verme işlemleri sırasında insanların üzüntülerini dışarıya vurmadıklarını biraz şaşkınlıkla dile getirmiştir:

Bir Türk öldüğünde, 24 saat zarfında toprağa verilmelidir. Ceset temizlenir ve alın, burun, eller, ayaklar, çene kâfurla ovalanır. Sonra ölü başının üstünde ve ayaklarının altında iplerle bağlanmış büyük beyaz bir keten bezi içinde yuvarlanır. Ondan sonra kederli insanlar ölüünün başında toplanır ve imam bir dua okur. Daha sonra vücut kaba bir tabut içine kaldırılır ve bir evliyanın sandukasından bezle örtülür. Tabut matem evi önünden iki direk üzerine itilir, dört erkek tarafından omuzlarında mezarlığa taşınır ve en azından bir imam tarafından tabuta eşlik edilir, lakin bu kederli insanlar arasında hiçbir zaman kadınlar yoktur. Matem yüksek sesleri, hüüngür hüüngür ağlamaları açığa çıkarmaz, çünkü ölü geri kalanlardan daha mutlu ve memnundur. Eşlik edenler tabut taşımayı sırayla yaparlar, zira buna Tanrının hoşuna giden iş olarak bakılır. Mezar bir metreden biraz az derinliktedir. Keten bez içindeki kadavra mezar içine yüzü Mekke'ye doğru gelecek şekilde konulur, bu esnada imam dua eder. Bundan sonra tahta levhalar kadavranın üstünde çaprazlama bir çatı oluşturacak şekilde mezar içine itilir, bunun üzerine toprak atılır ve o da sulanır. Ölüünün mezarı kürekle sıkıştırılan toprakla biçimlendirilir, bunun üzerine kederli topluluk parça parça dağılır. Matem elbisesi giyilmez.¹⁴⁴

Ölen insanların cennete gittiklerine, Allah'a daha yakın olacaklarına, vs. inanıldığı için Türklerin yas tutmaya ihtiyaç duymamalarının Batılılar tarafından idrak edilmediği görülmüştür. Bu durum, toplumlar arasında ölüm ve ölümlere yüklenen anlam farklılığını da göstermiştir.

4.8. Kadercilik ve Batıl İnançlar

İslam'da kader kavramı, en çok yanlış anlaşılan veya yanlış anlaşılmaya müsait olan kavramlardan biri olmuştur. Yanlış anlaşılan haliyle kader, insanların iradelerine

¹⁴³ Servilerin gölgesinde eğlenerek aylıklık edenlere, gevezelikler eşliğinde aşırı mutluluk sergileyenlere dikkat çeken seyyahlar olmuştur. Bunlardan bazıları da kutsal yerlerin saygısızca kullanılmasını idrak edemediklerini dile getirmişlerdir. Üstelik Rumlar ve Ermeniler için de durumun farksız olduğu söylenmiştir. Özellikle dini bayramlarda mezarlıkları sosyal faaliyet alanları haline getirdikleri, çimlerde piknik yapıp iskambil oynadıkları ifade edilmiştir. Schiffer, **a.g.e.**, s. 207-208.

¹⁴⁴ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 237-238.

ve çalışıp kazandıkları şeylerden sorumlu olmalarına engel teşkil etmiştir. Müslümanların da bu yanlış düşünceler içerisinde “ne yapayım kader böyle imiş” diyerek, çoğu zaman kendilerini sorumluluktan kurtardıkları görülmüş ve onlarda aslında İslam dininin de karşı olduğu, tembelliğe ve gevşekliliğe sebebiyet vermiştir. Esasen kader, insanların Allah’ın kendilerine verdikleri güç ve iradeyi bir iş için harcadıklarında, Allah’ın da dilerse o işi insanın isteğine göre yaratması olmuştur. İnsanlar bir işi yapacakları zaman kaderlerinin ne olduğunu bilmeyip, kendi düşünce ve arzularına göre hareket etmişlerdir. Basitçe söylenirse insan bir iş için iradesini ortaya koymuş, Allah da o işi yaratmıştır. İnsanın kendisini her türlü iradeden yoksun görmesi de, her işi yapmakta kudret sahibi görmesi de İslam’a aykırı olarak kabul görmüştür.¹⁴⁵ Zaten meseleyi iyi anlayan bir Müslümana kader inancı “köstek olmak yerine, destek ve kuvvet” olmuştur.¹⁴⁶ Fakat kavramın yanlış anlaşılması ve kavrama yıllar içinde farklı anlamlar yüklenmesi, akılcı fikirlerin önünde engeller yaratarak toplumun zararına bir durum yaratmıştır. Sonuç olarak maalesef Müslümanların çoğunluğun yanlış biçimde algıladığı haliyle kader, gerçek bir inançtan batıl bir inanca dönüşmüştür. Zaten seyyahlar arasında da karşılaşılan iyi ve kötü şeylerin sorumluluğunun tamamen Allah’a bağlanmasını batıl inanç olarak görenler olmuştur. Lamec Saad’a bu “Doğu tipi kadercilik”, pek çok durumda “insanlara teselli veren ve sorumluluklarını üzerlerinden atan bir batıl inanç” olarak gözükmüştür.¹⁴⁷ Diğer taraftan, seyyahlar arasında İslam’da kader kavramını yanlış anlayanların ve Allah’ın hür iradeyi men ettiğini düşünenlerin sayısı bir hayli fazla olmuştur. Franz Carl Endres’in de bu yanlış düştüğü görülmüştür:

Kadere inanmada elbette bu açıdan Kuran’da bizzat olan bir uyumsuzluk tespit edilir. Bir yandan iyi ve kötü her şey Allah tarafından insanların içine nakledilir, fakat diğer yandan buna rağmen kötülüklerinden dolayı insanın

¹⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük İslam İlmihali (Sadeleştirilmiş)**, Sad. Ali Fikri Yavuz, İstanbul, Huzur Yayınevi, t.y., s. 36-37.

¹⁴⁶ Çünkü o kaderinin ne olduğunu bilmediği için var gücü ile elinden geleni yaparak başarı yolunda çalışmıştır. Başarılı olursa bunu Allah’a şükretmiş, olmazsa ağlamadan ve isyan etmeden Allah’ın emrine boyun eğmiştir. M. A. Ubcini, **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, 2c., [İstanbul], Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., C:I, s. 87-88.

¹⁴⁷ Lamec Saad, “Der Aberglaube bei den Orientalen”, **Sonderabdruck Aus: Der Neue Orient, Band 4, Heft 3/4**, Berlin, Der Neue Orient, 1919, s. 3-4.

*hesabı tutulur. Burada özgür iradeye dair Avrupa ile ilgili tartışmalarda da vuku bulmuş aynı güçlük ortaya çıkar. İnsan iradesi özgür mü, o halde insanın hesabı tutulabilir, o halde insan kötülük yaptıysa sahip olduğu bir günah telaffuz edilebilir. Fakat insan iradesi özgür değilse, o halde yaptığı her şey biyolojik mecburiyettir.*¹⁴⁸

Seyyahlar genel olarak, İslam dininin inananlarda mutlak bir kadercilik anlayışına yol açtığını, bu yüzden de emeğe ve çalışkanlığa karşı olduğunu düşünmüşlerdir. Türkler ve diğer Müslümanlar için kaderci nitelmesi yapıldığında, aksi belirtilmedikçe bu iradelerini tamamıyla Allah'a teslim ettikleri anlamına gelmiş, bu durum tembelliklerinin ve uyuşukluklarının en önemli nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir.¹⁴⁹ Franz Carl Endres böyle zararlı sonuçları olduğu düşünülmesine rağmen, Müslümanların çoğunun her şeyin önceden belirlenmiş olduğuna dair inançlarını koruduklarını dile getirmiştir: “Bu, söz konusu mutlak inancın zararlarının fark edildiğini gösteren, dolayısıyla bu inancı zayıflatan ve insani girişime bir hareket alanı sağlayan çeşitli olaylara rağmen böyledir.”¹⁵⁰ Endres bu durumun, ilerlemeye dönük atılacak adımlar için de engeller oluşturduğunu düşünmüştür:

*Eğitilmişlerin bir kısmı gibi Türkiye'yi yönetenler bu eski prensipten kurtulmuşlar, fakat halk hala bunun etkisi içindedir ve bu yüzden ilerlemeye yönelik amaçlara kısmen bilinçsizce pasif ama kuvvetli bir direnç göstermektedirler. Her şeyi Allah'tan bekleyenlere, mevcut durumun insan iradesi ve etkisiyle değişmesinin antipatik gelmesi aşikârdır. Allah bir şeyi değiştirmek isterse kendisi değiştirir, yani bizim bir şey yapmamız gerekmez. Allah istemezse, ne yaparsak yapalım, değişmez. Türk halkındaki büyük tutuculuğun kökleri burada aranmalıdır.*¹⁵¹

Amand von Schweiger-Lerchenfeld de Türklerin kaderciliği ve tutuculuğu arasında bir bağ kurmuştur. Türklerin “rezil ve zararlı” kaderciliklerinin üstüne, dinsel konularda kabullendikleri inançlara aşırı bağlı olduklarını ifade etmiştir. Seyyaha göre kadercilik ve tutuculuk “Türk askerlerinin atasözlerine konu olan cesaretlerinin

¹⁴⁸ Franz Carl Endres, **Die grossen Religionen Asiens: eine Einführung in das Verständnis ihrer Grundlagen**, Zürich, Rascher, 1949, s. 30.

¹⁴⁹ Schiffer, **a.g.e.**, s. 239.

¹⁵⁰ Franz Carl Endres, **Türkiye 1916**, Yay. Haz. ve Çev. Gürsel Köksal, 2. bsk., İstanbul, Bulut, 2004, s. 59.

¹⁵¹ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 41.

bile her şeyden önce dindarlığa bağlanması örneğinde olduğu gibi” eşi görülmemiş fedakârlıklarda kendisini göstermiştir.¹⁵²

Türkler ve kadercilikleri konusunda ilginç tespitlerden birini İstanbul’un dikkat çekici birçok şey sunmasına rağmen, burada hayatın genelinin keyifli olmadığını belirten Woldemar Urban yapmıştır. Buna neden olarak da Türklerin doğası gereği çok fazla sosyal ve hareketli olmamalarını, hatta daha ziyade “olaylara kayıtsız ve kaderci” olmalarını göstermiştir.¹⁵³ Mutlak kaderciliğin Türklerin hayatına olumsuz yansımaları üzerine çok örnek verilmiştir.¹⁵⁴ Büyük yangınlar ve benzeri felaketleri kader diye kabullenişleri de eleştirilmiştir.¹⁵⁵ Türk halkının genel olarak fakir kalmasının sebeplerinden biri olarak da kader görülmüştür. Richard von und zu Eisenstein böyle düşünen seyyahlardan biri olmuştur: “Bu genel yoksulluk, öncesinde kısmen kendini Türklerin şahsında belli eden, dinlerinin ve kanaatkârlıklarının gerektirdiği kayıtsızlık ve gayretsizlik sonucu oluşuyor.” Fakat Eisenstein, zaten bir yüzyıldan daha fazladır düzensizlik ve keyfi yönetimin olduğunu, vergi toplamanın bunda özellikle etkili olduğunu çünkü ıslah ve yeniden düzenleme gibi şeylerin hepsinin borç yüklemesi yaptığını, bu nedenle azmin sarsılıp zayıfladığını önceki düşüncelerine eklemiştir.¹⁵⁶ Bu bağlamda, Türk halkının yanlış politik uygulamalara fazla toleranslı olması da Woldemar Urban tarafından eleştirilmiştir:

*Türkler hiçbir zaman politikayla meşgul olmaz veya nadiren olur, en aşırısına kadar toleranslılar ve çevrelerinde olup bitenlerle ilgili hiçbir şey yapmamaya devam ediyorlar. Fakat eğer bizler onların sorunlarını konuşup ortaya çıkarırsak, kuşkusuz bir öfkeyle bunlara karşı geliyorlar.*¹⁵⁷

¹⁵² Schweiger-Lerchenfeld, **Der Orient**, s. 806.

¹⁵³ Woldemar Urban, **Im Zickzack durch den Orient: Reisebilder aus der alten Welt**, Leipzig, Carl Reißner, 1892, s. 96.

¹⁵⁴ Örneğin İtalyan seyyah Edmondo de Amicis Türk esnafının put gibi hareketsiz ve ağırbaşlı oturup, ağızlarını açmadan “kaderin yazdığı müşterileri” beklemesinden ve işlerin kötü olmasını kabullenerek başlarını eğmesinden bahsetmiştir. Amicis, **a.g.e.**, s. 87-88.

¹⁵⁵ Kaplan, **a.g.e.**, s. 127.

¹⁵⁶ Eisenstein, **a.g.e.**, s. 155.

¹⁵⁷ Urban, **a.g.e.**, s. 86.

Benzer şekilde Paul Lindau, esasen İzmir örneğinden yola çıkarak bütün Osmanlı şehirlerinin kaderlerine terk edildiğini ifade etmiştir: “Türk İzmir’i de, Osmanlı’nın diğer şehirlerinin özünde olduğu gibi bakımsızlık ve başıboşluk içinde; Tanrı’nın sorgusuz-sualsiz yarattığına insanoğlu niye müdahale etsin ki?”¹⁵⁸

Mutlak kaderciliğin Türklerin hayatına olumsuz yansımalarıyla ilgili örneklerin belki de en yoğun olduğu konu, veba ve kolera gibi hastalıklara karşı umarsızlıkları olmuştur. Hastalıklara karşı umarsızlıkları Doğu’ya özgü niteliklerden biri olan kaderciliğe ve dolaylı olarak İslam dinine dayandırılmıştır.¹⁵⁹ Yanlış düşünce yapısı gerekli önlemlerin alınmasını engellemiştir. Hastalığın yaşanmış olduğu evi temizlemek gibi en basit önlemler bile alınmayıp tam manasıyla kaderciliğe boyun eğilmiştir.¹⁶⁰ Alfred Koerte Türklerin kolera ölümlerine sükûnetle ve soğukkanlılıkla katlanmalarının hayret verici olduğunu belirtmiş ve “ölüm korkusu Türklere yabancı” diyerek tedbirsizliklerinden yakınmıştır: “Genellikle herhangi bir güvenlik tedbirinin yokluğunda felaketlerin gerçekleşmesi kaçınılmazdır, fakat önemli değil, o vakit Allah bunu bu şekilde istemiştir.”¹⁶¹ Karl Bernhard Stark’ın da Bursa’da doğruluğu kabul edilmiş olan kolera salgınının, İstanbul’da yarı resmi şekilde inkâr edilmesinden ve ağır davranılmasından rahatsızlık duyduğu görülmüştür.¹⁶² Leopold von Haan ise İstanbul’un pislik içinde olmasının veba salgınlarına yol açtığını düşünmüştür:

Evlerin, sokakların ve mahalle sakinlerinin pisliği görülüyor, böylece vebanın burada değişmeyen yere sahip olduğu algılanıyor ve benim fikrime göre tüm ahşap yapılar yıkılıp yok edilse ve de şehir Avrupa şehirleri tarzına göre yeniden inşa edilse yalnızca onun kökü kurutulabilir. Gerçi veba kalışımız boyunca burada korku salsa da çok önemsiz aşamadaydı, zira haftada 12 ile 15 arası ölüm olayı gerçekleşti.

¹⁵⁸ Pınar, **Alman Gezinlerin Gözüyle**, s. 174.

¹⁵⁹ Schiffer, **a.g.e.**, s. 160.

¹⁶⁰ Tedbirler alma mecburiyetini hisseden aklı başında vatandaşlar olmasına rağmen, çoğunluğun “Allah’ın işine karışılmaz” yargısına muhatap olmaktan çekindikleri ve tedbirleri alma imkânından mahrum oldukları için, buna muvaffak olamamışlardır. D’Ohsson, **a.g.e.**, s. 233.

¹⁶¹ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 101.

¹⁶² Bernhard Stark, **Nach dem Griechischen Orient: Reise-Studien**, Heidelberg, Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1874, s. 137.

Fakat daha sonra Haan, Türklerin vebanın olsa olsa en önemli halinden sakındıklarını, idareyi alın yazısına bıraktıklarını, sükûneti korumayı tek çıkar yol olarak gördüklerini belirterek vebanın kökünün esasında kurumasının imkânsızlığını dile getirmiştir.¹⁶³ Helmuth von Moltke de bir tabur askerin üçte ikisinin veba salgınında hayata kaybettiği bir vakada, tedbir olarak kışlanın kapısına bir ayet asılmasıyla yetinildiğini belirttikten sonra konuyla ilgili görüşlerini açıklamıştır:

Muhammed, hemşerilerine korkunç salgına karşı korumaktan ümitsizliğe düşünce onlara vebaya karşı böyle bir küçümsemeyi telkinde şüphesiz haksız değildi. Müslüman için veba bir bela değildir, aksine, Tanrı'nın inayetidir ve bundan ölenlerin şehit sayılacağı Kur'an'da açıkça bildirilmiştir. Bu sebepten vebadan korkmak ve ona karşı alınan bütün tedbirler sadece lüzumsuz değil, aynı zamanda günahdır. Büyükdere'deki kahvede geçen gün Molla, sakallı dinleyicilerine 'niçin' diyordu, 'niçin bu kadar çok asker öldü? Çünkü çeşit çeşit budalaca tedbirlere girildi; fakat siz, vebadan korkmayanlar ve hiç ama hiç tedbire başvurmayanlar, vebadan öldünüz mü?' Burada ulema var oldukça veba da kalacaktır.¹⁶⁴

Sonuçta halkın çoğunluğunun hastalıklara karşı önleyici tepkileri kaderciliklerinden dolayı hiç anlayamadıkları ve böyle tepkisiz bir halkın salgın sürecini idare edenler üzerinde olumsuz bir etki yarattıkları görüşü hâkim olmuştur. Avrupalılar aslında sadece Türklerde değil, genel olarak tüm İslam coğrafyasında kaderci yaklaşım nedeniyle hastalıklara karşı yeteri önlem alınmadığı konusunda şikâyet etmişlerdir. Örneğin Lamec Saad, Musul ve Kürt bölgesinde koleranın adının “ebu mızrak” olduğunu ve hasta olanlara Allah'ın görünmez mızraklı süvarilerini gönderdiğine inanıldığını, bu süvarilerin sivri olmayan taraflarıyla hastalara dokunup geçince iyileştiklerini ama sivri taraflarıyla yapılıncaya kesin öldüklerini yazmıştır. Hastalığın tamamen Allah'a havale edilmesi ile ilgili güzel bir örnek vermiş olan Saad, dizanteri ve vebaya karşı alınan önlemleri de alaya almıştır:

Dizanteri olduğunda hastaların üzerlerine petrole doymuş yağlı bez koyuluyor. Kut'ül Amare ve Türk-İran sınırı arasında bir veba olduğunda hıyarcıklı veba yaralarının üstünde barut ve sarımsağın bir karışımının bulunduğunu gördüm.

¹⁶³ Österreich, Haan, **a.g.e.**, s. 199-200.

¹⁶⁴ Moltke, **a.g.e.**, s. 110-111.

*Vebaya karşı mollalar tarafından uygulanan metotlarda, tozumsu bir tahta parçadan ve üzerinde bir özlü sözün yazılmış olduğu bir şerit kâğıttan oluşan, bir koruyucu madde, bu acayip karışım suyla yutuluyor.*¹⁶⁵

Doğu'ya geziler sırasında bu hastalıklardan mustarip olanlar da olmuştur. Örneğin Heinrich Karl Brugsch İran'da görevli iken, bir yolculuk esnasında gruptaki herkesin hastalandığını ve şefleri Baron von Minutoli'yi kaybettiklerini anlatmıştır.¹⁶⁶

Avrupalıların hastalıklar karşısında aldıkları abartılı önlemler de bazen seyyahlar tarafından eleştiri konusu yapılmıştır. Önlem almayan Doğuluların cahil cesareti göstermeleri eleştirilirken, çok fazla önlem alan Avrupalıların da korkaklıkları konu edilmiştir.¹⁶⁷ İstanbul'da da veba salgını olduğunda Türklerin soğukkanlı tarafının ön plana çıkarılmış, Avrupalıların ise paniğe kapılarak korkudan evlerine kapandıklarının vurgulanmıştır.¹⁶⁸ Helmuth von Moltke de Avrupalıların bu panik halinden bahsetmiştir:

Muhakkak olan şey, Türklerin vebadan öldüğü, fakat Frenklerin ıstırap çektikleridir. ... Bütün evler kaleler gibi kapalıdır ve yapılan bir ziyaret bütün aileyi korkuya düşürür. Seni önce bir tütsü sandığına kaparlar, sonra kanepesiz, halısız ve perdesiz, sadece kamış iskemleler, üstü muşamba örtülü tahta masalarla (veba tutmaz sayılan maddeler) döşeli bir salona alırlar. Belki bir tavsiye mektubu getirmişsindir; bunu elinden bir ocak maşasıyla alırlar; itina ile tütsülerler ve ürke çekine açarlar. Şimdi evin efendisinin, hoş geldin diye sana elini uzatacağını sanırsın, fakat o sana dokunamaz; bir konuşmaya girersen, o hemen lafı vebaya getirir. Bir parti vist oynamayı umarsın, ama beyhude; iskambiller elden ele geçer ya! Evin hanımı mendilini düşürür, sen yerden aldın mı yapabileceğin en kötü şey budur. Çünkü hanımın eline alabilmesi için mendilini önce yıkaması lazımdır. Tiyatro, balo, toplantı, kulüp,

¹⁶⁵ Saad, **a.g.m.**, s. 14.

¹⁶⁶ Seyyah hava sıcaklığı ve kötü suların hastalıklara sebep olduğunu, tıbbi yardım konusundaki eksikliklerin felakete yol açtığını belirtmiştir. Tarhan'dan liman şehri Buşehr'e yolculuk yapan grupta ilk vakalara İsfahan-Şiraz arasında rastlanmış, sırayla herkes hastalanmaya başlamıştır. Kendisi de ateşin ve dizanterinin bütün vücudunu harap ettiği için ata zor bindiğinden şikâyet etmiş, Şiraz'da tedavi altına alınmıştır. Şiraz'da veba ve koleraya sayısız kurbanın verildiğini belirten Brugsch, yolculuğun kalanına ise iştirak edememiştir. Sonrasında ise ateşin şefi Baron von Minutoli'yi tüm kuvvetiyle ele geçirdiğini ve onun Şiraz-Buşehr yolunda hayatını kaybettiğini üzümlerle belirtmiştir. Heinrich Karl Brugsch, **Mein Leben und mein Wandern**, Osnabrück, Biblio, 1975, s. 249-251.

¹⁶⁷ Fakat benzer önlemleri alan yüksek sınıfa mensup Türklerin ilericiler olarak addedilmeleri veya hastalara yorulmaksızın yardım eden aşağı sınıfa mensup Türklerin ahlaken üstün olarak takdir edilmeleri gibi tezat yorumlar da yapılmıştır. Schiffer, **a.g.e.**, s. 160.

¹⁶⁸ Allom, **a.g.e.**, s. 15

*okuma mahfeli, posta arabası, hulasa bir araya gelmenin herhangi bir şekli akla bile getirilemez.*¹⁶⁹

Türklerin başlarına gelen hastalıkların veya felaketlerin sebeplerini, bilinmez başka güçler içinde aradıkları ve fazlasıyla batıl inançlı oldukları da zaman zaman ima edilmiştir.¹⁷⁰ Bu tarz hadiselerin meydana gelme sebebi toplumlarda sıklıkla dini ibadetlerin yeteri kadar yerine getirilmemesi, işlenen günahların sayısının artması gibi nedenlere bağlanmıştır. Amand von Schweiger-Lerchenfeld da Türkler üzerinden bu durumun örneğini vermiştir:

Başka bir sefer, II. Mahmud'un saltanatı esnasında feci azan veba salgını münasebetiyle (1837) sultan açıklama yapmak zorunda kaldı: vebada bildirilen tanrısal hiddet sadece günlük beş defada olan ibadetin savsaklanmasının sonucudur ve ibadet saatinde camide bulunmak yerine sokakta rastlanılan herkese bundan böyle falaka cezası yoluyla dini görevleri hatırlatılmalıdır. Henüz çok yakın bir tarihte (Rus orduları Konstantinapol'ün kapıları önünde dikildiğinde) Suriçi'nden sorumlu Belediye bir iki sütun uzunluğunda bir genelge yayımlayarak, meşru beş zamanda camilerde ibadetlerini ihmal etmemelerini ve ibadet saatlerinde kahvehanelerde tavlayla kart oyunlarıyla eğlenmemelerini müminlere sıkı sıkıya tembih etti. Kadınlara çok ince ve şeffaf ipekten örtüleri giymeleri yasaklandı.

Burada II. Mahmud ve II. Abdülhamid dönemleri arasında konuya yaklaşımın değişmediği görülmüştür. Konuyla ilgili kendi yorumunda ise Schweiger-Lerchenfeld gayretli duaların bir halkı ve imparatorluğu çöküşten alıkoymuş olmasının kesinlikle hiçbir zaman işitilmemiş olduğunu bu anlattıklarına eklemiştir. Schweiger-Lerchenfeld, Ramazanın son günlerinin kutsal gecesinde deniz suyunun tuzunu kaybettiğine inanılması ve bu durumun inançlı Müslümanlar tarafından teyit edilmesi gibi başka batıl inanç örnekleri de vermiştir. Üzerine tartışma yapılan bunun gibi şeylerin benzerlerinin Batı'da da görüldüğünü ve her koyu dindarın mucizelere inanıyormuş gibi davrandığında az ya da çok, bizzat kendilerini kandırdıklarını belirtip asıl tehlikeli bulunduğu noktaya işaret etmiştir: ‘‘Fakat bir halk veya bir

¹⁶⁹ Moltke, **a.g.e.**, s. 112-113.

¹⁷⁰ Örneğin İstanbul'da sürekli aralıklarla tekrarlanan depremler yüzünden, kaderin herkesi ölüme mahkûm edeceğine ve hatta bir yanardağın Marmara Denizi'nin bir yerinde ortaya çıkıp İstanbul'u yok edeceğine inananlardan İngiliz seyyah Dorina L. Neave'in bahsettiği görülmüştür. Neave, **a.g.e.**, s. 130.

imparatorluk, bütün diğer efektif itici güçler, dinsel savların arkasına saklanıp yaşam enerjisinin kökünü kurutuyorsa, tüm durumlar kaygı verici olarak kalıyor.’’¹⁷¹

Batıl inançların din ve sınıf farkı gözetmediği iddiasında bulunan seyyahlar da olmuştur. Andreas David Mordtmann İslam’ı saf bir din olarak görenleri eleştirmiş ve Hıristiyanlıkta görülen batıl maskaralıklarının benzerlerinin İslam’da da görüldüğünü İnegöl’ün Hamamlı köyünde başına gelen bir olay vasıtasıyla anlatmıştır:

Suyun sol kıyısında erkeklerden, kadınlardan ve çocuklardan uzunca bir tören alayı gördük. Bunun ne anlama geldiğine dair soruma, dede yaparlar, bilgisi verildi - kavasımın şahsen anlamadığı bir ifadeydi ve ayrıca açıklama talep ettik. Yakınlarda büyük bir Müslüman evliyanın, bir dedenin, yeni bir derviş şeyhinin yattığı ve nimetler bu hacca bağlı olduğu için, bugün olanın bölge sakinlerinin senelik hac ziyareti olduğu açıklandı. Eğer Türkler ve dostane bir yüzle Türk çubuğunu üfleyenler, İslam’ın ‘Tanrı’dan başka tanrı yoktur’ basit cümlesiyle sınırlı ve Hıristiyanlığı da tahrif eden bütün şu batıl maskaralıklardan tamamen bağımsız olduğunu ileri sürüyorlarsa, bunun gerçeğin ta kendisi olmadığını bu vesileyle belirtmeliyim. İslam’da Mekke ve Medine’ye ve tüm uygun kutsal mezarlara hac yolculuğu var; İslam’ın keşişleri var, İslam Muhammed’in kutsal eşyalarıyla putperestliğini ilerletiyor ve Muhammed’in Konstantinapol’de manto kültü her yıl tekrarlanıyor; kısaca İslam’da aşırılıklar Hıristiyanlık kadar iyi ilerlemiştir ve öyleyse büyük saflığıyla övünmeye kesinlikle hakkı yoktur.’’¹⁷²

Aynı seyyah konuyla ilgili başka bir örneği, Yahudi birinin Kadıköy’de 1874 yazında deprem olacağını söylemesi üzerine gayrimüslimlerin orayı boşaltması ve aslında o Yahudi’nin bunların hiç söylememiş olması üzerinden vermiştir:

Bütün dünyada olduğu gibi İstanbul’da da söylentiler çıkar. Fakat kendini Türklerden daha aydın ve medeni sanan bir kısım reayanın bu kadar aptal söylentilere inanması ve korkudan birtakım saçma hareketlerde bulunması, ‘dünya kandırılmak ister’ vecizesini söyleyenin insanları çok iyi tanıdığını kanıtlamaktadır. Türklerde de durumun böyle olduğunu söylersem okuyucuların bana inanacağını sanırım. Halkın aşağı tabakalarından söz etmeye gerek bile yoktur. Fakat en yüksek sınıflara mensup olanların arasında dahi batıl inancın

¹⁷¹ Schweiger-Lerchenfeld, **Der Orient**, s. 170-172.

¹⁷² Mordtmann, **Anatolien**, s. 67-68.

*akla hayale gelebilecek her türlü süniün yaygın olduğunu ve teşvik edildiğini rahatlıkla söyleyebilirim. Sarayda Münecimbaşı hala faaliyettedir.*¹⁷³

Franz Carl Endres ise bilimsel olarak hayli üst seviyelerde olmalarına rağmen, Batı'da da batıl inançların sürdüğünden şikâyet etmiştir: “Doğu'dan daha ilerde olmamıza fazla gururlanmamamız gerekir, zira kendi toplumumuzdaki sınıflara baktığımızda, o kadar bilimsel imkânlar elimizde olmasına rağmen büyük oranda melekler, şeytan, ölülerin ruhları, mukaddes emanetler, mucize mağaraları, cinler, hayaletler vs. gibi batıl inançlar görürüz.”¹⁷⁴ Zaten seyyahlar birçok kez Doğu'da görülen bazı batıl inançları anlatırken, vaziyetin kendi toplumlarıyla olan ortak noktalarına da temas etmişlerdir. Doğulularda gözlere yerleşen kötü bir ruh olarak düşünülen kem gözün veya daha bilinen ismiyle nazarın yaygınlığını anlatan Lamed Saad bunlardan biri olmuştur.¹⁷⁵ Saad ayrıca Türklerin ve diğer Müslüman toplumların havada, suda, toprağın içinde, bizzat çölde yaşayan ve çeşitli suretlerde insanların yaşamına müdahale etmeye çalışan cinlere ile cinniyelere (iblisler ve dışi iblisler) ve de ifritlere (cüce cinler) inandıklarını belirtmiştir: “Bir mezrada, bir ağaçta, bir pınarda, bir çeşmede, bir kaplıcada, bir mağarada, gizli bir yerde, her yerde kötü bir ruh bulunur.” Onların her eve yerleştiğini, “ev canavarı” denilen şeyin ise bu ev cinlerinin hemen hemen Avrupalı sürümü olabileceğini iddia etmiştir.¹⁷⁶ Franz Carl Endres ise Doğu'da nazarı anlatırken konunun evrenselliğini belirtmeyi de ihmal etmemiştir:

Bütün dünyada da olduğu gibi Doğu'da da nazara inanma çok yaygındır. Arap ona el ain 'göz' der. Hele çocuklar çabuk göze gelirlere ve şiddetle korunmaya muhtaçtır. ... Kem göz sadece insanlara ait olmayıp, resimlere ve fotoğraf makinelerine de aittir. ... Bütün Doğu'da el ain'e karşı korunma unsurları hep aynıdır. Genelde boyuna asılan bir muskadır. Bunlar ya mavi boncuktur, ya da dini sözlerden, paralardan, saç örgülerinden, delik taşlardan, eğik tellerden,

¹⁷³ Mordtmann, **İstanbul ve Yeni Osmanlılar**, s. 113.

¹⁷⁴ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 66.

¹⁷⁵ “Halkların yaşamında büyük bir rol oynayan, başka bir hortlaksı şey, İtalyanlarda mal'ochio olarak da bilinen ‘kem gözdür’. Çocuklara, kadınlara, hayvanlara, bitkilere, vs. tehlikeli etkilerinden dolayı korkunçtur, özellikle tek gözlülerden, dazlaklardan veya köselerden birinin bakışı. Peygamber Muhammed bizzat buna inanıyordu. ‘Kem göz adamı mezara götürebilir ve devenin kaderini hızlandırabilir’ demiştir.” Saad, **a.g.m.**, s. 5.

¹⁷⁶ **A.y.**, s. 4.

*düğümlerden meydana gelir. At, deve, öküz gibi değerli hayvanlarını da yelelerine veya kuyruklarına bağladıkları mavi renkli taklit incilerle korurlar.*¹⁷⁷

Lamec Saad da çocuklar ve kadınların nazardan korunmak için çeşitli uzuvlarda taşıdıkları türlü türlü tılsımlarla donatıldıklarını, iblisleri kovan özel bir etkiye sahip olduğu gözükken sarımsağın bu amaç için çok makbul olduğunu ve çocukların sünneti esnasında yatağın sarımsakla donatıldığını yazmıştır. Lamec Saad nazarın dışında ayrıca, etkisi ona benzeyen ve insanın nefsinde yer eden “habis ruh” ile ona karşı alınacak önlemlerden bahsetmiştir: “Habis ruha karşı önleyici araç olarak el geçerlidir, Yahudilerde Tanrının koruyucu eli, Müslümanlarda Fatma'nın eli (peygamberin kızı), Hıristiyanlarda Meryem'in eli.” İnsanın ruhunu, manevi varlığını mahveden bu şeyi engellediği düşünülen el ise çok defa ev kapısının üstünde veya kapı üst eşliğinde boyanmış ya da evde asılı olarak bulunmuştur.¹⁷⁸ Tüm bunlardan yola çıkarsak sadece Türkler ve diğer Müslüman halkların batıl inançlı olduklarını söylemek oldukça yanlış gözükmiştir. Çünkü batıl inançlar söz konusu olduğunda birçok ortak nokta görülmüştür.¹⁷⁹

4.9. Kültürel Yozlaşma ve Moda

İstanbul'un Batılılaşma sürecinde, en küçük yerleşim birimi olan mahalleler de artık değişmeye başlamıştır. 18. yüzyıl sonlarına kadar farklı din, mezhep, inanış biçimlerine bağlı insan grupları birbirinden ayrı mahallelerde iskân edilmiş ve gündelik hayat tamamen mahalle ölçeğinde biçimlenmiştir. Bir mahalleden diğerine geçmenin, aynı zamanda bir kültürden diğerine geçiş yapmak gibi olduğu çok eski dönemlere ait seyahatnamelerin hemen hemen hepsinde vurgulanmıştır.¹⁸⁰ Bir Müslüman mahallesinde ise dini temsil eden cami ve ekonomiyi temsilen çarşı,

¹⁷⁷ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 68.

¹⁷⁸ Saad, **a.g.m.**, s. 5-7.

¹⁷⁹ “Doğuluların Batıl İnançları” adlı makalesinde Lamec Saad yeri geldiğinde bu ortak noktaları dile getirmiştir. Bahsedilenler dışında makalede takılar, tespihler, muskalar, adaklar, sayılar, rüyalar, falcılar, büyücüler ile ilgili bilgiler yer almıştır. **A.y.**, s. 7-12.

¹⁸⁰ Ekrem Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür, Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri**, İstanbul, İletişim, 1995, s. 80-82.

insanları bütünleştiren en önemli öğeler olmuşlardır. Hatta cami avluları, önceden alınmış kararların insanlara duyurulmasının sağlandığı yerler de oldukları için, bir nevi meydan işlevi görmüşlerdir.¹⁸¹ Zamanla şehrin artan nüfusu ve iktisadi etkenler, mahallelerin geleneksel yapılarının bozulmalarına sebep olmuştur.¹⁸² Ayrıca Abdülmecid Dönemi'nde şehirde Nişantaşı, Teşvikiye, Pangaltı, Şişli gibi yeni semtler oluşmuş ve böylece yeni iskân sahaları açılmıştır.¹⁸³ Bu arada İstanbul'un sokakları ve mimarisi bu gelişmelere paralel bir şekilde değişimini sürdürmüş, şehrin planlanmasına dönük faaliyetler Avrupa'nın da örnek alınmasıyla sürekli bir ilerleme içerisinde olmuştur. Bunlara rağmen birçok seyahatnamede “dar ve kirli sokaklar, kuytu yerler, dolambaçlı patikalar” gibi aynı belirgin hususlar birbirini takiben “oryantal bir şehrin veya geri kalmış medeniyetin göstergeleri” olarak sunulmuştur. İstanbul'u “hoş olmayan bir karışım” olarak, yani “artık oryantal olmayan ve henüz yeteri kadar Avrupalı olmayan bir şehir” olarak sunan seyyahların sayısının da bir hayli fazla olduğu görülmüştür.¹⁸⁴ Bazen pis sokaklar kadar, Avrupa'da yürüyormuş hissi veren sokaklar da rahatsızlık yaratmıştır. Örneğin Theodor Schuchardt, şehirdeki Avrupa etkisine daha İstanbul'daki ilk gününde şaşırmıştır:

Küçük bir çeyrek saatten sonra kendimi yeniden oradaki tek tük görüntülerin yardımıyla hatırlanan sıkıcı Pera Caddesi'nin bilinen bir noktasında buldum, öyle ki tebaasının üç kütada ikamet ettiği büyük Türk imparatorunun başkentinde bulunuluyor ve burada daha ziyade Lyon'da veya bulvarların bir yan sokağında olduğuna inanabiliyor. Sokaktaki gaz lambalarına ateş verilmeye başlandı ve bu artık büsbütün eski Avrupa kültürünün ortasında olduğunu düşündürdü.

“Pera'da oryantalizmin kaybolmuş olması” üzerine hoşnutsuzluğunu açıkça belirten Schuchardt, buna rağmen sonrasında oradaki Alman pastanesini ziyarete gitmeye

¹⁸¹ A.e., s. 84-86.

¹⁸² Gülhane Hatt-ı Hümayunun ilanı ile birlikte, iskân kısıtlamalarının büyük ölçüde ortadan kaldırılmış olması sonucunda da çeşitli etnik gruplar birbirleri ile iyice kaynaşmış ve çok merkezli bir kent yaşantısı geleneksel mahalle yaşantısına baskın gelmeye başlamıştır. A.e., s. 91.

¹⁸³ Kemal Beydilli, “İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul”, **Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 27.

¹⁸⁴ Schiffer, a.g.e., s. 153.

karar vermiştir.¹⁸⁵ Yine de Schuchardt'ın tam tersine oryantlizmin kaybolmuş olmasını fazla umursamayan ve kendi ülkesinin geleneklerini başka bir ülkede bulmaktan dolayı oldukça mutlu olan seyyahlara da rastlanmıştır.¹⁸⁶

Batılılaşma süreci ve ona dair olgular, oryantlist öğelerin azalmasına ve kültürel değişime yol açmıştır. Sürecin yararları ulaşım, hukuk, sanat, şehircilik gibi alanlarda kendisini göstermiştir. Fakat diğer yandan sürecin bir yan etkisi olarak, medeni olmayı yanlış anlayan ve Avrupalıların kötü bir taklidi olmaktan öteye gidemeyen kişiler türemiştir. Bu insanlar halk tarafından tepki görmeye başlamışlar ve Avrupa insanının çalışkanlık, temizlik, düzen, kanun ve kurallara uyma, görgü gibi özelliklerini almak yerine kibirlerini ile kusurlarını almakla itham edilmişlerdir.¹⁸⁷ Avrupa kültürünün ne olduğunu gerçekten bilenlerin gözünde onlar “Avrupa’yı Avrupa yapan duygu ve düşünceleri idrak edemeyip, her şeyin görüntüden ibaret olduğunu sanan kişiler” olmuştur.¹⁸⁸ Andreas David Mordtmann'ın ise İstanbul'da çiçek takmaya düşkün olan Türklerden bahsettiği görülmüştür: “Fakat Türk züppeler çiçekleri düğme iliklerine yerleştirmek yerine kulaklarının arkasına yerleştiriyorlar, bizdeki epey meşgul yazarların tüyü doğrudan kulaklarının arkasına yerleştirdikleri gibi.”¹⁸⁹ Franz von Werner (Murad Efendi) de Pera'daki konuşma biçimlerinin “Paris salonlarının cesur bir taklidi ile yerel sokak dilinin jargonunun bir karışımı” olduğunu belirtmiştir. Pera toplumunun hoşgörülü olmasına rağmen, ahlaki bilinçten yoksun olduklarını da bir olayı örnek göstererek açıklamıştır:

¹⁸⁵ Schuchardt, **a.g.e.**, s. 272.

¹⁸⁶ Örneğin Ludwig Ross, yerel halk dışında Almanların, İngilizlerin, Fransızların, İtalyanların ve diğer Avrupa ülkelerinden gelen kişilerin yaşadığı İzmir'in Frenk Mahallesini öve öve bitirememiştir: “Hava kararmaya başladığı sıralarda bu sokaklarda şöyle bir dolaşmaya çıkıldığı zaman insan kendini bir an Almanya'da zannedebilir; çünkü bu sokaklarda dolaşırken bazı açık kapılardan, evin delikanlısının sevgilisiyle alt katta otururken, annenin üst kat penceresinden bakarken veya alta onların yanında sohbetlerine katılırken görmek mümkündür; her iki cinsi bir arada görmenin olağanüstü olduğu Doğu'da böyle örnekler ancak sürpriz olabiliyor.” Pınar, **Haçılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir**, s. 207-208.

¹⁸⁷ Asiltürk, **a.g.e.**, s. 381.

¹⁸⁸ Örneğin bu mantıkla piyano, Batı müzisyenlerinin eserlerini çalma amacıyla değil, üstünlük ve farklılık ölçütü sayıldığı için evlere alınmıştır. Işın, **a.g.e.**, s. 97-98.

¹⁸⁹ Mordtmann, **Anatolien**, s. 53-54.

*Fransız elçisinin verdiği bir baloda yerli bir züppe bir hizmetliye sürekli olarak 'garson' diye sesleniyordu, kendi konumunu küçük düşüren bu ifadeye fena halde içerleyen uşak sonunda dayanamadı ve marki unvanını taşıyan ev sahiplerinin saygınlığını da düşünerek kibarca uyardı: 'Özür dilerim efendim, saygıyla belirtmek isterim ki Moustier Marki'sinin evinde garsonlar hizmet etmez.'*¹⁹⁰

Avrupa kültüründen haberi olmayan, parasını kafelerde ve meyhanelerde harcayan züppe delikanlılar romanlara da konu olmaya başlamışlardır. Yenilikleri savunmaları ile bilinen yazarlar, romanlarındaki züppe karakterlerin gülünç hallerini ve kötü sonlarını uzun uzun tasvir edip topluma mesaj vermişlerdir.¹⁹¹ Zaten süreç ile birlikte gündelik hayatta görülen tüm yeni olgular, toplumsal tabakalara farklı biçimlerde yansımıştır. Örneğin Osmanlı üst sınıfı kendi içerisinde giderek daha kapalı bir kültürü barındırır hale gelmiş ve zaten hoş karşılanmayan davranışlar içerisinde olanlar da genellikle üst sınıfa mensup kimseler arasından çıkmıştır.¹⁹² Geleneksel yapıdan çok farklı olarak ortaya çıkan bu küçük azınlığın alışkanlıkları da toplumun alt katmanlarında fazla bir karşılık bulmamıştır.¹⁹³ Franz Carl Endres de bu durumu basitçe açıklamıştır: "Bununla birlikte bu olguların sadece en üst sınıfı ilgilendirdiğini ve tüm orta sınıfın ve bütün halk sınıflarının bozulmadan kaldıklarını bilhassa vurgulamak istiyorum."¹⁹⁴ Türklerin sınıfsal karakteri söz konusu olduğu zaman, seyyahlar arasında genelleştirilmiş ifadelerin kullanımına başvurulması had safhada görülmüştür. Alt sınıflardan üst sınıflara gidildikçe de Türklerin karakteri bozulmuştur. Mesela dürüstlük konusu ele alındığında, alt sınıfların tartışmasız dürüst, orta sınıfların çoğunlukla dürüst oldukları belirtilmişken; yüksek sınıfların dürüstlüğüne şüpheli olduğu, devlet memurlarının ise kesinlikle dürüstlük erdeminden yoksun oldukları söylenmiştir.¹⁹⁵ Ayrıca İstanbul ile İzmir gibi hızla Batılılaşan şehirlerde yaşayan Türklerin karakterlerini zayıf bulup, Anadolu'da ya da taşrada yaşayan Türkleri, Türk karakterlerinin gerçek temsilcileri gibi sunarak

¹⁹⁰ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 78.

¹⁹¹ Faroqhi, **a.g.e.**, s. 288.

¹⁹² Işın, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁹³ Özer, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁹⁴ Endres, **Türkische Frauen**, s. 154.

¹⁹⁵ Schiffer, **a.g.e.**, s. 258.

genellemeler yapanlara da rastlanmıştır.¹⁹⁶ Köyde yaşayanlar Batılılaşma sürecinin etkilerine doğal olarak çok daha az maruz kalmıştır. Bu sayede karakteristik özelliklerinde fazla bir değişiklik olmamış ve geleneklerinin çoğunu sürdürmeyi başarmışlardır. Aslında genel olarak, İstanbul'da yaşayanların da Avrupa kültürüne ait olguları benimsemeleri bir hayli zaman almıştır. Devleti yönetenlerin ve üst sınıfın benimsemesi biraz daha kolay olurken, orta ve alt sınıflar daha fazla direnç göstermiştir. Değişim isteyen ama taklitçiliğe karşı olan, iki uç arasında bocalayıp duran geniş bir kitle bir orta yol bulmaya çabalamıştır. Sürecin en başlarına döndüğümüzde, o zamana kadar Türkler ile Avrupalılar arasındaki kültürel etkileşimin fazla olmaması ve toplumların birbirlerini tanımaması, bu direncin en önemli nedenleri olmuşlardır.

Bu süreçte geleneklerin bazıları sürdürülmüş, bazıları ise yok olmaya mahkûm olmuştur.¹⁹⁷ Artık Osmanlı sarayları bile tamamen Batılı bir hale bürünmüştür. Gotthold Schulz-Labischin, "Berliner Liedertafel" müzik grubu konser öncesi Yıldız Sarayı'nda ağırlandığında, sarayla ilgili gözlemlerini paylaşmıştır:

Kıymetli halılarla kaplı, duvarlarına bitişik cam dolaplarda ise silahlar, mücevherler ve keleklerden, böceklerden, dondurulmuş kuşlardan ve bunlar gibilerden oldukça değerli koleksiyonlar bulunan, geniş bir merkez koridor sarayın ortasına doğru yol gösteriyor. Her iki tarafta yan yana odalar bulunuyor. Çoğu bizim kullanmamız için ve onlara dağılıyoruz. Diğerlerine göre gittikçe artan bir görkem var. Fakat içeride Türk görevliler, altınlarla dolu üniformalar içinde fes takmış ileri gelenler, asil ev sahiplerini temsil etmiş olmasa, Doğu'da olduğumuzu hatırlatan şeyler yok. Her şey modern-Avrupai. Duvarlarda da çoğunlukla Alman, İngiliz ve Fransız ustaların değerli tabloları asılı.¹⁹⁸

Şehirlerde yok olan geleneklerden biri de geleneksel düğünler olmuştur. Franz Carl Endres, hala istikrarlı şekilde taşrada gerçekleşen ve bir haftaya yakın süren geleneksel tarzdaki Türk düğünü üzerine bilgiler vermiştir. Seyyaha göre,

¹⁹⁶ A.e., s. 248.

¹⁹⁷ Örneğin İstanbul Tahtakale'de sürekli gösterimi olan, gelişkin ve kendine özgü Osmanlı sirk sanatları, bu parlak gelenek, yavaş yavaş ortadan kalkmış ve yerini Batı sirkine bırakmıştır. Sakaloğlu, Akbayar, a.g.e., s. 226.

¹⁹⁸ Schulz-Labischin, a.g.e., s. 153.

İstanbul'daki düğünlerde bu tarz yavaş yavaş kaybolmuş ve “geleneksel Türk düğünündeki seremonilerin bir kısaltması” şeklinde gerçekleşen, “modern düğünler” zamanla yaygınlaşmıştır. Geleneksel tarzda yapılan düğünlerin günlük programı üzerine bilgiler de Endres tarafından verilmiştir:

Pazartesi açılış yemeğinden sonra salı mobilyaların, hediyelerin ve çeyizlerin düzenlemesi vuku bulur. Çarşamba gelinin törensel hamamı, tüm arkadaşlarının huzurunda ve genellikle hamama tüm mahalleden davet edilen fakir kadınlara verilen hediyeler altında gerçekleşir. Orda burada, işin doğrusu sadece zengin insanların yanında, fakir kadınların hamamdan ayrılırken yeni giysiler bulmaları geleneği hala devam eder. Perşembe asıl düğün günüdür. Annesinin Muhammed'e perşembeyi cumaya bağlayan gecede gebe kalmış olduğu iddiasında bulunan bir efsane vardır. Sonuçta bu geceye Türk düğün gecesi için ilk sıra uygun görülür.

Cuma günü ayrı şekilde büyük bir ziyafet yapıldığını ve balayının yaygın olmadığını bunlara eklemiştir.¹⁹⁹ Endres burada geleneksel düğünler hakkında genel bir fikir vermeye çalışmıştır. Elbette her geleneksel düğünün programı bu şekilde olmamıştır. Örneğin Abdülmecid'in kızı Münire Sultan'ın geleneksel tarzda yapılan düğünü, Endres'in anlattığı düğünle esasen benzerlik göstermesine rağmen, programı bir hayli farklı yapılmıştır.²⁰⁰

Süreçte en dikkat çekici değişimlerden biri insanların dış görünüşlerinde yaşanmıştır. Örneğin berber dükkânları yeni saç modelleri sunmuşlardır. Önceleri çocuklar ve delikanlılarda başlayan özentisi Avrupa saç modası kısa sürede toplumda yaygınlaşmaya başlamıştır.²⁰¹ Konfeksiyon giyiminin giderek yaygınlaşması, Avrupa'daki mağazaların elde kalmış mallarının gemilerle getirilip çok ucuza

¹⁹⁹ Endres, **Türkische Frauen**, s. 122-127.

²⁰⁰ Düğünün Akışı / 1) Nişanlanma ve Evlilik Hazırlıkları / 2) Ferman Yoluyla Düğün Talimatı / 3) "Nikâh" (Evlilik Anlaşmasının Neticesi) / 4) Perşembe – Pazartesi: Çeyizlerin Düzenlenmesi / 5) Pazartesi : "Cihaz Alayı" (Çeyizlerin Tören Alayı İçinde Prensesin İleride Yaşayacağı Yere Nakli) / 6) Çarşamba : "Kına Gecesi" / 7) Perşembe : "Gelin Alayı" & "Koltuk Merasimi" (İçinde Gelinin Damat Tarafından Taht Benzeri Bir Sandalyeye Oturtulduğu Tören) & Geline Tebrikler & Düğün Yemeği & Gelinin Kadın Akrabalarına Tebrikler & Düğün Gecesi - Haremde Müzik Akşamı / 8) Cuma: Prensesin Sarayında Sultanın Kabulü. Börte Sagaster, **Im Harem von Istanbul: osmanisch-türkische Frauenkultur im 19. Jahrhundert**, Hamburg, E.B.-Verlag Rissen, 1989, s. 82.

²⁰¹ Özer, **a.g.e.**, s. 35.

satılması, Avrupa kıyafetlerini giyenlerin kendilerini daha modern sayması gibi etkenler de geleneksel kıyafetleri tercih edenlerin sayısını gün geçtikçe azaltmıştır.²⁰² Kıyafetlerde yaşanan değişimler, seyyahların da sıkça bahsettikleri olgulardan biri haline gelmiştir. Örneğin Franz von Werner (Murad Efendi), II. Mahmud Dönemi'nde yerli kıyafetlerin üretimine vurulan darbenin öneminden de bahsederek, değişimin bir portresini çizmiştir:

Osmanlı'da lüks içinde yaşayan kesimi memurlar ve yönetime yakın olanlar oluşturuyor ve ulema dışında hepsi Frenk giysileri giyiyor. Örneğin Macarlar geleneksel kıyafetlerini tören giysisi olarak korurlarken, var olana sıkıca sarılan, ama bir kez bıraktı mı yerine koyduğunun yanında eskisini hemen unutan Osmanlılarda geleneksel giyim tarzı tamamen terk edilmiş. İstanbul ve büyük şehirlerde bazı tüccarlar ve zanaatkarlar da Frenk giysilerine uyum sağlamışlar; görünüşü olarak pek de hoş durmayan bu değişim yerli üretim için de fazlasıyla nahoş bir durum yaratıyor. Yenilikçi Sultan II. Mahmud'un tartışmasız öncülüğüyle aniden kabul edilen yabancı giyim tarzı yerli üretime büyük darbe vurdu ve sadece üretimin gerilemesine değil, orta sınıfın fakirleşmesine yol açtı. Bu ani değişim yerli kumaşların kullanımını azalttı ve giysi, mobilya ve diğer eşyaların üretimi, eğer ithalatla temin edilemiyorsa yabancı eller tarafından yapıldı. Böylece Osmanlı zanaatkarlarının çoğu daha fakir alt tabakaya satış yapmaya çalıştılar ve onlar da fakirleştiler.²⁰³

Avrupa tarzı kıyafetlerin iyice yaygınlaştığı bir dönemde İstanbul'a gelmiş olan Paul Lindau ise geleneksel kıyafetlerin kullanımına devam edildiği iddiasında bulunanların büyük bir yanılğı içerisinde olduklarını belirtmiştir:

Doğulular ve Avrupalı göçmenler, bu tuhaf ve göze çarpan görüntünün kalabalığında şimdi birbirlerine karışıyorlar. Türk kıyafetleri Stambul'da erkekler üzerinde genel olarak artık fazla bulunmuyor. Burada ve başka yerlerde kısa geniş kollarıyla uzun geniş elbiseler veya kolları sarkan ceketler, kalça kısımlarına bir şalın tutturulduğu kabarık pantolonlar ve sarık kuşkusuz hala görülüyor, fakat artık bu görüntüler seyrekliğe sahipler. Çoğu düşük yakalara ve sıkıca birbirine bağlı düğmelere sahip elbiselerle donanmışlar ve hemen hemen istisnasız fes giyiyorlar. Eğer Albert Kretschmer ve (Karl) Rohrbach'ın 'Halkların Kıyafetleri' adıyla tanınan kostüm çalışmasında iddia edildiği üzere, askerler dışında kimse Avrupa kıyafetlerini benimsemiyorsa, Türk hala sarık takıyorsa, buruşuk geniş pantolonlar, deriden kırmızı terlikler, sayısız düğmeye sahip ceketler veya kısa elbiseler, kalçaların etrafında geniş şallar, üste giyilen bir giysi olarak kaftanlar, yani Avrupa kıyafetleri hala bir

²⁰² Baldıran, a.g.e., s. 80.

²⁰³ Murad Efendi, a.g.e., s. 54.

kariş toprak kazanmamışsa bu bayağı güçlü bir yanılğı olur. Bahsedilen çalışmada daha sonra şü deniyor: 'Fes genel bir başarıyı henüz elde etti, ama sarıkların sayısı buna rağmen açık farkla daha fazladır. Bir kere kıyafetler komuta etmeyi bırakmazlar.' Çok fazla söz, çok fazla yanılğı. Avrupa kıyafetleri Konstantinapol'de Doğu'ya özgü olanların hemen hemen eksiksiz olarak yerine geçmiştir ve eğer bir kere sarık takana rastlanılırsa, şanslı olunduğı söylenebilir.

Buna rağmen Lindau, kadınlara özgü geleneksel elbiselerin İstanbul'da saf bir biçimde korunduğı iddiasında bulunmuştur. Bilhassa safran sarısı, açık mavi, bordo kırmızısı, mor gibi çok canlı renkler içeren giysilerin ve örtülü yüzlerin türlü türlü resimleri hala canlandırdığını belirtmiştir.²⁰⁴

Özellikle Avrupa uygarlığının girip yayıldığı yerlerde, giderek silinen güzel geleneklerden biri ise misafirperverlik olmuştur.²⁰⁵ Franz von Werner (Murad Efendi) ekonomik şartların da bunda etkisi olduğunu belirtmiştir:

Reformlardan beri ve ekonomik şartlar gereğı, giderek sınırlanan Osmanlı misafirperverliğı Ramazanda dini bir biçim alır. Açlık çeken birisinden yemek esirgemek Osmanlıların insanlık anlayışına nasıl sığmıyorsa, iftar yemeğinin paylaşılmaması da asla düşünülemez. ... Ramazan da reform giysilerine büründü, ama bunlar eskinin geniş, bol ve rahat giysilerine göre çok dar ve oldukça tutumlu biçilmiş.²⁰⁶

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İstanbul'da bulunan ve kendisini Suriçi'nde gezdiren yaşlı bir Türk'ün Fener yakınlarındaki evine öğle yemeğine konuk olan Marie Wiegand, klasik Türk misafirperverliğinin izlerine rastlamış olmaktan memnuniyetini dile getirmiştir:

Gelin yemeğı hazır edene kadar hepimiz bir kahve aldık, yaşlı kişi bir tabureye çömelip bir çeşit Türk gitarını aldı ve bizlere özgürlük şarkıları söyledi. Birkaç zaman sonra büyük bir tahta tepsi, üzerinde bir saç içerisinde soğuk makarnayla geldi ve üzerine de kalın katmanlı yerel ekşimiş süt. Bundan başka bir parça ekmek ve bir tahta kaşık. ... Hepimizin iştirak ettiği yemekte her şey çok temizdi ve güzel tasarlanmıştı, bu şekilde bir yabancı burada nadiren eski Türkiye'den gerçek bir parça görüyor. Sonradan küçük saç tas içerisinde petek

²⁰⁴ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 143-144.

²⁰⁵ Ubcini, **1855'de Türkiye**, C:II, s. 92.

²⁰⁶ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 89.

balı da verildi, o sırada hepimiz ekmeğimizi biraz içerisine daldırdık. Sonra yaşlı olan zemin üzerinde kestirmesini yaptı, biz bir kahve daha aldık ve gelin büyük bir Türk ziterası üzerinde her telden çaldı.²⁰⁷

Türklerin de tüm Doğu'yu karanlığa boğan çöküşe boyun eğmeyi onayladığı düşüncesinde olan Amand von Schweiger-Lerchenfeld ise eski geleneklerin sürdürülmeye çalışmasını alaycı bir şekilde anlatmıştır:

Suriçi'nin bilinen omurgasız teknelerinin (kayıklar) çeşitli hareket yerlerinde her kalkan tekneye bir kutsama sözünü peşinden gönderen beyaz sakallı hacı eskileri bugün hala ayakta görülürken; aynı anda kulağında çınlayan lokomotifin cırtlak düdüğü sesi veya çok sayıda buharlı geminin dumanı, zihninin yol göstermesinden önce ona 19. yüzyılı yeteri kadar anlaşılır kılıyorsa; böyle bir sahnenin Batılılar üzerinde etkisi arzulanan şiddette hemen hemen hiç olmayacak... Bunlar başka bir zamandan, başka bir dünyadan şekiller - yeni badanalanmış duvar kâğıdı üzerindeki gölgeler.

Türklerin yaşamlarının “manasız içeriği olan sahte tavırlı kalıplar” içerisinde sürdürdüğünü düşünen Schweiger-Lerchenfeld, buna destek olarak II. Abdülhamid Dönemi'nde yayımlanan bir kararnamesi göstermiştir:

Zaten şu sırada aşağıda belirtilen içerikte olan bir polis kararnamesi hükümdar tarafından yayımlandı: 'Bilhassa hizmetli sınıfa ait pek çok genç oğlan camilerdeki vaazlara ve nasihatlere önem vermemeyi alışkanlık haline getiriyor, bunun aksine kitle halinde topluca galerilerin altındaki köşelerde ve oyuklarda oturup orada sanki berber odalarındaki gibi gevezelik ediyorlar. Diğerleri caminin içinde tespihle ve başka ıvır zıvırlarla meşgul olup dört bir tarafta geziniyorlar. Caminin tanrının mabedi, ibadet yeri olduğu ve orada bütünüyle derin saygının gösterilmesi gerektiği artık unutulmamalıdır. Bu sefer (Ramazanda) kutsal yere yakışan âdâbı bir şekilde bozma küstahlığında bulunan kimseler, ilk olarak tutuklanmayı ve sonrasında onu ayak parmaklarından zıplatan çivili bir falaka cezasını göze alırlar.²⁰⁸

Benzer bir noktaya Franz von Werner (Murad Efendi) de parmak basmıştır. Werner, oruç tutmayıp da tutarmış gibi görünen memurlar başta olmak üzere, kutsal Ramazan ayıyla ilgili tespitlerde bulunmuştur:

Ramazan memurlara dağınık ve uykulu olma, ya da öyleymiş gibi yapma hakkı verir ve bu hakkı sonuna kadar kullanırlar; özellikle de aydın görünüp oruca

²⁰⁷ Wiegand, a.g.e., s. 156-157.

²⁰⁸ Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, s. 169-170.

burun kıvıranlar. Bunlar aslında ya haremlerindeki gizli bir dolaba sakladıkları erzakla, ya da Frenk mahallesindeki bir lokantanın arka masalarında, gün içinde göstermek zorunda oldukları zayıf düşmüşlük gösterisi için güç toplarlar. Ama en liberal görüşte olanlar bile toplum içinde açıkça orucun yasaklarına karşı çıkmaya cesaret edemezler ve genç Türkiye'nin en radikal yenilikçileri bile görüntüyü korumak zorunda olduklarını hissederek diğerlerinin karşısına yorgun bir yüz ifadesi ve parmaklarının arasında salladıkları bir tespih ile çıkarlar. Ramazan sırasında birisine ne kadar sağlıklı göründüğünü söylemek ayıp ve kabalık sayılır. Frenkleşmiş efendinin sofrasından Batılı takım tabakları kaldırılır, alafranga masa örtüsünün üzerine yerli metal tabaklar konulur, bazı eski Türk yemekleri ve şerbetler bir süre için Fransız mөнüsünün yerini alır ve akşamları ev halkı misafirleriyle beraber ikindi namazını birlikte kılarlar.²⁰⁹

Heinrich Gelzer ise eğitimlilerin dinlerini hemen hemen kaybetmiş olduklarının söylenemeyeceğini ve daha iyi sosyal sınıfa mensup erkeklerin dini ibadetleri hala heyecanla yerlerine getirdiklerini ifade ederek, Üsküdar'daki Ahmediye Cami'nin avlusunda tanık olduğu bir olayı anlatmıştır:

Açık pembe gömleği ve kumru grisi takımı içerisinde, zarif Paris modasına göre giyinmiş bir Türk dini kurala uygun yıkanmayı yaptı. İlk önce aşırı derecede şık kravatını, yakayla bilek kısımlarını gevşetti ve yüzüyle ellerini yıkadı. Bundan sonra üzerlerinde dini hükümleri gerçekleştirmek için ayaklarını sarı ayakkabısından ve ipek çoraplarından çıkardı. Muhammed'in ve tüm Paris'in bu karışımı şaşırtıcı derecede garip etki bıraktı ki ben ve orada bulunan arkadaşım kahkahalarımızı belli etmemek için uğraştık. Bu çok büyük samimiyetle yıkanmasını tamamlayan Osmanlı züppesini rahatsız etmedi.

Savunduğu fikri desteklemek amacıyla üst sınıfa mensup olanlar arasından uç bir örnek vermesine rağmen Gelzer “moda dünyasından dindarların” seyrek görüldüğünü belirtmiştir.²¹⁰

Türklerin alafranga elbiseler giyseler de Batı medeniyetinden aldıkları şeylerin onları daha mutlu etmediklerine dair yorumlara da rastlanmıştır. Georgina Max Müller, Türklerin Avrupa medeniyetinden hoşlanmadıklarını belirtmiş ve sert tabiatlarından dolayı da hiçbir zaman tam anlamıyla benimsemeyeceklerini iddia etmiştir:

²⁰⁹ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 85-86.

²¹⁰ Gelzer, **a.g.e.**, s. 176.

Avrupa medeniyeti ile yakın temasta olan Türkler, bir raddeye kadar hayranlık duydukları bu hayattan kalben nefret etmekte. Buna rağmen, bilhassa üst tabakalarda Avrupa medeniyetinin tesiri çok açık bir şekilde görülmektedir. Ve iyi tahsil görmüş kültürlü bir Türk'ün arkadaşlığından daha cazip bir şey tasavvur edilemez. Yalnız unutmamak lazım ki Türkler ırk olarak Batılılaşmamışlardır ve korkarım hiçbir zaman da bu gerçekleştiremeyecektir. Bedenen ve ruhen kuvvetli ve aynı zamanda çok zarif olan bu ırk doğuştan sert tabiatlıdır. Başka milletlerden kadınlarla evlenme neticesi bugün yetişen yeni nesil çok daha yumuşak ve mutedil olmakla beraber gene de Avrupa'da kendilerini evlerinde gibi mesut ve rahat hissetmemektedirler.

Müller Türklerin Avrupalılara güvenmediklerini de belirtmiştir: “Zira hala Avrupa'nın onlara, Hıristiyan kuvvetlerin çekişmesi neticesi ortaya çıkan Haçlı Seferleri devrindeki nazarla baktığını biliyor ve Avrupa'yı Asya'ya birleştiren bu köprübaşı ellerinde bulunduğu müddetçe de savrulacak tehditlere karşı bir cephe alma mecburiyetini hissedeceklerdir.”²¹¹ Avrupa devletlerinin yıllar geçtikçe kültürel ve siyasi baskılarını arttırmaları, halkın onlara ve medeniyetlerine karşı duyduğu güveni de azalmıştır. Paul Wilhelm von Keppeler'in ifadelerinde ise kültürel ve siyasi baskının geldiği son nokta, Türklerin hali ümitsiz görülerek açıklanmıştır:

Böylesine ayrışık unsurları, sarayları ve derme çatma barakaları, camileri ve pislik içindeki kulübeleri, ören yerlerini ve dışkılı sokakları, zenginlikle ihtişamı ve açlıkla yoksulluğu büyüleyici bir genel manzarayla birleştirmeyi başarabilirsiniz. Kuşkusuz bu resimde artık katıksız bir oryantallik yok. Doğu'nun uyusukluğu ve hayalperest sakin yaşamı Avrupalı iş gayreti tarafından, Avrupalı telaş ve huzursuzluk tarafından rahatsız ediliyor; İslam'ın barbarlığı Avrupa kültürü tarafından pataklanıyor. Avrupa İslam ile gün be gün bu şehrin sahibi olmak için göğüs göğüse çarpışıyor. Avrupalı güçlerin açgözlü bakışları ona yöneldi, çünkü en kıymetli mirası 'hasta adamı' günün birinde terk edecektir. Ne zaman ölecek? Avrupalı hangi büyük güç o zamanlarda bayraklarını buraya dikecek ve topraklarının gümbürtüsüyle hilalin Avrupa'dan nihai kovulmasını ilan edecek? Şehir kimin payına miras olarak düşecek?

Sonrasında Keppeler'in, İstanbul'un olası yeni efendilerinin bir şeyleri değiştirip değiştiremeyeceğine dair tereddütlerini Ayasofya ile paylaştığı görülmüştür.²¹²

²¹¹ Müller, a.g.e., s. 25.

²¹² “Zavallı Ayasofya - eğer toprakların gürültüsü senin günün birinde Türklerin esaretinden kurtuluşunu haber verirse, bu saate sevinebilir misin veya yalnızca bir esaretin yerine bir başkasına mı maruz kalırsın?” Paul Wilhelm von Keppeler, **Wanderfahrten und Wallfahrten im Orient**, 6. bs., Freiburg im Breisgau, Herdersche, 1909, s. 532.

BEŞİNCİ BÖLÜM

ALMAN SEYAHATNAMELERİNE GÖRE TÜRK AİLESİ VE TÜRK KADINI

5.1. Türk Ailesi

5.1.1. Harem ve Ev Düzeni

Türk evlerinde, mahrem olmayan kısımlardan ayrılan bölümler *harem* olarak adlandırılmıştır.¹ Tarih boyunca gerek evler gerek yönetici sınıfın sarayları söz konusu olduğunda, erkeklerin yaşadığı veya idari işlerini yürüttüğü selâmlık ile ailenin yaşadığı harem birbirinden ayrılmışlardır.² Kadınların rahatça günlük hayatlarını sürdürdükleri onlara mahsus bir kısmın bulunması eski bir gelenek olup, buna Sümerlerden beri kültürlerin kendilerine has tarzlarına uygun olarak rastlanmıştır. İslami kültür içerisinde zamanla saray ve konaklarda kurumsal yapı kazanan harem, buna paralel şekilde entrikaların ve çekişmelerin kaynağı olarak da anılmaya başlamıştır.³ Osmanlı saray teşkilâtında ise harem, esasen kadınların yetiştirilmesi için bir eğitim kurumu olmuş ve İslam-Türk geleneğine uygun bir

¹ Kelime anlamının “kutsal yer, tecrit edilmiş yer” olması dolayısıyla, bir nevi burasının “bir iffet yeri” olduğu ve yabancı erkeklere yasak kılındığı ifade edilmiştir. M. De M. D’Ohsson, **XVIII. Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Adetler**, Çev. Zerhan Yüksel, [İstanbul], Tercüman Gazetesi, t.y., s. 193.

² Deniz Esemeli, “Harem”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XVI, s. 138.

³ Abdülkerim Özaydın, Nebi Bozkurt, “Harem”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XVI, s. 132-135.

müessese olarak altı yüzyıla yakın bir süre boyunca varlığını sürdürmüştür.⁴ Fakat haremi ziyaret etmenin neredeyse imkânsıza yakın oluşu, Avrupalıların kurumu anlamasını zorlaştırmış ve bu durum haremim kimi resim⁵ veya romanlardaki⁶ gibi olduğundan farklı bir şekilde sunulmasına yol açmıştır. Gizemliliği ve az bilinirliği nedeniyle her zaman merak uyandıran haremi, bekledikleri gibi bulamayınca hayal kırıklıklarını dile getiren erkek seyyahlar onun Avrupa'da anlaşılma sürecini hızlandırmışlardır. Örneğin Hans Barth hayal kırıklığını satırlarında ifade eden seyyahlardan biri olmuştur:

Ah, ne acı - harikalar diyarının kapısının üstündeki perdeyi kaldırırken, güzel simgeye gözyaşı dökmek! Bu tatlı ve büyüleyici yanılğı, oryantal şirsellik ve Avrupalı kıskançlığı meydana getirdi. Bugüne kadar genel olarak bilgisizlikten bir Türk müessesesi olarak görmediğimiz harem, aslen hoş kadınlardan bir koleksiyonu barındırmaktan fazlası olmayan, Avrupa'daki her kadının özel odası gibi, her kadının -kadınların değil- keyfi kalma yeri gibi bir evdir.⁷

Haremim anlaşılma sürecini hızlandıran bir başka faktör de haremim ziyarete etmeye başlayan kadın seyyahlar olarak görülmüştür.⁸ Böylece eskiden yoğun bir şekilde

⁴ Mehmet İspirli, "Harem", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XVI, s. 135-138.

⁵ Avrupa ressamlığında haremim aynı zamanda hamam manzaralarının, köleler ve köle pazarlarının veya bu temaların standart motiflerinin gelişigüzel meydana getirilmesi de üzerinde durulması gereken başka bir husus olmuştur. Doğulu kadınlar bu resimlerde "uyuşuk, baştan çıkarıcı, süse düşkün, şehvetli, yapmacıklı" gösterilmiştir. Harem için ayrıca kadınlar arasında aynı cinsiyetten erotizm de geçerli olmuştur. Dönemin haremle veya hamamla ilgili her resminde cinsellik ön planda olmasa da bu duruma oldukça fazla rastlanmıştır. Sadece kadın değil erkek de cinsel obje olarak kullanılmıştır. Durdu Çalıkbaşı, **Das Osmanische Reich in der Darstellung deutschsprachiger Reiseberichte um die Jahrhundertwende 1900**, Norderstedt, Books on Demand, 2004, s. 150.

⁶ Zamanla hem barbarlık ve vahşet gibi temalardan yola çıkılarak işlenen klasik konuların artık biraz demode olmaları yüzünden, hem de Doğu toplumları eskiye nazaran daha olumlu algılandığından, fantastik tasvirleri ve abartılı anlatımları yenileme ihtiyacı duyulmuştur. Doğu kadınlarının güzelliğini abartan anlatımlar ve onların güzelliklerinin öve öve bitirilemediği tasvirler akla ilk gelenler olmuşlardır. Bu anlatımların ve tasvirlerin ne ölçüde gerçek olduğu sadece romanlar söz konusu olduğunda değil, seyahatnameler söz konusu olduğunda da sorgulanmıştır. Seyyahların imgelerinin orijinalliklerine ne kadar inandıkları, etnik farklılıkları samimi bir şekilde tanımlama arzusunda olup olmadıkları, evde oturan kadın gibi genel bir kavramla tatmin olup olmadıkları hep tartışma konusu olmuştur. Reinhold Schiffer, **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Amsterdam, Atlanta/GA (Georgia), Rodopi, 1999, s. 218-219.

⁷ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 145.

⁸ Batı toplumlarında hareme girebilmenin çok kolay olmadığına dair genel bir kanı oluşmuş olmasına rağmen, haremim iddia edildiği kadar aşılabilir olup olmadığından her zaman için şüphe duyulmuştur. Bir avuç dolusu Avrupalı hekimin 19. yüzyılın başlarında önemli beyefendilerin haremimini ziyaret ettikleri, bazı erkek seyyahların bu mahrem yerlere kırsal alanlarda eşler tarafından kabul edildikleri

fantastik ögeler ve egzotik tasvirler ile anılan haremın adı zamanla, kadınların tecrit edilmesi, erkeklerin kadınlara katı davranması gibi konularla anılmaya da başlamıştır. Harem ile ilgili gerçeklerin daha fazla anlaşılır hale gelmesi onun adeta ‘‘Binbir Gece Masalları’’ öykülerini tasavvur ettiren imgesinin etkisini azaltırken, geleneklerin ve kuralların boğucu hegemonyasındaki bir yeri tasavvur ettiren olumsuz imgesinin ise etkisini arttırmıştır. Seyahatnamelerde de haremle ilgili kaideler anlatılırken, seyyahların kimi kaidelere şaşırdukları ve anlam vermekte zorlandıkları görülmüştür. Julius Heinrich Petermann, iftara davetlisi olduğu Ramiz Bey’in anlattıklarına göre onun eşinin akrabası olan bir Çerkez kadınının bir kız ve erkek çocuğuyla birlikte gündüz onlara misafir olarak geldiğini, Ramiz Bey’in misafirlerini örtüsüz görmesi yasak olduğu için hareme giremediğini, eşini ancak akşam görebildiğini benzer şaşkınlık içerisinde anlatmıştır.⁹ Hareme girebilmenin zorluğuna Franz Carl Endres de değinmiştir. Endres polisin hareme girme izni olmadığını, istatistiklerin hareme durmak zorunda olduklarını, bu yüzden tüm nüfus sayımlarının yaklaşık tahmininin yapılmakta olduğunu yazmıştır. Ayrıca sadece doktorun birçok şarta dayalı olarak geldiğini, Türk kadınının erkek ziyaretini en yakın akrabalar dışında kabul edemediğini, buna karşılık kendisinin kapalı olma şartıyla erkek ziyaretleri yapabildiğini belirtmiştir.¹⁰

Seyahatnamelerde harem dışında da evlerin içiyle ilgili bilgiler verilmiş, eşyalar söz konusu olduğu zaman yapılan sadelik vurgusu dikkat çekmiştir. Genel olarak yaşayanların durumuna göre odalarda süslemeler yapıldığı ve sadece güzel kumaşlar üzerine geçirilmiş olan büyük divanlarla donatıldığı belirtilmiştir. Pencerelerde cam olmadığı, aksine parmaklıkların var olduğu ve zeminin üstünde

yazılmıştır. Bunların haricinde Avrupalı kadın seyyahlar yüzyılın ortalarında harem ziyaretleri yapmaya başlamıştır. Hatta yüzyılın sonlarına doğru bazı yayınlar kadınlar için kaliteli bir harem ziyaretini, kesinlikle popülerliğin ve modaya uygun olmanın gerekliliği olarak ilan etmişlerdir. Schiffer, a.g.e., s. 276.

⁹ İlhan Pınar, **Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1998, s. 92.

¹⁰ Franz Carl Endres, **Türkische Frauen**, München, Arthur Hertz, 1916, s. 147.

kilimlerle minderlerin yer aldığı da anlatılmıştır.¹¹ Amand von Schweiger-Lerchenfeld de sadeliğe vurgu yapan seyyahlardan biri olmuştur:

Türk evi geleneklere uygun olarak sıkı biçimde ayrılmış iki kısma bölünmüştür. ... Tabii her iki bölüm arasından tüm mekânsal bağlantıların bulunduğu uzun bir koridor geçer. Türk evinde çadır karakteri bütünüyle silinmemiştir. Basitçe (çoğunlukla ahşaptan) yapılır, sıra dışı büyüklükteki pencere aralıkları sayesinde havadardır. Çadır perdeleri yerine - hiç olmazsa kadınların meskenlerine - ön tarafında çıkıntıların ve balkonların (şahnişin) canlandırdığı şirince oyulmuş tahta parmaklıklar gelmiştir. İç tarafı da bir çadırın gösterişsiz eşyalarını hatırlatır: halılar, sayısız yastıklarıyla duvarların etrafında yuvarlak oluşturan gösterişsiz divanlar, birkaç tabure, leğenler. Bu esas olarak yatak odaları için geçerlidir. Misafir odası konforlu bir yaşayışın gelişmesine daha fazla fırsat verir.¹²

Schweiger-Lerchenfeld, evlerin içindeki sadeliği Türklerin yıllar önceki yaşam ve geleneklerine bağlamıştır. Benzer bir şekilde Wilhelm Endriss de evlerin içerisi ile çadır hayatı arasında bağlantı kurmuştur:

Ama bugünkü Türk'ün hayatına bakılınca, şehirde oturanlarda bile atalarının göçebe zamanlarını hatırlatan çok şey bulunur. Bundan bu anlamda Türklerin kolay yapılan, sadece bir nesle yeten ahşap evlerini kastetmek istiyorum ve ayrıca evlerinde fazla mobilya bulunmamasına, halı veya şilte üzerinde yerde veya çok alçak banklarda oturmalarına, çiçekli step resimleri gibi desenlerle süsledikleri halılarına ve bizim gibi yatak yerleri ve sabit fırınları olmamasına bağlıyorum. Evdeki her şey hala yine eski çadırı hatırlatıyor.

Bu metinlerinin hemen ardından Endriss, Türklerin seyahat etmekten hoşlanmalarını göçebeliğin onların karakterine işlediğine dair başka bir kanıt olarak sunmuştur.¹³

¹¹ Barbara Kellner-Heinkele, Ingeborg Haenschild, **Türkei: Streifzüge im Osmanischen Reich nach Reiseberichten des 18. und 19. Jahrhunderts**, Frankfurt am Main, Societäts, 1990, s. 55.

¹² Amand Freiherrn von Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients in der Geschichte, in der Dichtung und im Leben**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1904, s. 733.

¹³ “Ayrıca Türkler seyahat seven bir halktır ve Anadolu yollarının bütün zorlukları bile onların yürüyüş heveslerinden vazgeçmelerine yetmedi. Caddelere yeterli itina göstermemeleri bana yine eski göçebe karakterinin etkisi olarak görünüyor. Göçebe, açılmamış yollardan gitmeye alışkındır. Nihayetinde atla her yere gidilir ve çaylar geçit yerlerinden yürüyerek geçilebilir. Göçebe, hiçbir yerde caddeler ve köprüler yapacak kadar uzun kalmaz. Her yıl yürüme dürtüsü bugün dahi birçok şehirliyi heyecanlandırır. İmkânı varsa, yazın köye veya hamama gider ve bu amaçla mobilyasını, yatağını vs. yanında götürür. ... Türklerin harika ölçüde, az imkânlarla herhangi bir yerde rahatça yerleşme yetenekleri var; piknikte ustalar. Kanlarında bu kadar derin taşıdıkları göçebeliğin bugüne kadar kalması, seçtikleri İslam dininin yine göçebelik yapan Araplardan kaynaklanmasıdır.” Wilhelm Endriss, **Streifzüge durch die Türkei**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1919, s. 230-231.

5.1.2. Evlenme ve Çocuk Sahibi Olma

Boşanma, evlenme, bekâr kalma, çocuk sahibi olma ve bunlarla ilgili başka konular seyahatnamelere genel olarak olumlu yansıtılmamıştır. Haremle ilgili kaidelerin seyyahları şaşırtmaları ve onlara anlam vermekte zorlanmaları, bu konular için de geçerli gözükmiştir. Evlenme, boşanma gibi hususlardaki gelenekler ile bu konulara toplumun bakış açısı seyyahlara garip gelmiştir. Bazen durumu kendi ülkeleriyle karşılaştırmışlar, bazen küçümsemişler veya alaya almışlar, bazen de farklı yönlerini ve olumlu taraflarını ön plana çıkarmışlardır. İslam dininin de evlenme ve çocuk sahibi olmayı emrettiği, kimi zaman seyyahlar tarafından vurgulanmıştır. Örneğin Franz Carl Endres'e göre Türklerde bekâr kalmanın hoş karşılanmamasının kaynağını İslam dininde aramak gerekmiştir:

Genç bir Osmanlı delikanlısı on sekiz yaşına geldiğinde, zaten evliliği aile çevrelerinde düşünülüp taşınılıp dikkatle incelenir. Aile ne kadar dindarsa, bunun meydana gelmesi o kadar muhtemeldir. Çünkü Kuran ve hadisler mutlu bir bekârlığa kesinlikle karşı olduğunu ifade eder. Bir hadis şöyle buyurur: 'Evlenmemiş olmanız sizin kötülüğünüzdür', ve sonra ekler: 'Evlenin ve çoğalın'. Genç adam bu yüzden evlenmelidir.¹⁴

Aynı durum evlenme yaşı gelen ve evlenmesinin önünde bir engeli olmayan kızlar için de geçerli olmuştur.¹⁵ Sonuçta burada belirli bir yaşa gelen gençlerin evlenmekten kaçınmalarının, dini emirlerin evlenmeyi telkin etmesi sebebiyle toplum tarafından hiç hoş karşılanmadığı ortaya çıkmıştır.

Evlilik öncesi yaşananların, yapılan hazırlıkların da kimi zaman seyyahlar tarafından incelendiği görülmüştür. Franz Carl Endres bu noktalara değinen seyyahlardan biri olmuştur. Seyyah çiftlerin ilk karşılaşmaları ve evlenene kadar birbirlerini görmelerinde yaşanan zorluklara değinmiştir:

¹⁴ Endres, **Türkische Frauen**, s. 118.

¹⁵ D'Ohsson, **a.g.e.**, s. 203.

Umutlu genç adam mutluluk içinde nişanlanır. Eğer akıllıysa (en azından büyük şehirlerdeki modern efendiler böyledir), hali hazırda sokakta gelini bir kere görme başarısına muvaffak olur. Kız doğal olarak onu zaten görmüştür ve bu bakımdan daha iyi durumdadır, - bu noktada Türkiye'de bu durum, bütünüyle görüntüsünün memnuniyetle karşılanması anlamına gelmemektedir.¹⁶

Bu durumu garipseyci bir tavır takındığı görülen Endres, Müslümanların geleneklerde farklılık gösterdiğini de önemle belirtmiştir.¹⁷ Endres'in bu konularla ilgili dikkate değer görüşlerinden biri de erkeğin, yani damadın sermayeyi temsil ettiğiyle ilgili olmuştur. Damadın yeni bir evi döşediğini, çeyiz masraflarını karşıladığını, eşine yazılı olarak boşanma anında da muhafaza edeceği bir mali hak verdiğini ve eşinin servetinin yalnız ona ait olduğunu belirtmiştir. Bu durumu övmüş ve kendi ülkesinde maalesef bu durumun tersine olduğunu ifade etmiştir. Evlilikte taraflardan birinin parasının fazla olmasının, Avrupa'daki kadar küçük düşürücü bir rol oynamadığından da yakınmıştır:

Evlilik arabuluculuğundan keyif alan teyzeler hamamda genç kızları görürler ve aile hakkında bilgi edinirler. Para makbuldür, fakat adamın eşinin parasından daha fazlasına sahip olmaması durumunda öyle bizdeki kadar çok küçük düşürücü bir rol oynamaz. Bile bile küçük düşürücü diyorum. Maalesef bizde varlıklı güzel kızlar vücutlarını taliplerinin mevkiine veya daha gülüncü doğuştan gelen soyluluğuna satıyorlar. Mevki düşkünün fakirler ağlarını çirkin kızların etrafına örüyorlar, çünkü onlar parayla evleniyor. Fakir kızlar ruhen çökmüş, hastalıklı vücutlu, boş kafalı ve çirkin davranışlı erkeklerle, eğer bunlar paraya sahipse evleniyorlar.¹⁸

Boşanma halini de konu eden seyyahlar olmuş, evlenmemenin ayıp sayıldığı bir toplumda doğal olarak boşanmanın da hoş karşılanmadığı yazılmıştır. Örneğin Moritz Busch, Türklerin nikâhında dinsel bir tören olmadığını ve evliliğin yalın haliyle her iki tarafın küçük sebeplerle feshedebileceği bir anlaşma olduğunu

¹⁶ Endres, **Türkische Frauen**, s. 122.

¹⁷ Buna ilk örnek olarak da kadınlar ile erkeklerin bir kısıtlama olmadan serbestçe görüşüklerini belirttiği Bedevileri göstermiştir: “Adam kızı görür, ona gönlünü kaptırır, ona kur yapar, ara sıra da onla düğün öncesi, eski çöl aristokrasisi şövalyeliğinin yarı solmuş hatıralarını tekrar uyandıran, fakat normalde sadece hayal gücünü canlandıran şiirsel ve platonik bir aşk ilişkisi yaşar.” Şehir Araplarının ise bu konuda Türklere benzediklerini belirtmiştir. Bedevilerde yaşanan durumlara Kürtlerde de rastlandığını bunlara eklemiştir: “Evvla beyan edilmesi gereken, Kürt oğlanının yeryüzündeki çoğunlukla örtünmemiş Kürt güzeller onu heyecandırırken, ona daha kolay gelen seçimi kendi yaptığıdır.” **A.e.**, s. 127-130.

¹⁸ **A.e.**, s. 118-121.

belirttikten sonra boşanma konusunu ele almaya devam etmiştir: “Hâlbuki böyle boşanmalar toplum tarafından yakışsız bulunmaktadır, boşanmalar nadir vuku bulur ve sadece inandırıcı nedenler yüzünden olur.”¹⁹ Buradan boşanmanın önünde de toplumsal bir bariyerin olduğu anlaşılmıştır.

Çocuk sahibi olmak ise Türk toplumunda daima artı bir değer olarak görülmüştür. Kadınlar çocuk sahibi oldukça halk tarafından onlara duyulan hürmet artmıştır.²⁰ Çok çocuk sahibi olmanın erkekleri de gururlandırdığı, bununla övündükleri fakat kısırlarsa ayıplandıkları yazılmıştır.²¹ Fakat hamilelik başlamadan önce ve sonra, altsoy muhafazası veya başka sebepler yüzünden genelde erkek çocuk isteği ise eleştirilmeye değer bulunmuştur. Franz Carl Endres de toplumlarda genellikle görülen erkek çocuk isteğine vurgu yapmıştır. Ayrıca onun şifa sanatı ile cinsiyet belirlenebilmesi hususundaki önemli eleştirilerinden hem kendi toplumu, hem de Türk toplumu payına düşeni almıştır:

Beklenenin kız mı oğlan mı olacağı konusunu, Türkler de bizim yaptığımızı benzer başarısızlıklarla analiz etmeye çabalıyorlar. Kehanetleri her zaman yüzde elli gerçek olma ihtimaline sahipse de bazı belirtiler ve araçlar yanılmaz olarak kabul görüyor. Başarısızlık unutulurken, başarı dikkat çekiyor.

Endres, daha sonra konuyla ilgili batıl inanışları anlatmaya ve ilginç örneklerle geçmiştir.²² Konu çocuk yetiştirmeye geldiğinde ise onların katı bir disiplinle ve sıkı

¹⁹ Moritz Busch, **Die Türkei: Reise-Handbuch für Constantinopel, die untere Donau, Rumelien, Bulgarien, Macedonien, Bosnien und Albanien**, 3. bs., Triest, Literarisch-artistische Anstalt; Wien, Buchhandlung Moritz Perles, 1881, s. 107.

²⁰ D’Ohsson, **a.g.e.**, s. 203.

²¹ Mesela La Baronne Durand De Fontmagne, **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Çev. Gülçiçek Soytürk, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, s. 242.

²² İlk olarak inanılmaz tesirli olanın İlkçağ’ın Yahudi evlerinde bulunduğu gibi ev yılanı satın alma gerekliliği olduğunu, eğer yılan dolaptan yatağa düşerse onu başka korkutan şey olmaması şartıyla kadının erkek doğuracağına inanıldığını belirtmiştir. Endres, fakat yılanlı olan bunlardan sadece bir tanesi diyerek daha iyi olduğunu iddia ettiklerini anlatmaya başlamıştır. Mesela eğer köpek evin önünde hamile kadına havlarsa erkek beklendiğini ifade etmiştir. Bundan başka, eğer düğünde erkek ve kadın gerçekten çok fazla zeytin yemeye karar verebilirlerse, o zaman bunun erkek ve kadının bir erkek çocuk için hazırlık yapacağı anlamına geldiğini ve ayrıca bunun bir Türk düşüncesi olduğunu okuyucularla paylaşmıştır. Endres, bir hamile kadın yanlış bir adım atar ve tökezlerse, bunun erkek isteyen kadın için oldukça faydalı olduğunu başka bir örnek olarak göstermiştir. Endres Ermeni ve Türk kadınların doğumlarının genelde kolay geçtiğini, fiziksel zararı olabilecek bu tuhaf inançlardan

kurallarla yetiştirildiğini anlatanlara rastlanmıştır. İstanbul'da uzun yıllar boyunca yaşamış Franz von Werner'in (Murad Efendi) anlatısı buna bir örnek olmuştur. Erkek çocuk yetiştirme konusuna toplumlar arasındaki farklılıklarla beraber yaklaştığı analizinde, Türk ebeveynlere yönelik sert eleştirilerde bulunmuştur:

Osmanlı erkek çocuğu için çocukluk dönemi sadece harem duvarlarının içinde yaşadığı dönem boyunca sürer, yani ilk gelişimini tamamlayıncaya kadar. Haremde annesi tarafından şımartılır; anne onu sever, daha doğrusu ona düşkündür; ancak bizim ideal anne sevgisinde görmeyi beklediğimiz çocuğun ruhunu geliştiren şefkatli bir sevgi değildir bu, aksine tamamen temel bir doğal güdünün sert etkisiyle sever. Oğluna sarılıp okşar; eğer ruh hali iyi değilse, bu okşamalar çimdiklerle süslenir ve canı acıyan çocuk gözünde yaşlar belirmediği anda ateşli öpücüklerle boğulur veya ağlayan ağzı bir ballı çörekle tıkanır. Rahat bırakmak anne yetiştirmesinin temel ilkesidir. Sınırlı bilgisinin çocuğunun psikolojik gelişmesinde yönlendirici olamayacağı çok açıktır. Baba da çocuğunu sever, ama bunu mesafeli bir şekilde gösterir. Çocuk ona karşı sadece hürmet gösterir, otoriter büyüğünün önünde en ufak bir neşe belirtisine kesinlikle izin verilmez. Türk ailesinde ilişkiler tamamen ataerkildir ve katı disiplinle korunur; bizde babalar ve oğulları birbirine bağlayan içten samimiyet onlara yabancısıdır; ruhsal ve duygusal yapının şefkatli bir şekilde biçimlendirilmesi hiç bilinmez; aile kutlamaları yoktur, önemli yıldönümleri, doğum ve isim güçleri hiç kutlanmaz. Oğlan çocuklarının önemli ve büyük tek kutlamaları gösterişli sünnet törenleridir.²³

Sonuç olarak çocukların katı bir şekilde yetiştirilmeleri, yetişkin olur olmaz ise aile büyüklerinin onlardan geleneklere ve inançlara uygun olarak evlenmelerini istemeleri gibi hususların genelde anlatımlarda ön planda olduğu görülmüştür.

5.1.3. Poligami (Çok Eşlilik)

Poligami (çok eşlilik), Batılılar tarafından Doğu toplumlarının geri kalmışlığına kanıt olarak sunulan bir argüman haline getirilmiştir. Ayrıca harem kadınlarının kıskançlıkları ve entrikaları ön plana çıkarılmış, çok eşliliğin görüldüğü ailelerin mutsuz ve huzursuz bir ev hayatına sahip oldukları yargısının sıklıkla dile getirildiği

ötürü kolay doğumların onlar için büyük şans olduğunu ayrıca belirtme gereği duymuştur. Endres, **Türkische Frauen**, s. 167-169.

²³ Murad Efendi, **Türkiye Manzaraları**, Çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul, Kitap, 2007, s. 243-244.

görülmüştür.²⁴ Amand von Schweiger-Lerchenfeld de erkeklerin hem bir sürü para harcayıp, hem de kadınların bütün kıskançlıklarını ve entrikalarını çekmek zorunda olduklarını yazmıştır:

*Para konusundan ayrı olarak kritik olan, tamamen barışsever adamın evliliğinin zevklerini tek bir kadın tarafında çıkarmayı yeğlemesi yerine, bütünüyle işgal edilen haremın Araf'ında gece gündüz kadınlar arası çekişmeye harcanan bütün korkulara ve en zehirli kıskançlıkları açığa vurmalarına maruz kalmasıdır.*²⁵

Seyyah sosyal konumu ne olursa olsun çok eşliliği tercih etmiş her erkeğin, mutlak şekilde huzursuz bir aile ortamına sahip olacağı önyargısıyla konuya yaklaşım göstermiştir. Konuyla ilgili önemli eleştirilerden biri de benzer şekilde diğer tarafın, yani kadınların kendilerini kıskançlık duygusunun esiri haline getiren bu durumu kabullenmeleri hususunda yapılmıştır. Çok eşliliği ve üstüne cariyeleri kabul etmeleri Türk kadınlarına dair olumsuz algılar oluşturmuş, kocasına karşı gelemeyen kadın imgesinin iyice kuvvetlenmesine yol açmıştır. Kocalarının arzularının tatmini için onlara boyun eğmek zorunda olan bir kadın portresi çizildiği ve hatta kimi zaman daha ileri gidilerek kadınlara ahlaksız, iffetsiz gibi yakıştırmaların yapıldığı da görülmüştür.²⁶

Gerçekte poligami konusunun, her kadının kıskançlıktan sürekli deliye dönüp entrikalarla ve fesatlarla uğraştığıyla veya kocasının arzularını sürekli tatmin etmeye yarayan itaatkâr kadın gruplarıyla açıklanması yanlış gözükmiştir. Zaten çok eşliliğin görüldüğü aileler ile ilgili olarak, tamamen bu şekilde düşünmenin yanlışlığını dile getiren seyyahlara da rastlanmıştır. Örneğin Franz Carl Endres bu

²⁴ İngiliz seyyah Fred Burnaby'nin seyahatnamesinde de bu iddialar dile getirilmiştir. Hareme yeni dâhil olan genç eşleri deli gibi kıskanan ve onlara karşı nefretleri yüzünden sürekli fitneliklerde bulunan yaşlı eşlerin, kadınlar arası çekişmelerin ortaya çıkardığı yozlaşmış aile tablosunun, evin erkeğinin yaşadığı kafa karışıklığının, evin içerisinde tam anlamıyla hüküm süren kargaşanın, vs. mutsuzluk ve huzursuzluğa kanıt olarak sunulduğuna rastlanmıştır. Fred Burnaby, **At Sirtında Anadolu**, Ed. Tansel Güney, Çev. Fatma Taşkent, 5. bsk., İstanbul, İletişim, 2011, s. 62-63.

²⁵ Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 730.

²⁶ Schiffer, **a.g.e.**, s. 289-290.

tarz düşüncelere kısmen karşı çıkmış ve çok eşlilikte aile hayatının daha kötü olduğu düşüncesini doğru bulmadığını belirtmiştir:

Zayıf erkeklere karşı poligamide ve tek eşlilikte kadın hâkimiyeti mümkündür. Bu sisteme değil, erkeğe bağlıdır. Çok eşlilikte aile hayatının daha kötü olduğu bir masaldır. Tek zorluk, kadının ferdi olarak çok farklı bir şahsiyet olduktan sonra kocasının manevi hayatına tamamen kendisinin hâkim olmak istemesi ve bu motiften hareketle tek bedensel ortaklığı haklı olarak talep etmesiyle başlar.

Seyyahın konuyla ilgili düşüncelerinden, temel yanlışlığın kadının gücünün fazla hafife alınmasından yahut erkeğinkinin olduğundan zayıf gösterilmesinden kaynaklandığı anlaşılmıştır. Endres yazısının devamında Türk poligamisinde genelde kanun, din ve gelenekler çerçevesinde hareket edildiğinden onun “ahlak dışı” olarak gösterilemeyeceğini savunmuştur. Yine de seyyah Avrupa’daki evlilikleri Türk evliliklerine tercih ettiğini ve bu durumun “şüphe götürmez” olduğunu vurgulamıştır.²⁷ Moritz Busch da çok eşliliğin ahlaksızlık olarak gösterilmesine karşı çıkmış, birden fazla eşi olan ve ayrıca birkaç cariyeye de sahip bir aile reisinin her zaman için muazzam bir kargaşanın ortasında yaşamını sürdüreceğini düşünmenin yanlışlığını dile getirmiştir. Kendi yargısını, cariyelerin kötü emellere sahiplerse bile onları uygulamalarını engelleyen durumları anlatarak desteklemiştir:

Aslında bir cariyeye, sonradan özgürlüğüne dayanak olması sebebiyle ve bir hizmetkâr olarak ona daha yüksek bir konum veren doğal ayrıcalığının kabulüne efendisini mecbur etmesi yüzünden, eşi olma şerefine erişememesine rağmen, çocuk sahibi olma gerekliliğini ayrıca hesaba katar. – Dilleriyle tüm haremi ateşe salan bu tür kadınlara verilen en büyük ceza, satılmaları veya alt tabakadan bir aileye verilmeleridir. Bu durum korkunç bir aşağılama olarak görülmekte, kadınları bununla tehdit etmek, en kötü kavgaları bile sessizliğe dönüştürmek için yeterli olmaktadır.²⁸

Busch ve Endres’in yorumlarında esasen, başka seyyahların metinlerinde rastlanılan çok eşlilikle ilgili bazı olumsuz değerlendirmelere karşı çekimser kaldıkları görülmüştür. Çok eşliliğin her zaman kargaşaya yol açtığı tespitin büyük bir yanlışlığı olduğu ortaya konmuştur. Fakat bu hoş olmayan olayların hiç yaşanmadığı

²⁷ Franz Carl Endres, **Türkiye ve Türkler: Bir Alman Subayın Türkiye Notları**, Çev. Güray Beken, İstanbul, Dharma, 2006, s. 71-72.

²⁸ Busch, **a.g.e.**, s. 107.

anlamına gelmemiştir. Eski eşler karmaşa çıkarmak yerine gerek yeni eşler, gerek cariyeler konusunda durumu genellikle kabullenmişler ve onlarla iyi geçinmeye gayret etmişlerdir. Boşanmanın hoş karşılanmadığı bir toplumda böyle davranmak, kadınlar tarafından mantıklı ve makul bulunmuştur.²⁹

Erkek ile kadınlar arasında mutlak bir kargaşaya yol açtığı hususundaki önyargılar dışında, çok eşlilik konusunda esasen belirtmeden geçmememiz gereken nokta, onun fazla tercih edildiğinin ve toplumun her kesiminde yaygın görüldüğünün düşünülmesi olmuştur. Gerçekte ise tek eşlilik yaygın olmuş, birden çok kadınla evlenmenin ekonomi boyutu ve halkın çoğunluğun bunu karşılayacak durumunun olmaması tercihleri özellikle etkilemiştir. Franz Carl Endres çok eşli evliliklerin genellikle zenginlere özgü bir ayrıcalık olduğunu belirtmiştir: “Birden fazla kadınla evlenmek ve dolayısıyla her birine hak ettiği koşulları sağlamak, Türk erkeklerine çok pahalıya mal olduğu için, Türkiye’de genel olarak tek eşli evlilik geçerlidir.”³⁰ Seyyah ayrıca çok eşlilikte devletin desteği etkisini gösterse her yalnız adamın uygun gördüğü kadar çocuğa sahip olmayı isteyeceğini, bu isteklerin parayla çok ilgisi olduğunu ve parasızlık yüzünden çocukları büyütmeyi becerememe endişesinin doğacak çocuk sayısını azalttığını da yazmıştır.³¹ Esasen İslam dini dört eşe kadar izin vermesine rağmen, bunun eşler arasında hak ve adaleti gözetecek şekilde yapılması mecburiyeti de getirmiştir. Haksızlık yapabileceğini ve eşlerine eşit davranamayacağını düşünenler, tek eşli kalmaya devam etmişlerdir.³² Konuyla ilgili önemli bir başka nokta ise, çok eşliliğin birçok kişi tarafından İslami bir gelenek olarak bilinmesi ve İslam dini ile özdeşleştirilmesi olmuştur. Genelde dört kadına kadar evlilik hürriyeti olarak algılanan çok eşliliğe tersten bakıldığında, bunun birden dörde çıkarılan bir özgürlükten ziyade sonsuzdan dörde indiren bir kısıtlama olduğu

²⁹ Sadi Borak, **Haremin İç Yüzü: Leyla Saz’ın Anıları**, Ankara, Kırmızı Beyaz, 2004, s. 277.

³⁰ Franz Carl Endres, **Türkiye 1916**, Yay. Haz. ve Çev. Gürsel Köksal, 2. bsk., İstanbul, Bulut, 2004, s. 60.

³¹ Endres, **Türkische Frauen**, s. 140-141.

³² M. A. Ubicini, **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, 2c., [İstanbul], Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., C:I, s. 88.

açıkça gözükmiştir. Franz Carl Endres de bu hususu değerlendirilirken unutulmuş başka noktalara dikkat çekmiştir. Çok eşliliğin Yahudilerde yaygınlığını ve ilahi krallarının bir yığın kadına sahip olduğunu belirtmiştir. İsa zamanlarında da çok eşliliğin, İsa'nın bunun için bir şekilde pozisyon alma isteği olmadan, İsrail'de genellikle hüküm sürdüğünü ve bunun İsa'ya her ne olursa olsun tamamen doğal bir şey olarak gözükmüş olduğunu anlatmıştır.³³ Sonuçta Endres çok eşliliğin özel bir Türk geleneği olmayıp “genel beşeri bir kurum” olduğu konusunda okuyucularını bilgilendirmiştir.³⁴

5.1.4. Ailenin Temelleri ve Eşler Arası İlişkiler

İçerisinde eşler arası ilişkiler ile ilgili genellemelerden, önyargılardan, hakaretlerden, yanlış bilgilerden, yüzeyselliklerden, ikiyüzlülükten geçilmeyen birçok seyahatname ile maalesef karşılaşmıştır.³⁵ Anlatılardaki doğruluk payı her zaman için tartışmaya açık olsa da bu durumun, böyle seyahatnamelere değer ve kalite bakımından oldukça şüpheyle yaklaşılmasına yol açtığı gerçeğini değiştirmemiştir. Zaten oldukça kötü bir aile portresi çizen seyyahlar, kimi zaman başka seyyahlar tarafından eleştirilmiştir. Örneğin Friedrich Naumann, Alman ve Türk ailelerinin karşılaştırmasını yaparken uygulanan metotları yanlış bulduğunu belirtmiştir:

Bir tarafta kusursuz medeni bir Alman ailesini, diğer tarafta Doğulu bir paşanın bakımsız bir haremini tasvir etmek, çok önemsiz ve gereksizdir. Her şeyden evvel, bizim evlilik yaşamlarımızın karanlık yan olgularını ve satın alınmış sayısız Alman kadınının aşağılanmasını bir yandan, Müslüman tutucu

³³ Endres, **Türkische Frauen**, s. 137.

³⁴ Anadolu'da Alman okuyucuların sandığından “çok daha az çok eşlilik olduğu” konusunda, onları ayrıca uarmayı da ihmal etmemiştir. Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 72.

³⁵ Bir yandan Avrupalı kadınların eşlerinin üzerinde sahip oldukları asilleştirici etkisini övülürken, diğer yandan Türk erkeklerinin eşlerine malları kadar saygı gösterdiklerini anlatan veya Müslümanların eşlerini atlarına yaptıkları gibi satın aldıklarını belirten ya da erkeklerin eşlerini korumaya verdikleri sıkı önemin Türklerin dağılmış ahlaklarını gösterdiğini iddia eden seyyahlar karşımıza çıkmıştır. Schiffer, **a.g.e.**, s. 290.

*ev halkının göreceli düzenini diğer yandan hesaba katıp yaklaşırsa karşılaşırma yapılabilir.*³⁶

Aile içerisindeki ilişkilerin tamamen olumlu sayılabilecek bazı kavramlar üzerinden değerlendirildiği de görülmüştür. Burada aileye bağlılığın çok güçlü oluşu, sade yaşantı, hayatı ve eğlenceleri tamamen aileyle beraber yaşama, harem ailenin sağlamaştırıcı unsuru olması gibi özellikler öne çıkmıştır.³⁷ Ailenin sağlamlığının yanı sıra, annelerin aile içerisindeki ve gündelik hayattaki rollerinden dolayı toplum nezdinde gördükleri saygıya da değinilmiştir.³⁸ Aile reislerinin harem yönetimini ilk eşlerine vermeyip annelerine vermeleri, Türklerin çocuklar ve eşler ölseler bile yerlerinin doldurulabileceğini fakat annenin tek olduğunu misafirlerine anlatmaları gibi örnekler de gösterilmiştir.³⁹ Helmuth Von Moltke'ye göre kadınların saygı görmeye başladığı bu süreç zaten onlar evlenince başlamıştır. Moltke sürecin kendi toplumunda tersine işlediğini yazmıştır:

*Doğrusunu söylemek lazımsa şunu itiraf etmeliyiz ki bizde bir genç kız nişanlıktan evliliğe geçtiği zaman bir basamak inmiş olur. Çünkü ona bir ömür boyunca tapmak imkânı yoktur. Doğu'da kadının payesi evlilikle yükselir. Kocasının emir kulu olsa da ev idaresinde hizmetçileri, uşakları, kızları ve oğullarının amiridir. Bununla şunu söylemek istiyorum ki, biz belki bir yönde çok ileri gidiyoruz, öbür yönde de, Ermeniler değil ama Türkler daha çok ileri gidiyorlar.*⁴⁰

Franz Carl Endres ise kadınların anne olmak için gerekirse çok eşliliğe bile razı olduklarından bahsetmiştir:

³⁶ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 146.

³⁷ Jean Henri Abdolonyme Ubicini, **1855'de Türkiye**, Çev. Ayda Düz, 2c., İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, C:II, s. 54.

³⁸ “Özellikle annelere gösterilen saygıyı Batı'daki durumla karşılaştırmak mümkün değildir. Sultanın kendisi bile, Valide Sultan huzurundan ayrılmadan oturmayı hayalinden geçirmez. Batı'da kutsal kabul edilen ve tasvip edilen birçok adet Türkler tarafından kabul edilemez. Mesela, dul kalmış annenin evden ayrılması veya evdeki pozisyonunu geline bırakması Türk evinde kabul edilir bir durum değildir. Böyle bir davranış onlar için tabiata aykırı bir davranıştır.” Henry Alexander Munro Butler Johnstone, **Türkler: Karakterleri, Terbiyeleri ve Müesseseleri**, Çev. Hüseyin Çelik, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996, s. 10.

³⁹ Schiffer, **a.g.e.**, s. 281.

⁴⁰ Helmuth von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, 2. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995, s. 44.

Poligami kadınlarda yüksek bir ihtiyacı uyandırır. Bu sebepten çok sayıda kadın tek evlilikteki ülkelerdeki gibi evlenebilirler. Çok sayıda kadın tarafından bu nedenle esas, doğal ve büyük görev temin edilir: anne olmak. İtiraf etmeliyim ki bu sonuç, sadece bizim esas görüşümüzün tam aksinin konuşulmuyor olması, bizde bu düşüncelerin icraatının yapılması ve çok eşliliğin yerleştirilmesi gerekliliğinin pratikte tamamen olanaksız olması yüzünden anlamlıdır. 'Evlenmeme' meselesi en üzücülerden biridir.

Seyyahın daha sonra, kendi toplumunda evlenmeme meselesinden ve buna çözüm olabilecek çok eşliliğin de imkânsızlığından doğan kimi olumsuz sonuçlardan bahsettiği görülmüştür.⁴¹ Moltke de Endres de her ne kadar annelik konusuna farklı bir taraftan yaklaşmış olsalar da esasında benzer noktalara parmak basarak, Türk toplumunda konuyla ilgili olumlu bulduğu kısımlar üzerinden kendi toplumuna eleştiriler getirmişlerdir.

Seyahatnamelerde ailenin güçlü ve sağlam yapısından bahsedilirken, kimi zaman bunun ardında yatan gerçekler de ortaya konulmuştur. Bu gerçekleri ortaya koyan seyyahların neredeyse hepsinin ortak bir noktada buluşmaları dikkat çekmiştir. Olumlu olarak nitelenemeyecek bu gerçekler arasında, çok eşliliği kabullenmeyi anlatırken de değinilen, kocasına karşı gelmeyen kadın imgesi başı çekmiştir. Bu görüşe göre kadının kocasının emirlerine sorgusuz sualsiz itaat etmesi Türk ailesinin sağlam yapısının başlıca nedeni olarak görülmüştür. Aslında burada kadının evliliklerinin yolunda gitmesi için bazı şeyleri alttan alması veya kocası bir emir verdiği sorunu çıkarmaması gibi özellikleri kast edilmiştir. Daha da basitleştirirsek kadın ilişkilerde genel olarak pasif bir imgeye sahip olmuştur ve bunun bazen ailenin sağlam olmasının nedenlerinden biri olduğu anlatılmıştır. Örneğin Woldemar Urban, kadına toplum tarafından biçimlendirilen rolün onlarda pasifliğe yol açtığını ama bunun mükemmel bir evlilik yarattığını bazen aşırıya kaçarak anlatmıştır:

Evvela Türklerin tartışılmaz güzellikteki kadınlara sahip olmalarından dolayı Türk evliliğini mükemmel bir kurum olarak adlandırıyorum. Bu kadınların sadece güzel olmalarından dolayı değil, bilakis inanılmaz çocuksuluktaki ve etki altında bırakan masumluktaki gözlerin sadakatinden dolayı ben de bu kaniya

⁴¹ Endres, **Türkische Frauen**, s. 142-143.

vardım. Böyle bir kadın erkeğini sadece eşi ve efendisi olarak görmez, o - onun sahibidir. Hepsi bunda yatıyor. Türk erkeği evin mutlak efendisidir ve evinin namusunun temizliği konusunda ödün vermemektedir. Bir başka yönden o aynı zamanda kadınının alın yazısıdır. Bu sonuncusundan dolayı dokunaklı ve çocuksu bir çaresizlik vardır. Onlar bu durum hakkında endişelenmemeye kesinlikle alışmışlardır. ... Onlar için endişelenen, onlar için çalışan, ödeyen erkeklerine aittirlerdir. 'O senin efendin olmalıdır.' İncil'de geçen bu söz Türklerde bizlerden çok daha isabetli olmaktadır. Kadın eşini kaderi ve erkeği olarak kabul eder; yetişmesi ve duygusal hayatı ona, tek bir yanlış adımın yıkımı ve ahlaki ölümü olduğunu açıkça anlatır. Bu nedenle istisnalar olabilir. ... Sonuç olarak Türk evliliğinin, Türk kadınlarının sadece güzel olmalarından dolayı değil, aynı zamanda güvenilir olmalarından dolayı mükemmel bir kurum olduğunu söylüyorum. Evlilik bu topraklarda saf ve kusursuzdur, Türklerle herhangi bir ilişkiye adım atan herkes bunu kabul etmekte ve ilgili kuruma dokunmamakta başarılı olacaktırlar. Yine de meydana geliyorsa, o kendini en fena direnişe hazırlayabilir.⁴²

İstanbul'da uzun bir dönem bulunmuş Franz von Werner (Murad Efendi) de kadınların pasifliğinin ve eşler arası kanaatkâr bir anlayışın sonucunda evliliklerde Avrupa'daki gibi münakaşaların yaşanmadığından bahsetmiştir:

Kadınların pasif bir şekilde erkeğin altında yer aldığı Türkiye'de eşlerin kaynaşmasından söz edilemez. Kadın, erkeğin uygun görüp onunla paylaştıklarıyla yetinir, erkek, işine geleni onunla paylaşır; kadın, erkeğin isteyebileceklerini sunar, erkek, onun sunmak istediğinden fazlasını istemez. Böylece her ikisi de belirli ölçüde kanaatkâr bir anlayış oluştururlar ve böylece en azından Avrupa'daki evliliklerde sıkça görülen ciddi çatışmalara ve kötü yanlış anlaşılmalara düşmezler. Avrupa'daki evliliklerinde eşler arasında sürtüşme sık görülür.⁴³

Franz Carl Endres ise Türk kadınının erkeklerinin eşi olarak kalma durumunu Avrupalı kadına göre daha iyi idrak ettiğini iddia edecek cesareti bulamadığını, fakat ona neredeyse öyle gözüktüğünü ifade etmiştir. Belki de bu sebepten Türk evliliklerinin genelde onlardakinden daha mutlu sürdüğünü belirtmiş, ama bu düşüncesinin ardından Avrupa'nın daha medeni olduğunu ima edercesine "şüphesiz farklılaşmış, duyarlı hisler yaratması yüzünden artan medeniyet ömür boyu beraberliği güçleştiriyor" diyerek evlilikteki mutsuzluklarla medeni olmayı

⁴² Woldemar Urban, **Im Zickzack durch den Orient: Reisebilder aus der alten Welt**, Leipzig, Carl Reißner, 1892, s. 79-80.

⁴³ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 218.

ilişkilendirme gereği duymuştur.⁴⁴ Endres, Türk kadınlarının erkeklerinin iş hayatına karışmasına pek rastlanmadığını fakat ilerde bu durumla daha sık karşılaşılabilceğini de belirtmiştir:

Dünya üzerindeki her yerde vahşi olanlar hariç tutulursa erkeklerin, kadın sadece ev dışındaki görünümü için erkek tarafından verilmiş kurallara boğun eğerse, evde hükümdarlığı kadınlara bıraktığına rastladım. ... Doğu'da da bizimki gibidir. Bizde sahiden sıkça görüldüğü gibi erkeklerin iş hayatında kadınların etkisi çok büyük olmasaydı gerçekten sevindirici olurdu. ... Şüphesiz erkeklerini politik olarak etkisi altına alan ve kariyerleriyle ilgilenen birkaç Türk kadını da vardır, ama bunlar sadece birkaç tanedir ve bizimkinden kesinlikle daha azdır. Bu Türk kadınlarının bağlanmış yaşayış tarzıyla alakalıdır ve belki gelecekte bunlarla beraber değişecektir. Bana sanki kariyerlerini kadınların yardımseverliğine borçlu olmaları ve kendi eksik yetenekleri yerine kadınının bir çeşit koruyuculuğunu koymaları, erkekler için hiçbir zaman sevindirici olmayacak gibi gözüküyor.⁴⁵

Bazen bu kabullenmenin abartıldığına dair örnekler de göze çarpmıştır. Büyük nazırlardan birinin haremde zevcesiyle başından geçen olayları yazmış Georgina Max Müller, duyduğuna göre kadının her daim kocasının kendisini boşayacağı korkusu içinde yaşadığını belirtip, onun Avrupa hakkındaki fikirlerinin tamamıyla devamlı okuduğu Fransız romanlarının tesiri altında vücut bulmasını eleştirmiştir. Bu izlenimine kadının anlattıkları yol açmıştır. Müller'e "Avrupalılardan daha mesut olduklarını, çünkü Türk kocalarının tanıdıkları cariyelerinden birini alabildiğini, ama onların kocalarının hiç tanımadıkları bir Fransız artisti ile ilişki kurabileceğini" belirtmiştir.⁴⁶ Müller'in anlattıklarını doğru varsayarsak bu durum, Türk kadınının kendisine biçilen rolü kabullenmesine ve içinde bulunduğu koşullara karşı gelmemesine örnek oluşturmuştur. Çünkü kocası cariyesiyle evlenebilirken, ona göre bu olay basitçe bir aldatma sayılmamıştır. Eve ait olmayan kadınlarla aşk yaşamak aldatma olarak adlandırılırsa, aldatmanın Türk toplumunda Avrupa'ya göre daha az yaşandığı sonucuna ulaşmak hiç de zor gözükmemiştir.

⁴⁴ Endres, **Türkische Frauen**, s. 145.

⁴⁵ **A.e.**, s. 151.

⁴⁶ Georgina Max Müller, **İstanbul'dan Mektuplar**, Çev. Afife Buğra, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 148-150.

5.2. Türk Kadını

5.2.1. Kıyafetleri ve Örtümleri

Kıyafetleri ve örtümleri üzerinden Türk kadınlarının kötülenmesi ve onlarla ilgili küçük düşürücü ifadelerin kullanılması, seyahatnamelerde karşılaşılan olgulardan biri olmuştur. Türk kadınları ile dalga geçerek onları yürüyen mumyalara, hayaletlere, hortlaklara benzeten seyyahlara rastlanmıştır.⁴⁷ Bu bakış açısını yansıtan seyyahlardan birinin de Rudolf Lindau olduğu görülmüştür: “Rastladığımız, koyu renkli ipek mantolara bürünmüş, yüzleri sıkı örtülü, ürkütücü hortlaklara benzemiş birkaç kadın önümüzden sessizce çabucak geçtiler.” Kadınların ürkütücü varlıklara benzetilmeleri sadece örtümleri yüzünden olmamıştır. Kendilerini fazla göstermemeleri, sessiz sedasız hareket etmeleri, ürkek olmaları gibi nedenler de onlara bu yakıştırmaların yapılmasını sağlamıştır. Sonuçta kadınlar gizli saklı, örtülü görünümlü ve yanına yaklaşamaz esrarlı varlıklar olarak ele alınmışlardır.⁴⁸ Örtünmeyen Müslüman kadınlar ise tüm bu alaylara maruz kalmamışlar, aksine büyük övgüler almışlardır.⁴⁹ Franz Carl Endres’in ifadelerinde de bu görülmüştür:

Örtünmeyen Müslüman kadınlar, Umman Sultanlığında bulunur. Seyyahların ifadelerine göre Asya'nın en güzel kadınları oradadır. Buralarda güzelliğin Sünniliğe karşı zafer kazanması gerekmez miydi? Ayrıca Bedevi toplumlarının ve Kürtlerin pek çoğunda da kadınlar örtünmezler.⁵⁰

Türklerin bulunduğu yerlerdeki kadınların görüntüsünü hoş karşılamamış seyyah, örtünme ve çirkinlik arasında bir bağlantı olduğunu göstermek için uğraşmıştır.

⁴⁷ Schiffer, **a.g.e.**, s. 278.

⁴⁸ Rudolf Lindau, kadınların canlılığının ve konuşkanlığının evde ve diğer Türk kadınlarıyla ilişkilerinde kendini gösterdiğini de ifade etmiştir. Fakat daha sonraki ifadelerinde bu düşüncesinin, yabancıların görmeden sadece kulaktan dolma bilgilere dayanarak söylediklerinden ileri geldiğini belirtmiştir. Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 130-131.

⁴⁹ Saçlarıyla ve kılık kıyafetleriyle antik dönemleri birebir çağrıştıran Yörük kadınlarının övülmesi buna bir örnek oluşturmıştır. Schiffer, **a.g.e.**, s. 245.

⁵⁰ Endres, **Türkische Frauen**, s. 93.

Kadın görünümünü hayalet ve benzeri ifadelerle anlatma yoluna gitmeyip, yalnızca klasik oryantalist anlatımların etkisinde kalarak tasvir eden seyyahlara da rastlanmıştır.⁵¹ Bu tarz tasvirlerden en dikkat çekenlerden biri kapalı kıyafetler anlatılırken, onların açıkta bıraktığı gözlerden bahsedilmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Örneğin Amand von Schweiger-Lerchenfeld, Türk kadınlarının yüzlerine yaptığı süslemelerin gözler dışında hiçbir zaman görülemediğinden yakınmıştır. Ayrıca kadınların, sokakta onları yabancı bakışlarından mahrum bırakan “örtülü ve kalıplı yaşmak ve feraceler” içerisinde olduklarını belirtmiştir.⁵² Benzer başka bir örnek ise Johann von Österreich’in seyahatnamesinin satırlarında görülmüştür:

Şimdi sokaklarda ve özellikle bedestenlerde (pazarlarda) çok sayıda kadın görülüyor. Fakat beyaz örtüyü öyle sarmışlar ki, dış görünüşleri kesinlikle görünmezken, yüzden sadece gözler görünebiliyor. Bu örtü güzelliğin gösterişini çoğu zaman fiyakalı bir hale getirmese de bizzat ben, koyu rengi belirgin olan birçok gözüün yanında sevimli yuvarlak küçük yüzleri görmeyi başardım. Aslında bu hatlarıyla giysi bizim manastırdaki kadınlarinki ile fazlaca benzerliğe sahipti. Türklerin sarı, Ermenilerin kırmızı, Yahudilerin siyah terlikler taşımaları sureti ile giyenin dinini algılamak adına terliklerin rengi de yabancılar için dikkat çekici bir etikettir.⁵³

Kıyafetler ile ilgili bilgiler verirken, açıkta kalan gözlere dikkat çekmeden onları olduğu gibi anlatma yoluna gidenlere de rastlanmıştır. Ida Pfeiffer’ın bu

⁵¹ Burada kastedilen içerisinde genellikle örtü olarak peçenin yer aldığı anlatımlar olmuştur. Peçe, Doğu denilince akıllara ilk gelen kelimelerden biri haline gelmiştir. Doğu toplumları neredeyse bu kelimeyle özdeşleşmiştir. Oxford İngilizce Sözlükte peçe kelimesinin metaforik yanının bile tanımlandığı görülmüştür. Sözlükte “özellikle kadınlar tarafından, yüzü gizlemek veya korumak üzere giyilen bir giysi parçası” olarak tanımlanmasından daha sonra “saklayan, örten veya gizleyen herhangi bir şey; kılık değiştirme aracı, bir pelerin ya da maske; kavranma, bilgi veya algılamadan gizlenen şey” olarak da ifade edilmiştir. Böylelikle peçe kadınların yüzünü örtmeye yarayan bir giysi olmasının yanında, Doğu’nun ve orada yaşayan kadınların gizemli olduklarını belirten bir nesne haline gelmiştir. Fakat esasen ortada gizlenen bir gerçek hiç olmamıştır. Gizlendiği düşünülen gerçek, Batılılar tarafından gerçek olmayan bir objeye dönüştürülmüştür. Kısacası peçenin arkasında ne olduğu gerçeği, Batılıların hayalleriyle doldurulmuştur. Meyda Yeğenoğlu, “Peçeli Fantaziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark”, **Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark**, Ed. Fuat Keyman, Mahmut Mutman, Meyda Yeğenoğlu, İstanbul, İletişim, 1996, s. 117-118.

⁵² Feraceyi de “kolu olmayan, omuzlardan ayağa kadar geniş buruşuklukları olan, kışın bezli, yazın ipekli, her zaman (kırmızı, sarı, yeşil, mavi, mor gibi) tek renkli, büyük yakalı bir çeşit manto” şeklinde tanımlamıştır. Schweiger-Lerchenfeld egemen rengi her zaman modanın belirlediğini ve ayrıca rahat bir giysi olan feracenin “kendine özgü işveli suskun bir işaret dili” olduğunu da belirtmiştir. Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 734-735.

⁵³ Erzherzog Johann von Österreich, Leopold von Haan, **Eine russisch-türkische Reise im Jahre 1837**, Yay. Haz. Victoria von Haan, Wien, Leipzig, Karolinger, 1998, s. 198-199.

seyyahlardan biri olduğu görülmüştür. Türk kadınları için yapılan bir bahçede onların kıyafetlerini daha rahat inceleme olanağı bulan seyyah, konuyla ilgili bilgiler vermiştir:

Dışarı çıkarlarsa çoğunlukla siyah merinostan yapılmış bir giysi tarafından tamamen sarılmış haldeler. Haremde ve bunun gibi erkeklerin giremediği yerlerde, bu giysiyi ve başlarıyla yüzlerini saran beyaz başörtülerini bir kenara koyuyorlar. Ayak bileklerinin altına doğru daralan fazlaca geniş pantolonlar, uzun geniş kolları ve ortasındaki büyük boyun bağıyla bir gömlek, onun üzerinde çoğu genelde ipekli olan bir kaftan veya sadece bir çeşit dar ceket, esas giysilerini oluşturuyor. Ayakları için zarif kısa çizmelere, üstelik sarı sahtiyan terliklere sahipler. Temiz ince örme saçlarının altından omuzlarına düşen, fese benzer küçük bir örtüyle başlarını örtüyorlar.⁵⁴

Franz Carl Endres de kadınların alt ve üst giysileriyle ilgili bilgiler vermiştir:

Gösterişsiz Osmanlı kadınları önünde düğmeli bir boyun veya göğüs aralığı olan; uzun, sarı veya kırmızı bir gömlek taşırlar. Gömleklerin üzerine dize kadar, bazen de ayak bileğine kadar ulaşan, bel çevresinin kumaş bir kemerle bağlanıldığı, geniş ve kabarık şalvarlar giyilir. Bu alt giysinin üzerine mantomsu, uzun, el bileklerinin aşağısına doğru genişçe açılmış kolların vazife gördüğü (Japon kimonosu gibi) ve eşarp benzeri bir şal vasıtasıyla kalçanın etrafında bir arada tutulan bir üst giysi giyiliyor.⁵⁵

Endres'in Türk, Rum ve Ermeni kadınların kıyafetleriyle ilgili karşılaştırmalarda da bulunduğu görülmüştür:

Halktan olan Rum kadınlar Türk kadınları gibi giyinir. Üstlerine geniş, katlı şalvar giyerler; fakat sadece dışarı çıkarken kısa, renkli, dantelli etekler giyerler. Ceket yerine uzun, mavi, kahverengimsi, sarımsı ve kırmızımsı dolmanlar (kordonlu süvari ceketleri veya uzun eteği) görülür. Asil çevrelere mensup Rum kadınlar Batılı gibi giyinmiş, belki sadece bir sürü dantel ve takıyı sergileme yoluyla Doğu'da yaşayan Avrupalı kadınlardan farklı olmuşlardır. Geleneksel Ermeni kıyafetleri kırmızı şalvarlardan, bunun üzerine bir ceketten ve uzayan kuyruğa sahip bir pardösüden oluşur. Bu kuyruk çoğunlukla yukarıya çekilir ve bel çevresine kemer biçiminde yerleştirilir. Ermeni kadınlar ayaklarına kırmızı veya sarı, çoğunlukla işlenmiş terlik giyerler. Özel eğlencelerde kırmızı ve sarının yanı sıra çok parlak renkleri tercih ederler. Soylu sınıftan Ermeni kadınlar Avrupalı gibi giyinir. Türk diasporası içinde

⁵⁴ Ida Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land: Konstantinopel, Palästina, Ägypten im Jahre 1842**, 2. bsk., Wien, Promedia, 2012, s. 41-42.

⁵⁵ Endres, **Türkische Frauen**, s. 102.

*hiçbir zaman geleneksel Ermeni kıyafetleri görülmez. Kadınlar çoğu zaman Türk kadınlar gibi ürkektirler ve onlar gibi giyinirler.*⁵⁶

Woldemar Urban ise Türk kadınının kıyafetlerini çok kötü bulmuş, nedenini biraz erkeklerde görmüş ve durumu kendi memleketiyle kıyaslamıştır. Türk kadınlarının ve kızlarının kıyafetlerini berbat olarak nitelmiş, ortasından bağlanmış bir çuvala benzetmiştir. Onlarda böyle kıyafetlerin ilgili bayanların fiziksel yapısı aleyhinde derin kuşkular uyandırdığını ve en azından çarpık bacaklarla buna benzer şeylerin algılanmak istendiğini belirtmiştir. Urban Türk kadınlarının bu tarz kıyafetler giyme nedenlerinin ise tamamen farklı olduğunu dile getirmiştir. Türk kadınlarının yapılarının iyi olduğundan, buna rağmen etrafta “bir çuvala sarılmış olarak” dolandıklarından, erkek eşlerinin bunu böyle istediğinden bahsetmiştir. Urban teamüllerin böyle gerektirdiğini ve erkeğin, hanımının başkasının hoşuna gitmesini istemediğini bunlara eklemiştir.⁵⁷

Kıyafetlere ek olarak takılar ve süslemeler Türk kadınlarının giyim kuşamında önemli yer tutmuş, ayrıca şemsiye ve yelpaze gibi aksesuarlar süs (ve yabancı bakışlardan korunma) amacıyla kullanılmıştır.⁵⁸ Takılarla süslemelerle aksesuarlarla desteklenen genel görüntünün egzotikliğinden memnun olup bunu dile getiren seyyahlara rastlanmıştır. Mesela Bernhardine Schulze-Schmidt’in kadınların bu doğal görüntüsünden oldukça memnun olduğu görülmüştür: “Örümcek ağı narinliğinde yaşmakların altında olağanüstü hoş ve güzel kadın yüzleri, yıldızlı gözler, klasik sürmeler, basit veya gösterişli nakışlı ipekli giysilerin üzerine bükülmüş pırlantaların büyüleyiciliğiyle yüklü eller.”⁵⁹ Fakat Franz Carl Endres gibi takı kullanımının yoğun olmasını eleştiren seyyahlar da olmuştur. Doğu’da takının kullanılma sıklığından bahsederken öncelikle bunu iklimle ilişkilendirmiştir. Giyim kuşamın tropikal bölgelerde takılardan oluştuğunu ve kuzey bölgelerde ise ilk

⁵⁶ A.e., s. 107-108.

⁵⁷ Urban, a.g.e., s. 80-81.

⁵⁸ Börte Sagaster, **Im Harem von Istanbul: osmanisch-türkische Frauenkultur im 19. Jahrhundert**, Hamburg, E.B.-Verlag Rissen, 1989, s. 125.

⁵⁹ Çalıkbaşı, a.g.e., s. 147.

kıyafetin derisi yüzülmüş hayvan postundan başka da bir şey olmadığını belirtmiştir. Endres'e göre kuzeyde bu, postlarına sarılmış ayı ve kurt gibi hayvanları üşüyerek gözlemlemiş insanların, onları taklit etme dürtüsünden meydana gelmiştir.⁶⁰

5.2.2. Zarafet Sahibi ve Çocuk Ruhlu Oluşları

Türk kadınları ile anlatımlara genel çerçeveden bakıldığında, kimi zaman seyyahlara ilginç gelen bazı davranışlarının konu edildiğine rastlanmıştır. Türk kadınlarının işveli bulunduğu dair ifadelerin yer aldığı metinler buna bir örnek teşkil etmiştir. Böyle düşünenlerden biri Franz von Werner (Murad Efendi) olmuştur. Werner kadınların işvelerini tamamen doğal bulmuş ve belirli bir zarafete sahip olduklarını belirtmiştir. Ona göre tüm kadınların öncelikli amaçları arzu uyandıran, beğenilen bir görüntü vermek olmuş, fakat hiçbirisi bunun için Osmanlı kadını kadar uğraşmamıştır. Bunları dile getiren seyyah ayrıca her şeyin bu temel amaca göre düzenlendiği iddiasında bulunmuştur.⁶¹ Franz Carl Endres ise Türk kadınlarının giydikleri mantomsu üstlüğün ve hatta kukuletamsı başörtüsünün çekicilikten uzak gözüktüğünü, bu giysilerin Türk kadınlarını "hayalet" yapmayı başardığını, buna rağmen Pierre Loti'nin onları "hatalı olmayan şekilde zarif" diye tanımladığını yazmıştır. Zevklerinde genellikle eksiklikler olmakla beraber, Doğulu kadınların zarafet duygusunun "kendine has" olduğunu da belirtmiştir. Doğal olarak hepsinin bu zarafete sahip olmadığını, bunun yaklaşık olarak kendi toplumundaki kadar olduğunu açıklamıştır. Endres "korkunç derecede zevksiz giyinmiş" kadınların her toplumda görülebildiğini ama vücutlarının doğal zarafetinin kıyafetlerinin zevksizliğiyle kolaylıkla mahvedilemediğini savunmuştur. Ona göre, Türk kadınları zamanla başlıklarını ve olması gereken büyüklükteki örtülerini işveli şekilde

⁶⁰ Endres ayrıca kendi toplumuyla Doğu toplumlarında Batılı giyinen Levanten, Ermeni, Yahudi, Rum ve Hıristiyan Arap kadınları karşılaştırmıştır. Renklerdeki fazla parlaklığın, takıyla ve süsle ilgili yüklenmelerin ve allamaların pullamaların, kendi toplumunun daha iyi olan zevkine denk düşmediğini yazmıştır. Sonra Avrupa'da da zevksiz giyinenlere rastlanılabileceğini ifade ederek, bunun genel bir yorum olduğunu belirtmiştir. Endres, **Türkische Frauen**, s. 104-106.

⁶¹ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 238.

kullanmayı becermişlerdir: “Dikkatli gözlemciler örtünün kadına hizmet ettiği ve kadının örtüye hizmet etmediği, aynı zamanda örtünün inceliğinin taşıyıcısının güzelliğiyle direk uyum içinde olduğu tespitini her an yapabildiler.” Endres tüm bu gelişmeler için terzileri de pay sahibi olarak görmüştür. Kıvrıklıkların, kabarıklıkların, iğnelerin ve dikiş yerlerinin, bunların hepsinin “işve servisi” içerisinde yer aldığını belirtmiştir.⁶²

Martin Hartmann'ın ise bu durumu çok uç noktalara taşıdığı görülmüştür. Hartmann'ın gözünden Türk kadını “ahlaka aykırılıkların canlandırılmış hali” olarak sunulmuştur. Sersem Türk erkeklerinin kadınlarını devamlı gözaltında bulundurmazlarsa onlar tarafından hep aldatılma korkusu içinde yaşadıklarını, doğal olarak tam bu yüzden “kendine has bir kolaylıkla ve ilgiyle aldatıldıklarını” açıklamıştır. Buna örnek olarak da Pierre Loti'nin *Les desenchantees* romanının kadın kahramanlarının küçük eğlenceli gezintilerindeki olayları örnek göstermiştir. Osmanlıların alçak zihniyetini dinle maskeleyişinin “bilhassa tiksindirici” olduğunu belirtmiştir. İstanbul'da kırk gün konaklayan Hartmann, Türkler ve onların geleneklerini “daima iğrenme ve hakaretler” ile rapor etmiştir. Kadınların gizlenme fesadından ve ikiyüzlülüklerinden bahsetmiş, daha da ileri gidip onları Avrupalılar için “tehlikeli baştan çıkarıcılar” olarak betimlemiştir. Hartmann'a göre kadınların, hele Bedesten'de gösterdiği müstehcen baştan çıkarma sanatları Binbir Gece öykülerini ziyadesiyle aşmıştır: "Bedesten'de her gün, her saat Binbir Gece'nin masum öykülerini ziyadesiyle aşan kadınsı baştan çıkarma sanatının sahneleri - her iki cins tarafından temaslar, yakınlaşmalar ve işveli konuşmalar şevkle ve beceriyle icra ediliyor."⁶³ Hakaretlerle ve iftiralarla dolu olma, aynı zamanda yanlış bilgiler içermeye ihtimali yüksek bu tarz ifadeler kötü bir Türk kadını algısının oluşmasına yol

⁶² Endres, **Türkische Frauen**, s. 100-101.

⁶³ Birkaç yıl önce Pera'da polisın kaliteli hanelerden Türk kadınlarının büyük caddedeki satış mağazası görünümündeki evlerine iki kere baskın yaptığını, kadınların ziyaretçilerle ve en önemlisi Avrupalılarla günbatımı civarı eve dönene kadar aşk oyunu yapmış olduklarını da bunlara delil olarak göstermiştir. İfadeleri için kanıt olarak Loti'nin eseri gibi kurgusal canlandırmalarda geçen olayların yanında, İstanbul'da ahlaki çöküş temalı kendi canlandırmalarını göstermesi muhtemel gözüküştür. Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 135-136.

açmıştır. Türk kadınlarının yabancı adamlarla mutlaka ilgilenecekleri ve bu ilgiyi açıkça ortaya koymaktan da hiçbir şekilde çekinmeyecekleri konusunda beklentilere girilmesine neden olmuştur. Hans Barth da belki de böyle bir beklenti içinde, dükkândan dükkâna giren ve satıcılarla çene çalan kadınların gözlerinden gelen bakışların üzerinde sık sık gezinmemesinin çok mühim olmadığını anlatmıştır.⁶⁴

Hareketleri zarafet içeren, kıyafetlerinin ve aksesuarlarının dikkat çekici olmasına önem veren bazı Türk kadınlarının betimlemeleri çoğu zaman abartılmıştır. Ayrıca seyahatnamelerdeki Türk kadını anlatılarına genel olarak bakıldığında, kadınlar arasındaki sınıfsal veya oturulan mahallelerden kaynaklı farklılıkların çoğu zaman görmezden gelinmeleri ve onların tek tip olarak ele alınmaları ile karşılaşmıştır. Bu bağlamda bazen Türk kadınının işve yapmaktan aşırı hoşlandığı şeklinde genellemeler yapılmış, bazen de ahlaksız oldukları sürekli vurgulanmıştır. Seyahatnamelerde Türk kadınıyla ilgili bu tarz yargılar ile dolaylı bir bağlantısı kurulan fakat onlara nazaran daha farklı kulvarda sayılabilecek bir yargı ise çocuk ruhlu olmalarıyla ilgili olmuştur. Örneğin işvelerinin çocuk ruhlu olmalarına bağlandığı görülmüştür.⁶⁵ Elsa Sophia von Kamphoevener'in anlattıklarına baktığımızda ise ona göre Türk kadınının asıl karakter özellikleri olan “içe dönüklük ve çekingenlik” de çocuksu huylu olmasına bağlanmıştır. Buna rağmen Kamphoevener, bazı akıllı ve becerikli kadınların “şakacılığı ve muzipliği” erkekleri üzerinde bir güç olarak kullandığından da bahsetmiştir. Kamphoevener’e göre çocukları anlamak ne kadar zorsa Türk kadınlarını anlamak da o kadar zor olmuştur. Türk kadınıyla ilgili pek çok kişisel tecrübeler edinmiş Kamphoevener'in, bir Türk kadını kavramaya çalışmanın korkunç derecede zor olduğu sonucuna vardığı görülmüştür. Ülkenin geleneklerinin ve muhabbetinin kocaman samimiyetine

⁶⁴ A.e., s. 133.

⁶⁵ Örneğin İtalyan seyyah Edmondo de Amicis, kadınların arabayla geçerken kendisini beğendiğini fark ettiği bir Frenk delikanlısına haremağasından gizli, eliyle nazikçe selam vermesini veya yürürken onu takip eden zarif ecnebinin alıp getirmesi için yere çiçek atıvermesi gibi ufak tefek olayları çocuksu olmalarına bağlamıştır. Edmondo de Amicis, **İstanbul**, Ed. Nuri Akbayar, Çev. Filiz Özdem, 2. bsk., İstanbul, Yapı Kredi, 2010, s. 176.

inanmasına rağmen, bir kere bile onların yaşamının sınırlarının arasından cidden geçebilmeyi başaramadığını belirtmiştir. Avrupa ve Osmanlı kadını arasında “bazen sıkı, bazen de şeffaf” bir örtünün her zaman öylece durduğunu ifade etmiştir.⁶⁶ Amand von Schweiger-Lerchenfeld ise konuya farklı bir yönden yaklaşmış ve sanat eserlerinde kadının çocuksu taraflarının işlendiğini belirtmiştir. Sanat eserlerinde Türk kadınının doğuştan duygusallığa çok yatkın olmadığını, şaka ve espri sahibi olduğunu ve bunun hayattan aldığı hazzın kuşkusuz bir ölçüsü olduğunu ifade etmiştir. Schweiger-Lerchenfeld “yapmacık, sahte, canlı ve romantik hezeyan anlarında” muhtemelen çok sayıda yazar tarafından konunun “hislendirici yönünden daha ziyade eğlendirici yönüyle memnuniyet” verilmesine olanak tanındığını yazmıştır. Seyyaha göre “birbirinin ardı sıra türlü türlü coşkulu güzel konuşmaların geçtiği duygusal arzuların içinde, arada bulunan anlayış” ortaya dökülmüştür.⁶⁷

Yetişkin olan Türk kadınlarının batıl inançlı olmalarıyla ilgili eleştiriler de dikkat çekmiştir. Kadınların önemli bir kısmının batıl inançları neticesinde büyük paralar harcamaktan çekinmedikleri görülmüştür.⁶⁸ Bu özelliğin tüm Doğu kadınlarına has olduğu seyahatnamelerde ayrıca vurgulanmıştır. Örneğin Lamec Saad, Doğu'da batıl inançların spesifik olarak İslami olmadığını, bilakis küçük farklılıklarla Hıristiyan ve Yahudi olan tüm halk tabakalarında da bulunduğunu ifade etmiştir. Kadınların özellikle batıl inançlı olduğunu, vakitlerini çokça “büyücülük, falcılık, efsunlama, talih yıldızları, nazar üzerine, özellikle de düşüncelerinin en çok meşgul olduğu aşk ile doğurganlık” konularıyla ilgili harcadıklarını ve büyüün gücüyle erkeklerin aşklarını kazanma veya aşklarına mani olma ihtimaline inandıklarını anlatmıştır.⁶⁹ Franz Carl Endres'e göre ise dünya var olduğu sürece

⁶⁶ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 136.

⁶⁷ Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 750.

⁶⁸ “Bedbaht kadınlarımızın bir kısmı da hilekâr sihirbazlara aldanan cahil kadınların teşviki ile kocasının sevgisini ve eve bağlılığını sağlamak için tütsülere, itriyata, üfürülmüş karınca dualarına, yarasa kanıyla yazılmış şirinlik muskalarına ve netice itibariyle büyük masraflara duçar olurlar.” Borak, **a.g.e.**, s. 276.

⁶⁹ Lamec Saad, “Der Aberglaube bei den Orientalen”, **Sonderabdruck Aus: Der Neue Orient, Band 4, Heft 3/4**, Berlin, Der Neue Orient, 1919, s. 3.

kadınlar batıl inanca eğilim göstermişlerdir. Sonraki ifadelerinde bunun nedenlerini açıklamaya çalıştığı da görülmüştür: “Bu daha az, erkeklere kıyasla daha düşük bir zekâ demektir, bununla beraber bedeninin daha az kuvveti yüzünden daha büyük kaygı ve dünyayı kavramaya çalışırken duygunun daha güçlü kullanımı sebebiyle bütün tuhafıklar için daha büyük bir bilinç demektir.” Endres daha sonra erkeğin de yeteri kadar batıl inançlı olduğunu, fakat sonradan çoğunlukla sefil batıl inançlarından utandığını iddia etmiştir.⁷⁰

5.2.3. Sokak Halleri

Türk kadınları hamama gitmek, aile büyüklerine ziyarete bulunmak, çarşıdan pazardan alışveriş etmek veya sadece gezinmek için sokağa çıkabilmiştir. Ancak tüm bu durumlarda yalnız olamamıştır. Evin diğer hanımları, cariye veya hadımlar genellikle ona refakat etmiştir. Yaşı çok ilerlemiş olanlar ise kendi başlarına sokağa adım atabilmişlerdir.⁷¹ Seyahatnamelerde Türk kadınlarından bahsederken dile getirilen olgulardan biri de dışarıda gezintide görüldükleri zaman, zannedildikleri kadar hürriyetsiz olmadıklarından bahsedilmesi olmuş ve yanlarında refakatçi bulunmak şartıyla gezmekte serbest oldukları bilgisi buna eklenmiştir.⁷² Türk kadını için yalnız yürümenin toplumda kabul görmemesi onun için büyük eksiklik olmuştur. Bu sebeple de bazen “mürebbiye adı altında ne olduğu belirsiz, geçmişi şüpheli meçhul kimseler” ile sokağa çıkmak zorunda kalmışlardır.⁷³ Tek başlarına dışarı çıkamayan kadınların, haremın boğucu havasından kendilerini sokağa atmak için her fırsatı değerlendirdikleri de seyahatnamelerde konuyla ilgili başka bir olgu olarak karşımıza çıkmıştır. Kadınların sokaktaki halleri ile ilgili bilgiler verilirken, ev halleri üzerine olumsuz ifadelerin kullanıldığına sıkça rastlanmıştır. Mesela Georgina Max Müller, kadınların dışarıya çıkmaları ile ilgili olumlu bir yaklaşım gösterdikten

⁷⁰ Endres, **Türkische Frauen**, s. 114.

⁷¹ D’Ohsson, **a.g.e.**, s. 195.

⁷² Sefa Kaplan, **Batılı Gezinlerin Gözüyle İstanbul**, Ed. Sultan Polat, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2006, s. 126.

⁷³ Borak, **a.g.e.**, s. 254.

hemen sonra, onların haremdeki hayatları ile ilgili olumsuz ifadeler kullanmıştır. Türk kadınlarının dış dünyanın gözlerinden uzak bulduklarını düşünerek onların sosyal yaşamda en ufak bir rollerinin ve etkilerinin olmadığını sanmanın “çok büyük bir hata” olduğunu, sokak gezmeleri ve ziyaretler ile harcanmayan zamanlarının da hayli bol olduğundan dolayı evlerinde rahat rahat planlar kurmaya ve entrikalar çevirmeye fırsat bulduklarını belki de biraz esprili bir dille belirtmiştir.⁷⁴ Seyyahlar için genel olarak haremdeki hayatı anlamak dışarıda hayatı anlamaya göre daha zor olmuş, kadınların haremdeki yaşamını anlatırken bazen varsayımda bulunmuşlar veya klişelere başvurmuşlardır. Bu anlatılarda bazen harem, adeta bir cehennem gibi tasvir edilmiştir. Kadınların delice bir istekle kalabalığa ve açık havaya özgürlüğün tadını çıkarmaya koştuklarından bahsedilmiştir. Büyük bir heyecanla dışarı çıkıp şehirde koşturup durdukları anlatılmıştır.⁷⁵ Fakat Franz Carl Endres gibi seyyahlar dışarısının da kadınlar için sıkıcı olabileceğini savunmuştur. Haremin sıkıcılığını ve kadın ne kadar eğitimsizse haremde sıkıcılığının onun için arttığını savunmuş olan Endres, Avrupa’da ise bilhassa “ciddi kitaplar okuyabilmek için az miktarda zihin faaliyetine sahip” kadınların kendilerini meşgul etmek için can sıkıntılarını sokaklara ve salonlara taşıdıklarını gözlemleyebildiklerinden bahsetmiştir. Kadınların zincirlerinden boşanmış gibi sevinçle dışarı çıkıp şehirde koşturup durduklarına itiraz ettiği görünen Endres’e göre “bu oyalanma ve kafa dağıtma becerisi” Türk kadınlarında neredeyse hiç olmamıştır. Başka haremde içerisindeki tanıdıklarına yaptıkları ziyaretleri de bu can sıkıntısının ortadan kaldırılması olarak değil, nihayetinde “bir can sıkıntısı kombinasyonu” olarak görmek gerektiğini belirtmiştir. Fakat Endres İstanbul’da kadınların eğlenebilmelerini sağlamak için onlara bazı halka açık bahçeleri gezmelerine olanak sağlandığını söylediklerine eklemiştir.⁷⁶

⁷⁴ Müller, **a.g.e.**, s. 147.

⁷⁵ Mesela Amicis, **a.g.e.**, s. 178.

⁷⁶ Endres, **Türkische Frauen**, s. 149-150.

Kadınlar dışarıda sıklıkla sadece kendilerine ayrılmış, erkeklerin bulunmasının yasak olduğu yerlerde vakit geçirmişlerdir. Seyahatnamelerde genel olarak Türk kadınının sokaklarda ve çarşılarda mevcudiyeti onaylanırken, sınırları dâhilinde de olsa halka açık alanlarda yapmak istediklerini yapmakta özgür olduklarına kanaat getirilmiştir. Erkek seyyahların Türk kadınına açık hava eğlencelerinde gözlemlemek için çok uğraştıklarının bilinmesine rağmen bu konuda az anlatının meydana çıkmış olması, seyyahlar için elverişli durumların çok nadir olduğunun düşünülmesine ve kadınların dışarıda eğlenme imkânlarına sahip oldukları hakkında şüpheler duyulmasına yol açmıştır.⁷⁷ Doğal olarak buradaki durum da bir nevi haremdeki duruma benzemiş ve o yüzden bu tarz yerlerle ilgili bilgiler genellikle kadın seyyahlar tarafından yansıtılmıştır. Örneğin Mevlevi gösterisine bir saat erken vardığından dolayı Ida Pfeiffer, bu zamanı sadece kadınlar için ayrılan bir bahçeye giderek değerlendirmiş ve buradaki izlenimlerini kaleme almıştır. Bahçedeki kadınların hal ve davranışları, fiziksel özellikleri ve kıyafetleri üzerine bilgiler vermiştir. Toplanmalarının kahvehanede ağzında çubuk, bir masal anlatıcısını dalgın halde dinleyen, yarı uykulu bir halde gıkı çıkmadan oturan erkeklerin toplanmalarına nazaran daha gürültülü geçtiğini vurgulamış ve kadınların neşeli edalarla gevezelik edip şakalaştıklarını ifade etmiştir. Pfeiffer ayrıca kadınların bir ara bunlara çabucak ara verip ibadetlerini gerçekleştirmek için bir seccade veya bir kilim serdiklerini yazmıştır. Burada erkeklerin bulunmamasından dolayı hepsinin örtülerinin açık olduğunu, onların altlarında çok güzel yüzler bulunduğunu fakat “çok büyük ve nadide bir güzellik” görmediğini de belirtmiştir. Pfeiffer bunların yanısıra kadınların canlı ve büyük gözlere, soluk yanaklara, geniş yüzlere, epey şişman vücutlara, sivilcelere sahip olduklarını ve giyimlerinin resmedilmeye çok değer olmadığını ifade etmiştir. Seyyahın bahçede başka izlenimleri de olmuştur:

Burada farklı gruplar içinde birkaç yüz bayan, çocuklarıyla ve tamamı siyahi olan korumalarıyla kuşatılmış olarak, çimlerin üzerinde oturmuşlardı. Bu kadınlardan birçoğu sonu gelmez bir zevkle çubuklarını tüttürdüler ve bunun yanında bir fincan siyah kahveyi höpürdeterek içtiler. Tek ve aynı çubuktan

⁷⁷ Schiffer, a.g.e., s. 217.

çoğu kez iki ya da üç arkadaşları ağızdan ağıza içiyorlar. Onlar abur cuburdan hoşlanıyor gibi gözükiyorlar, çünkü çoğunluğu kuru üzüm, kuru incir, kavrulmuş fındık, börek-çörek ve bunlar gibi olanları bolca temin etmişler ve ufak olmalarına rağmen bunlardan bolca yemişlerdi. Onlara hizmet eden kadınlar gayet iyi gözükiyorlar, güzel giyinmişler, yanı başlarına oturuyor ve bir kaygı duymadan onlarla beraber aynı ölçüde yiyorlar. Sadece dış görünüşlerindeki renkler kadın ve hizmetçisini ayırıyor.⁷⁸

Kadınlarla erkeklerin normal şartlar altında salonlarda, otellerde, tiyatrolarda, toplantılarda, park ve bahçelerde, ulaşım araçlarında bir araya gelmesi ve onlarla konuşması Osmanlı toplumunda hiç kolay olmamıştır. Kadınlar ile erkeklerin bir arada eğlenmesi, Avrupa'ya gitmiş Osmanlı seyyahlarının hoşuna gitmiş ve hatta bir kısım seyyah beğendiği kadınlarla tanışabilmek için girişimlerde bile bulunmuştur.⁷⁹ Aynı durum burada geçerli olmamıştır, yine de yabancı dil bildikleri düşünülen kadınlarla konuşmaya teşebbüs eden seyyahlara rastlanmıştır. Fakat bu teşebbüslere “kırbaç taşıyan hadımağalar” tarafından sertçe tepki verilirken, kadınların bu tepkilere parmaklarını bile kıpırdatmadıkları gibi örneklerin verildiği görülmüştür. Hatta hadımağaların kadınlara sadece bakanlara bile dik dik baktıkları yazılmıştır.⁸⁰

Bu tarz olayların yaşanmışlığı sebebiyle, Türk kadınına fazla işveli olarak nitelemenin yanlış olduğu gözükmüştür. Bazı seyyahların bu yanlış algı sonucunda bir beklenti içine girdikleri ve sonra hayal kırıklığı yaşadıkları anlaşılmıştır. Bazı seyyahların da hayal kırıklarını yazmayıp bu tarz nitelemeleri koruma çabasında oldukları görülmüştür. Kendisi bu konuda herhangi bir deneyim yaşamamasına rağmen Amand von Schweiger-Lerchenfeld Türk kadınının kesinlikle işveli olduğunu belirtmiş, ayrıca toplum kurallarının onlara hareket özgürlüğü ve istenmeyen tacizlerden korunma avantajı sağladığından da bahsetmiştir:

Örtünme zorunluluğunun ise gerçekte ne anlama geldiğini en iyi değerlendirecek olanlar da şu veya bu şekilde Türk kadınlarının minik minik oynaşmalarını deneyimleyerek bundan keyif almış olanlardır. Osmanlı kadını

⁷⁸ Pfeiffer, **Reise in das Heilige Land**, s. 41-42.

⁷⁹ Bâki Asiltürk, **Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa**, Ed. Betül Bilikti, İstanbul, Kaknüs, 2000, s. 445.

⁸⁰ Kaplan, **a.g.e.**, s. 149-150.

elbette işveliymi, fakat bunun arkasında başka bir düşünce yoktu; tek amaç vakit geçirmekti. Beğenilme tutkusuyla eline geçen hiçbir fırsatı kaçırmıyordu ve hele (hatta bazı ölçülerde hayret verici olsa da) Avrupalı kadınlara göre hiç kontrollü değildi. Bunun da sebebi, Türk kadınlarının hiçbir zaman erkekler toplumuna çıkmamasıydı. Kadınlar, deyim yerindeyse, hep kendi aralarındaydılar, davranışları da ister bir koca ister bir sevgili olsun, kıskanç bir refakatçinin üzerine dikilmiş bakışlarının kontrolünden geçmiyordu. Peki, bu kölelik mi? Gerçeği nasılsa o haliyle ele alacak olursak, Türk kadınların hareket özgürlüğü bakımından, 'ahlaklı' Avrupa'daki kız kardeşlerine kıyasla belli bir ölçüde daha ileri oldukları görülür. Hiçbir erkek Müslüman bir kadına sokak ortasında doğrudan hitap etmeye cesaret edemezken kadınların onlara soru sorması, erkek satıcılardan alışveriş yapması vs. serbestti; böylelikle de halka açık mekânlarda istenmeyen tacizlerden de korunmuş oluyordu. Evet, sokak modasının tek tip hali ve örtünme zorunluluğu bir tür kimliksizliğe yardım ediyordu ve bu koşullar altında da Türk kadını kendi tanıdıklarının, eşinin, aile fertlerinin bakışlarından da hiç fark edilmeden kaçabiliyordu.⁸¹

Fakat böyle bir toplumda kadınların biraz ürkek ve çekingen davranması akla daha yatkın gözükmiştir. Dışarıda kabul görülen kurallar ve ayıp görülen davranışlar bu ürkekliğe neden olmuştur. Bu ürkek davranışların, içinde bir kötülük olmadığı halde bazı seyyahları huzursuz ettiği görülmüştür. Georgina Max Müller bu davranışlardan şu şekilde bahsetmiştir:

Bazen kocaları arabaların yanında at üstünde onlara refakat ederlerse de hiçbir zaman onlarla konuşamazlar. Araba durduğu zaman dahi, hiç kimse kendi karısına veya annesine bir kelime söyleme cüretinde bulunamaz, zira polis derhal müdahale eder. Kocaları veya oğulları onlara sokakta selam bile veremezler. Bir kadına en büyük hürmet, onunla karşılaştığınız zaman ona arkanızı dönmektir.⁸²

Franz von Werner (Murad Efendi) ise tüm bu kadınlarla konuşmama veya konuşamama hallerinin, erkeklerin aşırı kıskanç olmalarından kaynaklandığının düşünülmesinin yanlış olduğunu ve sadece olaylara yüklenen farklı anlamlardan ileri geldiğini belirtmiştir:

Osmanlı erkeğinin diğer erkeklerden daha kıskanç olmasını gerektirecek hiçbir neden göremiyorum. Gerçekten de Osmanlılarda böyle bir tutku belirtisinin nasıl ve nerede gözleendiği hakkında hiçbir fikrim yok. Batılı anlamda korku, endişe, şüphe taşıyan kıskançlık Osmanlılar için söz konusu olamaz, çünkü

⁸¹ Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 727-728.

⁸² Müller, **a.g.e.**, s. 157.

böyle bir duyguyu yaratacak kaynaklar, yani aşk ilanı, aşk ilişkisi, özgür seçim onlarda hiç yoktur. ... Bizim yaşam tarzımızda sıradan kabul ettiğimiz durumlar Doğu'da aşırı tepkilere neden oluyorsa, bu durum sadece olaylara yüklenen farklı anlamdan, genel yapı ve geleneksel atmosferin verdiği anlamdan kaynaklanır. Osmanlı geleneği bir kadının bir adama kendini göstermesini, yani onun karşısında başını açmasını (elbette kasıtlı olarak yapılanları) suç olarak kabul eder ve cezalandırır, çünkü onların kurallarına göre bu durum sadakatsizliği veya böyle bir niyeti gösterir. Yüzünü bir erkeğe açan Türk kadını ona kendini sunmuş demektir.⁸³

Yine de bunları bilerek bazı seyyahların risk aldıkları görülmüştür. Genç Türk kadınlarının zararsız meleksi ufak yüzlerinin, tatlı çaresizlikle gözlerden konuşan büyüleyici masumiyetinin etkisinde kaldığını belirten Woldemar Urban ise başına gelebilecekleri bilmesine rağmen kadınları izlemeyi sürdürmüştür:

Sokağın ortasında iki uçsuz bucaksız sıra boyunca birbirine geçmiş şık koyun postundan mantolar uzanıyor. Büyük oranda kapalı olan harem kadınlarıyla zapt edilmiş. Bu doğal olarak benim özel ilgimi harekete geçirdi. Bu kadınların durumuna bayağı şaşırıldım. Bunlar hemen hemen istisnasız gençlik tazeliğinde, inceliğinde; elbette arkasında hiçbir kötülük barındırmayan dokunaklı, saf, masum, gözlerle, etine dolgun bir yuvarlaklığa meyilli çocuksu küçük yüzlerdir. Etrafa bakıyordum ve böyle bir merakı haklı olarak küstahça bulan sakallı Türklere fazla aldırış etmiyordum.⁸⁴

Burada seyyahın tutumu ayrı bir tartışma konusu olsa da kadınların toplumda sıkı denetim altında bulunmaları ve onlara karşı aşırı korumacı bir tutum sergilenmesi gerçekçi bir yaklaşım olmuştur. Bu konudaki eleştirilerin pek çoğuna katılmak mümkün gözükmemiştir. Namus meselesine aşırı düşkünlük ve kadınlara karşı abartılı bir korumacı tutum, bazı istisnalar dışında kadınların toplumsal hayatın büyük ölçüde kısıyında kalmasına yol açmıştır. Zaten Avrupa memleketlerini gezmiş Osmanlı seyyahları orada kadınların devlet dairelerinden fabrikalara, sokaklardan eğlence yerlerine kadar hemen her yerde etkin bir şekilde görünmeleri karşısında önce bocalamışlar; akabinde ahlak ve namusunu muhafaza etmek şartıyla Avrupa kadınının toplum hayatında etkin rol üstlenmesini normal karşılamışlardır.⁸⁵ Hatta Avrupalı kadınların serbest oldukları kadar namuslarına da düşkün olduklarını, belirli

⁸³ Murad Efendi, **a.g.e.**, s. 214.

⁸⁴ Urban, **a.g.e.**, s. 78-79.

⁸⁵ Asiltürk, **a.g.e.**, s. 444-445.

bir yaşa geldiğinde namus ve iffetlerinden kendilerinin sorumlu hale geldiklerini vurgulayanlara da rastlanmıştır.⁸⁶

Seyahatnamelerde kadınların ihanette bulduklarında verilen cezalar hakkında da sert yorumlar görülmüştür. Helmuth von Moltke “Binbir Gece Masalları” öykülerine aldanıp da aşk maceraları diyarını aramaya kalkanları şartların farklılığı konusunda uyarmıştır. Türklerde bu meselede en kuru bir şiirsizliğin hâkim olduğunu ve kadınlarda aşk maceraları için ateşli bir mizacın, erkeklerde ise imkânın bulunmadığını belirtmiştir. Moltke bu maceranın nelere yol açabileceği konusunda, bizzat şahit olduğu bir barbarlığı örnek göstererek bilgiler vermiştir: “Eğer bir Türk kadını Müslüman bir erkekle ihanette bulunursa kocası onu hakaretle boşar, yok eğer bunu reayadan, yani devletin Hıristiyan uyruklarından biriyle yaparsa bugün de, 1836'da da, hiç acımadan suda boğulur, reaya da asılır.”⁸⁷ Moltke'den daha ileri bir tarihte İstanbul'da bulunmuş Franz von Werner (Murad Efendi), takım elbiseli Türk erkeklerinin artık “kemerlerinde hançer” taşımadıklarını, üstelik sadakatsiz kadınlara Osmanlıların uyguladıkları korkunç işlemlerle ilgili ortalıkta dolaşan masalların “sadece masal” olduğunu yazmıştır:

Kuran'ın sadık olmayan kadına suç ortağıyla beraber recm cezasını buyurduğu doğrudur (Musevilerde de kullanılan bir idam yöntemi). Ama yine de aynı kitabın kanunları suçun ispatını o kadar zorlaştırır ki suçu sabit görmek neredeyse imkânsızdır. Aldatan kadınların hüküm giymesi çok nadirdir ve gerçekleşen birkaç olay tarih kayıtlarına geçmiştir. Bu istisnai olayların birinde kadını cezalandıran şeyhülislam halkın öfkesi ve gazabıyla karşılaşmıştır. ... Müslümanlarda kadının aldığı ikincil konum genel olarak ve sadece İslam'ın etkisine atfedilir. Bana öyle geliyor ki, Doğu'nun İslam öncesi ve İslam olmayan halkları arasında da ilişkiler benzer şekildeydi, hatta cinsiyetler arası eşitsizlik bazen çok daha sert bir şekilde kendini gösteriyordu. Doğu Hıristiyanlarında, örneğin Doğu Slav halklarında kadın Osmanlı kadınından daha fazla haklara sahip değildir, daha fazla saygı görmez ve ona nadiren yumuşak davranılır, çünkü bu halkların erkekleri daha kabadırlar.⁸⁸

⁸⁶ A.e., s. 434.

⁸⁷ Moltke, a.g.e., s. 47-48.

⁸⁸ Murad Efendi, a.g.e., s. 215.

Werner'in her ihanet olayının korkunç bir cezası olmadığı hususunu biraz daha açtığı ve kadının konumunun da sadece İslam dinine bağlanmaması gerektiğini ifade ettiği görülmüştür.

5.2.4. Dışlanmaları ve Mutsuzlukları

Doğulu kadınların ne kadar özgür, ne ölçüde medeni olduğu Batılılar tarafından hep tartışma konusu yapılmıştır. Birçok yorumda sert disiplin kurallarının işlediği harem üzerinden kadınların çaresizliği ele alınmış, onların “en belirgin ve temel özelliği pasiflik” olarak gösterilmiştir.⁸⁹ Kadınların erkeklerin cinsel isteklerini yerine getirmekten ve onlara çocuk doğurmaktan başka bir işe yaramadıklarına dair yorumlarla da pasifliklerinin daha aşırı hale getirildiği görülmüştür.⁹⁰ Doğulu kadınlara bu sıfatları yakıştırmayı uygun bulan kimseler, onlar ile özgürlük arasında uzaktan yakından bir alaka kuramamışlardır. Dönemin feminizm akımı sayesinde Batı toplumlarında kadınların bazı kazanımlar elde etmelerinin de etkisiyle her iki toplumun kadınlarının arasında bir uçurum olduğu düşünülmüş, toplumların aynası olarak görülen kadınlar arasındaki bu fark kendi üstünlüklerinin başka bir ispatı olarak değerlendirilmiştir. Esasen bazı kazanımlar elde etmesine rağmen ne aslında Batı kadını tamamen özgür olmuş, ne de bazı haklar elde edememesine rağmen Doğu kadını tamamen bir köle gibi yaşamını sürdürmüştür. Batılı kadınların tamamen özgür olduklarını düşünmek bir yanılgı iken, onlardan daha kötü duruma sahip Doğulu kadınların var olması onların durumlarını değiştirmemiştir.⁹¹

⁸⁹ Mohja Kahf, **Batı Edebiyatında Müslüman Kadın İmajı**, Yay. Haz. Fahrettin Altun, Çev. Yeşim Sezdirmez, İstanbul, Küre, 2006, s. 139.

⁹⁰ Schiffer, **a.g.e.**, s. 290-291.

⁹¹ “Batılı feministlerin kendi durumlarına özgürlük atfetmeleri aynı zamanda içinde yaşadıkları toplumdaki ikincil konumlarını inkâr etmelerine imkân tanımıştır, çünkü Doğulu kadına kıyasla kendilerini özgür olarak tahayyül edebilmeleri sayesinde, kendi ülkelerindeki ezilişleriyle yüzleşmekten kaçınabilmişlerdir.” Meyda Yeğenoğlu, **Sömürgeci Fantaziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark**, Yay. Haz. Semih Sökmen, İstanbul, Metis, 2003, s. 139.

Doğu kadınıni çaresiz bir varlık veya pasif bir obje olarak göstermek yerine, onların farklı yetiştirme tarzlarına ve ister istemez toplumun örfi kurallarının etkisinde kaldıklarına vurgu yapılması gerçeğin biraz daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Bu sayede Doğu kadınınin aslında toplumun ve geleneklerin ona izin verdiği ölçüde kısıtlı bir özgürlüğe sahip olduğu anlaşılmıştır. Kadınların bu halde olmalarının sebepleri de genellikle İslam dini çerçevesinde ele alınmıştır. Örneğin Amand von Schweiger-Lerchenfeld kadının evsel bölgesine bağlanmış yüzeysel bir özgürlüğü olduğunu, “kendi kaderini tayin etme” hakkının olmadığını ve ona “Kuran hükümlerinin dar sınırları içinde” hangi haklar verilmişse ona göre hareket ettiğini belirtmiştir. Bu hükümlerin kadın için “kaskatı ve sarsılmaz”, erkek için “olabildiğince esnek” olduğu yorumunu da yapmıştır.⁹² Bunda doğruluk payı olmasına rağmen, bu da biraz yüzeysel ve klişe bir yorumlama olmuştur. Kuran’da ve hadislerdeki hükümlerden, toplumda kadına yönelik davranışlardan ve baskılardan dolayı kadınların cidden çok kötü muamele gördükleri veya hiçbir hakka sahip olmadıklarının anlaşılması yanlış bir düşünce gibi gözükmiştir. Bir kere kadınlara karşı toplumda nezâket söz konusu olmuştur. Franz Carl Endres de Kuran’ın erkekleri kadınlara karşı nezâket konusunda uyardığından dolayı Türklerin Amerikalılara benzeyen bir şekilde, kadınlara karşı fevkalade nazik olmalarının söz konusu olduğunu vurgulamıştır. Endres aynı zamanda konuyla ilgili “kadına vurma!” ve “tanrı zayıflara, kimsesizlere ve kadınlara el kaldırma hakkınızı yasaklamıştır” gibi hadisleri de örnek olarak belirtmiştir.⁹³ Fakat bunların yanında dinin onaylamadığı her şey ahlaka aykırıdır ilkesi doğrultusunda, kadının elde ettiği bazı haklarını gündelik hayatta kullanmak istemesinin ahlaksızlık olarak damgalandığı görülmüştür. Kadınların sürekli olarak “yakın çevresinin kontrolü altında” bulundurulması ve ona terbiye verilmesi gerekliliği topluma sirayet etmiştir. Bazı Osmanlı aydınlarının ise İslamiyet’in koyduğu kuralların, kadın haklarını

⁹² Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 729.

⁹³ Endres, **Türkische Frauen**, s. 150.

korumak için olmalarına rağmen ‘‘zamanla uygulamada saptırılmış’’ olduklarını dile getirdikleri görülmüştür.⁹⁴

Kadınların iş hayatında yer alması da tüm bu sebepler dolayısıyla toplumun büyük kesimi tarafından ahlaksızlık olarak görülmüştür. Bunun neticesinde dükkânlarda, sokaklarda, meydanlarda kadın esnaflara rastlanmamıştır.⁹⁵ Kadınların iş hayatındaki dışlanmaları hakkında seyahatnamelerde de bilgiler verilmiştir. Richard von und zu Eisenstein kadınların şehirlerde hiçbir zaman işte çalışırken görülmediklerini ve ülke genelinde kadınların tarımla son derece nadir ilgilendiklerini belirtmiştir.⁹⁶ Kadının dışlanması sadece iş hayatında görülmemiştir. Dışlanma durumları seyahatnamelerde çokça irdelenmiş, birçok yerde Türk kadınlarının mutsuz olduğu sonucunun çıkarıldığı görülmüştür. Seyyahlar onlara karşı duydukları acıma hissinden de çeşitli şekillerde bahsetmişlerdir. Örneğin dans, ata binme, yüzme gibi eğlencelerin onlara kesinlikle yasak olması ve bunlardan zevk alma imkânlarının bulunmaması gibi sebepler ortaya koymuşlardır.⁹⁷ Bu eğlenceler ve genel olarak Avrupalı kadınların zevk aldıkları özgürlüklerin avantajlarıyla ilgili hiçbir şeyi bilmemelerinin daha iyi olduğu da düşünülmüştür. Bilmedikleri için esaretlerinin farkında olmadıkları vurgulanmıştır. Bu sebeplerle çubuklar arasında şarkı söyleyen, kafeste doğan kuşlara benzetilmişlerdir. Bu şekilde düşünenlere göre cehaletlerinden ve habersizliklerinden kaynaklanan mutluluk nedeniyle aslında yarı acınacak durumda olmuşlardır. Onlara özgürlüğün ne olduğunu öğretmek isteyenlere rastlanmıştır. Bu kişiler Türk kadınına acı çektiklerini anlatmışlar, onları durumlarının mutsuzluğuna ve zorluğuna ikna etmeye çalışmışlardır. Genellikle

⁹⁴ Ekrem Işın, **İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür, Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri**, İstanbul, İletişim, 1995, s. 120.

⁹⁵ D'Ohsson, **a.g.e.**, s. 196.

⁹⁶ Richard Freiherr von und zu Eisenstein, **Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien: Beschreibung mit Erörterungen, um zu Reisen und Unternehmungen anzuregen**, Wien, Carl Gerolds Sohn, 1912, s. 155.

⁹⁷ Mesela Dorina L. Neave, **Eski İstanbul'da Hayat**, Çev. Osman Öndeş, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978, s. 123.

bunun çok zor olduğunu ve ikna etmekte başarısız olduklarını dile getirmişlerdir.⁹⁸ Franz von Werner (Murad Efendi) kadınların esaretlerinin farkında olmadıklarını doğrulamasına rağmen bu tarz konuların abartıldığını anlatmıştır:

Harem dizginlerinden boşalmış erotizmin oyun alanı değildir; geleneksel görgü ataerkil ev yaşamında köklü kanunlar olarak hükmeder. Anlatılanlardan görüldüğü gibi, Doğulu erkek haremde bazılarının sandığı kadar zevk içinde yaşamaz. Ama Doğulu kadın da Batıların kendi bakış açılarıyla yargılayıp hüküm verdikleri kadar mutsuz değildir. Kadın olarak bulunduğu konum açısından, Avrupalı kadınların büyük bir kısmından daha mutsuz değildir; onları karşılaştırmak küçük bir mahalleye tıklıp kalmış, ama esaretinin farkında olmayan birisiyle, yaşamak zorunda olduğu büyük şehri bir hapisane olarak gören ve dış dünyanın özlemiyle yanıp tutuşan birisini karşılaştırmak gibidir.⁹⁹

Aslında kadınlar ya iyi ya da kaderlerine razı yaşam sürmüşlerdir. Her şeyden önce kadınların evliliklerin yolunda gitmesi veya mutlu olup olmadıkları özel koşullara daha çok bağlı olmuş ve bunlara göre değişim göstermiştir. Bazı kadınların hoş olmayan şartlara alışmalarının güç olmaması ve mutsuz olduklarını bile bile kaderlerine razı olmaları belki doğru eleştiri olarak gözükmiştir, oysa seyahatnamelerde genelde onların esaret içinde ve mutsuz bir varlık olarak yüzeysel bir şekilde betimlendikleri görülmüştür.

Esaret içinde ve mutsuz Doğu kadınına acıyıp, aynı zamanda kendisini onların esaretten kurtarılmasına ve dramatik hallerinin değişmesine adanmış dile getirenlere rastlanmıştır. Kadın hakları savunucusu olan Mathilde Weber bunlardan biri olmuştur. Örtünme zorunluluğuna ve halk arasında erkekler tarafından cinsiyet ayrımına maruz kalmış Türk kadınları için acıma ve üzüntüsünü ifade etmiştir: "En can sıkıcısı da feraceleri içinde sarılı (renkli ipekli uzun manto benzeri bir şey) zavallı, örtülmüş, işvesiz ve biçimsiz Türk kadınları orada, ırmak kenarında bilhassa yine bir araya toplanarak oturmuşlar." Mesire yerleri gibi gemileri de cinsiyet ayrımının uygulandığı yerlere örnek gösterdiğinde benzer durumu vurgulamıştır: "Bir

⁹⁸ Schiffer, a.g.e., s. 295.

⁹⁹ Murad Efendi, a.g.e., s. 222.

perde arkasına kapatılmış kendilerine ait odalar, bu zavallı toplumsal terk edilmişlik her gemide var." Sonrasında ise Almanya'da kadın hakları mücadelesinin tıkandığını belirtip, artık Türk kadınlarının düzeltilmesi gerektiğini savunmuştur:

Uzun zamandan beridir medeniyetin zirvesi olduğuna inandığımız Almanya'da, uzun zamandır hala tanınmayan (sahip değiliz), eğitim ve kazanç özgürlüğünü, eşit sosyal ve kanuni hakları, bizim cinsiyetimiz için istemek (zorunluluğu) faydasız olduğundan, gücümüzle onların durumlarını iyileştirmeye başlayabilmek için şu mutsuz kurbanlarla ilgili yüzeysel barbarca geleneklere daha fazla isyan etmek çok önemlidir.¹⁰⁰

Konuya benzer hissiyatlar ile yaklaşan başka bir kadın seyyah da Georgina Max Müller olmuştur. Nazır ile konuştukları “camiler, müzedeki lahitler ve Sarayburnu'ndaki hazine” gibi mevzulara eşinin iştirakini sağlamak için ne kadar gayret sarf ederse etsin, buna muvaffak olamadığından bahsetmiştir. Sonra kadının “bunları görmemiş ve hiçbir zaman da görmeyecek” olduğunu düşündüğünden, nazırla kendi arasında geçen konuşmaların onun için hiçbir mana ifade etmediği sonucuna varmıştır. İçinde “çok derin bir acıma hissi” ile oradan ayrıldığını, sevgiye ve paraya sahip olan bu kadının ona göre “büyük bir eksiklik hissi içinde gayrimemnun ve huzursuz” olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹ Fakat kadınların bu durumunu övenlere, keşke bizde de böyle olsaydı diyenlere rastlanmıştır. Örneğin Ewald Banse “sakinliğe ve rahatlığa ermiş” Osmanlı toplumunda, kadınların toplum içerisindeki tecritlerinin bu hedefe ulaşmak için kesin rol oynadığını belirtmiştir. Banse insanlığın bu uçarı ve dış görünüşe kendini adayan yarısını zararsızlığa mahkûm etme ve de münasip bir zorlamayla içselleştirilmiş bir yaşam bilgeliği çemberine çekme çabasının karşılığında gelen, kadının bu geri çekilmiş konumundan övgüyle bahsetmiştir. Banse'ye göre kadının kendisinin “pozitif iç kültüre” hiçbir katkısı olmamış, hatta tam tersine doğası gereği onun kötü bir özü olmuştur. Banse kadını aynı anda “sebatsızlığın, dayanıksızlığın ve yüzeyselliğin vücuda gelmiş hali” olarak tanımlamıştır. Ona göre Türk kadınının bu geri çekilmiş konumunun ana şartı sürekli denetim yoluyla olmuştur. Zaten Banse kadının olumsuz özelliklerinin ancak

¹⁰⁰ Çalıkbaşı, a.g.e., s. 137.

¹⁰¹ Müller, a.g.e., s. 150-151.

bu yolla “zararsız” hale getirilebileceğini belirtmiştir. Fazlasıyla ataerkil bir duruş sergilediği görülen Banse, bir yandan da “ahlaki sapma” içerisinde olduğunu düşündüğü anavatanına sert eleştiriler yapmıştır: "Kadın eğer Avrupa'mızda daha ziyade ev hayatıyla sınırlanmış olsaydı biz de iç dünyamız bakımından daha ileride olur ve aşırı yüzeysel zevkler peşinde koşmaz, kendimizi böylesine fazlasıyla dağıtmazdık."¹⁰²

Kadınların dışlanması seyahatnamelerde eğitim alanında da kendisini göstermiştir. Onların eğitimsiz olduklarından sıkça bahsedilmiştir. Mesela Julius Heinrich Petermann, iftara davetlisi olduğu Ramiz Bey'in eşiyle ilgili nitelemelerde bulunurken, onun “diğer bütün Türk kadınları gibi eğitimsiz” olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³ Bütün Türk kadınları için bu nitelemeyi yapmak doğru gözükmemiştir. Yüksek sınıfa mensup kadınların bazılarının haremde yalnız kaldıkları zamanlardaki uğraşlarına bakarak eğitimsiz olmadıkları anlaşılabilmiştir. Nakış benzeri el işleriyle meşgul olarak, müzik aleti çalarak, Doğu ve Batı edebiyatına ait eserleri okuyarak vakit geçiren kadınlar görülmüştür.¹⁰⁴ Eğitimli olmalarının getirisi olan bu uğraşlar haremde sıkılmamalarına, bunun sonucunda da mutsuz olma şanslarının azalmasına yol açmıştır. Fakat maalesef toplumun büyük çoğunluğu böyle olmamıştır. Franz Carl Endres de yüksek sınıfa mensup birçok iyi eğitim görmüş kadının var olduğunu ama büyük halk kitlesiyle karşılaştırıldığında tek tük vaka olarak kaldıklarını belirtmiştir. Ayrıca ona göre genelde kadın, erkekten daha alt eğitim düzeyinde görülmüştür.¹⁰⁵ Osmanlı toplumunda halkın aşağı tabakası arasından, kadınların eğitim görmelerinden huzursuzluk duyanlar ve bunu hoş karşılamayanlar olmuştur. Kadının okumuşunun sihirbaz olacağı, yazı bileninin erkeklere aşk mektup yazacağı, mektepli kızın zapt edilemeyeceği, kadınların eğitimsiz olarak daha mutlu bir hayat süreceği gibi şeyler düşünülerek birçoğu cahil bırakılmışlardır.¹⁰⁶ Georgina Max

¹⁰² Çalıkbaşı, a.g.e., s. 134.

¹⁰³ Pınar, **Alman Gezginlerin Gözüyle**, s. 91.

¹⁰⁴ Ubicini, **1855'de Türkiye**, C:II, s. 123-127.

¹⁰⁵ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 74.

¹⁰⁶ Borak, a.g.e., s. 281-282.

Müller'in de bu anlayışı ve kötü sonuçlarını, kadının eşine göre geri planda bir hayat sürmesine yönelik yaptığı eleştirisiyle birlikte dile getirdiği görülmüştür:

Bana öyle geliyor ki, babalarının ve kocalarının hayatlarını paylaşabilecekleri o mesut güne kadar Türk kadınının fazla tahsil görmesi onları sadece huzursuz ve bedbaht eder. En rahat kadınlar, padişahın haremdekiler gibi, giyim kuşam ve şekerleme dışında başka hiçbir şeyle ilgilenmeyen kadınlardır, yani hayatları boyunca çocuk kalan, birer şımarık çocuk olan kadınlardır.¹⁰⁷

Gerçekten kadınların birçoğu da mümkün olduğu kadar az eğitilmişler, evlenme yaşları yaklaştığında o zamana kadar aldıkları ders yeterli görülüp öğrenimlerini yarıda bırakmalarına göz yumulmuştur. Bu sebeple de kendini gösteren kültürlü kadınlar pek ender olarak ortaya çıkmışlardır.¹⁰⁸

5.3. Ailede ve Kadında Değişimler

Toplumda önemli yeniliklerin görüldüğü Batılılaşma sürecinde, aile ile alakalı gelişmeler de doğal olarak yaşanmıştır. İktisadi koşullar gereği mahallelerde ve evlerde yaşanan değişimler bile aileyi etkilemiştir. Franz von Werner (Murad Efendi) buna değinen seyyahlardan biri olmuştur:

Kendilerini havalı tanımlarıyla 'palas' olarak adlandıran ve savurgan bir şekilde büyük alanlara yayılan büyük ahşap evler yerlerini daha sade ama daha konforlu taş evlere bırakmışlar. Aslında bu durum Osmanlıların sosyal yaşamında köklü bir değişimin işareti. Ailelerin birbirine yaklaşmasıyla, şimdilik sadece mekânsal olsa da, evin ikiye bölünmesi geleneği yerini evin birliğine bırakmaya başlıyor; yemek odası ortak kullanılıyor ve yemekler birlikte yeniliyor, hizmetkârların sayısı gerçek ihtiyaca göre azaltılıyor, sınırsız misafirperverlik sınırlanıyor, savurganlığın yerini iktisat, karmaşanın yerini düzen alıyor.¹⁰⁹

Bunun yanında, evlerdeki geleneksel eşyalar, yerlerini yavaş yavaş Avrupa malı eşyalara terk etmiştir. Avrupa malı eşyaların yeni olmalarından kaynaklı çekicilikleri, bazen ihtiyacı karşılamasalar bile bunların satın alınmasına engel olamamıştır. Süslü

¹⁰⁷ Müller, a.g.e., s. 158.

¹⁰⁸ Borak, a.g.e., s. 282.

¹⁰⁹ Murad Efendi, a.g.e., s. 53.

şeylere, değersiz ama gösterişli şeylere özellikle kadınlar ve çocuklar çok daha fazla ilgi göstermişlerdir.¹¹⁰ Aşırı derecede savurganlığın ve para harcamasının yapıldığını düşünen seyyahlara da rastlanmıştır. Daha ziyade zengin ailelerin Avrupa malı tüketimini genele yaymış gibi görünen Amand von Schweiger-Lerchenfeld, bunun suçunu kadınlara atmış ve ifadelerinin sonunda Avrupa'nın üstünlüğünü belirtmeyi de ihmal etmemiştir:

Ayrıca sözüm ona 'zindan duvarlarını' gösterişli yüzlerce yabancı şey vasıtasıyla, ev girişini de yabancı nesnelere ile donatmaları Türk kadınlarının çocuksu eğilimlerine fevkalade elverişlidir. Oyalanma sonucu gereğince, eskilerden ısrarla tutulanların sonuçta bozulacak olması gereğince. Bu oyalanma fotoğraflı resimli aygıtlara, gramofona, ressam sehmasına, resim defterine, piyanoya, dikiş makinesine, fiyakalı fenerli lambalara, kıymetli sofa takımlarına, elektroteknik düzmecelelere, müzik kutularına ve yüzlerce tüketim eşyasına ihtiyaç duydum. Ve çalışkan ellerden çıkan bu harika şeylerin diyarı nerededir? Anadolu? İran? Mısır? Hayır, bu 'kadınların cenneti', özgürlük yuvası olan Hıristiyanların diyarıdır.¹¹¹

Aslında süreçte aile yaşantısının özü tamamıyla değişmezken, asıl değişiklik ailenin etrafını saran ve zamanın koşullarıyla farklılaşan değerlerde görülmüştür.¹¹² Böylece ailevi geleneklerin birçoğu azalarak yok olmuş ya da çok nadiren görülmüşlerdir. Örneğin "beşik kertmesi" geleneği, nadiren bazı köylerde rastlanır duruma gelmiştir.¹¹³ Kölelik uygulaması da önce resmi olarak sona ermiş ve sonra yavaş yavaş azalıp yok olmuştur. Aile yaşantısında görülen en temel değişikliklerden birinin doğurduğu önemli sonuçlar, seyyahların da ilgisini çekmiştir. Örneğin Franz Carl Endres, kadının evdeki görevinin son yıllarda çoğalmasının, resmi olarak köleliğin sona ermesiyle bağlantısı olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴ Endres'ten yaklaşık yirmi yıl önce ise Hans Barth "gizemli cariyeler" gibi olguların kaybolma riskine ve

¹¹⁰ İbrahim Refik, **Ramazan Medeniyeti**, İstanbul, Albatros, 2000, s. 231.

¹¹¹ Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 732-733.

¹¹² Işın, **a.g.e.**, s. 100.

¹¹³ İki ailenin, kızlar ve oğullarının büyüyünce evlenmeleri hakkında birbirlerine söz vermesi olayıdır. Kayınvalide olacak hanımların beşiklerin başucunu çakı ile kertmesinden gelmiştir. Erkek çocuk genellikle kızını kendi malı gibi görmüş, kız razı olmasa bile pek küçük yaşta zorla evlenmişlerdir. Kızın nikâhtan evvel firar etmesi veya diğer bir erkekle evlenmesine mani olunması gibi vakalar yaşanmıştır. Borak, **a.g.e.**, s. 282-283.

¹¹⁴ Endres, **Türkische Frauen**, s. 150.

buna Batılılaşmanın yol açtığına değinmiştir: ‘‘Haremin Avrupa kültürünün derinden içine işlediği zaten inkâr edilemez ve aynı yerde daha başlangıcında oldukça belli, sürdürülebilir ve de nihai sonuçlara sahip radikal bir değişim cereyan ediyor.’’¹¹⁵ Zaten sanıldığı kadar yaygın olmayan çok eşlilik bile, iyice seyrek görülmeye başlamıştır. Çok eşliliğin az tercih edilmesini ‘‘teşekkür borçlu olunan durum’’ diye nitelemiş olan Amand von Schweiger-Lerchenfeld, yine de çok eşliliği ‘‘Müslüman kadınların kaderini iyileştirmesi gereken her reform hareketini başarısızlıkla sonuçlandıran sert bir kaya’’ olarak tanımlamıştır.¹¹⁶ Franz Carl Endres ise, eğitilmiş ve modern kadınların evlilikten önce tek eşliliği şart koştuğunu ve modern erkeklerin de bunu kabul ettiğini belirtmiştir.¹¹⁷ Gerek çok eşliliğin oldukça seyrek görülmeye başlaması, gerek de toplumda bir dereceye kadar meşru sayılan ve erkeklerin geçici gönül eğlendirme vakalarında bazen rol aldıkları görülen kadın kölelerin yokluğu, bazı erkekleri metresler veya fahişeler gibi yeni arayışlara sevk etmiştir.¹¹⁸ Franz Carl Endres tek eşli evliliklerde erkeğin çok güçlü olan cinsel ihtiyacından dolayı yeni arayışlara yönelmesinin Türk toplumunda doğal görüldüğünü yazmış ve değişiklik eksikliğini dışarıda araması gibi kötü huylarının bu ihtiyaçtan kaynaklandığı yorumunu yapmıştır. Ayrıca bu durumun normal görünmesine karşı çıkmaya başlayan kadınlara da değinmiştir: ‘‘Kadın ne kadar kültürlüye, ne kadar eğitimliyse, cinsel mutlakiyetçilik fikrini terk ediyor, kocasının zihnen sınırlanmış beraberliğini de.’’¹¹⁹

Evlilikle ilgili dikkat çekici olgulardan biri, görücüye çıkmamanın giderek az görülmeye başlaması olmuştur.¹²⁰ Franz Carl Endres, gençlerin bu adetle mücadelesine değinmeyi de ihmal etmemiştir:

¹¹⁵ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 153.

¹¹⁶ Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 729-730.

¹¹⁷ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 71.

¹¹⁸ Borak, **a.g.e.**, s. 278.

¹¹⁹ Endres, **Türkische Frauen**, s. 141.

¹²⁰ Borak, **a.g.e.**, s. 283.

Eğer genç bir adam evlenmek isterse, akrabaları ona eş bulmak için bir gelin adayı aramaya koyulurlar. Bu amaçla, evinde evlilik çağında bir genç kız bulunduğu bilinen yabancı herhangi bir ailenin kapısını çalmak tamamen serbest ve normaldir. Genç kız, alabildiğince çekici bir şekilde hazırlanır ve ziyaretçi bayanlara takdim edilir. Genç adam ancak bir dizi sıkı âdetin yerine getirilmesinden sonra, düğün töreninde gelinin peçesini kaldırıp, yüzünü görebilir. Günümüz modern Türk gençliği, büyük şaşkınlıklar ve hayal kırıklıklarına neden olabilen bu gelenekle mücadele etmeye çalışıyor.¹²¹

Ayrıca Endres, bazı Türk erkeklerinin kızları evlilik öncesi görememelerinden dolayı, yabancılarla evlenmeye yöneldiklerinden bahsetmiştir: “Bir adamın eşini gözleriyle seçememesi, evleneceği kadını görememesi, ruhen tanıyamaması, sadece aracılık yapan annesinin veya teyzesinin raporlarına dayanması, birçok aydın Türk'ü, Rumlarla veya Avrupalılarla evlenmeye zorlamıştır ki bu duruma daha çok yüksek sosyete de rastlanır.”¹²² Süreçte yaşanan değişiklikler, Ermeni ve Rum ailelerde de gözlemlenmiştir. Endres basit Ermeni ailelerinde nişanlıların düğüne kadar birbirlerini görmediklerini, fakat bu geleneğin kültürlü çevrelerde artık yaşanmadığını belirtmiştir. Endres Rum ailelerinin durumunu da özetlemiştir:

Rumlarda da halk ve eğitilmişler arasında sert ayrım yapılmalıdır. Aynı zamanda Batılı giyinen sonuncular Avrupa örneklerine göre nişanlanır ve evlenirler, sadece kiliselerinde tüm tasavvurların uzunluğunu aşan bitmek tükenmez dini törene katılırlar. Hemen hemen Türk gibi giyinenlerde (sadece kadınlar çoğunlukla örtü takmıyorlar), örneğin Yunanca konuşan Türklerin yaşadığı tamamen farklı olan çeşitli bölgelere doğru, katı şekilde uyulan gelenekler hüküm sürer. Onlar kısmen Türk çevre unsurlarının geleneklerinden doğmuş, kısmen eski yurtlarının öğelerini sadakatle korumuşlardır. Bundan dolayı ayrı ayrı yazamayacağımız bir miktar farklı gelenek var.¹²³

Franz Carl Endres aile ilişkileri ile ilgili başka konularda da görüşler bildirmiştir. Boşanma ve tekrar evlenme vakalarında artış olduğunu belirtmiş, kadının erkeğe göre daha zor boşandığı ülkede ileride zorlukların iyice aşılabacağı ve hatta Avrupa'dan kolay hale geleceği tahmininde bulunmuştur.¹²⁴ Tek eşli evliliğe katı şekilde uymakla birçok koşulun değiştiğine dikkat çekmiş, kadınların evlenmemesi

¹²¹ Endres, **Türkiye 1916**, s. 61.

¹²² Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 74.

¹²³ Endres, **Türkische Frauen**, s. 132-133.

¹²⁴ **A.e.**, s. 146-147.

ve geçim sorunları gibi miktarı bakımından önemsiz olan sorunların ileride Avrupa'daki gibi ciddi şekilde yaşanacağını iddia etmiştir.¹²⁵ Yine de Türk evliliği ile Avrupa evliliğini birbirine yaklaştırmanın “tamamen beyhude bir çaba” olduğunu ifade etmiştir: “Bu başka bir hale getirmeler ve harikulade hatalar olmadan meydana gelemez, yanı sıra kesinlikle hiçbir amacı yoktur”. Çünkü Avrupa evliliklerinin bütünüyle saf cinsel cinsel temeller üzerine inşa edildiğini, Doğu evliliğinde ise bunun en son nedenler arasında olduğunu belirtmiştir.¹²⁶

Batılılaşma sürecinde seyyahların en fazla dikkatini çeken konuların başında kadınlardaki değişim gelmiştir. Kadınların sosyal hayatta daha fazla yer alması, medeniyet göstergesi olarak görülmüştür. Türk kadınlarının fırsatını buldukça Avrupalı kadınları tanımaya gayret ettikleri ve onlarla muhabbet kurduklarında memnuniyet duydukları anlatılmıştır. Türk kadınlarının onların hayatına gıpta ettikleri de sıkça dile getirilmiştir. Göksu'da müzik gösterisini izlemeleri için kadınlara ayrılan, kafese benzettiği bir alanı ziyaret etmiş olan Georgina Max Müller de böyle düşünceler içerisinde olmuştur:

Kendisi ile konuştuğumuz genç güzel ve çok şık bir hanım, açık yüzlerimiz için, bize imrendiğini söyledi. Yaşmağının ince olmasına rağmen (hakikaten çok ince bir ipekliden yapılmıştı) ağzını ve burnunu tamamıyla örttüğü için kendisini çok ısıttığını ve terlettiğini söyledi. Hava sıkıntılı idi. Kafes arkasında iken hiç olmasa, yaşmağını tamamıyla aşağıya indirmişti. Oradaki hanımlardan hiçbiri bizim böyle açık dolaşmamızdan şoke olmamıştı, fakat hepsi bize gıpta ediyorlardı ve ziyaretimizden de çok memnun olmuşlardı.¹²⁷

Türk kadınları, imkân dâhilinde gördükleri her Avrupa geleneğini ve alışkanlığını taklit etmekle de itham edilmişlerdir. Bu haller genellikle yüksek sınıfa mensup kadınlar arasında görülmüştür. Amand von Schweiger-Lerchenfeld kadınların, ucuz romanlardan ve moda dergilerinden kötü etkilendiklerini yazmıştır:

¹²⁵ A.e., s. 161.

¹²⁶ A.e., s. 139.

¹²⁷ Müller, a.g.e., s. 94-95.

Yüksek çevrelerde modern deneyimlere karşı çıkılmasından, muhakkak her şeyden önce dil yetkinliği edinmenin ortaya çıkmasından dolayı engeller oluştu. Fransızca romanlar ve moda dergileri ile adeta sapkın bir ruh harem içine taşındı. Bu doğal olarak romana ait olan tamamen yeni bir dünyaydı, çok garipti, çok enteresandı, 'Binbir Gece' masalsılığından biraz vardı, heyecan verici öyküler, salon hanımları, gösterişli balolar, sevginin eşi bulunmaz gazabı, kadınları koruma vazifeleri vs. vardı, fakat çok berbatları da vardı. Kültürel bozulma sınırları perişan eden ağır koku gibi yayıldı! Fakat okunanların hepsi roman değildi ve şimdi de değildir, daha ciddi okumalar yapanlar da var. Ayrıca bunların hepsinin hoş etkisi ile Batı'daki kadın kültürü arasında bağlantı kuruldu. Bunların hepsi harem kadınlarının tekdüze yaşam koşullarında nasıl da kök saldı! Ve de moda dergilerindeki cazibeli giyimin büyüleyiciliği.¹²⁸

Bunlara rağmen kadınların Doğu'ya has ağırlık ve zarafetlerini henüz kaybetmedikleri ile ilgili yorumlar da yapılmıştır.¹²⁹ Sonuçta hayatı sadece moda dergilerini taktikten ibaret olmayan, kendisini gerçekten iyi yetiştirmiş yüksek sınıfa mensup kadınlar da gündelik hayatın içinde yerlerini almışlardır.¹³⁰ Amand von Schweiger-Lerchenfeld, bu kadınların Avrupalı dostları sayesinde kendilerini daha da geliştirdiklerini ifade etmiştir:

Dost oldukları Avrupalı kadınlar ile ilişkilerinin, toplumun en iyi sınıfından Osmanlı kadınlarının fikir ve deneyimlerine büyük etkisi var. Bunların üzerine, harem boğucu atmosferini yavaş fakat sürekli iyileştiren, taze hava esintisi ortaya çıkıyor. Müslüman kadınların bilgisizliği ahlaki kurtuluşları için bugüne kadar çok güçlü bir ayak bağıydı. Konstantinapol'de kendisini doğrudan belli ettiği şekilde, türlü türlü yabancı etkilerle, oranın kadınlarının içindeki başkaldırı ruhunun çıkması kaçınılmazdı. Eskiden Avrupalı arkadaşlarından alt edilemez engeller yüzünden ayrılırken, bugün akıllı ve asil Türk kadınları Avrupalı arkadaşları ve tanıdıklarıyla övünüyor. Öğrenme dürtüsü de dikkat çeken ölçüde uyanıyor. Soylu evlerde bu amaç için Avrupalı kadın eğitimcilere ve öğretmenlere teklif yapılıyor.¹³¹

II. Abdülhamid Dönemi'nde ülkede bulunmuş olan Hans Barth ise kadınların eğitimi hususunda önemli gelişmelerin yaşandığını belirtmiştir. Barth Arapça yazıyla kendilerine işkence etmek zorunda olmalarından dolayı, Türk kadınlarının eğitiminde

¹²⁸ Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 730-731.

¹²⁹ Mesela Amicis, **a.g.e.**, s. 174.

¹³⁰ Örneğin, saraylardaki klasik harem eğitimlerine benzeyen ve Tanzimat Dönemi'nde görülmeye başlayan, konaklarda verilen özel eğitimler entelektüel kadınları ortaya çıkarmıştır. Işın, **a.g.e.**, s. 113.

¹³¹ Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 730.

gidilen yolun Avrupa kadınlarınıninkine göre çok daha zorlu olduğunu yazmış, buna rağmen onların daima yeniliklere açık olduklarının görüldüğünü dile getirmiştir.¹³² Bu gelişmelere tepki olarak ise toplumda, eğitimin Türk kızlarını “dertli ve isyankâr” yaptığını düşünenler ortaya çıkmıştır.¹³³

II. Abdülhamid Dönemi’nde kadınlar eskiye nazaran sokaklarda daha fazla görülmüş ve gündelik hayat içindeki rolleri fazlalaşmıştır. Öyle ki böyle bir karşılaşmaya hazır olmayan erkekler bu durum karşısında bocalamış, laf atma ve sarkıntılık olayları daha sık yaşanmıştır. Bu olayların bir nedeni, şehirli kadını saç ve cilt bakımı, kozmetik kullanımı gibi konularda da bilgi sahibi yapan moda dergileri olmuştur. Dergiler Türk kadınlarını etkilemeye başlamış ve bu durum sokağa yansıdığı zaman bir ahlaki çöküntünün ortaya çıktığı sanılmıştır.¹³⁴ Ayrıca dergilerdeki giysileri satın almasa da görmek amacıyla, Pera’da ithal malların satıldığı büyük mağazaları gezmeye başlamışlardır.¹³⁵ Yine Pera’da topluluk içinde tütün içen Türk kadınlarına rastlanmıştır.¹³⁶ Bazı seyyahlar da bu dönemlerde Türk kadınlarının sokakta daha fazla görüldüklerini vurgular hale gelmişler ve Türk kadınlarının tamamen esaret altında olduklarından söz edenlerle yazılarında dalga geçmişlerdir. Amand von Schweiger-Lerchenfeld de yanlış bilinenlere dikkat çekerek, kadınların sokak hallerinden örnekler vermiştir:

Her kim Müslüman kadınların ağır kölelik içerisinde yaşadıklarını duymaya alışmışsa, Osmanlı kadınlarının en azından hareket özgürlüklerine dair yaptıkları ve yaptırdıklarının kayda değer bir sınırlama ile neredeyse hiç daraltılmadığından şaşkınlık duyacaktır. Boğaz’daki dünya şehrinin ziyaretçileri günün çok renkli kalabalığı içerisinde Türk kadınlarına rastlayacak ve onları sokaklarda, gezinti yerlerinde, herkese açık bahçelerde eğlenme yerlerinde fazla miktarda görecektir. Onları dükkânların içine girerken, vitrin önlerinde çene çalarken, atlı tramvayın vagonunda otururken,

¹³² Çalıkbaşı, a.g.e., s. 139.

¹³³ Schiffer, a.g.e., s. 300.

¹³⁴ Işın, a.g.e., s. 120-122.

¹³⁵ A.e., s. 99.

¹³⁶ Kadınların odalarında olduğu gibi gizli gizli tütün içmeleri bilinirken, dışarıda kalabalık ortamlarda herkesin gözü önünde içmeleri, İngiliz seyyah Dorina L. Neave’a göre yeni rastlanır bir durum olmuştur. Neave, a.g.e., s. 118.

*Boğaz'ın küçük buharlı gemilerinde renkli gruplar içinde bir araya toplanmış çocukça meraka ve neşeli umursamazlığa kendilerini kaptırırken görecektir.*¹³⁷

Mesire yerlerinde kadın-erkek iççeliğinin yavaş yavaş artması ve karşı cinse uzaktan işaretler vasıtasıyla alaka gösterilmesi bile, eski tabuların biraz da olsa yıkıldığını göstermiştir.¹³⁸ Kadınlar ayrıca seyrek de olsa çalışma hayatında görülmeye başlamışlar ve bu durum toplumun yine başlarda yabancı olduğu kadın işçilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹³⁹ Franz Carl Endres ise Dünya Savaşı'nda kadınların zorunluluktan hemen hemen her yerde çalıştıklarından bahsetmiştir:

*Bugüne kadar geleneklere hiç uymayan bir görüntüye Dünya Savaşı neden oldu. Zamanın ihtiyaçlarından ve erkek nüfusun yetmemesinden Türk kızları ve kadınları postada, telgraf merkezlerinde, bürolarda ve her türlü olası dairelerde çalışmaya başladılar. Aylık alıyorlar, hayatları için gerekli parayı kendileri kazanıyorlar. Sadece İslami adetlerin katılığını bilenler, şimdilerde nasıl güçlü bir değişimin ortaya çıktığını takdir edebilir. Bunun neticesinde kadının daha fazla özgürlük kazanması sayesinde savaştan sonra evlilik için zorlayıcılık kaybolacaktır.*¹⁴⁰

Sonuçta kadınların sokağa çıkamamasından veya refakatçi olmadan sokağa çıkamamasından tek başlarına sokağa çıkmalarına, hatta iş hayatında görünmelerine uzanan bir değişim yaşanmıştır.

Batılılaşma sürecinde kadınların dış görüşlerinde ve kıyafetlerinde önemli değişimler olmuştur. Zamanla örtünme konusunda sıkı denetimler kalkmış, kadınlar yüzlerini daha çok gösterir hale gelmişlerdir. Örtünme zorunluluğunun, bir dinsel buyruk olmaktan ziyade bir moda olgusu haline geldiği ve bir çeşit süslenme biçimine dönüştüğü görülmüştür.¹⁴¹ Yaşlılar ve kırsal kesimde yaşayanlar hala eski kalın örtüleri kullanmaya devam etmiş, saraydaki kadınlar da tamamen örtünmeyi sürdürmüştür. Fakat eskiden başka ülke vatandaşı olan kadınlar bile, yüksek resmi

¹³⁷ Schweiger-Lerchenfeld, **Die Frauen des Orients**, s. 727.

¹³⁸ Kemal Beydilli, “İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul”, **Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 47.

¹³⁹ Işın, **a.g.e.**, s. 112.

¹⁴⁰ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 77.

¹⁴¹ Işın, **a.g.e.**, s. 102.

pozisyonda olmadıkça, İstanbul'da yüz örtüleri olmadan görünmezlerken; zamanla yüzlerin rahatça görülmesini sağlayan, şeffaf olacak kadar ince peçeler veya siyah tüller ile sokaklarda dolaşmak olağan hale gelmiştir. Bu görünüş şekilleri Türk kadınlarına şehvet düşkünleri gibi yakışsız ve haksız yakıştırmaların yapılmasına da yol açmıştır.¹⁴² Peçe ve yaşmak gibi yüz örtmeye yarayan aksesuarların incelmelerini ve şeffaflaşmasını birçok seyyah dile getirmiştir. Örneğin Ida Pfeiffer, İstanbul'a ikinci gelişinde, kadınların ilk ziyaretindeki gibi çok sıkı örtünmüş gözükmediklerini belirtmiştir: “Birçoğu yüzlerinin hemen hemen görülmesini sağlayan, özenle dokunmuş peçelerden giyiyordu; diğerleri sadece alnı ve çeneyi örtmüştü; gözlerini, burnu ve yanaklarını açıkta bırakıyordu.”¹⁴³ Woldemar Urban ise kadınlarının örtülerinin öncekilerden şeffaf olmasına izin verip, aynı zamanda zarif bir Türk kıyafeti aleyhinde hiçbir itiraz etmeyip bunları tolere eden liberal kocaların varlığından bahsetmiştir.¹⁴⁴ Paul Lindau da bu konuya değinen seyyahlardan biri olmuştur:

Başka, bilhassa güzeller ve gençler, ipek mantoyu kafalarının üzerine çekmiyorlar, bilakis alınlarını ve saçlarını az ya da çok yoğun örtü ile örtüyorlar. Buna karşılık sadece alınlarının alt kısmı ve gözleri açıkta kalırken, burun, kulaklar, yanaklar, dudaklar, ağız ve çene örtünüyor. Bu çok şık gizleme esasen bazısında sadece sembolik bir karaktere sahip. Şeffaf kumaş altındaki yüzlerin çekiciliğini algılama durumu için özellikle deneyimli gözlerle sahip olmak gerekmiyor. Gördüğüm Türk kadınları arasında göz alıcı güzelliklere sahip olanlar bulunuyor. İşin doğrusu bana Türk kadınlarının muhtemel tüm kozmetik araçlardan başarıyla yararlanmada en kurnaz Paris kadınından geri kalmadığı söylendi.¹⁴⁵

Makyaj yapanların yanı sıra Avrupa kadınlarının gibi dalgalı ve örülmüş uzun saçlara veya moda uygun bukleli saçlara sahip kadınlarla karşılaştığı yazılmıştır.¹⁴⁶ Ayrıca ferace gibi başı da kapatan yerel üst giysiler ile incelmelerine rağmen yaşmak gibi örtüler hala kullanılmaya devam ederken, alt giysilerde Avrupa

¹⁴² Schiffer, **a.g.e.**, s. 278.

¹⁴³ Ida Pfeiffer, **A Woman's Journey Round the World, from Vienna to Brazil, Chili, Tahiti, China, Hindostan, Persia, and Asia Minor: An Unabridged Translation from the German of Ida Pfeiffer**, Whitefish/MT (Montana), Kessinger, 2008, s. 330.

¹⁴⁴ Urban, **a.g.e.**, s. 80-81.

¹⁴⁵ Lindau, **Aus dem Orient**, s. 144.

¹⁴⁶ Mesela Neave, **a.g.e.**, s. 60.

modasından örnekler görülmeye başlanmıştır. İlk örneklere doğal olarak yüksek sınıfa mensup kadınlar arasında rastlanmıştır.¹⁴⁷ Franz Carl Endres de ferace gibi üst giysilerin altında, Paris'in son modasını üzerinde taşıyan kadınlardan bahsetmiştir.¹⁴⁸ Endres takılara da ayrıca değinmiştir:

*Modern Türk kadınları çoğunlukla Batı Avrupa takılarından takıyor. Güçlü Venedik Deniz Cumhuriyeti ile ticaret ilişkilerinin olduğu zamandan bu yana Venedik'e ait kimi modeller İstanbul'a geldi; İtalya Rönesansı'nda da karşılaşılabılır. Fakat Doğu'daki hanımların kültürü henüz çok yüksek değil ki aslında ne takacaklarını bilemediler. Kocaları da maliyetle ilgili ne kadar az şey bilirlerse, o kadar çok memnun oluyorlar.*¹⁴⁹

Kılık kıyafetlerden başka hususları da ele almış olan Hermann Vambery, 1897 yılında yazdığı kitapta, 40 yıl önce gördüğü İstanbul ile aradaki farklılıklara dikkat çekmiştir. Eskiden toplumun iyi kesimlerinde bile bir mektup yazmaya yeteneği olan çok az kadın bulunduğundan veya Türk kadınlarının yabancılarla karşı nefretleri ile küçümsemelerini gizleyemediğinden bahseden Vambery, sonrasında gördüklerine ise çok şaşırmıştır: “Her şeyden önce beni Türk kadınlarının bugün insanlar içinde daha özgür bir hareket, daha bağımsız bir oluşum ve son derece modernleşmiş kılık kıyafet içerisinde gözükmeleri hayrete düşürdü.” Vambery kadınların artık ilk geldiği zamandaki gibi Avrupalı olanlara karşı nefret dolu korkunç bakışlar atmaktan vazgeçmiş olduklarını da belirtmiştir: “Doğu ve Batı arasındaki yoğun ilişki sayesinde Türkiye'deki kadınlar bütün yabancılarla karşı olan bağnazlıklarını, nefret ve hoşnutsuzluklarını belki fazlasıyla üzerlerinden atmışlardı.”¹⁵⁰

Türk kadınlarındaki değişimlere oldukça olumlu bakımlara rastlanıldığı gibi, değişimleri çok yetersiz bulanlara veya onlarla ilgili konuşmak için erken olduklarını

¹⁴⁷ Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan ile Mustafa Reşit Paşa'nın oğlu Ali Galip Paşa'nın düğününde görülen kıyafetler bunun ilk örneklerinden biri olarak gösterilmiştir. Düğüne davet edilenler arasında korse giymiş, kuşak yerine fiyonkla tutturulan kemer kullanmış, yüzüklerin altına eldiven takmış, saçlarını Avrupa usulü taramış olan Türk kadınları görülmüştür. Ubcini, **1855'de Türkiye**, C:II, s. 110-111.

¹⁴⁸ Endres, **Türkische Frauen**, s. 102.

¹⁴⁹ **A.e.**, s. 116.

¹⁵⁰ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 139-140.

düşünenlere de rastlanmıştır. Batılılaşma yolunda dikkatle gözlemlenen bir konumda bulunan Türk kadınlara yönelik, okulların açılması ve dergilerin çıkarılması gibi somut adımlar atılmış olsa da yolun daha başında olduğuna dair genel bir kaniya varıldığı görülmüştür. 1892 yılında benzer düşüncelerde olan Hans Barth, net kararlar vermek için biraz erken olduğunu belirtmiştir: “Türk kadınına gelince; Avrupa kültürü hiç tartışmasız hareme kadar girdi ve burada bir şeyleri değiştirdi; fakat bunun sonuçlarının ne olacağı konusunda bir hüküm vermek için henüz erken.”¹⁵¹ Aynı dönemlerde iyi yetişmiş ve eğitim almış, entelektüel birikime sahip Türk kadınların durumlarından mutsuz ve hoşnutsuz oldukları gözlemlenmiştir. Paris veya Viyana gibi sultanın hâkimiyeti dışındaki şehirlere seyahat etmeye, hatta İstanbul’daki Batı kaynaklı normal kültürel etkinliklere katılmaya izinleri olmamıştır. Açık fikirli kocaları karşı çıkmasa bile, gelenekler bir konsere veya operaya kendilerini tehlikeye atmadan gitmelerine engel olmuştur.¹⁵² Marie Wiegand, Türk kadınlarının bu hallerinden bahsetmiştir: “Tiyatro ve konser onlar için yalnızca, ön kısımlarında oturan birkaç Türk olmayan arkadaşının arkalarında sıkıca örtünmüş şekilde yer aldıkları, karanlık kuytu bir loca elde etme olanağına sahiplerse var.”¹⁵³ Georgina Max Müller ise kadınların geceleri evden çıkamamaları, erkeklerle arkadaşlık edememeleri, yüzlerini ve başlarını örten kıyafetlerden kurtulamamaları gibi hususlardan şikâyet etmiştir:

Yalnız o uzun karanlık kış günlerinin sıkıntılı akşamlarını düşünmek bile kâfi. Her kadın kendi evine kapanmak durumunda olduğuna göre, hiçbir hanım arkadaşı onu ziyarete gelemes. Erkek arkadaşlara gelince, onlar zaten mevcut değildir. Kendi ailelerinden olan erkeklerle bile aralarında pek az bir irtibat ve samimiyet olabiliyor. İnşallah, Türkiye ile Avrupa memleketleri arasında ilerleyen bu münasebetler neticesi ümit edelim ki Türk kadınının hayat şartlarında da bazı değişiklikler meydana gelsin. Erkeklerin Şark kıyafetlerini terk ettikleri gibi, belki zamanla, kadınlar da bir gün bu yaşmak ve feraceden kurtulurlar. Ve böylece bu münzevi hayat da son bulur. Berlin, Paris ve Viyana’da tahsil görmüş genç Türklerin evlenmeden evvel, karılarını yüzü açık, serbest dolaştıracaklarını söyledikleri duyulmuştur. Fakat o an geldiği gibi,

¹⁵¹ İlhan Pınar, **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001, s. 290.

¹⁵² Schiffer, **a.g.e.**, s. 301.

¹⁵³ Çalıkbaşı, **a.g.e.**, s. 138-139.

*onlar da geleneğin zalim tahakkümü altına giriyorlar. Sultan Abdülhamid devrinde bu hususta hiçbir değişiklik ümidi yoktur.*¹⁵⁴

Kadınlar üzerinde uygulanan çağdışı baskılar, toplumun entelektüel kadınlarında da oldukça rahatsızlık yaratmaya başlamıştır. Hapsedilmenin ve boyun eğdirilmenin hala sürdüğünden şikâyet eden, bunların artık sona ermesi gerektiğini düşünen Türk kadınları ortaya çıkmıştır.¹⁵⁵ Franz Carl Endres ise muhafazakârlığın kadınların değişimlerinin önündeki en büyük engel olduğunu belirtmiştir:

*Kuran'da aslında örtünme ile ilgili açık bir madde yoktur. Buna rağmen aydın hanımlar bu âdete karşı gelemeler. Türk halkının, alışkanlıkların değiştirilmesinde daima dine karşı ihanet arayan muhafazakârlık, modada değişikliğe izin vermez. 'Kaba kuvvet kullanan' erkeklerin kadınları iradesi dışında çarşafa soktuğunu zannetmeyin. Aydın kadınlar dışında, kadınların kendileri örtünün kaldırılmasına direnirler.*¹⁵⁶

Endres ayrıca eğitilmiş Türklerin, kadınların hepsi ile çok uzlaşmacı olduklarını ve örtünen ile örtünmeyenler arasında hiçbir ayırım yapmadıklarını da yazmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren peçe kullanımı konusunda yaşanan gelişmeleri de açıklamıştır:

*Bugün peçeye karşı devam etmekte olan, esasen pek yeni olmayan güçlü bir hareket var. 1908 Anayasası'nın tesisinin biraz sonrasında Konstantinopol'de çok sayıda kadın peçesiz giderken görülebilirdi. Gelenek daha sonra tekrardan bayağı sıkı hale geldi ve Balkan Savaşları esnasında olan hatırlayabildiğim bir vakada bir polis, peçesini açmış olan zarif bir Türk kadınına, kibarca fakat çok kesin şekilde, peçeyi çıkardığını söyleyip onu yüzün önüne geri takmasını rica etti. Hanım hiç korkmamış veya kızmamıştı, bilakis bu isteği beklenen doğal bir şey olarak kabul ederek sessizce itaat etti. Bu esnada önlerinden geçerken duran bir efendi, polise aleni bir övgüyü kendi ahlaki hoşnutluğu vesilesi ile ifade etmekten kendisini mahrum edemedi. 1915 yılında, sokaklarda peçesiz dolaşmakta olan kadınlara müsaade eden ve hatta bir biçimde istedikleri gibi görünmelerine izin veren, bir peçe genelgesi yayımlandı. O zamandan beri yüzleri örtünmemiş fazla sayıda kadın yeniden sokaklarda görülebiliyor.*¹⁵⁷

¹⁵⁴ Müller, **a.g.e.**, s. 156-157.

¹⁵⁵ Schiffer, **a.g.e.**, s. 301-302.

¹⁵⁶ Endres, **Türkiye ve Türkler**, s. 73.

¹⁵⁷ Endres, **Türkische Frauen**, s. 94-98.

Aynı dönemlerde İstanbul'da bulunmuş olan Wilhelm Endriss'in ise yazın bir sayfiye yeri olan Kartal'da başlarını bile örtmeyen Türk kadınlarından bahsettiği görülmüştür:

Uzun kıyafetleriyle Türk kadınları yavaş yavaş eve dönüyordu. Burada Asya'da yazın tazeliğinde çok insan oturur ve çoğunlukla başı örtülü değildir. Yanımdan geçenler daha önce Haydarpaşa'ya giden son treni geçerken seyretmek için tarla kenarında çimenlikte oturmuşlardı. Bu onları çok eğlendiriyordu, sanki bizim çocuklar gibi. Anadolu treninde giderken onları yerde battaniyeler üzerinde bağdaş kurmuş olarak görebiliriz. Tabii ki yalnız zengin olanlar bunun keyfini yaşarlar, fakir kadınlar çok çalışmak zorunda.¹⁵⁸

Franz Carl Endres, gelecekteki olası durum ile ilgili yorumlar da yapmış ve biraz karamsar konuşmuştur. Endres Jön Türk hareketi sayesinde Türk kadınlarının büyük bir serbestlik kazandığını, buna rağmen modern Türk kadınlarının taleplerinin daha uzunca bir süre karşılanmasının mümkün olamayacağını belirtmiş ve kamuoyunun örtünme konusunda aşırı tutuculuğunun, bu sorun üzerinde konuşmayı bile imkânsız hale getirdiği düşüncesinde olmuştur.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Endriss, **a.g.e.**, s. 32-33.

¹⁵⁹ Endres, **Türkiye 1916**, s. 61.

SONUÇ

Günümüzde din-milliyet temelli ideolojilerin toplumlar üzerindeki etkin rollerini muhafaza ettikleri bir gerçektir. Aynı dine veya milliyete sahip toplumların birbirlerine daha sıkı kenetlenmelerini sağlamak amacıyla din-milliyet eksenli ideolojileri insanların benimsemesi doğaldır. Bunun yanında aynı ideolojik unsurlar, değişik dine veya milliyete sahip toplumların birbirlerinden ayrıştırılması bakımından da bir hayli öneme sahiptirler. Toplumların bireylerinin kendi dini ve milli değerlerini kör bir inançla benimsemeleri, farklı dini ve milli değerlere sahip toplumları algılama yeteneklerini önemli ölçüde zayıflatır. Toplumlarda böyle düşünce yapısında olan bireylerin fazla olması, o toplumun öteki toplumlar ile yakınlaşmasına engel olur, onlarla arasındaki iletişime ve etkileşime zarar verir. Gereğinden fazla ayrışmanın dünyamız açısından yararsız ve tehlikeli olduğunu söylemek yerinde bir ifadedir. Zaten tarih de bunu ispatlar niteliktedir. Bu ayrışmaların belki de en kuvvetli olanı, Batı-Hıristiyan ile Doğu-Müslüman toplumları arasında olanıdır.

Kültürel ayrışmaların daha kuvvetli yaşandığı Ortaçağ'da ise Türkler hakkında bilgiler zamanın koşulları yüzünden zor edinilirken, seyahatnameler Batı toplumlarının bir Türk imgesi oluşturmasına katkı sağlamıştır. Fakat bu durum belki de yarar getirdiğinden çok zarar getirmiştir. Yabancı olarak gördüğü bir milleti kötülemek ve aşağılamak için yazılan seyahatnameler yüzünden oluşan Türk imgesi, bireylerin Türklere karşı güçlü olan önyargılarını kuvvetlendirmiş ve bunların yıllar geçse bile kolay kolay yok olmamasına yol açmıştır. Sürekli olumsuz ifadelerin kullanıldığı, yaşanan ufak aksaklıkların abartılarak anlatıldığı seyahatnameler 19. yüzyılda hala karşımıza çıkmıştır ki bu durum çalışmamızda da açıkça görülmüştür.

Ayrıca bu yüzyıla has olan bir durum ise Avrupa'nın birçok alanda gelişim göstermesini, kimi seyyahın başka milletleri çağdışı ilan etmek için bir araç olarak kullanması olmuştur. Bu seyyahlar kibirlerini yazıya dökmekten çekinmemiş ve yabancı gördüğü milletin neredeyse her ferdini kendinden aşağı görmüştür. Bu bakış açıları yüzünden kültürel farklılıklara bakılmadan önyargılarıyla hareket etmelerine sıkça rastlanmıştır.

Kültürel olguları tamamen basitleştirmek ve herhangi bir kültürün çeşitli gerekçelerle diğerinden daha zengin olduğunu kabul etmek toplumsal ilişkilerde iyi sonuçlar doğurmamıştır. Diğer yandan 19. yüzyılı eski önyargıların birçoğunun yıkıldığı bir zaman dilimi olarak da ele almak gerekir. Örneğin bu yüzyılda ilk defa ortaya çıkan imge araştırmaları, insanların birbirini nasıl gördüğünü ortaya koyup, onlara önyargılarını sorgulama fırsatını sunarak toplumlararası iletişime katkı sağlayan bir unsur olmuştur. Ulaşım alanında yaşanan gelişmeler ise daha fazla seyyahın gittikleri yerler ile ilgili eser vermesine yol açmış, birbirlerine yabancı milletler birbirleri hakkında daha fazla bilgi edinmişler ve bu birbirleriyle daha fazla kültürel etkileşim içinde olmalarını sağlamıştır. Kendi kültürünü yüceltme veya yabancı gördüğü bir milleti aşağılama amacıyla eser kaleme almadığı belli olan, nesnel yorumlarla okuyucularına doğru bilgiler ulaştırmak dışında bir amaç gütmeyen bazı seyyahlar önyargıların yıkılmasına katkı sağlamışlardır. Çalışmamızda da sıklıkla, seyyahların önyargılı oldukları bir konu hakkında gerçekleri öğrendikten sonra özeleştirici yaptıklarına görülmüştür. Bunlar kendi özeleştirilerini yaptıkları gibi, satırlarında yabancı milletlerde yanlış buldukları bazı davranış ve gelenekleri de eleştirmekten çekinmemişlerdir.

İncelenen Alman seyahatnamelerinde yapıcı eleştirilere fazlaca rastlanmıştır. Memurların rüşvet almaları ve yolsuzluk yapmaları, yangınlara veya salgın hastalıklara önlem alınmaması, dilencilerin sürekli rahatsızlık vermeleri, okuyan kadınların büyücü olacakları için cahil bırakılmaları, zenginlerin evlerinin aşırı lüks

eşyalarla dolu olmaları, gereksiz yapılan harcamalar gibi konularla ilgili yapıcı eleştirilerin getirildiği görülmüştür. İncelenen seyahatnamelerde hor görme örneklerine de bol bol rastlanmıştır. Bunlardan ilk akla gelenleri sokakların kirliliği, kaldırımların bozuklukları, seyyar satıcıların gürültüsü gibi konularda olanlardır. Burada olumsuz tasvirlerin abartılı anlatılmasının Batı toplumları dışındakileri kötüleme hastalığı sebebiyle yazılmış olabileceği sonucunun yanında, karşılaştıkları durumun kendi ülkeleriyle karşılaştırma yaptıkları zaman fazlasıyla göze battığı ve bu durumu mutlaka yazma ihtiyacı hissettikleri sonucu da çıkarılabilir. Ayrıca Galata örneğinde olduğu gibi, benzer bir duruma kimi seyyah olumlu yaklaşırken kimisinin ise olumsuz yaklaştığı görülmüştür. Kimi yorumlarda kalabalıktan ve insan çeşitliliğinden olumlu bir şekilde bahsedilip bölgenin ve şehrin kendine özgü bir durumu olarak ortaya konulurken; dilencilerden, gürültüden, pislikten, kötü eğlence mekânlarından bahseden olumsuz yorumlara da sıklıkla rastlanmıştır.

Benzer ikilem Türk kadını veya İslam dini söz konusu olduğunda da görülmüştür. Fakat burada farklı bir durum da söz konusudur. Çünkü Alman seyyahların birçoğu bu konularla ilgili yeterli sahibi olmadan yazılar kaleme almışlardır. Bunların somut bilgilerden ziyade kendi öznel fikirlerini beyan ettikleri görülmüştür. Burada belki de seyyahların en önyargılı oldukları ve dışarıdan gözlemciler olarak onlara en olumsuz gözüken konuların İslam dini ile ilgili olduğunu söylemek yanlış olmaz. İslam dininin emirlerinin ve İslam dininden kaynaklı geleneklerin katı ve kurallarla boğulan bir Türk toplumu yarattığı hususunda, neredeyse bütün seyyahlar hemfikir olmuştur. Farklı gördükleri bir toplumun bu yönünü anlamak onlar için hiç de kolay gözükmemiştir. Böyle algıladıkları bir toplumda yaşayan kadınlar içinse gereğinden fazla hassasiyet gösterenlere ve onlarla yoğun acıma duygusuyla empati kurmaya uğraşanlara da rastlanmıştır. Ayrıca kadın-erkek ilişkileri söz konusu olduğunda kimi seyyahlar yorumlarında fazlasıyla ataerkil duruş sergilemiş ve Avrupa'da medenileşmeyle beraber kadınların toplumda daha fazla ön plana çıkmalarından kaynaklı gelişmeleri

tasvip etmediklerini satırlara yansıtmışlardır, bazen de kadınlar cinsel bir obje olarak ele alınmıştır. Bütün bunlara rağmen İslam ve kadın konusunda çok yerinde tespitler yapan ve güzel eleştirilerde bulunan seyyahların sayısı da az olmamıştır. İslam dini ve gelenekleri sadece kötülenmemiş, tam tersine birçok kez övgü aldığı da görülmüştür. Türk toplumunda görülen sağlam aile yapısı, kölelere iyi davranma, hayvanlara sahip çıkma, hayırseverlik, dürüstlük, hoşgörü gibi hususların kaynağı İslam dini olarak gösterilmiştir. Zaten bu noktada bazı seyyahlar, kendi toplumlarında bu gibi güzel değerlerin eksikliği veya yeteri kadar yerleşmiş olmadığı konusunda özeleştiri yapmışlardır. Türk toplumuna ait olumlu buldukları bütün değerlerin ve kültürel özelliklerin ön plana çıkarılması hem Türk toplumunun daha iyi anlaşılmasına yol açmış, hem de kendi toplumları için yararlı olduklarını düşündükleri bazı edinimler ve tecrübeler kazanmalarını sağlamıştır.

Batılılaşma sürecinde ise yaşanan birçok gelişme övgü olsa da asla yeterli görülmemiş, Türklerin az gelişmiş olarak ele alınması sürmüştür. Süreçte farklı Türk imgelerinin ortaya çıkmasıyla da karşılaşmıştır. Öncelikle yüksek sınıfa mensup kişiler genellikle yozlaşmanın vücut bulmuş hali ve Avrupa kültürünü çok yanlış anlayan kişiler olarak görülürken, sıradan halk basitliğiyle övgüler almıştır. Buna tezat olgular da karşımıza çıkmıştır. Bu sefer yüksek sınıfa mensup kişiler modern olmakla itham edilirken, sıradan halka ise cahil yakıştırması yapılmıştır. Benzer durum kadınlar söz konusu olduğunda da görülmüştür. Kısaca yozlaşmanın karşıtının basitlik, cahilliğin ise modernlik olduğu karışık bir durum ortaya çıkmıştır. Gelişen Osmanlı-Almanya ilişkileri ise imgelerde olumlu yönde inanılmaz bir değişim yaratmamıştır, fakat Türklere ilginin ilişkiler geliştikçe arttığı gözlemlenmiştir. Bu durum da doğrudan olmasa da dolaylı yoldan imgeleri olumlu yönde etkilemiştir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nde uzun zaman kalan seyyahların da genelde daha olumlu bir Türk portresi çizdiği görülmüştür. Kalma zamanı arttıkça doğal olarak gözlemler olumlu anlamda etkilenmiştir. Çünkü uzun süre kalan seyyahlar, en azından Türkler

ile ilgili önyargılara dayalı fikirler beyan edip bunlardan emin gibi konuşmamışlardır.

Sonuç olarak çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Alman seyyahların gözüyle Türklerin gündelik yaşamı ve İstanbul şehri olabildiğince kapsamlı şekilde yansıtılmış, İslam dini hassasiyetle ele alınıp Müslüman imgesine de yeterince dikkat çekilmiştir. Ayrıca Alman-Türk kültürel farklılıkları bir ayrışmadan ziyade zenginlik olarak ele alınmış, bunların iletişim ve etkileşim unsurları oldukları yeri geldiğinde okuyucuya önemle hatırlatılmıştır. Almanların yaptıkları olumsuz gözükten bazı eleştirilerin yapıcılığı gösterilerek, bunların günümüze de ışık tutmaları sağlanmıştır. Fakat birçok kere yaptıkları olumsuz yorumların kişiselliği vurgulanarak, Türkleri algılamadaki yetersizlikleri de gösterilmiştir. Böylece bir kültürü diğerinden üstün tutmadan nesnel ve doyurucu şekilde hazırlanan çalışmamız, Türk kültürünün değişik yönlerinin ortaya çıkmasına vesile olmuş ve dönemin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

İçerdiği bilgiler, kaynakçada yer alan kitap ve makaleler, giriş bölümünde isimleri geçen Alman seyyahlar ve seyahatnameleri vasıtası ile gelecekte benzer çalışmalar gerçekleştirme hedefinde olanlar için yararlı ve yol gösterici olacağına tüm kalbimizle inanıyoruz.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Bülent: **Avrupalı Gezginlerin Gözüyle Osmanlılarda Musiki**, İstanbul, Pan, 1994.
- Allom, Thomas: **Istanbul und der Bosphorus: Die Metropole am Goldenen Horn und ihre Nachbarorte nach Stahlstichen von den Zeichnungen Thomas Allom's (mit einer Einführung zur Orientreiseliteratur des 19. Jahrhunderts von Karin Hörner)**, Hamburg, E.B.-Verlag Rissen, 1986.
- Altıntaş, Yusuf Ziya: “Otto von Bismarck ve Osmanlı’daki İmajı”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, 2012.
- Amicis, Edmondo de: **İstanbul**, Ed. Nuri Akbayar, Çev. Filiz Özdem, 2. bsk., İstanbul, Yapı Kredi, 2010.
- Asiltürk, Bâki: **Osmanlı Seyyahlarının Gözüyle Avrupa**, Ed. Betül Bilikti, İstanbul, Kaknüs, 2000.
- Baldıran, Galip: **Pierre Loti ve Oryantalist Söylem**, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005.
- Bayramlı, Ayşen Uslu: “Bir Tatar Seyyahın Osmanlı Topraklarına Seyahati: Nurali Nadiyev’in Seyahatnamesinde İstanbul”, **Geçmişten Günümüze Seyyah ve Seyahatnameler**, Ed. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul, Kitabevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2013, s. 289-298.
- Beydilli, Kemal: **1790 Osmanlı-Prusya İttifakı (Meydana Geliş-Tahlili-Tatbiki)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

- Beydilli, Kemal: “İmparatorluğun Son Yüzyılında İstanbul”, **Osmanlı İstanbulu II: II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Feridun M. Emecen, Ali Akyıldız, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 21-69.
- Beyru, Rauf: **19. Yüzyılda İzmir Kenti**, Yay. Haz. Müjgan Yıldırım, İstanbul, Literatür, 2011.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Büyük İslam İlmihali (Sadeleştirilmiş)**, Sad. Ali Fikri Yavuz, İstanbul, Huzur Yayınevi, t.y.
- Borak, Sadi: **Haremin İç Yüzü: Leyla Saz’ın Anıları**, Ankara, Kırmızı Beyaz, 2004.
- Brugsch, Heinrich Karl: **Mein Leben und mein Wandern**, Osnabrück, Biblio, 1975.
- Bulut, Fatma: “1. Dünya Savaşı Yıllarında İzmir’de Eğlence Kültürü ve Toplumsal Yaşama Etkileri”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İzmir, 2010.
- Bulut, Yücel: **Oryantalizmin Eleştirel Kısa Tarihi**, Yay. Haz. Hulusi Ersoy, İstanbul, Yöneliş, 2002.
- Burnaby, Fred: **At Sirtında Anadolu**, Ed. Tansel Güney, Çev. Fatma Taşkent, 5. bsk., İstanbul, İletişim, 2011.
- Busch, Moritz: **Die Türkei: Reise-Handbuch für Constantinopel, die untere Donau, Rumelien, Bulgarien, Macedonien, Bosnien und Albanien**, 3. bs., Triest, Literarisch-artistische Anstalt; Wien, Buchhandlung Moritz Perles, 1881.
- Çalıkbaşı, Durdu: **Das Osmanische Reich in der Darstellung deutschsprachiger Reiseberichte um die Jahrhundertwende 1900**, Norderstedt, Books on Demand, 2004.
- Dannenberg, Carl Wilhelm: **Harmlose Betrachtungen: Gesammelt auf einer Reise von Hamburg nach Griechenland, Constantinopel und dem schwarzen Meere im Jahre 1822**, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1823.
- Dethier, Philipp Anton: **Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)**, Çev. Ümit Öztürk, İstanbul, Eren, 1993.

- D'Ohsson, M. De M.: **XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler**, Çev. Zerhan Yüksel, [İstanbul], Tercüman Gazetesi, t.y.
- Döbel, Ernst Christoph: **Wanderungen im Morgenlande**, 6. bs., Berterode bei Eisenach, Döbels Selbst, 1863.
- Duralı, Şaban Teoman: **Omurgasızlaştırılmış Türklük**, İstanbul, Dergâh, 2010.
- Efendi, Murad: **Türkiye Manzaraları**, Çev. Alev Sunata Kırım, İstanbul, Kitap, 2007.
- Eisenstein, Richard Freiherr von und zu: **Reise nach Konstantinopel, Kleinasien, Rumänien, Bulgarien und Serbien: Beschreibung mit Erörterungen, um zu Reisen und Unternehmungen anzuregen**, Wien, Carl Gerolds Sohn, 1912.
- El-Behiy, Muhammed: **Modern İslam Düşüncesinin Batı Sömürüsüyle Alakası II: İslami Düşüncede Oryantalist Etki**, Çev. İbrahim Sarmış, İstanbul, Ekin, 1996.
- Endres, Franz Carl: **Die grossen Religionen Asiens: eine Einführung in das Verständnis ihrer Grundlagen**, Zürich, Rascher, 1949.
- Endres, Franz Carl: **Türkische Frauen**, München, Arthur Hertz, 1916.
- Endres, Franz Carl: **Türkiye 1916**, Yay. Haz. ve Çev. Gürsel Köksal, 2. bsk., İstanbul, Bulut, 2004.
- Endres, Franz Carl: **Türkiye ve Türkler: Bir Alman Subayın Türkiye Notları**, Çev. Güray Beken, İstanbul, Dharma, 2006.
- Endriss, Wilhelm: **Streifzüge durch die Türkei**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1919.
- Engin, Ertan: "İmagoloji", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 27, Konya, 2012, s. 57-66.
- Esemenli, Deniz: "Harem", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XVI, s. 138-152.
- Eyice, Semavi: "Hamam", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XV, s. 402-430.
- Eyice, Semavi: "Philipp Anton Dethier", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, 8c., İstanbul, Kültür Bakanlığı, Tarih Vakfı, 1994, C:III, s. 41-42.

- Ezer, Bekir: “Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed (S.A.V.), Sünnet ve Hadis Hakkındaki Çalışmaları (1900-1950)”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Hadis Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Kayseri, 2007.
- Faroqhi, Suraiya: **Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla**, Yay. Haz. Hasan Kuruyazıcı, Ayşe Anadol, Çev. Elif Kılıç, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Fazlıoğlu, İhsan: **Akıllı Türk Makul Tarih**, Ed. Esra Kartal Sosyal, 2. bsk., İstanbul, Papersense, 2015.
- Fazlıoğlu, İhsan: **Kayıp Halka: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Anlam Küresi**, Ed. Mehmet Özturan, Muhammed Yetim, 2. bsk., İstanbul, Papersense, 2015.
- Fazlıoğlu, İhsan: **Sözün Eşiğinde**, Ed. Enes Öztürk, İstanbul, Papersense, 2015.
- Fontmagne, La Baronne Durand De: **Kırım Harbi Sonrasında İstanbul**, Çev. Gülçiçek Soytürk, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.
- Gelzer, Heinrich: **Geistliches und Weltliches aus dem türkisch-griechischen Orient: Selbsterlebtes und Selbstgesehenes von Heinrich Gelzer**, Leipzig, B. G. Teubner, 1900.
- Güzel, F. Özlem: “Turist İmajının Geliştirilmesinde Profesyonel Turist Rehberlerinin Rolü (Alman Turistler Üzerine Bir Araştırma)”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Balıkesir, 2007.
- Hachtmann, Otto: “Europäische Kultureinflüsse in der Türkei: ein literärgeschichtlicher Versuch (mit einem Vorwort von Hubert Grimme)”, **Urkunden und Untersuchungen zur Geistesentwicklung des heutigen Orients: Veröffentlichungen der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde, Heft 2**, Ed. G. Kampffmeyer, Berlin, Der Neue Orient, 1918, s. 1-30.

- Hammer-Purgstall, Josef
Freiherr von: **Erinnerungen aus meinem Leben: 1774 - 1852**, Ed. Reinhart Bachofen von Echt, Wien, Leipzig, Hölder-Pichler-Tempsky, 1940.
- Hammer-Purgstall, Joseph
Freiherr von: **Umblick auf einer reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos, und von da Zurück über Nicäa und Nicomedien**, Pesth, Bey Adolph Hartleben, 1818.
- Hauptmann, Gerhart: **Griechischer Frühling: Reisetagebuch Griechenland – Türkei 1907**, Yay. Haz. Peter Sprengel, Berlin, Propyläen, 1997.
- Işın, Ekrem: **İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür, Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri**, İstanbul, İletişim, 1995.
- İspirli, Mehmet: "Harem", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XVI, s. 135-138.
- Johnstone, Henry
Alexander Munro Butler: **Türkler: Karakterleri, Terbiyeleri ve Müesseseleri**, Çev. Hüseyin Çelik, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1996.
- Kahf, Mohja: **Batı Edebiyatında Müslüman Kadın İmajı**, Yay. Haz. Fahrettin Altun, Çev. Yeşim Sezdirmez, İstanbul, Küre, 2006.
- Kaplan, Sefa: **Batılı Gezginlerin Gözüyle İstanbul**, Ed. Sultan Polat, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2006.
- Kara, İsmail: **Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, İstanbul, Dergâh, 2003.
- Kara, Mustafa: "Bedeviyye", **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, C:V, s. 318-319.
- Karabekir, Kâzım: **Tarih Boyunca Türk Alman İlişkileri**, Yay. Haz. Orhan Hülagü, Ömer Hakan Özalp, İstanbul, Emre, 2001.
- Kellner-Heinkele,
Barbara, Ingeborg
Haenschild: **Türkei: Streifzüge im Osmanischen Reich nach Reiseberichten des 18. und 19. Jahrhunderts**, Frankfurt am Main, Societäts, 1990.
- Keppler, Paul Wilhelm
von: **Wanderfahrten und Wallfahrten im Orient**, 6. bsk., Freiburg im Breisgau, Herdersche, 1909.

- Kornrumpf, Hans-Jürgen,
Jutta Kornrumpf: **Fremde im Osmanischen Reich 1826-1912/3: Bibliographisches Register**, Stutensee, Kornrumpf, 1998.
- Kömeçoğlu, Uğur: “Homo Ludens ve Homo Sapiens Arasında Kamusal ve Toplumsal: Osmanlı Kahvehaneleri”, **Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, Ed. Ahmet Yaşar, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 49-84.
- Kucur, Sadi Süleyman: “İstanbul’un Tarihi Müslüman Mezarlıkları”, **Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi**, 10c., İstanbul, İBB Kültür A.Ş., 2015, C:V, s. 428-457.
- Kula, Onur Bilge: **Batı Edebiyatında Oryantalizm I**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Kula, Onur Bilge: **Batı Edebiyatında Oryantalizm II**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Kula, Onur Bilge: **Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Lamartine, Alphonse de: **İstanbul Yazıları: Doğu Yolculuğu ve Yeni Doğu Yolculuğu Eserlerinde İstanbul**, Yay. Haz. Çelik Gülersoy, Çev. Nurullah Berk, İstanbul, İstanbul Kitaplığı, 1971.
- Lindau, Paul: **Aus dem Orient: flüchtige Aufzeichnungen**, Breslau, S. Schottlaender, 1890.
- Lindau, Paul: **Ferien im Morgenlande: Tagebuchblätter aus Griechenland, der europäischen Türkei und Kleinasien**, 2. bsk., Berlin, F. Fontane & Co., 1899.
- Mayak, Faysal: “Tanin Gazetesine Göre 2. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı-Alman İlişkileri (1910-1912)”, **Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Antalya, 2008.
- Moltke, Helmuth von: **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, Çev. Hayrullah Örs, 2. bs., İstanbul, Remzi Kitabevi, 1995.
- Mordtmann, Andreas
David: **Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien .. Eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von Franz Babinger (1850-1859)**, Osnabrück, Biblio, 1972.

- Mordtmann, Andreas David: **Bir Osmanlı'dan İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar**, Çev. Gertraude Habermann-Songu, İstanbul, Pera, 1999.
- Müller, Georgina Max: **İstanbul'dan Mektuplar**, Çev. Afife Buğra, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- Nalçacı, Nida Nabahat: “İstanbul’a Zorunlu Seyahat: Üç İtalyanın Yeni Osmanlı Sarayı İzlenimleri”, **Geçmişten Günümüze Seyyah ve Seyahatnameler**, Ed. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul, Kitabevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2013, s. 279-288.
- Nalçacı, Nida Nabahat: “İstanbul’un Tarihsel Kaynakları Olarak Seyahatnameler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 8, Sayı 16**, İstanbul, 2010, s. 523-562.
- Neave, Dorina L.: **Eski İstanbul’da Hayat**, Çev. Osman Öndeş, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- Nerval, Gerard de: **İstanbul Yolunda**, Çev. M. Keleş, İstanbul, Parşömen Kitabevi, 2009.
- Ortaylı, İlber: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, Ed. Rifat Özçöllü, 17. bsk., İstanbul, Kronik Kitap, 2018.
- Österreich, Erzherzog Johann von, Leopold von Haan: **Eine russisch-türkische Reise im Jahre 1837**, Yay. Haz. Victoria von Haan, Wien, Leipzig, Karolinger, 1998.
- Özaydın, Abdülkerim, Nebi Bozkurt: “Harem”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XVI, s. 132-135.
- Özbek, Nadir: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruyet (1876-1914)**, Ed. Asena Günel, İstanbul, İletişim, 2002.
- Özer, İlbeyi: **Avrupa Yolunda Batılılaşma Ya Da Batılılaşma: İstanbul’da Sosyal Değişimler**, Ed. Burak Fazıl Çabuk, İstanbul, Truva, 2005.
- Özkoçak, Selma Akyazıcı: “Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri”, **Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, Ed. Ahmet Yaşar, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 17-35.
- Öztürk, Ali Osman: **Alman Oryantalizmi: 19. Yüzyıl Alman Halk Kültüründe Türk Motifi**, Yay. Haz. Yasin Aktay, Ankara, Vadi, Ankara Birleşik, 2000.

- Öztürk, Kadriye: “**Ida von Hahn-Hahn**’ın ‘**Orientalische Briefe**’ ve Lady Mary Montagu’nun ‘**Briefe aus dem Orient**’ Adlı Eserlerinde Doğu ile İlk Karşılaşmada Yabancılık”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 16**, Konya, 2016, s. 473-491.
- Özyüksel, Murat: **Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, İstanbul, Arba, 1988.
- Pfeiffer, Ida: **A Woman's Journey Round the World, from Vienna to Brazil, Chili, Tahiti, China, Hindostan, Persia, and Asia Minor: An Unabridged Translation from the German of Ida Pfeiffer**, Whitefish/MT (Montana), Kessinger, 2008.
- Pfeiffer, Ida: **Reise in das Heilige Land: Konstantinopel, Palästina, Ägypten im Jahre 1842**, 2. bsk., Wien, Promedia, 2012.
- Philippson, Alfred: **Einleitung - Des westliche Mysien und die pergamenische Landschaft**, 5c., Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien, Gotha, Justus Perthes, 1910, C:I.
- Pınar, İlhan: **Alman Gezginlerin Gözüyle 19. Yüzyıl Anadolu Şehirleri: Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir**, İzmir, Akademi Kitabevi, 1998.
- Pınar, İlhan: **Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001.
- Pückler-Muskau, Hermann Fürst von: **Fürst Pücklers orientalische Reisen: aus den abenteuerlichen Berichten des weltkundigen Fürsten Hermann von Fürst Pückler-Muskau**, Yay. Haz. Helmut Wiemken, Hamburg, Hoffmann und Campe, 1963.
- Raczynski, Edward: **1814’de İstanbul ve Çanakkale’ye Seyahat**, Çev. Kemal Turan, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1980.
- Refik, İbrahim: **Ramazan Medeniyeti**, İstanbul, Albatros, 2000.

- Richter, Otto Friedrich von: **Wallfahrten im Morgenlande**, Ed. Günter Meyer, Rudolf Sellheim, Hildesheim, Zurich, New York, Georgs Olm, 2005.
- Saad, Lamec: "Der Aberglaube bei den Orientalen", **Sonderabdruck Aus: Der Neue Orient, Band 4, Heft 3/4**, Berlin, Der Neue Orient, 1919, s. 1-16.
- Saad, Lamec: **Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei**, Berlin, Dietrich Reimer (Ernst Vohsen), 1913.
- Sagaster, Börte: **"Herren" und "Sklaven": der Wandel im Sklavenbild türkischer Literaten in der Spätzeit des osmanischen Reiches**, Wiesbaden, Harrassowitz, 1997.
- Sagaster, Börte: **Im Harem von Istanbul: osmanisch-türkische Frauenkultur im 19. Jahrhundert**, Hamburg, E.B.-Verlag Rissen, 1989.
- Said, Edward: **Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu**, Çev. Selahaddin Ayaz, 4. bsk., İstanbul, Pınar, t.y.
- Sakaloğlu, Necdet, Nuri Akbayar: **Binbir Gün Binbir Gece: Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Eğlence Yaşamı**, İstanbul, Denizbank / Creative, 1999.
- Schiffer, Reinhold: **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Amsterdam, Atlanta/GA (Georgia), Rodopi, 1999.
- Schuchardt, Theodor: **Orientalische Reise-Bilder: Andeutungen und Anleitungen, um in kurzer Zeit und für wenig Geld recht viel Orientalisches kennen zu lernen**, Leipzig, Oskar Leiner, 1864.
- Schulz-Labischin, Gotthold: **Die Sängerreise der Berliner Liedertafel nach dem Orient: (Bukarest, Konstanza, Konstantinopel, Smyrna, Athen, Saloniki, Budapest) 28. April bis 15. Mai 1908**, Berlin, Vereins Selbst, 1908.
- Schweiger-Lerchenfeld, Amand Freiherrn von: **Der Orient**, Wien, Pest, Leipzig, A. Hartleben, 1882.
- Schweiger-Lerchenfeld, Amand Freiherrn von: **Die Frauen des Orients in der Geschichte, in der Dichtung und im Leben**, Wien, Leipzig, A. Hartleben, 1904.

- Somel, Selçuk Akşin: “Almanlar Dersaadet’te: 1870-1918 Dönemi İstanbul’unda Almanlarla Osmanlıların Kültürel ve Toplumsal Buluşma Deneyimi”, **Deutsche Präsenz am Bosphorus (Boğaziçi’ndeki Almanya)**, Yay. Haz. Matthias von Kummer, İstanbul, Almanya Federal Cumhuriyeti Başkonsolosluğu İstanbul, 2009, s. 35-65.
- Stark, Karl Bernhard: **Nach dem Griechischen Orient: Reise-Studien**, Heidelberg, Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1874.
- Sürgevil, Sabri: **II. Meşrutiyet Döneminde İzmir**, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2009.
- Şahin, Gürsoy: **İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı**, İstanbul, Gökkuşbuğu, 2007.
- Şentürk, Mahmut Hüdayi: “Bezmiâlem Vâlide Sultan”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, C:VI, s. 108-113.
- Tahralı, Mustafa: “Rifâiyye”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008, C:XXXV, s. 99-103.
- Tulgar, Sami: “Geçmişten Günümüze Türkiye-Almanya İlişkileri”, **Gebze İleri Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü Strateji Bilimi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Gebze, 2006.
- Ubicini, Jean Henri Abdolonyme: **1855’de Türkiye**, Çev. Ayda Düz, 2c., İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, C:I.
- Ubicini, Jean Henri Abdolonyme: **1855’de Türkiye**, Çev. Ayda Düz, 2c., İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, C:II.
- Ubicini, M. A.: **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, 2c., [İstanbul], Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., C:I.
- Ubicini, M. A.: **Türkiye 1850**, Çev. Cemal Karaağaçlı, 2c., [İstanbul], Tercüman 1001 Temel Eser, t.y., C:II.
- Ulağlı, Serhat: **İmgebilim ‘Öteki’nin Bilimine Giriş**, Ed. Osman Gürkan, Ankara, Sinemis, 2006.
- Uluç, Talat Fatih: “Kültürlerarası Etkileşim Bağlamında Alman Gazetelerinde Türkiye İmgesi”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yabancı Diller Eğitimi Anabilim Dalı Alman Dili Eğitimi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2003.

- Urban, Woldemar: **Im Zickzack durch den Orient: Reisebilder aus der alten Welt**, Leipzig, Carl Reißner, 1892.
- Uzun, Mustafa, Nurettin Albayrak: “Hamam”, **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, 44c., İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, C:XV, s. 430-433.
- Wiegand, Theodor: **Halbmond im letzten Viertel: Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1918**, Yay. Haz. Gerhard Wiegand, München, F. Bruckmann KG, 1970.
- Yaşar, Ahmet: “İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl Başı”, **Osmanlı İstanbulu I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri**, Ed. Feridun M. Emecen, Emrah Safa Gürkan, İstanbul, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., 2013, s. 511-524.
- Yaşar, Ahmet: “Külliyen Ref’ten İbreten L’il-Gayr’e: Erken Modern Osmanlı’da Kahvehane Yasaklamaları”, **Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar**, Ed. Ahmet Yaşar, 2. bs., İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010, s. 37-47.
- Yeğenoğlu, Meyda: “Peçeli Fantaziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark”, **Oryantalizm, Hegemonya ve Kültürel Fark**, Ed. Fuat Keyman, Mahmut Mutman, Meyda Yeğenoğlu, İstanbul, İletişim, 1996, s. 107-159.
- Yeğenoğlu, Meyda: **Sömürgeci Fantaziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark**, Yay. Haz. Semih Sökmen, İstanbul, Metis, 2003.
- Yılmaz, Özgür: “Seyyahların Kaleminden Bir Kentin Kimliği: 19. Yüzyıl Trabzon Örneği”, **Geçmişten Günümüze Seyyah ve Seyahatnameler**, Ed. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul, Kitabevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2013, s. 111-140.
- 1994: “Joseph Hammer”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, 8c., İstanbul, Kültür Bakanlığı, Tarih Vakfı, 1994, C:III, s. 545-546.

- 2006 “Alfred Philippson”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXI, s. 382.
- 2006 “Friedrich Max Müller”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XIX, s. 68.
- 2006 “Gerhart Hauptmann”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XII, s. 103-104.
- 2006 “Heinrich Karl Brugsch”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:IV, s. 749.
- 2006 “Helmuth Graf von Moltke”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XVIII, s. 690.
- 2006 “Hermann Ludwig Heinrich Fürst von Pückler-Muskau”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXII, s. 261.
- 2006 “Ida Pfeiffer”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXI, s. 322.
- 2006 “Johann Erzherzog von Österreich”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XIV, s. 62.
- 2006 “Paul Lindau”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XVI, s. 812.

- 2006 “Theodor Wiegand”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXX, s. 50.
- 2006 “Friedrich Naumann”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XIX, s. 414.
- 2006 “Hermann Bamberger Vambéry”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XXVIII, s. 533.
- 2006 “Ida Gräfin von Hahn-Hahn”, **Brockhaus Enzyklopädie**, 30c., F. A. Brockhaus GmbH, Leipzig & Bibliographisches Institut, F. A. Brockhaus AG, Mannheim, 2006, C:XI, s. 703.